

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS

FORVM

Acta Juridica et Politica

I. évfolyam,
2. szám

SZEGED • 2011

DETLEV W. BELLING – SZÜCS TÜNDE
A német BGB általános része

CSÁSZÁR MÁTYÁS
Az Európai Unió jogforrási rendszere a Lisszaboni
Szerződés után

EMBER ALEX
Erősödő szociális védelem az Európai Unióban: a
883/2004/EK rendelet

FARKAS CSAMANGÓ ERIKA
A kölcsönös megfeleltetés környezetvédelmi
követelményrendszere az EU-ban

HEGEDŰS ANDREA
Eligazodás az élettársi kapcsolat különféle változatainak
útvésztojében

POKOL BÉLA
Jog és morál

SZABADFALVI JÓZSEF
Bibó István szegedi évei

SZONDI ILDIKÓ – SERES ALÍZ IVETT
Tengerentúli magyarok

TÓTH J. ZOLTÁN
A magyarországi rögtönbíráskodásra (statáriumra)
vonatkozó anyagi és eljárásjogi szabályozás
a 20. században

X 154 974

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS

FORVM

Acta Juridica et Politica

I. évfolyam
2. szám

SZEGED
2011

SZTE Klebelsberg Könyvtár

J000978877

Redigunt

SINN ARNDT, ATTILA BADÓ, MÁRTA DEZSŐ, ZSUZSANNA FEJES,
KLÁRA GELLÉN, ATTILA HARMATHY, MÁRIA HOMOKI-NAGY,
ÉVA JAKAB, JÓZSEF LICHTENSTEIN, LÁSZÓ NÁNÁSI,
ZSOLT SZOMORA, GERHARD THÜR

Redigit

MÁRIA HOMOKI-NAGY

Nota

FORVM Szeged

SZTE Klebelsberg Könyvtár
Egyetemi Gyűjtemény
2.

HELYBEN
OLVASHATÓ

Szerkesztőbizottság

ARNDT, SINN, BADÓ ATTILA, DEZSŐ MÁRTA, FEJES ZSUZSANNA,
GELLÉN KLÁRA, HARMATHY ATTILA, HOMOKI-NAGY MÁRIA,
JAKAB ÉVA, LICHTENSTEIN JÓZSEF, NÁNÁSI LÁSZLÓ,
SZOMORA ZSOLT, THÜR, GERHARD

Főszerkesztő

HOMOKI-NAGY MÁRIA

Technikai szerkesztő

MARVANEK JUDIT

Kiadja

Szabó Imre
dékán

Kiadványunk rövidítése

FORVM Szeged

ISSN: 0324-6523 Acta Univ.

X 154974

TARTALOMJEGYZÉK

DETLEV W. BELLING – SZÜCS TÜNDE A német BGB általános része	5
CSÁSZÁR MÁTYÁS Az Európai Unió jogforrási rendszere a Lisszaboni Szerződés után.....	31
EMBER ALEX Erősödő szociális védelem az Európai Unióban: a 883/2004/EK rendelet.....	61
FARKAS CSAMANGÓ ERIKA A kölcsönös megfeleltetés környezetvédelmi követelményrendszere az EU-ban....	83
HEGEDŰS ANDREA Eligazodás az élettársi kapcsolat különféle változatainak útvesztőjében.....	95
POKOL BÉLA Jog és morál.....	109
SZABADFALVI JÓZSEF Bibó István szegedi évei.....	157
SZONDI ILDIKÓ – SERES ALÍZ IVETT Tengerentúli magyarok.....	169
TÓTH J. ZOLTÁN A magyarországi rögtönbíráskodásra (statáriumra) vonatkozó anyagi és eljárásjogi szabályozás a 20. században.....	201

Szegedi Egyetemi Kiadó
Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó
Kiadó vezető: Pitrik József menedzserigazgató

Nyomdai és kötészeti munkák:
Opár Bt, Budapest
Felelős vezető: Czakó Győző
Terjedelem: 13,5 (B5) ív

DETLEV W. BELLING – SZÜCS TÜNDE*

A német BGB általános része

Bevezetés

A következő tanulmány célja a német polgári jog általános részének a magyar joghoz értő olvasó számára történő rövid, összefoglaló jellegű, a legfontosabb témákat felölelő és gyakran kisebb részleteket is tárgyaló bemutatása. Ezzel nem a két jogrendszer közötti összehasonlításra törekszünk, hanem a német polgári jogra, a német törvénykönyv szerkezetére épített ismertetést vesszük alapul.

Bevezetésül a német polgári törvénykönyv, azaz a mindenki által jól ismert BGB (Bürgerliches Gesetzbuch) megalkotásának történetét vázoljuk, amely az 1814 és 1900 közötti időszakra nyúlik vissza. Ezután a BGB alaptételeit ismerhetjük meg, amelyek közül különös figyelmet szentelünk a személyes autonómia és jogegyenlőség elvének, valamint a „gyengébb fél” védelmének. Természetesen a BGB felépítésének, könyvei rendszerének bemutatása sem maradhat el. Ennél a résznél megismerkedhetünk az ún. zárójel-technikával, amely az egész német polgári jog rendszerét, az egész BGB szerkezetét végigkíséri. Ezen kívül szó esik még a BGB egyéb törvényekhez, különösen a német alkotmányhoz, vagyis az Alaptörvényhez (Grundgesetz) való viszonyáról, nem utolsósorban pedig az európai jog BGB-re gyakorolt hatásáról. A BGB alaptételeiről szóló rész végén a német polgári jog egyik különlegességével ismerkedhetünk meg, amelyet „Abstaktionsprinzip” néven talán már hallott az olvasó.

Ezután, a fő részben következik magának az általános résznek (Allgemeiner Teil) a bemutatása. A német polgári jog általános része a személyek jogával kezdődik, ahol a természetes és jogi személyek és a cselekvőképesség fogalmát ismertetjük. Ezt követően a jogügylet létrejöttét és az akaratnyilatkozat megtételének módját mutatjuk be. Itt a tanulmány rendszerétől kissé eltérve ismertetjük a magyar jogban kiemelt jelentőséggel taglalt, a német jogban azonban kevésbé szigorúan elhatárolt nemlétező, érvénytelen, hatálytalan jogügyletet. Ezután pedig részletesen kitérünk az akaratnyilatkozatok érvényességére és a megtámadhatóság feltételeire. Végül pedig a képviselői jog szabályait mutatjuk be, ahol szintén megfigyelhetünk kisebb eltéréseket (lásd pl. küldött személye).

Ahogy a bevezető mondatban említettük, a tanulmány célja a német polgári jog általános részének rövid ismertetése, nem pedig a magyar és a német polgári jog összehasonlítása. Mégis igyekszünk kitérni a két jogrendszer, a polgári jogi szabályok közötti különbségekre, és a német polgári jogot a magyar polgári jogban elsajátított tudásunk rendszerébe helyezve bemutatni.

* DETLEV W. BELLING, Univ.-Prof. Dr. iur. Dr. h.c., M.C.L. (U. of Ill.), Potsdam, SZÜCS TÜNDE, Dr. iur., LL.M. (Universität Potsdam), Berlin.

1. A BGB kialakulásának története (*Die Entstehungsgeschichte des BGB*)

A német polgári törvénykönyv a *német magánjog* részét képezi. Ennek megfelelően a jogilag mellérendelt (természetes és jogi) személyek viszonyait szabályozza. A magánjogon belül elkülönül a *polgári jog*, mint általános magánjog (*allgemeines Privatrecht*) és az ún. *egyéb magánjogi jogágak* (*Sonderprivatrechte*), amely utóbbiak az egyes különleges jogterületekre vonatkozó speciális szabályokat tartalmazzák, mint például a kereskedelmi jog, a gazdasági jog, a szellemi alkotások joga és a munkajog.¹

A magánjog gyökere egyértelműen a polgári jog, amelyet Németországban első ízben 1900-ban foglaltak törvénybe. A heidelbergi professzor és romanista, *Anton Justus Friedrich Thibaut* a kor szellemét messze megelőzve már 1814-ben szorgalmazta egy egységes törvénykönyv megalkotását.² A jelentős német jogtudós, *Friedrich Carl von Savigny* ezzel szemben elutasította ezt a törekvést, mivel álláspontja szerint a német jogtudomány még nem áll készen erre a feladatra.³

A második német birodalom⁴ 1871-es alapítása után viszont megszületett az a mind politikai, mind tudományos szempontból közös álláspont, mely szerint szükséges az addig uralkodó jogi széttagoltság megszüntetése, és egy egész Németországra kiterjedő *egységes magánjog* megteremtése. Az eltéréseket a különböző német területeken hatályban lévő törvénykönyvek eredményezték, mint pl. a Porosz Államok Általános Országos Joga (*Allgemeines Landrecht für die Preussischen Staaten*), a szász, a francia-bádeni jog vagy a németül „gemeines Recht”-nek nevezett, nálunk „ius commune” néven ismert, a középkori, és korájúrói Európa közös jogaként funkcionáló, továbbélő római jog.⁵ A cél az egységes, egész Németországra kiterjedő magánjog megalkotása volt.⁶ Ezért a bismarcki alkotmány –

¹ Az általános és különleges magánjog fogalma, azok elkülönítése a német (és osztrák) jogi doktrínában és kodifikációs gyakorlatban alakult ki. E kettő úgy viszonyul egymáshoz, mint az általános (*lex generalis*) és különleges jog (*lex specialis*), és érvényesül a „*lex specialis derogat legi generali*” elve. HEINRICHS, HELMUT: *Einleitung*, in: BASSENGE, PETER et. al.: *Palandt Bürgerliches Gesetzbuch: BGB 70.* kiadás, 2011, München, 1. számszám.

² THIBAUT, ANTON FRIEDRICH JUSTUS: *Über die Nothwendigkeit eines allgemeinen bürgerlichen Rechts für Deutschland*, Heidelberg, 1814.

³ VON SAVIGNY, FRIEDRICH CARL: *Vom Beruf unserer Zeit für Gesetzgebung und Wissenschaft*, Heidelberg, 1814.

⁴ Az 1871 és 1918 között fennálló – a bismarcki alkotmánnyal kezdődő – vilmosi vagy császári birodalom a „Második Birodalom” (*Zweites Reich*) elnevezést kapta. A birodalom elnevezéssel az „Első Birodalomhoz” (*Erstes Reich*), vagyis a Német-római Birodalomhoz (962-1806) kívántak kapcsolatot teremteni – amelyet a szekularizáció, illetve a napóleoni diktátum szüntetett meg. A birodalom szóval célzott szándékukat viszont taktikai okokból konkrétan nem mondták ki a németek, hiszen egy ilyen kijelentés illegitimnek kiáltotta volna ki az osztrák császárt, aki a német-római császár jogutódjának tekintette magát. A „Második Birodalom” elnevezés elterjedésében egyébként nagy szerepe volt Arthur Moellernek, aki 1923-as művében egy eljövendő Harmadik Birodalomról is beszélt. Az NSDAP propagandája tőle vette át a „Harmadik Birodalom” (*Drittes Reich*) fogalmát. A bismarcki alkotmánnyal tehát a német egységet porosz fennhatóság alatt sikerült megvalósítani, ezzel kizárva (többek között főként) az osztrákok birodalomalapító törekvéseit. Az 1871-ben alapított Német Császárságot tehát a német nemzet első egységes államalakulataként tartják számon, ha az nem is foglalta magába az összes területet, melynek népessége magát német nemzetiségűnek tartotta.

Ezért volt döntő jelentősége az alkotmányon kívül további, nemzeti egységet erősítő törvényeket, intézményeket létrehozni. Ez hívta életre és tette elengedhetlenné egy egységes német polgári törvénykönyv megalkotását. Amelyre korábban viszont a birodalom széttagoltsága miatt nem volt lehetőség. (Ellenpéldaként lásd, hogy a többnyire mindig egységes Franciaországban a Code Civil beiktatása már 1804-ben megtörtént.)

⁵ COING, HELMUT – HONSELL, HEINRICH: *Einleitung zum Bürgerlichen Gesetzbuch*, in: STAUDINGER BGB, Berlin, 2004, Einl. zum BGB, 24. számszám.

⁶ SÄCKER, FRANZ JÜRGEN: *Einleitung*, in: SÄCKER/RIXECKER: *Münchener Kommentar zum BGB*, 5. kiadás, München, 2006, Einl., 8. számszám.

vagyis a „Reichsverfassung”⁷ – a szövetséget teljeskörű törvényalkotási hatáskörrel ruházta fel az egységes polgári törvénykönyv megalkotásának érdekében (Reichsverfassung 4. Cikk 13. pont).⁸

Az 1874-es év kezdetén először egy *előbizottságot* bíztak meg a BGB alapjainak és a törvényalkotás menetének kidolgozásával.⁹ Ebben a bizottságban fontos előzetes döntések születtek, mint például az az alapelv, amelynek értelmében a BGB az egész német jog alappilléret fogja képezni, ugyanakkor nem lesz feladata minden egyes jogterület szabályozása, vagyis olyan jogterületeket, mint a kereskedelmi, kiadói vagy biztosítási jog nem kell magába foglalnia.¹⁰

Fél évvel később összehívták az öt jogászból álló *első bizottságot*. Köztük volt az ismert romanista *Bernhard Windscheid*, akinek 1861-ben megjelent *Pandektajog* című tankönyve, amely összefoglalta az akkori Németországban recipiált római jogot. A bizottság 13 évvel később mutatta be első javaslatát, amelyet 1888-ban „Motive” zum BGB” címen hoztak nyilvánosságra.¹¹

Windscheid igen meghatározó befolyása miatt az első javaslat tagoltságában és tartalmában erősen saját pandektakönyvére támaszkodott.¹² Ennek hatása a mai BGB első és második könyvében érezhető leginkább, míg az egyes német népcsoportok szokásjoga – vagyis a német jog – többek között a dologi jogra gyakorolt jelentős befolyást.¹³ Több jogtudós, köztük *Otto von Gierke* is teljes mértékben elutasította a javaslatot.¹⁴ *Von Gierke* a germán jogokhoz való közelítést kezdeményezte. Jól ismert megjegyzése szerint a javaslatból hiányzik egy „csepp szociális olaj”. Ezen kívül jelentős konzervatív jellegű igényeket támasztott kritikájában, követelte például a rendi különbségek figyelembevételét és a házasságon belüli férfi hatalom (Muntgewalt) megőrzését. Szó szerint ezt írja: „Tényleg nyomós okunk van arra, hogy teljes mértékben szakítsunk a Németország túlnyomó részében használatos német joggal? Valóban elutasíthatatlan igény áll fenn arra, hogy a feleséget, aki nem önálló kereskedést vagy ipart űző nő, bevonjuk az üzleti életbe, ugyanazokat a kötelezettségeket [...] rójuk rá, és a férjet arra ítéljük, hogy a feleség minden lehetséges üzleti cselekedetének passzív szemlélője legyen.”¹⁵

A jogtudósok túlnyomó többsége elismerte ugyan egyes kisebb változtatások szükségességét, alapvetően mégis egyetértett a javaslattal¹⁶, annak ellenére, hogy azt nyelvezetében nehézkesnek és merevnek találta.¹⁷

⁷ A német történelmi fejlődésben két alkotmányt illethetünk a „Reichsverfassung” megnevezéssel. Egyrészt a már említett 1871-ben Otto von Bismarck kancellársága idején elfogadott alkotmányt, amely porosz irányítás alatt hozta létre a német egységet és így a Második Birodalmat. Ez az alkotmány a szövetségi állami berendezkedés elemeit rögzíti, és az arra vonatkozó legfontosabb jogi szabályozásokat fekteti le. A másik „Reichsverfassung” az inkább alapjogi elveket megfogalmazó 1919-es weimari alkotmány. Itt a „Reichsverfassung” kifejezés egyértelműen a bismarcki alkotmányra vonatkozik.

⁸ RGBl. 1873, 379 – „Art. 4 Nr. 13 der Verfassung des Deutschen Reichs ... Die gemeinsame Gesetzgebung über das gesamte bürgerliche Recht...”

⁹ Lásd részletesen SELTER, SUSANNE: *Agrar- und Umweltrecht*, 2009. 175, 176.

¹⁰ COING/HONSELL, in: Staudinger, Einl. zum BGB, 75. számszám.

¹¹ SÄCKER in: MüKo, Einl., 8. számszám.

¹² V.Ö. BEKKER, ERNST IMMANUEL: *System und Sprache eines Bürgerlichen Gesetzbuches*, Berlin, 1888. 61.

¹³ BROX, HANS – WALKER, WOLF-DIETRICH: *Allgemeiner Teil des BGB*, 31. kiadás, 2007. 23. és köv. számszám.

¹⁴ VON GIERKE, OTTO: *Der Entwurf eines Bürgerlichen Gesetzbuchs und das deutsche Recht*, Leipzig, 1889. 2.

¹⁵ VON GIERKE, 403.

¹⁶ COING/HONSELL, in: Staudinger, Einl. zum BGB, 80. számszám.

¹⁷ HEINRICH, in: Palandt, Einl., 4. számszám.

1890-ben miután minden kétség eloszlott a törvényhozási munkálatok folytatását illetően, sor került a *Gottlieb Planck* által vezetett *második bizottság* összehívására, amelyben ezúttal jogászokon kívül parlamenti képviselők és egyéb tudományterületek képviselői is helyet kaptak. A bizottsági tagok paragrafusonként végigmentek a törvényjavaslaton, de számos kisebb változtatástól eltekintve, megtartották az első javaslat koncepcióját és nyelvezetét.¹⁸ Az első javaslattal kapcsolatos kritikák nyomán, törekedtek a gazdaságilag gyengébb helyzetben lévő fél számára védelmet nyújtó szabályozás létrehozására.¹⁹ A munkálatokat 1895-ben lezárták és a végleges, II. számú törvényjavaslatot átadták a birodalmi kancellárnak (Reichskanzler), és a Szövetségi Tanácsnak (Bundesrat),²⁰ valamint nyilvánosságra hozták a „Protokollen”-ben, a törvényhozás akkori hivatalos lapjában.

1896 januárjában néhány, főleg az egyesületi jogra vonatkozó változtatás után a Szövetségi Tanács benyújtotta a tanácsadók által kidolgozott III. számú törvényjavaslatot a Szövetségi Gyűlésnek (Reichstag²¹). A Szövetségi Gyűlésben főleg az egyesületi jog, a házassággal kapcsolatos szabályozások és a gyengébb fél védelmének szabályai kapcsán alakultak ki viták. A viták hevesességét tükrözi az, amikor néhány konzervatív és erősen német érzelmű képviselő igenlő szavazata megvonásával fenyegetett, amivel az egységes jog megalkotásának lehetőségét veszélyeztették volna, amennyiben a nyulak által okozott károk megtérítésére való kötelezettség belekerül a törvényjavaslatba – mai szemmel mindez egy igen furcsa részletkérdésnek tűnik.²²

A Szövetségi Gyűlés 1896. július 1-jén 222 igen szavazat, 48 nem szavazat és 18 tartózkodás mellett elfogadta a törvényjavaslatot, amelyet pár nappal később a Szövetségi Tanács is jóváhagyott. A törvényt 1896 augusztusában hirdették ki, és 1900. január 1-jén lépett hatályba.²³ Ezzel egyidejűleg számos idősebb bírónak megkönnyítették a nyugdíjba vonulást, arra való hivatkozással, hogy a hatalmas, új joganyag elsajátítása túl nagy terhet jelent a bírók számára, amelynek teljesítését a korosabbaktól már nem lehet elvárni.

2. A BGB alaptételei (*Die Grundlagen des BGB*)

2.1. Személyes autonómia és jogegyenlőség (*Die Privatautonomie und die Rechtsgleichheit*)

A BGB-t gazdasági liberalizmus és individualizmus jellemzi; ez érvényesül a *személyes autonómia* (Privatautonomie) alaptételében is, amely szerint az egyénnek olyan helyzetben kell lennie, hogy saját életkörülményeit állami korlátozás nélkül tudja formálni. Ennek érdekében a szerződési szabadság jogával ruházzák fel, amely abban nyilvánul meg, hogy mindenkinek jogában áll a szerződés megkötéséről és annak tartalmáról szabadon dönteni. Emellett a BGB magában foglalja az egyén szabadságát arra vonatkozólag is, hogy saját tulajdonával akarata szerint rendelkezessen, így maga jelölheti ki például örökösét (örökös

¹⁸ COING/HONSELL, in: Staudinger, Einl. zum BGB, 84. szélszám.; HEINRICHS, in: Palandt, Einl., 5. szélszám.

¹⁹ BROX/WALKER, 21. szélszám.

²⁰ COING/HONSELL, in: Staudinger, Einl. zum BGB, 84. szélszám.

²¹ A Német Szövetségi Köztársaságban akkor is, és ma is a Bundestag, más néven Reichstag, magyarul Szövetségi Gyűlés alkotja a parlamentet, pontosabban annak alsó házát. A törvényhozási folyamatban a német népet mint egészet képviseli. A Bundesrat, magyarul Szövetségi Tanács pedig a parlament felső házát képi, és a 16 német szövetségi állam (Bundesland) érdekeit képviseli.

²² SELTER, 175, 179.

²³ COING/HONSELL, in: Staudinger, Einl. zum BGB, 87. és köv. szélszámok.

nevezés szabadsága, Testierfreiheit, BGB § 1937).²⁴ Az öröklési jog megalkotásakor viszont a családi köteleket is figyelembe vették, így az örökségből esetleg kimaradó házastárs és a leszármazottak igényüket a köteles részen (Pflichtteil) keresztül érvényesíthetik. A személyes autonómia és a *jogegyenlőség* (Rechtsgleichheit) elve kiegészíti egymást, ami annyit tesz, hogy minden polgár ugyanazon jogokkal rendelkezik, és ugyanazon törvények vonatkoznak rá.²⁵

2.2. A BGB felépítése és a zárójel-technika (Der Aufbau des BGB und die Klammer-technik)

A BGB – a pandekta jog rendszerének mintájára – öt könyvre oszlik:

A magyar Polgári Törvénykönyvhöz hasonlóan legelől az *általános rész* (Allgemeiner Teil) található, amely az ezt követő könyvek különleges jogviszonyaira vonatkozóan általános szabályokat tartalmazza. A *zárójel-technika* (Klammertechnik) a matematikát tekinteti mintának, és a zárójel elé vonja azokat a szabályokat, amelyek a zárójelben lévő részekre vonatkoznak. A zárójeltechnika a BGB egészét végigkíséri, és a legalsóbb szinteken, a legapróbb szabályozásokban is megfigyelhető.²⁶ Így sikerült elérni azt, hogy a BGB ne legyen túlságosan hosszú.²⁷

Ezekhez az előretolt, általános szabályokhoz tartozik például, hogy hogyan jön létre egy szerződés. A további négy könyv, vagyis a kötelmi jog (Schuldrecht), dologi jog (Sachenrecht), családi jog (Familienrecht) és az öröklési jog (Erbrecht), amelyek pl. az adásvételi szerződés (BGB 433. §), a házasság (BGB 1408. §) vagy öröklési szerződés (BGB 1941., és 2274. §) szabályait fektetik le, a szerződések létrejöttéről általánosságban nem beszélnek, mivel az ezekre vonatkozó közös szabályokat a BGB általános része tartalmazza a 145. §-tól kezdődően. A magyar joghoz hasonlóan itt is csak annyiban érvényesek az általános részi előírások, amennyiben a BGB többi könyve nem tartalmaz egyéb eltérő speciális szabályokat.

A *kötelmi jog* (Schuldrecht), vagyis a BGB második könyve az egyes személyek közötti, szerződésen vagy törvényi előíráson alapuló különleges kapcsolatokat szabályozza. A már említett ún. zárójeltechnika a második könyvben is megjelenik, ahol az egyes kötelmi kapcsolatok előtt szintén található egy általános rész. Ez olyan normákat tartalmaz, amelyek az összes második könyvbeli kötelmi viszonyra, vagy legalábbis azok egy jó részére, továbbá a többi könyvben található kötelmi viszonyokra is alkalmazandók. A zárójeltechnika a BGB alacsonyabb szintű szerkezeti egységeiben, az egyes kötelmi viszonyokban is érvényesül. Így például a bérleti szerződésnél először az általános, minden bérleti viszonyra vonatkozó szabályokkal találkozhatunk a BGB-ben, és csak ezt követik a speciális pl. a lakóhelyiség vagy egyéb dolgok bérletére vonatkozó rendelkezések.

A BGB harmadik könyve a *dologi jog* (Sachenrecht), amely a személyek és dolgok közötti viszonyokat rendezi, valamint a birtoklást, tulajdonjogot és a korlátolt dologi jogokat, pl. a jelzálogot is szabályozza.

²⁴ BROX/WALKER, 25. szíkszám.

²⁵ SCHWAB, DIETER – LÖHNIG, MARTIN: *Einführung in das Zivilrecht*, 18. kiadás, 2010, Heidelberg. 72. szíkszám.

²⁶ BROX/WALKER, 37. szíkszám.

²⁷ Megjegyezzük, hogy a BGB 2385 §-ból áll.

A *családi jogot* (Familienrecht) a BGB negyedik könyve tartalmazza. Itt található többek között a házasság, rokonság, gyámság (Vormundschaft), gondnokság (rechtliche Betreuung) és az eseti gondnokság (Pflegschaft)²⁸ szabályozása.

Az *öröklési jog* (Erbrecht), amely az ember halálának vagyoni következményeivel foglalkozik, a BGB ötödik, vagyis utolsó könyvében található.

2.3. A polgári jog és az Alaptörvény (Das Zivilrecht und das Grundgesetz)

Annak ellenére, hogy a BGB már jóval a Grundgesetz 1949-es hatályba lépése előtt létezett, a Grundgesetzben található alapjogokból következő objektív értékrendszer ugyanúgy hat a BGB-ben található szabályokra, vagyis azokat alkotmánykonform módon kell értelmezni. Amennyiben ez bizonyos előírások vonatkozásában nem lehetséges, a Szövetségi Alkotmánybíróság hatályon kívül helyezheti, a német kifejezés szó szerinti fordításával semmisnek nyilváníthatja (für nichtig erklären) ezeket a normákat. A gyakorlatban ez eddig főleg családi jogi előírásokat érintett, amelyek a BGB történelmi gyökereiből kiindulva a férfiak és nők közötti egyenlő bánásmód alapjogát többszörösen megsértették. Az alapjogok, amelyek elsődlegesen a polgár állammal szembeni védelmét jelentik, egyéb módon is kihatnak a BGB-re, mégpedig úgy, hogy az egyének szubjektív jogait védik a többi magán-személy beavatkozásától. Erre jó példát ad a BGB 823. §-ában meghatározott kártérítés intézménye, amely többek között védelmet nyújt az általános személyhez fűződő jogokba való [GG 2. Cikk (1), 1. Cikk (1) bek.] jogtalan és felróható beavatkozással szemben is. Az alapjogok ezeken túl még a polgári jogi generálklauzulakon (BGB 138. §, 157. §, 242. §, 307. §, 826. §, és 1666. §) és a bennük foglalt, pontosan meg nem határozott jogi fogalmakon keresztül is hatnak a magánjogra,²⁹ hiszen ezeket a jogértelmezés során mint irányelveket kell figyelembe venni.

Az a polgári jogi bíró, aki ítélete, a jogértelmezés során nem veszi figyelembe az alapjogoknak a polgári jogi normákra gyakorolt hatását, megsérti az alapjogokat, hiszen azokhoz ő mint a közhatalom hordozója kötve van, a polgárnak pedig joga van ahhoz, hogy alapjogait figyelembe vegyék.³⁰ Például a BGB 242. §-a alapján – amely generálklauzula szerint a szerződő felek kötelesek egymás jogaira tekintettel és azok tiszteletben tartásával eljárni – érvényesül a munkaviszonyon belül a vallásszabadság alapjoga (GG 4. Cikk), amely többek között megengedi a munkavállalónak, hogy munkaideje alatt is imádkozhasson. Mivel viszont a munkáltató is ugyanúgy hivatkozhat az alapjogokra, például a foglalkozás szabad megválasztására és a tulajdonjog garanciájára [Berufsfreiheit, Eigentums-garantie, GG 12., és 14. Cikk], a munkavállalónak úgy kell az imádkozáshoz való jogát gyakorolnia, hogy az az üzemi munkamenetet ne zavarja meg.³¹

²⁸ A gyámság, gondnokság rendszere Németországban is hasonló a hazaihoz. A „Vormundschaft” (1773. §), azaz gyámság itt is csak kiskorúak esetében állhat fenn. Az 1992-es reform óta a „rechtliche Betreuung” (1896. §), vagyis a mi gondnokságunkkal alapjaiban véve megegyező törvényes képviseleti forma pedig a nagykorú pszichikai betegségekben szenvedők vagy ügyeik vitelére egyéb testi, szellemi, lelki fogyatékosságuk folytán képtelenek személyek számára létrehozott jogintézmény. Ezekén túl létezik még az ún. „Pflegschaft” (1909. §), amelyet az előző kettővel ellentétben csak bizonyos esetek, bizonyos életkörülmény orvoslására hoztak létre, és nagyjából a magyar eseti gondnokság intézményének feleltethető meg. Ide tartozik többek között a méhmagzat gondnoksága, az ügygondnok, a helyettes gyámság kiskorúak számára vagy helyettes gondnokság nagykorúak számára, az ügyeinek vitelében akadályozott személy gondnoksága, a hagyatéki gondnok.

²⁹ HEINRICHS, in Palandt, § 242, 8. szívszám.

³⁰ BVerfGE 2007, 198, 206.

³¹ LAG Hamm, NJW 2002, 1970.

2.4. A „gyengébb fél” védelme (Der Schutz des Schwächeren)

A BGB a szerződési szabadságon keresztül igyekszik biztosítani az egyének számára a saját életviszonyok szabad formálását, amely viszont csak abban az esetben valósulhat meg, ha egyenlően erős felek állnak egymással szemben. Ez nem jellemző a tipikus, vagyis ún. nem tökéletes piacokra. A különböző birtokviszonyok a piaci hatalom strukturális egyenlőtlenségéhez vezetnek, amelynek során az egyéni szerződési szabadság az egyik, a „gyengébb fél” terhére korlátozódik. A szabadság ilyen tényleges leszűkülése tipikus néhány részpiac, például a munkaerő- vagy lakáspiac vonatkozásában.³² Ennek elkerülése érdekében a BGB-be már annak létrehozásakor bekerültek a „gyengébb fél” védelmét (Schutz des Schwächeren) szolgáló előírások, ilyen pl. az uzorás jogügyletek semmisségét kimondó 138. § (2) bekezdés (Wucher).

A német alkotmány, vagyis a Grundgesetz hatálybalépésével az alapjogok is megerősítik az állam azon feladatát, hogy különböző szabályok megalkotásával megfelelő védelmet nyújtson a magánszemélyek által okozott, alapjogokat veszélyeztető vagy sértő beavatkozásokkal szemben. Még abban az esetben is, ha a magánszemély azt privátautonómiájának gyakorlása keretein belül tette.³³ Az idő múlásával számos védelmi előírás alakult még ki, így pl. a munkavállalót, a fogyasztót vagy a bérlőt védő előírások, amelyek részben a BGB-ben, részben pedig a különleges magánjogi ágak (Sonderprivatrechte) egyes törvényeiben találhatók.

2.5. Az európai jog hatása (Der Einfluss des Europäischen Rechts)

A BGB és a német magánjog egy bizonyos részének alapjait a közösségi irányelvek adják. Mint tudjuk az irányelvek az Európai Unió olyan előírásai, amelyeket a tagállamok kötelesek beilleszteni nemzeti jogrendjükbe, céljuk pedig a közös piac egységesítése és a négy európai alapszabadság megvalósítása.³⁴ Főként a szerződés és a kötelmi jog területén jelentős a közösségi irányelvek befolyása.³⁵ A 2001-es évben a német jogalkotó megragadta az alkalmat, amelyet a fogyasztási cikkek adásvételéről szóló (1999/44/EK), az elektronikus kereskedelemről szóló (2000/31/EK) és a késedelmes fizetés elleni fellépésről szóló (2000/35/EK) irányelvek belső jogba való beépítésének kötelezettsége kínált, hogy a BGB hatályba lépése óta nagyrészt érintetlen kötelmi jogot modernizálja (Schuldrechtsreform). Ennek keretében a törvényhozó a már korábban az európai előírások szerint módosított fogyasztóvédelmi szabályok egy részét – többek között a távollévők közötti kereskedelemről szóló törvényt (Fernabsatzgesetz) és az általános szerződési feltételekről szóló törvényt (AGB-Gesetz³⁶) – is beépítette BGB-be.

Az EU-ban vannak olyan törekvések – különösen az Európai Parlament kezdeményezésére –, amelyek a részben nagyon különböző nemzeti jogok egységesítését és az európai polgári jog kodifikációját célozzák. Ennek indoka, hogy az EU közös belső piaca olyan szerződéses kapcsolatokhoz vezet, amelynek felei különböző tagállamok polgárai és vállalkozásai, ezért – főként a szerződési jog területén – elengedhetetlen az egységesítés. Ezen cél elérése érdekében az európai szerződési jog egységesítésével nem hivatalosan megbízott

³² BELLING, DETLEV: *Das Günstigkeitsprinzip im Arbeitsrecht*, Berlin, 1984. 1.

³³ BELLING, DETLEV: *Die Verantwortung des Staates für die Normsetzung durch die Tarifpartner* 1999, 547, 572.

³⁴ SCHWAB/LÖHNIG, 35. számszám.

³⁵ SÄCKER in: MÜKo, Einl., 196. számszám.

³⁶ Gesetz zur Regelung des Rechts der Allgemeinen Geschäftsbedingungen.

ún. Lando Bizottság egy jogösszehasonlító alapra helyezett európai szerződési jogi tervezetet (Principles of European Contract Law) dolgozott ki. Ezt alapul véve a „Study Group on a European Civil Code” és a „European Research Group on Existing EC Private Law (Acquis Group)” elkészítette a „Draft Common Frame of Reference” nevű jogszabálytervezetet, amely 2009. október 20-án végleges változatában megjelent. A válasz arra a kérdésre, hogy ezek az előmunkálatok ténylegesen egy egységes európai kötelmi joghoz vezetnek-e, még várat magára. Az viszont biztos, hogy a jogalkotó a fent említett német „Schuldrechtsreform” kidolgozásakor jelentős mértékben figyelembe vette a már meglévő Principles of European Contract Law (PELC) előírásait.³⁷

2.6. Az elválasztó és az absztrakciós elv (Das Trennungs- und Abstraktionsprinzip)

A BGB alapelveihez tartozik a „Trennungs- és az Abstraktionsprinzip”, amelyek német sajátosságnak számítanak, és Savigny római jogi értelmezésére nyúlnak vissza,³⁸ amely mára már valamelyest vitatottá vált. Sokan azon a véleményen vannak, hogy Savigny tévedett, amikor a római jogot a Trennungs- és Abstraktionsprinzip (magyarul elválasztó és absztrakciós elv) forrásának tekintette.³⁹ Ennek ellenére mindkét elv mélyen beivódott a német polgári jogba. Fő jellemzője a „kötelező- és rendelkező ügyletek”, német kifejezéssel a „Verpflichtungs- és a Verfügungsgeschäft” közötti különbségtétel.

„Kötelező ügyletek”-nek azokat a jogügyleteket nevezzük, amelyeknél olyan kötelmi jogi viszony jön létre, amely jogalapot szolgáltat a jogosult számára valamely tevést vagy nemtevést a kötelezetten követelni. Ezzel szemben „rendelkező ügylet” alatt olyan jogügyleteket értünk, amelyek egy konkrét jogi változásra irányulnak, ilyen pl. egy dolog tulajdonának átruházása.

Az „elválasztó elv” szerint a kötelező ügylet maga még nem eredményez jogi változást, hanem csupán arra ad jogalapot, hogy a jogosult a kötelezetten követelhesse a jogi változás véghezvitelét, amely igény pedig csak a rendelkező ügylet foganatosítása után teljesül. Így az adásvételi szerződés nem vezet a dolog tulajdonának átszállásához, hanem csak az arra vonatkozó jogalapot keletkezteti. Az átszállásnak a megfelelő rendelkező ügyleten keresztül kell megtörténnie, amely ingó dolog adásvétele esetében a BGB 929. §-ának eszlő mondata alapján a dolog átruházásával történik.

Az „absztrakciós elv” még egy lépéssel tovább megy, amely szerint a „kötelező- és a rendelkező ügyletek” egymástól függetlenül érvényesek. Emiatt a kötelező ügylet – pl. adásvételi szerződés – érvénytelensége nem érinti a rendelkező ügylet érvénytelenségét. Ennek értelmében az adásvételi szerződés bármely okra visszavezethető érvénytelensége esetén is a vevő marad a tulajdonos, ha már átvette az adásvétel tárgyát, vagyis az érvényes rendelkező ügylet már végbement. A vagyoni helyzet ilyen jogalap nélküli eltolódását pedig a BGB 812. §-ával kezdődően szabályozott jogalap nélküli gazdagodás (Bereicherungsrecht) segítségével lehet helyreállítani.

Ennek megfelelően az elválasztó és az absztrakciós elv elsődlegesen a forgalom védelmét és a jogbiztonságot szolgálja. A tulajdoni helyzetet viszonylag könnyen meg lehet állapítani, és az ahhoz tartozó kötelező ügyleteket nem szükséges visszavezetni. Valamely dolog vagy jog szerzője a dolgot vagy jogot anélkül tudja tovább átruházni, hogy az ahhoz

³⁷ LOOSCHELDERS, DIRK: *Schuldrecht Allgemeiner Teil*, 8. kiadás, 2010, München. 43. szívszám.

³⁸ VON SAVIGNY, FRIEDRICH KARL: *System des heutigen römischen Rechts III*, Berlin, 1849. 312. és köv.

³⁹ FÜLLER, JENS THOMAS: *Eigenständiges Sachenrecht?*, Tübingen, 2006. 123.; WESEL, UWE: *Juristische Weltkunde*, Berlin, 1984. 93.

tartozó kötelező ügylet érvényes lett volna. Így a szerzési láncban az utolsó szerzőnek nem kell attól félnie, hogy a megszerzett dolgot esetleg elveszítheti egy olyan kötelmi jogi szerződés érvénytelensége miatt, amit két fél a múltban kötött.

Sokan azt kritizálják, hogy az elvásztó és az absztrakciós elv védelme a jóhiszeműség elvének előírásain túlmenően valósul meg. Az absztrakciós elv különösen a jogok BGB 398. §-a szerinti engedményezés útján történő átruházása esetén nyújt kiegészítő védelmet, mivel ennél egyébként nincs lehetőség a jóhiszemű szerzésre. Ugyanez vonatkozik a végrehajtásra (Zwangsvollstreckung) is. Végül a tulajdonosi jogok fenntartása mellett történő adásvételnél is előnnyel jár az elvásztó és az absztrakciós elv.⁴⁰ Ha a vevő ugyanis nem szeretné rögtön kifizetni a vételárat, túl kockázatos lenne az eladónak a dolog tulajdonjogát átruházni. Az viszont elegendő dologi biztosíték az eladónak, ha a dolgot bár rögtön átadják a vevőnek, a tulajdonosi helyzet megváltoztatásáról szóló megegyezésük viszont csak azzal a halasztó feltétellel [aufschiebende Bedingung, BGB 158. § (1) bek.] következik be, hogy a vevő kifizeti a vételárat. A feltétel bekövetkezéséig az eladó marad a dolog tulajdonosa, azután viszont a dolog tulajdonjoga minden további nélkül átszáll a vevőre.⁴¹

Az elvásztó és az absztrakciós elvhez viszont hátrányok is kapcsolódnak. A forgalomnak ez a jellegű fokozott védelme annak a kárára történik, aki érvényes kauzális szerződés nélkül rendelkezik. A jogalap nélküli rendelkezés jogalap nélküli gazdagodáson keresztül visszaforgatása viszont nem minden esetben kecsegtet sikerrel. Főként a vevő általi továbbruházás és a végrehajtás során történő elzálogosítás esetén történhet, hogy a jogosultnak nem marad mit visszakövetelnie, amennyiben a vevő közben elveszítette vagyonát.⁴²

Ezen felül az elvásztó és az absztrakciós elv egy egységes élethelyzetet mesterségesen szétbont, amely laikusok számára nehezen érthető. Emiatt az egyetemi képzésben is – különösen annak elején – nehézséget jelent az elvásztó és az absztrakciós elv hallgatókkal való megértetése.

3. A BGB általános része (Der Allgemeine Teil des BGB)

A BGB általános része (Allgemeiner Teil) olyan szabályozásokat foglal magában, amelyek az összes azt követő könyvben szabályozott jogviszonyra érvényesek.

3.1. A természetes és a jogi személyek (Die natürlichen und juristischen Personen)

Az általános rész a magánjogi jogalanyokkal kapcsolatos szabályozással kezdődik. Eszerint megkülönböztetünk természetes és jogi személyt. *Természetes személy* (natürliche Person) az ember; *jogi személyek* (juristische Person) pedig a személyegyesülések és a jogilag önállósult vagyoni egyesülések. Mindkettőnél fennáll annak a kérdése, mely feltételek teljesülése esetén válnak jogképesse (rechtsfähig), hogy aztán jogok és kötelezettségek hordozói legyenek.

A BGB 1. §-a alapján a természetes személy jogképesége a *születés* befejeztével (Vollendung der Geburt) kezdődik, amely a törvényhez fűzött kommentárok szerint abban a

⁴⁰ LARENZ, KARL – WOLF, MANFRED: *Allgemeiner Teil des Bürgerlichen Rechts*, 9. kiadás, München, 2004. 23. §, 88. számszám.

⁴¹ A tulajdonosi jog fenntartása mellett eladáshoz lásd BROX/WALKER, *Besonderes Schuldrecht*, 34. kiadás, München, 2010. 7. §, 21. és köv. számszámok.

⁴² BROX/WALKER, 121. számszám.

pillanatban történik, amikor az élő gyermek teljesen elhagyja az anya testét vagyis a pontos német definíció szerint „teljesen kilép az anya testéből” (dem vollständig aus dem Mutterleib). A születés befejezésének megállapításánál az a lényeg, hogy a gyerek minden testrészével kint legyen, a köldökszinór elvágása viszont nem számít.⁴³ Számos egyéb jogrendszer (pl. francia, spanyol) a jogképességet csak az olyan életképes gyermek számára ismeri el, amely a születés után bizonyos ideig életben marad.⁴⁴ A német és a magyar jogban viszont egyaránt elegendő az élveszületés ténye, ezen túl azonban a jogképességet nem érinti, hogy a gyermek életképes-e, vagy mennyi ideig él azután.⁴⁵ Továbbá mindkét jogrendszerben él az a szabály, amely szerint a még meg nem született, de már megfogant magzat feltételes jogképességgel rendelkezik, amely feltétel maga az élveszületés, pl. az öröklési jog szempontjából [BGB 1923. § (2) bek.]. A jogképesség megszűnése is azonos a két jogrendszerben, ez mindkettőben az (agy)halállal ér véget.⁴⁶

Hazánkhoz hasonlóan a jogi személyek Németországban is állami aktsussal nyerik el jogképességüket, vagyis (cég)jegyzékbe való bejegyzéssel [Registereintragung, BGB 55. és köv. §⁴⁷, GmbHG 7. § (1) bek., AktG 36. § (1)] vagy elismeréssel⁴⁸ [Anerkennung, BGB 80. § 1. mondat] válnak jogképesek; és a megszűnéssel (Auflösung) veszítik el azt.

A polgári jog kizárólag a magánjogi jogi személyekkel kapcsolatos szabályozásokat tartalmazza, a BGB általános részében az egyesület (Verein, BGB 21–79. §) és az alapítvány (Stiftung, BGB 80–88. §), a kötelmi jogi könyvben pedig a polgári jogi társaság szabályait (Gesellschaft bürgerlichen Rechts, GbR vagy BGB-Gesellschaft, 705–740. §) találhatjuk. Az egyéb társasági formákra vonatkozó előírásokat külön törvények tartalmazzák, így pl. a tőketársaságok, mint pl. a részvénytársaság (Aktiengesellschaft, AG, AktG) vagy a korlátolt felelősségű társaság (Gesellschaft mit beschränkter Haftung, GmbH, GmbHG) a Kereskedelmi Törvénykönyvben (Handelsgesetzbuch, HGB) kerültek szabályozásra.

A jogi személyekre vonatkozó jogszabályok polgári törvénykönyvbeli elhelyezkedése a magyar jogban is hasonló. A jogi személyek, a Ptk. elején a személyekről szóló részben találhatók (Ptk. 28–74/H. §), ide tartozik többek között az egyesület, a köztestület és az alapítvány. A GbR-hez polgári jogi törvénykönyvbeli elhelyezkedésében, létrejöttében és felépítésében is hasonló, jelentőségében viszont a német megfelelőjéhez képest elenyésző⁴⁹ polgári jogi társaság (pjt., Ptk. 568–578/A. §) pedig az egyes szerződések közé került

⁴³ SAENGER, INGO: *Natürliche Personen, Verbraucher, Unternehmer*, in: ERMAN BGB, XIII. kiadás, Band I, Köln, 2011. § 1, 2. számszám.

⁴⁴ Artt. 725, 906 frz. Cc; Art. 30 span. Székely László Cc.

⁴⁵ LENKOVICS BARNABÁS: A személyi jog vázlata, Budapest, 2. kiadás, 2001, 18.

⁴⁶ SAENGER, in: ERMAN BGB § 1, 4–6. számszám

⁴⁷ WESTERMANN, HARM PETER: *Juristische Person*, in: ERMAN BGB, XIII. kiadás, Band I, Köln, 2011. § 21, 10. számszám, § 55, 1–3. számszám

⁴⁸ Hazánkban a jogi személyiség keletkezésének feltétele a nyilvántartásba vétel, nem ismeri viszont a magyar jog az elismerés útján való magánjogi jogi személyé válás lehetőségét. A német jogban ez az alapítvány (Stiftung) esetében fordulhat elő, amely létrehozásának és jogi személyé válásának feltétele, hogy alapító személy alapító ügyletét (Stiftungsgeschäft) az adott tagállamban azért felelős hatóság, vagyis az alapítványi hatóság (Stiftungsbehörde) elismerje. Az alapítvány tehát nem egy regiszterbe való felvétellel jön létre, mint pl. a GmbH, hanem elismeréssel, annál is inkább, mert Németországban van egyesületi jegyzék (Vereinsregister) és cégjegyzék (Handelsregister), de nincsen alapítványi jegyzék (Stiftungsregister), csak egy nem hivatalos, és a különböző tagállamokban nem egységesen vezetett „Stiftungsverzeichnis”.

⁴⁹ Németországban számos GbR-rel találkozhatunk ma is. Ezt a formát választják többek között például az egy praxist működtető orvosok vagy a laza üzleti kapcsolattal tervező, inkább szellemi, mint anyagi tőkében együttműködni kívánó üzletemberek. Magyarországon viszont többek között e forma jogi szabályozásának hiányosságából, a történelmi fejlődés sajátosságaiból és az alapítási költségek különbségéből kifolyólag a pjt. helyett inkább a bt. vagy kft. formát választják az együttműködni kívánók.

besorolásra. Az egyéb társasági formákra – mint a bt., kft. és rt. – vonatkozó szabályokat Magyarországon is külön törvénybe foglalták, ez a gazdasági társaságokról szóló 2006. évi IV. törvény (Gt.).

A természetes és jogi személyeken kívül Németországban is vannak a magyar betéti társasághoz hasonló jogi személyiséggel nem rendelkező – pontosabban perképesességgel és korlátozott jogképesességgel rendelkező – gazdasági társaságok.⁵⁰ Ilyenek a közkereseti társaság (Offene Handelsgesellschaft, OHG, HGB 105–160. §) és a betéti társaság (Kommanditgesellschaft, KG, HGB 161–177a. §). Ezen társaságok német elnevezése „Personengesellschaften”, vagyis személyi, személyegyesítő társaságok, míg az előző bekezdésben említett AG és GmbH a „Kapitalgesellschaften”, vagyis a tőketársaságok, tőkeegyesítő társaságok megnevezést kapták. Az OHG és a KG szabályai egyaránt a német Kereskedelmi Törvénykönyvben (Handelsgesetzbuch, HGB) találhatók.

3.2. A cselekvőképesség (Die Geschäftsfähigkeit)

A jogképeség nem jár együtt feltétlenül egy ember *cselekvőképességével* (Geschäftsfähigkeit). A német jog szerint cselekvőképességen a jogügyletek érvényes megkötéséhez szükséges képességet értjük. Ez ugyanazt takarja, mint a magyar cselekvőképesség fogalma, amely szerint „aki cselekvőképes, maga köthet szerződést vagy tehet más jognyilatkozatot” [Ptk. 11. § (2) bek.].

Mindkét törvény abból az alaptételből indul ki, hogy minden ember cselekvőképes, és ezután írják körül a cselekvőképtelenség és a korlátozott cselekvőképesség eseteit. A BGB viszont már magát a cselekvőképesség fogalmát sem tartalmazza, és nem is határozza meg közelebbről, ki cselekvőképes, hanem a cselekvőképességről szóló cím alatt rögtön a cselekvőképtelenség eseteinek körülírását kezdi [BGB 104. §].

A BGB 104. §-a szerint cselekvőképtelen (geschäftsunfähig) az, aki a hetedik életévét még nem töltötte be, vagy elmeállapota tartós, beteges zavarban (dauerhafte, krankhafte Störung) szenved. A BGB 105. § (1) bekezdése alapján a cselekvőképtelen jognyilatkozata semmisnek tekintendő, még abban az esetben is, amennyiben ez a cselekvőképtelen számára kizárólag előnyös ügyletre vonatkozik. Tehát ajándékozássra vonatkozó ajánlatot sem fogadhat el. A BGB 105. § (2) bekezdése értelmében a tudattalan állapotban vagy átmeneti tudatzavarban tett jognyilatkozat éppúgy semmis, az ilyen átmeneti állapot viszont magát a cselekvőképességet nem befolyásolja.

A BGB 106. §-a alapján a kiskorú hetedik életévének betöltésétől – eltérően tehát a magyarországi 14 éves határtól – korlátozottan cselekvőképesnek (beschränkt geschäftsfähig) számít. A teljes cselekvőképesség tehát a nagykorúvá válással, vagyis a 18. életév betöltésével következik be (BGB 2. §). A korlátozott cselekvőképesség jogkövetkezményei attól függnek, milyen típusú jogügyletről van szó.

Kizárólag előnyös következményekkel járó jogügyletben önállóan is eljárhat a korlátozottan cselekvőképes. Ezalatt olyan jogügyletek értendők, amelyek nem járnak a korlátozottan cselekvőképes kiskorú személyes kötelezettségével, és nem szüntetik meg vagy korlátozzák annak már fennálló jogait. Az ún. „kötelező ügyletek” (Verpflichtungsgeschäft) közül leginkább ilyen a kiskorú javára történő ajándékozás, de bármely más, a kiskorút

⁵⁰ A jogi személyiséggel nem rendelkező gazdasági társaságok mindkét országban jogok és kötelezettségek alanyai lehetnek, tulajdon és egyéb dologi jogok tulajdonosai lehetnek, bíróság előtt pert indíthatnak és maguk is perelhetők. Ezáltal tehát perképesek és korlátozottan jogképesek.

előnyben részesítő egyéb kötelező ügylet (pl. tulajdonszerzés) ebbe a kategóriába eshet. Emellett hozzájárulást nem igénylő jogügyletek még az ún. „neutrale Geschäfte”, amelyek a kiskorú számára jogilag sem előnyt, sem hátrányt nem jelentenek, mert annak következményei már egy harmadik személyt érintenek. Ilyen ügyletről beszélünk, ha pl. a kiskorú más képviselőjeként cselekszik, mert itt a kiskorú akaratnyilatkozatának következményei a BGB 164. § (1) bekezdése alapján nem magára a kiskorúra, hanem a képviselt személyre vonatkoznak.⁵¹

Olyan szerződések viszont, amelyből mindkét irányban keletkeznek kötelezettségek, mint pl. adásvételi szerződés, a kiskorú számára is határoznak meg kötelezettségeket, így semmi esetre sem lehetnek kizárólag előnyösek. Ugyanez vonatkozik az aszinallagmatikus ügyletekre, vagyis a nem teljesen egyenértékű kötelezettséget magába foglaló szerződések-re. Ilyen pl. a haszonkölcsön szerződés, ahol a dolog ingyenes bérbeadásáról van szó. Itt a szerződés megszűnéskor a kölcsönvevő köteles a dolgot visszaszolgáltatni (BGB 604. §), amely a kiskorúra is kötelezettséget ró, és ezáltal hátrányt jelent. A kiskorú terhére történő ún. „rendelkező ügyletek” (Verfügungsgeschäfte) is ahhoz vezetnek, hogy annak jogai megszűnnek, vagy csökkennek.

A korlátozottan cselekvőképesekek védelme érdekében a nem kizárólag előnyökkel járó jogügyletekhez a törvényes képviselő hozzájárulása (Zustimmung) szükséges. Ez a BGB szerint is, ugyanúgy mint hazánkban, történhet előzetes beleegyezés (Einwilligung) vagy utólagos jóváhagyás (Genehmigung) alapján. Amennyiben ez nem történik meg, az a szerződés érvénytelenségét eredményezi [BGB 108. § (1) bek.]. A hozzájárulás egy különleges esetét, vagyis a konkludensen megadott beleegyezést szabályozza az ún. „zsebpénzparagrafus” (Taschengeldparagraph, BGB 110. §). Eszerint a kiskorú érvényesen köthet szerződést, ha azt olyan eszközön keresztül teljesíti, amelyeket erre a célra vagy szabad felhasználásra kapott. Ilyen tipikusan a zsebpénz. A magyar jogban ehhez valamennyire hasonló az ún. *bagatell ügylet*, amely a mindennapi élet egyszerű ügyleteit jelenti, amelyet kiskorúak is köthetnek, vagyis, ha a gyerek vásárol valami kisebb értékű dolgot, pl. egy csokoládét a boltban, ahhoz nincs szükség minden esetben a képviselő hozzájárulásához.

Valamely szerzési jogügylet önálló viteléhez, valamint kereső tevékenység végzéséhez a kiskorúnak ún. *részleges cselekvőképesség* (Teilgeschäftsfähigkeit) adható. Ennek értelmében ezen a területen teljes cselekvőképességgel rendelkezik, és törvényes képviselője hozzájárulása nélkül köthet jogügyleteket.⁵²

⁵¹ Ez a helyzet áll fenn például, ha az édesanya megkéri, vagyis meghatalmazza a 14 éves lányát, hogy az ő nevében édesapja születésnapjára vásároljon egy könyvet. MÜLLER, HANS-FRIEDRICH: *Geschäftsfähigkeit*, in: ERMAN BGB, XIII. kiadás, Band I, Köln, 2011. § 106, 3. szétl. szám.

⁵² A kereső tevékenység végzése történhet egyrészt *önálló* művész, kereskedelmi üzletkötő (Handelsvertreter) vagy üzlet tulajdonosaként a BGB 112. §-a alapján, vagy pedig megbízásos jogviszonyban, vagy munkaviszonyban a BGB 113. §-a alapján. Ezek keretében a korlátozottan cselekvőképesek bérelhet üzlethelyiséget, rendelhet árut, lehet tagja a munkáltatói szervezetnek vagy a Kereskedelmi és Iparkamarának (Industrie- und Handelskammer). Ezek a törvényi szabályozások természetesen nem azt jelentik, hogy Németországban bármely 7 éves dolgozhat, üzletet vihet minden további nélkül. A polgári törvénykönyv megadja a fent leírt kereteket, ennek viszont többek között a munkajogi, gazdasági jogi, ifjúságvédelmi előírások további szigorú korlátokat vetnek.

Önálló: A „Selbständige” vagyis egyenes fordítással az „önálló” egy a magyar egyéni vállalkozóhoz hasonló német kategória. Az arra vonatkozó szabályok viszont lényegesen egyszerűbbek, főként bejegyzési, működési és számlaadási szempontból.

3.3. A jogügylet és az akaratnyilatkozat (Das Rechtsgeschäft und die Willenserklärung)

Az általános rész központi szabályai közé tartoznak a jogügylet (Rechtsgeschäft) létrejöttével kapcsolatos előírások. A *jogügylet* a német jogban olyan tényállásként definiálható, amely legalább egy akaratnyilatkozatot (Willenserklärung) tartalmaz és a kívánt jogkövetkezményekkel jár. A jogügylet központi eleme tehát az akaratnyilatkozat, amely tulajdonképpen a jogi cél elérésére irányuló akarat kinyilvánítása. Az akaratnyilatkozat objektív oldalról szemlélve tartalmaz egy *tényleges kinyilatkoztató cselekményt* (Erklärungsakt), amely egy bizonyos, a jogügylettel célzott akaratra enged következtetni. Azt, hogy a megfelelő jogi kötöttségre irányuló akarat (Rechtsbindungswille) felismerhető-e, a jogi értelmezésen (Auslegung) keresztül lehet kideríteni (BGB 133. §, 157. §). Szubjektív oldalról pedig cselekvési akaratot (Handlungswille), nyilatkozási tudatosságot (Erklärungsbewusstsein) és ügyleti akaratot (Geschäftswille) különböztetünk meg. Az elsőként említett *cselekvési akarat*on a jogi értelemben vett cselekvéshez szükséges akaratot értjük, amely alól kivétel például a reflex. A *nyilatkozási tudatosság* a cselekvő tudatosságát fejezi ki a jogügyletre irányuló nyilatkozat megtételére vonatkozólag. Ez azt jelenti, hogy tudatában van-e annak, hogy éppen egy jognyilatkozatot tesz. Az *ügyleti akarat* pedig egy bizonyos jogügylet megvalósítására irányuló akaratot jelent. Vagyis hogy a cselekvései akarat és nyilatkozási tudatosság által mozgásba hozott folyamat a megfelelő tartalommal bír-e. Egyetértés van abban, hogy az ügyleti akarat megléte nem szükségszerű feltétele az akaratnyilatkozat érvényességének. Amennyiben az ügyleti akarat és a nyilatkozat valójában eltérnek egymástól, úgy a tévedés miatti megtámadhatóság lehetősége áll fenn (BGB 119. §).

Az is vitatott, hogy a nyilatkozási tudatosság szükséges feltétele-e egyáltalán egy érvényes akaratnyilatkozatnak. Erre a vitára 1899-ben adott alkalmat a *Hermann Isay* által publikált „trieri borárverés” esete⁵³. A borárverésen résztvevő *A* észrevette ismerősét *B*-t, és integetett neki, amivel az éppen árverés alatt álló bortételre megtette a legmagasabb ajánlatot, és megnyerte azt. Itt felvetődik a kérdés, hogy *A* az integetéssel a szerződéskötésre irányuló akaratnyilatkozatot tett-e? Hiszen nem egy jogügyleti cselekményt szándékozva cselekedett, vagyis nem azzal a szándékkal integetett, hogy jogügyleti szempontból cselekedjen. Ebben az esetben hiányzik a tudatos nyilatkozattétel.

Ezzel a kérdéssel két német teória foglalkozik részletesen. Az egyik a nyilatkozat tevőjének, a másik a nyilatkozat fogadójának érdekeit hangsúlyozza. Az egyik nézet szerint tudatos nyilatkozattétel nélkül nincs érvényes akaratnyilatkozat. Itt a nyilatkozattevő személyes autonómiája nyújtja a védelem alapját. A másik nézet viszont a hiányzó tudatos nyilatkozattétel ellenére az akaratnyilatkozat meglétéből indul ki. Ez utóbbi nézet tehát elsősorban a nyilatkozat tényállásának objektív oldalról való teljesülését, és a nyilatkozat fogadójának a nyilatkozat objektivitásban vetett bizalmát védi.

Az uralkodó elmélet a kettő között helyezkedik el és a BGB alapelveit tükrözi. Eszerint a tudatos nyilatkozat ugyan szükséges feltétele egy akaratnyilatkozatnak, viszont ha a nyilatkozó a tőle elvárható gondosság mellett felismerhette, vagy elkerülhette volna az akaratnyilatkozat objektív tényállásának megvalósulását, magatartásával – a hiányzó tudatos nyilatkozattétel ellenére is – mint akaratnyilatkozattal kell számolnia, amennyiben a nyilatkozat fogadója okkal bízik az objektív tényállásban és emiatt védelmet élvez.

⁵³ ISAY, HERMANN: *Die Willenserklärung im Tatbestande des Rechtsgeschäfts*, Jena, 1900. 25.

A trieri borárverés esetében tehát *A*-nak számolnia kellett azzal, hogy az árverés vezetője integetését ajánlatnak tekinti, vagyis az integetés itt mint akaratnyilatkozat fogható fel, és így létrejött érvényes szerződésről beszélünk.

Az akaratnyilatkozat tényállási elemeit a törvény közvetlenül nem tartalmazza, szabályozza viszont a törvény az akaratnyilatkozatok megtételének és beérkezésének módját, valamint a szerződés ajánlat (Antrag, Angebot⁵⁴) és elfogadás (Annahme) útján való létrejöttét (BGB 145. §).

Az ajánlat egy elfogadást célzó akaratnyilatkozat, amelyet tartalmilag úgy kell megfogalmazni, hogy azt a másik félnek már csak el kelljen fogadnia. Ez akkor teljesül, ha az ajánlat egy szerződés legfőbb pontjait (pl. adásvételi szerződésnél az adásvétel tárgyát, a vételárat és a szerződő feleket) tartalmazza. Az elfogadó nyilatkozatnak tartalmilag meg kell egyeznie az ajánlattal. Minden módosítást az ajánlat visszautasításnak kell tekinteni, és az a BGB 150. § (2) bekezdése – a magyar jogban pedig a Ptk. 213. § (2) bek. – szerint új ajánlatnak minősül. Ezek lehetnek kifejezett akaratnyilatkozatok (ausdrücklich), de az ajánlat és az elfogadás is megtörténhet konkludensen (konkludent), vagyis ráutaló magatartással. Az ajánlatot csak egy bizonyos időszakon belül (BGB 147–149. §) lehet elfogadni, ezután érvényét veszti. Ez az intézmény ajánlati kötöttség néven a magyar jogban is jelen van.

3.4. Nemlétező jogügylet, érvénytelen jogügylet, hatálytalan jogügylet (negotium non existens, unwirksames Rechtsgeschäft, kraftloses Rechtsgeschäft)

A magyar jog élesen elkülöníti a nemlétező, érvénytelen – azon belül semmis és megátadható – és a hatálytalan jogügyleteket, szerződések kategóriáit, amelyek a német jogban gyakorlati szempontból hasonlóan érvényesülnek, ám annak ilyen szintű, szigorú jogdogmatikai elkülönítése nem figyelhető meg.

3.4.1. Nemlétező jogügyletek (negotium non existens)

Nemlétező szerződésről, vagy más szóval *létre sem jött szerződésről* (negotium non existens⁵⁵) akkor beszélünk, ha a felek nem tudtak akarategységre jutni a szerződés lényeges – vagy bármelyikük által lényegesnek minősített – kérdésében, ezért konszenzus hiányában nem jön létre a szerződés. Ezt a magyar jogtudomány a Ptk. 205. § (1) és (2) bekezdéséből vezeti le, amely norma a konszenzuál szerződések elvén alapul.

Mindennek jogkövetkezményeiről viszont nem rendelkezik a törvény, sőt a bírói gyakorlat sem alakított ki egységes, határozott álláspontot. A Legfelsőbb Bíróság XXXII. számú Polgári Elvi Döntése tartalmaz a téma vonatkozásában általánosan is hasznosítható álláspontokat. E döntés szerint, amennyiben a bíróság megállapítja, hogy a felek között a szerződés lényeges kérdéseiben nem született konszenzus, és a vállalkozó nemlétező szerződés alapján nyújtott szolgáltatásokat, akkor arra a továbbiakban a megbízás nélküli ügyvitel szabályait (Ptk. 484–487. §) lehet alkalmazni. Ez a német jogban is hasonlóan történne a „Geschäftsführung ohne Auftrag” (BGB 677. §-tól kezdődő rész) alapján.

⁵⁴ A BGB szövegében az „Antrag” szó szerepel, a német doktrínában és jogi szaknyelvben mégis az „Angebot” szó gyakoribb. A két szót szinonimaként használják.

⁵⁵ A „nemlétező jogügylet” németre való fordítása a „nicht existierendes Rechtsgeschäft” lenne, amely viszont egy német jogász számára nemcsak, hogy idegenül hangozna, hanem nem is tudná, mit takarhat ez a kifejezés, ők talán az „es kommt nicht zum Vertragsschluss” körülírást használnák. Ezért itt a terminus technikus latin megfelelőjét, vagyis a „negotium non existens” kifejezést találtuk a legmegfelelőbbnek.

Ez a megállapítás viszont csak bizonyos szerződéstípusoknál alkalmazható. Amennyiben vagyoneltolódás történt a nemlétező szerződés alapján, a jogalap nélküli gazdagodás [Ptk. 361–364. §] szabályainak segítségével lehet megoldani a problémát. Ez a német jogban szintén hasonlóképpen a „Bereicherungsrecht” szabályainak alkalmazásával történne.

A nemlétező szerződés speciális esete, amikor a szerződés létrejött harmadik személy beleegyezésétől vagy hatósági jóváhagyástól függ, és ezt a harmadik személy vagy hatóság megtagadja (Ptk. 215. §). Itt viszont egyszerű a helyzet, hiszen ennek jogkövetkezményeit a 215. § (3) bekezdésében szabályozza a jogalkotó, amely alapján az érvénytelenség jogkövetkezményei alkalmazandók ebben az esetben.

Láthatjuk tehát, hogy hazánkban a nemlétező szerződés – habár annak a magyar jogon belül sem alakult ki olyan részletes szabályozási rendszere, mint ahogy azt az érvénytelen szerződésnél megfigyelhetjük – egy meghatározó kategória a szerződések létszakaihoz tartozva. Annak gyakorlati megvalósulása hasonló a német jogrendszerben, dogmatikai megkülönböztetésére mégsem tért ki ilyen mértékben a német a jogtudomány, annak ellenére, hogy a magyarhoz hasonlóan a német is a konszenzuál szerződések alapelvein nyugszik.

3.4.2. Érvénytelen jogügyletek (Die unwirksamen Rechtsgeschäfte)

Az *érvénytelenség* (Unwirksamkeit) és annak két fajtájára – a semmisségre és megtámadhatóságra – vonatkozó szabályok nagyjából megegyeznek e két jogrendszerben mind dogmatikai, mind pedig gyakorlati szempontból, csupán kodifikációtechnikai különbségeket figyelhetünk meg.

Mint tudjuk, a magyar jogban akkor beszélünk érvénytelenségről, ha a felek között már megszületett az akarategység, már létrejött a szerződés, *de az azzal megcélzott joghatásokat nem engedi érvényesülni a jog*. Az érvénytelenség jogkövetkezményeiről – a nemlétező szerződéssel szemben – rendelkeztek a Ptk. alkotói (Ptk. 237–238. §).

Az érvényességen belül pedig megkülönböztetünk semmisséget és megtámadhatóságot. A legfontosabb különbség a kettő között, hogy semmisség megállapításához nincs szükség külön eljárásra, és a semmis szerződés érvénytelenségére bárki⁵⁶ határidő nélkül hivatkozhat, a megtámadható szerződés viszont csak a sikeres megtámadás következtében válik érvénytelenné. Vagyis utóbbi esetben egy külön eljárás lefolytatása szükséges, amelyre meghatározott megtámadási szabályok (érdekeltek köre, határidő) vonatkoznak. További eltérést mutatnak még az érvénytelenítési, azaz semmisségi és megtámadhatósági okok.

Az eltérések kodifikációs szempontból jelentkeznek. A Ptk. alkotói dogmatikai és logikai okokból jobbnak látták az érvénytelenségi okokat nem egy helyen összegyűjtve, hanem a polgári jog különböző területein, a rájuk vonatkozó szabályok között kifejtetni, és csak a semmisség és megtámadhatóság általános kérdéseivel, valamint az érvényesség jogkövetkezményeivel foglalkozó normákat gyűjtötték össze egy helyen (Ptk. XXI. fejezete). A BGB létrehozói viszont a 116. §-tól kezdődő részben, egy helyen összegyűjtötték a semmisségi és megtámadási okokat, és az azokhoz fűződő jogkövetkezményeket.

A semmisségi és megtámadási okok hasonlóak a két jogrendszerben, viszont több eltérés is megfigyelhető. Például az objektív értékaránytalanság Magyarországon megtámadási ok, míg a német jogban ez inkább a semmisségre adna okot, de ott sem kifejezetten így,

⁵⁶ A „bárki” kifejezést nem lehet úgy értelmezni, hogy érdektelen kívülálló is hivatkozhat a semmisségre, hanem „a semmis szerződésekkel kapcsolatos perindítási lehetőségeket vagy a jogi érdekeltiség (jogviszony) vagy a perlési jogosultságot biztosító törvényi (jogsabályi) felhatalmazás alapozza meg” [BH 1991. 107].

hanem a jóerkölcsbe ütköző (sittenwidrig) megnevezés alatt. Egy másik példa, hogy a német jog részletesebben kidolgozta a tévedés egyes eseteit – nyilatkozatbeli, tartalmi, motívumbeli stb. tévedés. A különbségeket részletesen szemlélteti a következő ábra:

1. ábra

	Semmisségi okok (Gründe für die Nichtigkeit)		Megtámadási ok (Anfechtungsgründe)	
	Magyar jog	Német jog	Magyar jog	Német jog
Szerződési akarat hibái	Cselekvőképesség hiánya vagy korlátozottsága	Verträge mit geschäftsunfähigen oder beschränkt geschäftsfähigen Personen (BGB 105., 107. §)	Tévedés [Ptk. 210. § (1) bek.]	Erklärungsirrtum [BGB 119. § (1) bek. 2. esete]
				Erklärungsirrtum [BGB 119. § (1) bek. 2. esete]
				Eigenschaftsirrtum [BGB 119. § (2) bek.]
	Színlelt szerződés [Ptk. 207. § (5) bek.]	Scheingeschäfte (BGB 117. §)	Megtévesztés [Ptk. 210. § (4) bek.]	Arglistige Täuschung [BGB 123. § (1) bek. 1. esete]
		Scherzgeschäft ⁵⁷ (BGB 118. §)	Jogellenes fenyegetés [Ptk. 210. § (4) bek.]	Widerrechtliche Drohung [BGB 123. § (1) bek. 2. esete]
	Fizikai kényszer hatására kötött szerződés	58		
Szerződési nyilatkozat hibái	Megszabott alakszerűség hiánya (Ptk. 217. §)	Formmangel (BGB 125. §)		
	Álképviselet	Verträge im Namen eines anderen ohne Vertretungsmacht (BGB 177. §)		Falsche Übermittlung (BGB 120. §)
Célzott joghatás hibái	Tilos szerződés [Ptk. 200. § (2) bek.]	Verstoß gegen ein gesetzliches Verbot (BGB 134. §)	Objektív értékaránytalanság [Ptk. 201. § (2) bek.]	59
	Jogsabály megkerülésével kötött szerződés [Ptk. 227. § (2) bek.]			

⁵⁷ Ez alatt olyan akaratnyilatkozatot értünk, amelyet a nyilatkozó nem gondol komolyan, és abból indul ki, hogy annak komolytalanságát a másik fél felismeri, vagyis viccből teszi akaratnyilatkozatát. Az, hogy a másik fél ezt a komolytalan szándékot valójában felismerte-e vagy felismerhette volna-e, nem játszik szerepet. Fontos viszont hogy a nyilatkozó mindezt nem megtévesztő szándékkal teszi. Természetesen a nyilatkozatot tévesen komolyan vevő fél biztatási kár (Vertrauensschaden, BGB 122. §) címén kártérítést követelhet.

⁵⁸ A német jog nem tér ki a fizikai kényszer esetére, tehát ha például valakinek erőszakkal vezetik a kezét a szerződés aláírásakor. Természetesen a német jog is – kellő akarat hiányában – semmisnek (nichtig) tekinti az így létrejött szerződést.

⁵⁹ A német jog nem ismeri az objektív értékaránytalanság fogalmát, mivel azt a BGB kodifikátorai összegegyeztetetetlennek tartották a piaccgazdasággal, viszont az ilyen megegyezést magukba foglaló szerződések jóerkölcsbe ütköző (sittenwidrig) mivoltuk miatt a BGB 138. § alapján semmisnek számítanak.

(UJLAKI TAMÁS: *A kötelmi jog általános részének és legfontosabb jogintézményeinek elméleti, történeti és jogösszehasonlító elemzése*, in: *A polgári törvénykönyv magyarázata*, III. kötet Kötelmi jog, Általános rész, Budapest, 2008.)

	Semmisségi okok (Gründe für die Nichtigkeit)		Megtámadási ok (Anfechtungsgründe)	
	Magyar jog	Német jog	Magyar jog	Német jog
Célzott joghatás hibái	Lehetetlen szerződés [Ptk. 227. §. (2) bek.]			
	Jóerkölcsbe ütköző szerződés [Ptk. 200. § (2) bek.]	Sittenwidrigkeit [BGB 138. § (1) bek.]		
	Úzsorás szerződés (Ptk. 202. §)	Wucher [BGB 138. § (2) bek.]		
	Fogyasztói szerződés- ben alkalmazott ÁSZF tisztességtelen kikötése, illetve a fogyasztóval szerződő fél által egyol- dalúan, előre meghatá- rozott, egyedileg meg- nem tárgyalt tisztessé- gtelen kikötés [209/A. § (2)]		ÁSZF megtámadá- sa [Ptk. 209/A (1) bek.]	

3.4.3. Hatálytalan jogügyletek (Die kraftlosen Rechtsgeschäfte)

A *hatálytalan jogügyletek* (kraftlose Rechtsgeschäfte⁶⁰) tekintetében nagyjából ugyanazt ismételhetjük meg, mint amit már a nemlétező szerződéseknél kifejtettünk. A magyar jog élesen elkülöníti a jogügyletek érvényességét és hatályosságát, amely elkülönítés gyakorlati érvényesülése szempontjából a német jogban is megtalálható, annak ilyen szintű dogmatikai megkülönböztetésére viszont nem tért ki a német jogtudomány.

A hatályosság azt jelenti, hogy a létrejött és érvényes szerződésből eredő jogok érvényesíthetővé, a követelések kikényszeríthetővé válnak.⁶¹ Az érvényesség és hatályosság elkülönítése a magyar – szerződéstani – jogdogmatika⁶² egyik leglényegesebb pontja. Ezen fogalmak tisztázására már a jogi tanulmányok legelején igen nagy hangsúlyt fektetnek.

⁶⁰ A „kraftloses Rechtsgeschäft” szintén nem német terminus technikus, hanem csupán a magyar „hatálytalan jogügylet” fordítása. Egy német jogász számára ez a szakszó tehát nem hordoz magában semmilyen jogintézményt. Az „in Kraft treten” kifejezést a német jogban inkább csak a törvények hatályba lépésével kapcsolatban használják, szerződéseknél nem igazán. Jogügyletek hatályosságára, hatálytalanságára tulajdonképpen nem létezik a németben szakszó, annak ellenére, hogy természetesen egy német szerződésnek is lehet különbség az érvényessége és a hatálybalépési ideje között. Függhet egy szerződés hatályossága valamely feltételtől (Bedingung), ebben az esetben viszont csak a „bedingtes Rechtsgeschäft” vagyis „függő jogügylet” jogi kifejezést használják. Olyan szakszó viszont, ami azt fejezné ki, hogy egy jogügylet bár érvényes, de nem hatályos, nincsen. Mindkettőre – az érvényesre és a hatályosra is – egyaránt a „wirksam” és „gültig” szavakat használják, amelyek egymás szinonimái.

⁶¹ BIRÓ, 297.

⁶² A „szerződéstani” szó gondolatjelben szerepel, hiszen az érvényesség, hatályosság elkülönítése az egész magyar jogdogmatika egy sarkalatos pontja, amely a jogügyleteken kívül a jogi normák és hatósági aktusok vonatkozásában jut még nélkülözhetetlen jelentőséghez.

Annál a pontnál, hogy mikor lép egy törvény hatályba, mikor válik egy hatósági aktus hatályossá, érdekes különbséget fedezhetünk fel a német és a magyar jogi szaknyelv között. Mégpedig azt, hogy egy jogi norma alkotmánybírói általi *hatályon kívül helyezésére* a német terminus a „für nichtig erklären” vagyis a „semmissé nyilvánítás”. Ami abból a szempontból pontosabb, hogy ez valamely bárki jogát sértő, alapjogokkal vagy az állam működésével összeegyeztethetetlen okból történt, amely a semmisség fogalmának használatát igazolná. A magyar jog szerinti „*hatályon kívül helyezés*” viszont abból a szempontból megfelelő, hogy elegendő, ha annak csak a kívüllég felé való érvényesülését szüntetik meg.

A hatályosság, mint olyan, természetesen a német jogban is létezik, hiszen egy szerződésnek kell, hogy legyen, és van is meghatározott ideje – legyen az egy kezdeti időpont vagy egy időtartam –, esetleg személyi köre – akikre joghatását kifejtheti – vagy területi, tárgyi kiterjedése. Ez az egyébként mélyrehatóan kidolgozott német jogi szaknyelvben és dogmatikában nem jut olyan jelentőséghez, nem különül el olyan élesen, mint a magyarban.

Láthatjuk tehát, hogy hazánkban a nemlétező, érvényes és hatályos szerződések – habár a nemlétezőségnek és hatálytalanságnak a magyar jogon belül sem alakult ki olyan részletes szabályozási rendszere, mint ahogyan azt az érvénytelen szerződésnél megfigyelhetjük – meghatározó kategóriák a szerződések létszakaszaival kapcsolatban. Gyakorlati megvalósulásuk hasonló a német jogrendszerben, dogmatikai megkülönböztetésükre mégsem tért ki ilyen mélységben a német a jogtudomány.

3.4.5. Az akaratnyilatkozatok megtámadása (Die Anfechtung von Willenserklärungen)

Az általános rész legfontosabb jogintézményei közé tartoznak az *akaratnyilatkozatok megtámadására* (Anfechtung von Willenserklärungen) vonatkozó előírások. A jogügylet tartalmában való tévedés tehát nem vezet automatikusan a szerződéskötésre irányuló akaratnyilatkozat semmisségéhez, mivel az ügyleti akarat – mint ezt már fent kifejtettük – nem szükségszerű tényállási eleme az akaratnyilatkozatnak. A téves nyilatkozat tehát nem érinti közvetlenül az így létrejött konszenzus érvényét.

A tévedő akaratnyilatkozata viszont bizonyos körülmények között megtámadható. A megtámadhatósági szabályok lefektetésekor a jogalkotó megosztotta a tévedés kockázatát a szerződéses felek között. Nem minden tévedés alapozza meg a megtámadhatóságot; mivel a tévedésben lévő fél önálló felelőssége, a másik fél bizalma és a forgalom biztonsága mind szembenállnak az akarat hiába (Willensmangel) figyelembevehetőségével.⁶³

Mindezeket mérlegelve a törvényhozó csupán a következő okokból való megtámadást fogadja el:

3.4.5.1. Nyilatkozati tévedés (Der Erklärungsirrtum)

Nyilatkozati tévedés (Erklärungsirrtum) címén az az akaratnyilatkozat támadható meg, amelynél konkrétan a nyilatkozat megtétele során történik tévedés [BGB 119. § (1) bek.]. Ezen megtámadhatósági ok megkülönböztetendő a következő pontban található tartalmi tévedéstől. A nyilatkozati tévedés esetében a nyilatkozattevő véletlenül nem megfelelő kifejezést választott, és egyáltalán nem a közölt tartalommal akart nyilatkozatot tenni. Ennek tipikus esetei a nyelvbtlás vagy az elírás.

3.4.5.2. Tartalmi tévedés (Der Inhaltsirrtum)

A megtámadhatóságot az ún. *tartalmi tévedés* [Inhaltsirrtum, BGB 119. § (1) bek. 1. esete] is megalapozhatja, amelyről akkor beszélünk, ha a nyilatkozattevő akaratnyilatkozatának megtételekor annak tartalmával kapcsolatban tévedésben volt. A nyilatkozattevő téved nyilatkozatának tartalmi jelentésével kapcsolatban, vagyis egy másik jelentést tulajdonít neki, mint amit az valójában jelent.

⁶³ BGHZ 91, 324, 330; SINGER, REINHARD: *Selbstbestimmung und Verkehrsschutz im Recht der Willenserklärungen*, München 1995, 58-60. 61-64.

Ennek iskolapéldája a Hanuai Tartományi Bíróság (Landgericht Hanau) 1978-as esete, amely döntő jelentőségű volt.⁶⁴ Egy leányiskola igazgatóhelyettese 25 nagy tekercs toalettpapírt rendelt abból kiindulva, hogy a „nagy” a terméknev része, nem pedig a mennyiség megnevezése. Azt, hogy ez valójában a kereskedelemben szokásos elnevezés szerint 12X12-t jelent, nem volt számára világos. Így igen nagy meglepetésként érte, mikor megérkezett az összesen (12X12x25=) 3.600 tekercs toalettpapír. Az általa alkalmazott „nagy” (nyilatkozási) megjelölés konkrét jelentésével kapcsolatos tévedése viszont megalapozta a szerződés tartalmi tévedés miatti megtámadhatóságát.

3.4.5.3. Motivumbeli tévedés (Der Motivirrtum)

A tartalmi és a nyilatkozatbeli tévedéssel ellentétben azok az akaratnyilatkozatok, amelyek egy *motivumbeli tévedésen* (Motivirrtum) alapulnak, főszabály szerint nem támadhatók meg. A motivumbeli tévedésnél az akarat és a nyilatkozat egybehangoznak, az akarat viszont egy hibás alapon nyugszik, a nyilatkozattevő tehát tévesen rossz körülményekből, elvárásokból vagy indokokból indul ki. Példaként hozható az esküvői ajándék vásárlója, aki még nem tudja, hogy az esküvő el fog maradni.

3.4.5.4. Tulajdonságbeli tévedés (Der Eigenschaftsirrtum)

Az alapvetően nem figyelembe vehető motivumbeli tévedés alól a tulajdonságbeli tévedés [(Eigenschaftsirrtum, BGB 119. § (2) bek.] kivételt képez. Eszerint a megtámadhatóságot a személy vagy dolog forgalmi szempontból jelentős tulajdonságával kapcsolatos tévedés is megalapozza. Egy dolog *forgalmi szempontból jelentős tulajdonságai* (verkehrs-wesentliche Eigenschaften) közé tartozik annak „minden jelenben fennálló körülménye”,⁶⁵ ami azt egy bizonyos hosszú ideig jellemzi⁶⁶, és annak értékelésénél a jogi forgalomban jelentőséggel bír”. Eredeti német megfogalmazásban „die ihr für eine gewisse Dauer anhaften und für ihre Wertschätzung im Rechtsverkehr von Bedeutung sind”. Egy dolog értéke vagy ára nem számít tulajdonságnak, hiszen ez nem bír értékképző faktorrall, hanem a piaci helyzettől függ.

Figyelembe kell viszont venni, hogy az adásvételre vonatkozó *szavatossági előírások* (Gewährleistung, BGB 437. §-t követő rész) a tulajdonságbeli tévedés miatti megtámadást háttérbe szorítják. A szavatossággal az eladó – a német jogban is, mint hazánkban – azért vállal felelősséget, hogy az eladás pillanatában hibátlan terméket ad át a vevőnek, vagyis annak nincsen olyan rejtett hibája, amely később ki fog derülni. Tehát ha a tulajdonság, amellyel kapcsolatban a felek tévedtek, egyidejűleg kellékhánynak is (Sachmangel) minősül, sem a vevő, sem az eladó nem tudja tulajdonságbeli tévedésre hivatkozva megtámadni a szerződést.

⁶⁴ LG Hanau, NJW 1979, 721.

⁶⁵ Ez alatt azt érti a jogtudomány, hogy a dolognak a jogügylet megkötésének pillanatában fennálló tulajdonságai az irányadóak, annak múltbeli jellemzői érdektelenek. Például egy jelenleg hotelként működő épületnél, amely azelőtt börtön volt, nem számít annak börtön mivolta, hiszen azt már – főként az átépítésen, funkcionális átalakításon, átnevezésen keresztül – nem egy börtön, hanem egy hotel értékmérőivel kell vizsgálni.

⁶⁶ Vagyis itt nem csak átmeneti állapotról van szó, amilyen például az, ha a megvásárolandó autót kisebb porréteg fedi. Más viszont a helyzet, ha nem kis porréteg, hanem összefüggő kosz vagy olaj borítja a járművet, hiszen ez már értécsökkentő jelleggel bír, elég ha csak a tisztítási költségekre gondolunk.

3.4.5.5. Rosszhiszemű megtévesztés (Die arglistige Täuschung)

Egy további kivétel a motívumbeli tévedések megtámadhatatlansága alól a BGB 123. § (1) bekezdésének 1. esetéből következik, amely megnyitja a lehetőséget a *rosszhiszemű megtévesztés*en (arglistige Täuschung) alapuló akaratnyilatkozatok megtámadhatósága előtt. Így tehát a tévedés típusától (tartalmi, nyilatkozat-, tulajdonság-, motívumbeli) függetlenül a megtévesztő, csaló nem bízhat jogok ily módon való megszerzésében.⁶⁷ A megtévesztés történhet pozitív cselekvés vagy mulasztás útján is, ez utóbbi eset akkor állhat elő, ha a cselekvésre jogi kötelezettség áll fenn, amelynek a kötelezett nem tesz eleget. Külön rákérdezés nélkül csak az olyan körülményekkel kapcsolatban áll fenn tájékoztatási kötelezettség, amelyek a másik fél akaratnyilatkozatának megtételénél felismerhetően döntő jelentőséggel bírnak, és amelyekkel kapcsolatban az általános forgalmi szemlélet szerint külön rákérdezés nélkül is tájékoztatás várható el. Ide tartozik például egy használt gépjármű eladása során a kérdés, hogy az autóval történt-e már baleset.

A megtévesztésnek *jogellenesnek* kell lennie. A jogellenesség kizárható viszont, amennyiben egy azt megalapozó ok áll fenn. Így pl. a nem megengedett kérdésekkel kapcsolatban, mivel ezek jogtalan támadásként foghatók fel, amelyek a jogos védelem (Notwehr, BGB 227. §) értelmében „hazugsággal” elháríthatók. Ez az eset áll fenn egy állásinterjúnál, ahol a jövőbeni lehetséges munkáltató a női interjúalany terhességére kérdez rá. Amennyiben ezt mégis megteszi, az interjúalany nem köteles arra az igazat válaszolni, és a munkáltatónak nem áll módjában ezért, rosszhiszemű megtévesztésre hivatkozva a munkaszerződést megtámadnia.

A megtévesztésnek *kauzálisan az akaratnyilatkozat megtétele érdekében* kell történnie, és abban a tudatban, hogy a megtévesztett a megtévesztés nélkül nem, nem olyan tartalommal vagy nem akkor tette volna meg akaratnyilatkozatát. A rosszhiszeműség fogalma nem jelenti viszont, hogy a megtévesztőnek károkozási szándékkal kell cselekednie.

3.4.5.6. Jogellenes fenyegetés (Die widerrechtliche Drohung)

Az olyan szerződések, amelyek *jogellenes fenyegetés* (widerrechtliche Drohung) hatására jöttek létre, szintén megtámadhatóak. Fenyegetésnek számít bizonyos jövőbeli hátrány kilátásba helyezése, amellyel kapcsolatban az is elegendő, ha a fenyegető úgy tesz, mintha azokra befolyása lenne. A jogellenes fenyegetést tehát a megtévesztett személy, nem pedig a megtévesztő oldaláról kell megítélni. A fenyegetés jogellenessége következhet a fenyegetés jogtalan vagy nem megfelelő eszközéből és céljából.

3.4.5.7. Hibás továbbítás (Die falsche Übermittlung)

Megtámadási oknak számít végül a hibás továbbítás, vagyis az akaratnyilatkozat közvetítő általi nem tudatos, *helytelen átadása* (falsche Übermittlung, BGB 120. §). A tudatosan hibás átadás viszont nem jár kötelezettségekkel a nyilatkozó számára, így ebben az esetben nincs is szükség megtámadásra.

⁶⁷ KRAMER, ERNST A.: *BGB § 123 Anfechtbarkeit wegen Täuschung oder Drohung*, in: SÄCKER, FRANZ JÜRGEN – RIXECKER, ROLAND: *Münchener Kommentar zum BGB*, 5. kiadás, München, 2006, 123. §, 13. számszám.

3.4.5.8. A megtámadás további feltételei (Die weiteren Voraussetzungen der Anfechtung)

Az érvényes megtámadáshoz a fenti megtámadási okokon túl szükséges az, hogy az akaratnyilatkozatot ún. *megtámadó nyilatkozattal* (Anfechtungserklärung) megtámadják, ezen megtámadó nyilatkozatot a törvényileg előírt *megtámadási határidőn* (Anfechtungsfrist) belül kell megtenni. Németországban és hazánkban, ellentétben néhány más ország pl. az Orosz Föderáció joggyakorlatával, nem szükséges ehhez kereset benyújtása. A határidő hossza a megtámadási ok típusától függ.

A magyar jogban a megtámadásra a Ptk. 235. §-a alapján egy általános egy éves határidő áll rendelkezésre, amely tévedés, megtévesztés esetén a tudomásszerzéstől, jogellenes fenyegetés esetén a kényszerhelyzet megszűnésétől, felek szolgáltatásainak feltűnő aránytalansága vagy tisztességtelen szerződési feltétel [209/A. § (1) bekezdés] esetén pedig a sérelmet szenvedő fél teljesítésétől számítandó. Németországban ezzel szemben a szerződéseket, amelyek nyilatkozáti, tartalmi, tulajdonságbeli tévedésen vagy hibás továbbbításon alapulnak, csak közvetlenül a tévedésről vagy a helytelen átadásról való tudomásszerzés után⁶⁸ lehet megtámadni [BGB 121. §]. Rosszhiszemű megtévesztés és jogellenes fenyegetés esetén viszont egyéves határidő áll rendelkezésre a megtámadáshoz, amelyet a megtévesztés időpontjától, illetve a jogellenes fenyegetésnél a kényszerhelyzet megszűnésétől számítanak [BGB 124. §].

3.4.5.9. A megtámadás jogkövetkezményei (Die Rechtsfolgen der Anfechtung)

A megtámadás *alakító jog* (hatalmasság), vagyis a megtámadó fél ezen jogával élve egyoldalúan változtathatja meg a jogviszonyt. A BGB 142. §-ának (1) bekezdése értelmében a megtámadott akaratnyilatkozat és az ezzel létrejött szerződés a nyilatkozat időpontjára visszamenőleg (ex tunc) semmis. Már foganatosított munka- és társasági jogi viszonyoknál viszont, tehát ahol a szerződéskötés előtt fennállott helyzetet nem vagy csak nehezen lehetne visszaállítani, általában csak a megtámadó nyilatkozat beérkezésének időpontjától lesz semmis a szerződés.

A nyilatkozáti, tartalmi vagy tulajdonságbeli tévedés illetve hibás továbbbítás miatt a megtámadott fél köteles a megtámadó félnek biztatási kár jogcímén kárértéítést fizetni [Vertrauensschaden, BGB 122. § (1) bek.].

3.5. A képviselő (Die Stellvertretung)

Kiemelkedő jelentőséggel bír még a BGB általános részében a (közvetlen) képviselő (Stellvertretung) jogintézménye, amelynek részletes szabályozása a BGB 164. és 181. §-ai között található. A képviselő lényege, hogy kiszélesíti a természetes személyek cselekvési mozgásterét, és megnyitja a lehetőséget a jogi személyek előtt – akik csak szervezeti képviselőjükön (Organvertreter) keresztül képesek cselekedni –, hogy jogügyleteket köthessenek, vagyis hogy egyáltalán részt vehessenek a jogi forgalomban (Rechtsverkehr).

A képviselő joghatásai nem azt a személyt érintik, aki az akaratnyilatkozatot ténylegesen megtette (képviselő, Vertreter), hanem ipso iure a képviselt személyt [Vertretene, BGB 164. § (1) bek.]. A képviselő szabályai elsősorban az akaratnyilatkozatok megtételével, módosításával, visszavonásával kapcsolatosak, analógia útján viszont egyéb ügyletekre,

⁶⁸ BGB pontos szövege szerint „*felróható cselekedés nélkül*” (ohne schuldhaftes Zögern).

mint pl. a felszólítás [Mahnung, BGB 286. § (1) bek.] is alkalmazhatóak. Jogtalan cselekmények és reálaktusok esetén viszont fogalmilag kizárt a képviselet [BGB 854. § (1) bek.], éppúgy mint a személyes jogoknál pl. házasságkötés (Eheschließung, BGB 1311. §). A felek olyan megállapodása, amely kizárja a képviseletet (gewillkürte Höchstpersönlichkeit), szintén nem megengedett.

A német jog szerint – hasonlóan a magyar joghoz – a képviselet érvényességéhez a következő feltételeknek kell teljesülniük:

3.5.1. A képviselő saját akaratnyilatkozata (Die eigene Willenserklärung des Vertreters)

A képviselőnek *saját akaratnyilatkozatát* (eigene Willenserklärung des Vertreters) kell megtennie, amely tényállási elem adja az elhatárolást a *küldöttől* (Bote)⁶⁹, ahol csupán egy idegen akaratnyilatkozat továbbítása történik. Akkor beszélhetünk a képviselő saját akaratnyilatkozatáról, ha annak saját döntési mozgástere van. Az elhatárolás, hogy egyes esetben a segítő személy képviselőként, vagy küldöttként jár-e el, attól függ, hogyan lép fel a kívülvilág felé. Képviselőről beszélünk, amennyiben az a kívülvilág számára úgy jelenik meg, mint a konkrét akaratnyilatkozat létrejöttéről, annak mikéntjéről döntő személy. A küldött ezzel szemben az a személy, akivel kapcsolatban az üzleti partnernek az a benyomása, hogy az csupán továbbító szerepet tölt be.

3.5.2. Idegen nevében való cselekvés (Das Handeln in fremdem Namen)

A képviselőnek akaratnyilatkozata megtételekor elvileg a *képviselet tényét világossá kell tennie*, vagyis felismerhetőnek kell lennie, hogy a jogügylet következményei nem őt, hanem a képviselt személyt érintik. Mindez történhet a képviselő kifejezett magyarázatával, vagy kiderülhet a körülményekből is [BGB 164. § (1) bek. 1. mondat]. Amennyiben a csupán képviseleti jellegre nem derül fény, a képviselő lesz a jogok és kötelezettségek hordozója [BGB 164. § (2) bek.]. Kivételt képeznek ez alól például a mindennapi élet készpénzügyletei, pl. ha valaki egy családtagja megbízásából készpénzzel vásárol valami kisebb értékű dolgot, ahol az eladónak tulajdonképpen mindegy, hogy ki a vele szerződő fél. Mindez természetesen a pénznek a helyettesítő jellegéből is következik.

3.5.3. Képviseleti jogkör keretében (Im Rahmen der Vertretungsmacht)

A képviselő a *képviseleti jogkörrel felruházva* cselekszik. Ez alapulhat valamely törvényi előíráson, mint például a gyermek szülő általi képvisellete [BGB 1629. § (1) bek.]. Ekkor *törvényi képviseletről* beszélünk. Nyugodhat továbbá egy jogi személyen belül vagy annak valamely szervében betöltött pozíción, amelyet Magyarországon *szervezeti képviseltemek* nevezünk, és a jogi személyek, cégek előtt megnyitja annak lehetőségét, hogy

⁶⁹ A magyar jogban így kimondottan nem létezik a „küldött” kategória. Amelynek az a magyarázata, hogy ha csupán egy idegen akaratnyilatkozat továbbítása történik saját releváns közreműködés, döntési jogkör nélkül, akkor ennek a személynek jogi értelemben szinte indifferens a léte, és nem merül fel mint önálló jogi entitás. Azt, hogy a küldött cselekedete jogi értelemben nem rendelkezik nagy jelentőséggel, a következő küldöttet és képviselőt megkülönböztető példa is jól mutatja. Amennyiben *A* megbízza *B*-t, hogy az újságosnál egy bizonyos újságot vásároljon neki, *B* küldöttként cselekszik. Amennyiben viszont *A* azzal bízza meg *B*-t, hogy vásároljon neki egy valamilyen újságot, azt viszont, hogy pontosan melyiket, *B*-re bízza, *B*-nek van döntési jogköre, vagyis képviselőként cselekszik.

egyáltalán a kívülág számára személyekként megjelenhessenek, és jogügyleteket köthessenek. Végül a képviseleti jogkört egy vagy több jogügylet vonatkozásában is meg lehet határozni, amelyet vagy a képviselt személlyel szemben, vagy azzal a harmadik személlyel szemben kell megtenni, akivel szemben a képviselet történik. Ezt pedig mindkét jogrendszerben *ügyleti képviseletnek* nevezzük (BGB 167. §).

A képviseleti jogot meg lehet adni nyilvános bejelentés útján is (öffentliche Bekanntmachung, BGB 171. §), amely valamennyi harmadik személlyel szemben érvényes. Bizonyos feltételek mellett fennállhat egy ún. *látszólagos meghatalmazás* (Rechtsscheinvollmacht, BGB 170–173. §), amely tulajdonképpen egy a múltban fennállt meghatalmazás érvényességét tartja fenn a jelenben is azon jóhiszemű harmadik személy védelme szempontjából, aki okkal bízik a meghatalmazás meglétében, valamint folytatólagos fennállásában.⁷⁰

A meghatalmazás csak azzal a jogkörrel ruhazza fel a képviselt, hogy a képviselt javára és terhére kössön jogi ügyleteket. Ezt viszont meg kell különböztetnünk a képviseleti meghatalmazás alapjául szolgáló jogviszonytól, amelyből a képviselő és képviselt személy belső viszonyában fennálló jogok és kötelezettségek következnek. Ez a jogviszony alapulhat megbízáson (Auftrag, BGB 662. és köv. §-ok) vagy „szolgálati szerződésen”, amely a magyar jog szerinti megbízásos szerződésnek felel meg. (Dienstvertrag⁷¹, BGB 611. § és köv. §-ok). A kötelező és rendelkező ügyletekhez hasonlóan a meghatalmazás megadásánál és az annak alapjául szolgáló jogviszonynál is érvényesül az elválasztó és az absztrakciós elv. Emiatt a megbízás mint önálló ügylet az alapjogviszony érvényességétől független,

⁷⁰ A német joggyakorlat és a jogirodalom ezen túl elismeri még az ún. *látszat-meghatalmazást* (Anscheinsvollmacht), amikor a képviselt személy, vagyis az ügy ura (Geschäftsherr) nem tud róla, hogy a képviselő a nevében eljár, bár erről kellő körülmények tanúsítása mellett tudhatna. Továbbá a *megtört meghatalmazást* (Duldungsvollmacht), amelyről akkor beszélünk, ha a képviselt tud a képviselő fellépéséről, azt viszont eltűri. Mivel ezeknél a képviseleti formáknál tehát a jóhiszemű harmadik személy védelme a kulcskérdés, általában szükséges tényállási elem a korábbi megbízások korábbi rendszeressége. Joggal vetődik fel a kérdés, hogy akkor mi a különbség a megbízás nélküli ügyvitel (Geschäftsführung ohne Auftrag, BGB 677. §) és a látszólagos meghatalmazás között. A különbség egyrészt az, hogy a látszólagos felhatalmazás a harmadik személy és a képviselő által a képviselt javára vagy terhére kötött szerződést legitimálja, de az magát jogi igényt nem jelent, hiszen az majd a megkötött szerződésből keletkezik. Valamint az egy korábban létezőt megbízást feltételez, amelyre a jóhiszemű harmadik személy alapozhatja, hogy a megbízás még fennáll. A megbízás nélküli ügyvitel ezzel szemben nem a harmadik személlyel szembeni kapcsolatot rendez, hanem a megbízás nélküli ügyvivő és vélelmezett megbízója között, és az a megbízás nélküli ügyvivőnek rögtön követelési jogalapot is ad pl. a felhasznált pénzösszeg megfizetésére. Fontos viszont, hogy itt semmiféle szerződés, megbízás korábbi fennállása nem feltétel.

Egy egyszerű példán keresztül megvilágítva: *B* *A*-nak a megbízásából korábban rendszeresen könyvet vásárolt *C*-től. *C* joggal feltételezheti, hogy *B* ezen alkalommal is *A* megbízásából vásárolja a könyvet, amely a látszólagos képviselet szabályai szerint *C* és *A* közötti keletkezeti és legitimálja az adásvételi szerződést. A további jogkövetkezmények viszont nem a látszólagos megbízásból, hanem már az adásvételi szerződésből adódnak. Ha viszont *B* azért vásárol *A* részére egy könyvet, mert tudja, hogy *B*-nek rövidesen szüksége van rá, és az az utolsó darab a boltban, az a megbízás nélküli ügyvitel szabályai szerint jogalapot szolgáltat *B*-nek, hogy *A*-tól a vételárat követelhesse. Nem keletkezett viszont semmiféle jogviszony *C* és *A* között, és nem is feltétele bármely korábban fennállt megbízás vagy képviselet.

⁷¹ A magyar megbízási szerződés német megfelelője a „Dienstvertrag”, ami pontos magyar fordítása a szolgálati szerződés lenne, amely kifejezés viszont ebben a formában nem létezik a hatályos magyar jogban. A „Dienstvertrag” és a megbízási szerződés is egy szolgáltatás nyújtására vonatkozik, vagyis a gondos és szakszerű eljárásra a feladatok ellátása során. Ez a szerződéstípus mindkét jogban közel áll a munkaszerződéshez, amely kisebb fokú önállóságot enged a munkáltatónak, és jobban jellemző rá az alá-fölérendeltségi viszony. Meg kell továbbá még különböztetnünk a „Dienstvertrag”-tól a „Werkvertrag”-ot, amely a magyar vállalkozási szerződésnek feleltethető meg, és pontos fordítása a „műszerződés” lenne. Itt nem egy gondos és szakszerű szolgáltatás nyújtásáról, hanem egy bizonyos eredmény szolgáltatásáról van szó.

vagyis az akkor is fennáll, ha az annak alapjául szolgáló jogügylet – pl. a megbízási szerződés – a kezdetektől fogva semmis. A megbízási megszüntetése céljából viszont a törvénynek *át kellett törnie* az absztrakciós elvet, ennek értelmében a megbízási megszűnik az alapjogviszonnyal, valamint az alapjogviszony további fennállásától függetlenül is visszavonható (BGB 168. §).

Amennyiben a képviselő jogalap hiányában vagy annak terjedelmét átlépve lát el képviselői tevékenységet – amelyet a magyar jogban álképviselőnek nevezünk –, a létrejött szerződés német kifejezéssel „schwebend unwirksam”, vagyis függő érvénytelenséggel rendelkezik. Annak érvényessége – mint a magyar jogban is – a képviselt személy utólagos jóváhagyásától függ (BGB 177. §). Amennyiben a képviselt személy nem hagyja jóvá a szerződést, a képviselő a *meghatalmazás nélküli képviselői szabályai* szerint kártérítéssel felel [Vertretung ohne Vertretungsmacht, BGB 179. § (2), (3)]. A BGB 180. § első mondata alapján a meghatalmazás nélküli képviselői tevékenység esetén alpból kizárt és érvénytelen.

3.6. Az általános rész további szabályai (Die weiteren Regelungen des Allgemeinen Teils)

A BGB általános része a már kifejtett igen fontos előírásokon kívül, többek között a feltétel (Bedingung) és időbeli feltétel (Befristung), a határidőszámítás (Fristberechnung), az elévülés (Verjährung), a jóerkölcsbe ütköző szerződés, a beleegyezés (Einwilligung) és a jóváhagyás (Genehmigung) szabályait is tartalmazza.

Összegzés

Ahogy a bevezető részben említettük, ezen tanulmány célja nem a német és a magyar polgári jog összehasonlítása, hanem a német polgári jog alapjainak, általános részének rövid ismertetése, melynek során folyamatosan próbáltuk felhívni a figyelmet a két ország jogrendszerének kisebb-nagyobb eltéréseire. Ezeket szeretnénk itt röviden összefoglalni.

Merőben eltérő természetesen a két polgári törvénykönyv kialakulása, amelyre szükségtelennek láttuk kitérni. Bár a magyar polgári jog is az általánostól a speciális felé haladás és az utalások rendszerére épít, attól mégis – főként precizitásában – jelentősen eltér a német zárójel technika (Klammertechnik). Felfedezhető kisebb eltérés a két polgári törvénykönyv felépítésben, tagoltságában. A legnagyobb különbséget a német sajátosságnak tekinthető absztrakciós elv (Abstraktionsprinzip) képi. Eltér a korlátozott cselekvőképesség alsó határa (a német jogban a 7., magyarban pedig 14. életév). Fontos jogdogmatikai különbség a nemlétező, érvénytelen, hatálytalan jogügylet magyar jog általi kategorikus elkülönítése. Kisebbségi eltérés figyelhető meg az akaratnyilatkozatok megtámadhatósági rendszerében. A német képviselői jog megkülönbözteti a képviselőtől a magyar jogban külön meg nem nevezett küldött (Bote) személyét és a látszólagos meghatalmazás (Rechtsscheinvollmacht) jogintézményét.

A tanulmány szövegében többször kiemeltük, hogy ezek az eltérések gyakorlati szempontból nem jutnak olyan nagy jelentőséghez, hiszen általában az elméleti, jogdogmatikai szinten eltérő szabályok végül ugyanahhoz vagy hasonló eredményhez jutnak. Ez viszont nem jelenti azt, hogy ezen eltérő teóriák, dogmák, tényállások, magyarázatok nem bírnak jelentőséggel, és ezek tanulmányozása nem hordozna magában sok lehetőséget. Hiszen a kérdés, hogy két, sok tekintetben hasonló jogi kultúrával rendelkező államban hogyan és miért alakultak ki ezek a különbségek, milyen társadalmi berendezkedési, gondolkodás-

technikai, precizitásbeli – ez mindkét nép javára, terhére értendő – különbségek vezettek ide, és miért kanyarodtak ezek a szabályok mégis vissza egymáshoz.

DETLEV W. BELLING – TÜNDE SZÚCS

DER ALLGEMEINE TEIL DES DEUTSCHEN BGB

(Zusammenfassung)

Zweck der Studie ist es, einen Einblick in den Allgemeinen Teil des deutschen Bürgerlichen Gesetzbuchs zu geben. Sie richtet sich an Leser, die mit den Grundzügen des ungarischen (Zivil)Rechts vertraut sind. Der Darstellung liegen die Systematik des deutschen Bürgerlichen Gesetzbuchs (BGB) und die deutsche Rechtsdogmatik zugrunde. Zugleich werden Bezüge zum ungarischen Recht hergestellt. Dadurch werden Unterschiede und Ähnlichkeiten deutlich.

Zur Einführung wird die Entstehungsgeschichte des BGB dargelegt, die auf den Zeitraum zwischen 1814 und 1900 zurückgreift. Im zweiten Kapitel werden Grundsätze des deutschen Zivilrechts – vor allem die Prinzipien wie Privatautonomie, Rechtsgleichheit, Schutz der Schwächeren – erläutert. Die Bücher und die Struktur der BGB werden vorgestellt. Dabei wird auf die sog. Klammertechnik eingegangen; sie ist eine wichtige Errungenschaft des deutschen Rechts und wird teilweise auch im ungarischen Recht angewendet. Daneben wird das Verhältnis des BGB zu weiteren deutschen Gesetzen, vor allem dem Grundgesetz, geklärt und die Wirkung des europäischen Rechts auf das deutsche Zivilrecht erklärt. Am Ende dieses Kapitels wird eine deutsche Besonderheit vorgestellt, das „Abstraktionsprinzip“.

Im Hauptteil werden die Gegenstände des Allgemeinen Teils beleuchtet. Das beginnt mit dem Personenrecht. Ein deutlicher Unterschied zeigt sich bei der unteren Grenze der Geschäftsfähigkeit (im deutschen Recht 7, im ungarischen Recht 14 Jahre). Danach wird der Blick auf die Willenserklärung und das Rechtsgeschäft gerichtet. Hier erscheint – gegenüber dem deutschen Recht – eine ungarische Besonderheit, das „*negotium non existens*“ (nemlétező jogügylet) und das „kraftlose Rechtsgeschäft“ (hatálytalan jogügylet). Daneben sind kleine Unterschiede bei den Anfechtungsgründen zu erkennen. Abschließend wird das Recht der Stellvertretung vorgestellt, wo ebenso feine Unterschiede festzustellen sind, z.B. der Bote oder die Rechtsscheinvollmacht, welche das ungarische Recht so explizit nicht definiert.

Zwar haben die beschriebenen Unterschiede in der Praxis nicht immer Gewicht. Beide Rechtsordnungen führen zu adäquaten Lösungen. Das darf aber nicht zu der Annahme verleiten, dass der Vergleich und die Analyse beider Rechtssysteme überflüssig sei. Das eigene Recht gewinnt oder verliert an Überzeugungskraft durch die Kenntnis und das Verständnis des fremden Rechts. Das deutsche Bürgerliche Recht kennenzulernen verspricht dem ungarischen Juristen, Wissenschaftler und Studenten Erkenntnisgewinn.

CSÁSZÁR MÁTYÁS

Az Európai Unió jogforrási rendszere a Lisszaboni Szerződés után

I. Bevezetés

A Lisszaboni Szerződés¹ több évtizedes folyamatot zárt le az Európai Unió jogforrási rendszerének megújítását illetően. Az alapító szerződések hatályba lépését követően² az Európai Unió (korábban EGK, ESZAK, EURATOM, majd Európai Közösség) jogforrási rendszere hosszú évtizedeken keresztül lényegét tekintve nem változott. Bár a reform erőteljesebb gondolata az 1980-as évek közepén felmerült, érdemibb változást az Európai Unióról szóló Maastrichti Szerződés³ hozott a második és harmadik pilléres specifikus jogi aktusok bevezetésével. A rendszeren nem változtatott az Amszterdami⁴ majd a Nizzai Szerződés⁵ sem. Rendszerszintű változást az Alkotmányos Szerződés⁶ irányzott elő, az azonban az ismert okok miatt nem lépett hatályba. Ennek főbb elemeit bizonyos módosításokkal átvette és átmentette a Lisszabonban 2007. december 13-án aláírt és 2009. december 1-én hatályba lépett Lisszaboni Szerződés.

A Lisszaboni Szerződés módosította az Európai Unióról szóló Szerződést (továbbiakban EU-Szerződés) és az Európai Közösséget létrehozó Szerződést. „Az Európai Közösséget létrehozó Szerződés” (továbbiakban EK-Szerződés) új elnevezése „Szerződés az Európai Unió működéséről” (továbbiakban EUM-Szerződés), míg a „Közösség, Közösségek, Európai Közösség” elnevezések „Unió, Európai Unió” elnevezésre változtak.⁷

Jelen tanulmány bemutatja a Lisszaboni Szerződés által hozott változásokat a jogforrási rendszerben, utalva a „Lisszabon előtti” jogforrási rend fő elemeire, az Alkotmányos Szerződés reform elképzeléseire. Jelen tanulmány arra keresi a választ, hogy a Lisszaboni Szerződéssel sikerült-e elérni a célul kitűzött érthetőséget, átláthatóságot, egyszerűsítést a jogforrások és jogi aktusok terén.

¹ Lisszaboni Szerződés az Európai Unióról szóló szerződés és az Európai Közösséget létrehozó szerződés módosításáról, amelyet Lisszabonban 2007. december 13-án írtak alá, HL C 306, 2009.12.17.

² Európai Szén és Acélközösséget alapító Szerződés 1952.07.25., Európai Gazdasági Közösséget alapító Szerződés és Európai Atomenergia Közösséget alapító Szerződés 1958.01.01.

³ HL C 191., 1992.7.29., 1.

⁴ HL C 340., 1997.11.10., 1.

⁵ HL C 80., 2001.3.10., 1.

⁶ GORDOS ÁRPÁD – ÓDOR BALINT: *Az Európai Alkotmányos Szerződés születése, Tanulmányok – dokumentumok.* HVG-ORAC, Budapest, 2004. 367–422.

⁷ Lisszaboni Szerződés 2. cikk 1. és 2. pont

II. A jogforrások rendszerezési lehetőségei

Az Európai Unió, mint sajátos nemzetközi szervezet, sui generis, szupranacionális jogrendszerrel és sui generis jogforrási rendszerrel rendelkezik.

Az uniós jog forrásai és jogi aktusai az elemzés különböző szempontjai alapján sokféleképpen tárgyalhatóak és rendszerezhetőek.

1. Az EU jogforrási rendszere tagolható aszerint, hogy az *Unió melyik pillérében* folytatott együttműködésre vonatkoznak:

- a közösségi jog forrásai,
- a Közös Kül- és Biztonságpolitika jogának forrásai,
- a Bűnügyi téren folytatott rendőrségi és igazságszolgáltatási együttműködés jogának forrásai.⁸

A közösségi jognak az I. pillérben kialakult egy zártabb, strukturáltabb, szupranacionális formája, mely valódi jogrendszerként működött. A II. és III. pillér a klasszikus nemzetközi jogra jellemző államközi/kormányközi együttműködés formáját öltötte, a szabályozás inkább a tagállamok megállapodásainak egy sajátos csoportját jelentette, amelyekben a tagállamok egyhangúlag döntöttek. A szabályok többsége nem volt közvetlenül alkalmazható a tagállamok nemzeti jogában.

A Lisszaboni Szerződés megszüntette a korábbi pilléres rendszert, az Unió egészére kiterjesztette a korábbi közösségi jogi szabályozási modellt. Az uniós jogon belül speciális szabályozási területként megmaradt a közös kül- biztonságpolitika. A 2009. december 1. előtt elfogadott jogi aktusok azonban továbbra is hatályban maradnak és megtartják korábbi elnevezéseiket.⁹

2. Egy másik csoportosítás megkülönböztető ismérve az, hogy az egyes aktusok milyen fokú *normapotenciával* rendelkeznek. Mi érvényesülésük és jogi kikényszeríthetőségük tényleges határa.

a) Egyrészt vannak azok a jogi aktusok, amelyek teljes értékű normák, jogilag kötelező erővel rendelkező jogszabályok, *lex perfecta*-k, az Unió jogalkotásra hivatott szervei alkották, általános tényállásokhoz, általános hatályú rendelkezést tartalmaznak, közvetlen érvénysülésre tarthatnak igényt, bíróság előtt kikényszeríthetőek, avagy ha nem is teljes értékű normák, de az alapító szerződések szerint szabályozott jogi aktusok (*ún. Formalakt*)

b) Másrészt léteznek az ún. „egyéb jogcselekmények” (*sonstige Rechtshandlungen*), melyek szorosan véve nem normatív tartalmúak, de szintén forrásai, részei az EU jogi instrumentáriumának.¹⁰

3. A jog rétegződésének elmélete alapján az *uniós jog három rétege* különböztethető meg.¹¹

a) Az Európai Unió alapjait a tagállamok által alkotott nemzetközi szerződések (alapító szerződések, azokat módosító és kiegészítő szerződések) képezik. Ezekben a tagállamok

⁸ VÁRNAY ERNŐ – PAPP MÓNKA: *Az Európai Unió joga*. KJK-KERSZÖV, Budapest, 2001. 145.

⁹ BLUTMAN LÁSZLÓ: *Az Európai Unió joga a gyakorlatban*. HVG-ORAC Lap- és Könyvkiadó Kft, Budapest 2010. 33–34., az EU- és EUM- Szerződéshez csatolt 36. számú Lisszaboni Jegyzőkönyv 9. cikk.

¹⁰ MÁDL FERENC: *Az Európai Gazdasági Közösség joga a vállalatok, beruházások, a tőkepiac, a gazdasági verseny és az állam gazdasági szerepének integrációs szabályozásában*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1974. 93.

¹¹ BLUTMAN i.m. 43–44.

közvetlen jogalkotóként megalkották a nemzetközi szervezet legalapvetőbb szervezeti, eljárási, hatásköri és érdemi együttműködési szabályait. Ezek a szabályok adják az Unió működésének alapját és kereteit, egyben a legmagasabb szintű szabályokat alkotják (*eredeti vagy elsődleges szabályok*). A szerződésekben mutatkoznak meg, vagy vezethetők le azok az általános jogelvek, amelyek áthatják az uniós jogalkotást és jogalkalmazást.

b) Az uniós jog második rétegét az uniós intézmények által alkotott szabályok alkotják. Ezen a területen közvetlenül nem a tagállamok, hanem az alapító szerződéssel létrehozott intézmények a jogalkotók. Az alapító szerződésekben foglalt felhatalmazás alapján az intézmények által alkotott szabályok több formában jelennek meg (*származtatott vagy másodlagos uniós jogszabályok*). Ide sorolhatóak a Közösségek, később az Unió által más államokkal vagy nemzetközi szervezetekkel kötött nemzetközi egyezmények.

c) Az uniós jog harmadik rétegét az Európai Unió Bírósága által kialakított és sokszor jogszabályokká szilárduló állandó gyakorlat (*esetjog*) képezi. Az uniós bíróságok sok esetben tartalmilag jogalkotást is végeznek.¹²

4. A jogirodalomban legáltalánosabban elterjedt az *alanyi jogforrások alapján*, tehát a norma és a jogi aktus alkotója alapján történő csoportosítás. Általában a jogforrásokat három csoportba szokás osztani, mely csoportok belső összetétele, azaz egyes jogforrás típusok besorolása szerzőnként eltérhet.

a) Az *elsődleges jogforrások* alkotói a tagállamok. Ide sorolhatóak:

- az alapító szerződések, a hozzájuk fűzött jegyzőkönyvek, nyilatkozatok,
- az alapító szerződések módosításai, a hozzájuk fűzött jegyzőkönyvek, nyilatkozatok,
- a csatlakozási szerződések,
- a tagállamok által egymás között kötött nemzetközi szerződések,
- a többségi álláspont szerint az általános jogelvek,¹³
- bizonyos nézetek szerint az Európai Bíróság gyakorlatában kialakított doktrínák.¹⁴

Az alapító szerződéseket és azok módosításait szokás az Unió „alkotmányjogának” nevezni.¹⁵

b) A *másodlagos (származékos) jogforrások* körébe egyrészt az Unió intézményei által az alapító szerződésekben biztosított jogalkotási hatáskör keretében alkotott jogszabályok, jogi aktusok tartoznak. A másodlagos jogforrások másik nagy körét adják a Közösség/Unió által kötött nemzetközi szerződések, melyeknek az Unió részese, valamint az ún. vegyes nemzetközi szerződések, ahol szerződő félként nem csak a Közösség/Unió, hanem a tagállamok is szerepelnek. E szerződések, mint az uniós jogrend részei, kötelezőek az intézményekre, így az EUM-Szerződés 216. cikk (2) bekezdéséből következően elsőbbséget élveznek az intézmények jogi aktusaival szemben.¹⁶

c) A harmadik csoportba sorolhatóak az egyéb jogforrások, melyek közös gyűjtőnév alatt „kiegészítő”, „speciális” vagy „nem nevesített” jogforrásoknak nevezhetők. Ezen források általában nincsenek nevesítve az alapító szerződésekben, de a gyakorlat és a jog-

¹² BLUTMAN i.m. 43–44., GOMBOS KATALIN: *Bírói jogvédelem az Európai Unióban*. Complex Kiadó, Budapest, 2009. 41.

¹³ BLUTMAN i.m. 44., GOMBOS i.m. 37.

¹⁴ SZALAYNÉ SÁNDOR ERZSÉBET: *Az Európai Unió közjogi alapjai*. I. kötet. Dialógus Campus Kiadó, Budapest – Pécs, 2003. 207.

¹⁵ GOMBOS i.m. 37., VÁRNAY – PAPP i.m. 147.

¹⁶ BLUTMAN i.m. 211.

irodalom is úgy kezeli őket, mint az uniós jog forrásait. Ezek mintegy szokásjogi úton váltak az EU jogi forrásává, nagy részüket az Európai Bíróság ítélkezési, jogértelmezési gyakorlata alakította ki. Ebbe a harmadik csoportba tartoznak:

- atipikus aktusok: a tagállamok képviselőinek döntései, akik az elfogadás során nem mint a Tanács tagjai járnak el, Európai Tanács határozmányai (resolution), konkluziói (conclusions), közlemények (communications), felhívások (notices), memorandumok; iránymutatások; intézményközi megállapodások; nyilatkozatok, akció programok (action programmes), intézmények útmutatásai, ajánlásai, Tanács állásfoglalása vagy ülésének jegyzőkönyve.
- az Európai Bíróság esetjoga,
- a szokásjog.

Egyes szerzők ebbe a harmadik csoportba sorolják a Közösségek/Unió által harmadik államokkal vagy nemzetközi szervezetekkel kötött nemzetközi szerződéseket és az ún. egyes nemzetközi szerződéseket is.¹⁷

5. A jogirodalom és a gyakorlat alapján az Európai Unió jogforrásainak és jogi aktusainak 5 fő kategóriája különböztethető meg. Az egyes kategóriák maguk is több csoportra oszthatóak, belsőleg is strukturálódnak.

Az 5 fő kategória:

- a) nemzetközi szerződések,
- b) Európai Unió Bíróságának ítéletei,
- c) általános jogelvek,
- d) intézményi aktusok,
- e) nemzetközi szokásjog.

6. Az Unió jogforrásainak tárgyalásánál indokolt az *uniós (korábban közösségi) vívmányok* (francia kifejezéssel „*acquis*”) fogalmának tisztázása. A közösségi, majd az uniós jog évtizedes fejlődéseként a gyakorlatban elért integrációs eredmények tekinthetők uniós vívmányoknak. Az uniós vívmányok nem csupán az uniós jogszabályokat és az uniós jogrendszert jelentik. Az uniós jogszabályokat, tételes jogi rendelkezéseket körbeveszik az elveknek, nem kötelező ajánlásoknak, nyilatkozatoknak, állásfoglalásoknak, uniós bírósági vagy egyéb jogalkalmazói döntéseknek, technikai szabályoknak és intézményközi megállapodásoknak olyan burka, melyek nem tartoznak a hagyományos pozitív joghoz, de amelyek a jogszabályok gyakorlati alkalmazásának feltételeit nagyban befolyásolják. Lehet valamilyen joghatásuk, de e joghatás tartalma vagy jellege erősen kérdéses. A tételes jogi rendelkezések mellett ezek is részét alkotják az uniós vívmányoknak. Az uniós vívmány kifejezés tételes jogi fogalomként is megjelenik az EU-Szerződés 20. cikk (4) bek-ben.¹⁸

¹⁷ GOMBOS i.m. 41.

¹⁸ BLUTMAN i.m. 52.

III. Nemzetközi szerződések

Az uniós jog alapjaiban nemzetközi jogi eredetű, államok által megkötött nemzetközi szerződések képezik a fundamentumát. Az EU jog részét képező nemzetközi szerződéseknek hat csoportja különböztethető meg.

1. Alapító szerződések

Az alapító szerződések az Európai Unió jogforrási hierarchiájának csúcán helyezkednek el. Az alapító szerződésekben a tagállamok közvetlen jogalkotóként megalkották a nemzetközi szervezet legalapvetőbb szervezeti, eljárási, hatásköri és érdemi együttműködési szabályait. Az alapító szerződések adják az Unió működésének alapjait és kereteit. Keretszerződések, rendelkezéseik gyakran általánosak és célkitűzéseket tartalmaznak. Az alapító szerződések rendszere az uniós jogrend alapkövét jelenti, az uniós jog alkotmányos kereteit adja. Alkotmányos jellegüket erősíti, hogy az Európai Bíróság rendelkezéseiket csupán értelmezheti, azonban azok érvényességét nem vizsgálhatja.¹⁹

Az alapító szerződések ún. „self-executing” (önvégrehajtó, közvetlenül alkalmazandó) szerződések, tehát ratifikálásukat követően automatikusan a tagállamok jogának részévé válnak. Az ún. „non-self-executing” szerződésekkel szemben (melyek nemzetközi kötelezettséget írnak elő, de belső végrehajtási szabályokat kívánnak meg, mielőtt a belső jogban alkalmazhatóvá válnak), az „self-executing” szerződések közvetlenül alkalmazandóak a nemzeti bíróságok által, mint az állam joga.²⁰

Az alapító szerződéseknek nincs hivatalos egységes szerkezetű szövege, így jogforrási szempontból az alapító szerződések módosító szerződések hatályban lévő, önálló alapító szerződéseknek tekinthetők.

Az alapító szerződések a következő szerződéseket foglalják magukban: a szerződés kifejezés magában foglalja az ezen szerződésekhez fűzött jegyzőkönyveket és mellékleteket is:

- Szerződés az Európai Unió működéséről, [EUM-Szerződés vagy Római Szerződés (volt EGK-Szerződés, majd EK-Szerződés)],
- Fúziós szerződés 1965. (legnagyobb részt hatályon kívül az Amszterdami Szerződés 9. cikkelye alapján),
- Költségvetési szerződések (1970. Luxemburg, 1975. Brüsszel),
- Az Európai Parlament képviselőinek általános közvetlen választásáról szóló okmány 1976.,
- Grönland új jogállásáról szóló, az alapító szerződéseket módosító, 1988. március 13-i szerződés,
- Egységes Európai Okmány 1986.,
- Európai Unióról szóló Szerződés (Maastricht 1992.)
- Amszterdami Szerződés 1997.,
- Nizzai Szerződés 2001.,
- Lisszaboni Szerződés 2007.,
- Az Európai Unió Alapjogi Chartája,
- az új tagállamok csatlakozási szerződesei,

¹⁹ BLUTMAN i.m. 38–39.

²⁰ D.LASOK, J.W.BRIDGE: *Law and Institutions of the European Communities* 5. edition, Butterworth, London 1991., 113.

- az alapító szerződésekhez csatolt jegyzőkönyvek, melyek egyedi kérdésekről rendelkező, a szerződések részét képező megállapodások.²¹

Az alapító szerződésekhez csatolt *jegyzőkönyvek* rendelkezéseinek ugyanolyan joghatásuk van, mint a szerződések rendelkezéseinek (EU-Szerződés 51. Cikk.) Az alapító szerződésekhez csatolt *nyilatkozatok* joghatása már nem egyértelmű. Elsősorban az alapító szerződések rendelkezéseinél kapnak szerepet, tárgyakat tekintve kevésbé jogszabályi szövegek, inkább politikai jellegű szándéknyilatkozatok, álláspontok.

Az integráció története és fejlődése során az alapító szerződések többször változtak, megváltozott többször az elnevezésük is, több módosításon és átszámozáson estek át. Kezdetben a három közösség alapjait 3 okmány képezte:

- Európai Szén és Acélközösséget alapító Szerződés 1951. (ESZAK-Szerződés vagy Párizsi Szerződés),
- Európai Gazdasági Közösséget alapító Szerződés 1957. (EGK-Szerződés vagy Római Szerződés),
- Európai Atomenergia Közösséget alapító Szerződés 1957. (Euratom Szerződés)

A három alapító szerződés első átfogó módosítása az Egységes Európai Okmánnyal²² (1986.) történt.

Az alapító szerződések újabb jelentősebb módosítására 1992-ben, az ún. Maastrichti Szerződéssel került sor. Ez részben módosította az alapszerződéseket, illetve egy negyedik nemzetközi szerződést is csatolt hozzájuk „Szerződés az Európai Unióról” (EU-Szerződés) elnevezéssel. A Maastrichti Szerződés az Európai Gazdasági Közösség elnevezését Európai Közösségre módosította és az EGK-Szerződés elnevezését „az Európai Közösséget létrehozó Szerződés”-re változtatta. Ekkor tehát négy nemzetközi okmány adta a Közösség és az Unió elsődleges jogának gerincét: EK-Szerződés, ESZAK-Szerződés, Euratom Szerződés, EU-Szerződés.

Az immáron négy alapító szerződés revízió szintű módosítását hozta az 1997-ben elfogadott és 1999. május 1-én hatályba lépett Amszterdami Szerződés.

A 2001-ben elfogadott és 2003. február 1-én hatályba lépett Nizzai Szerződés jelentette az alapító szerződések következő módosítását. A Tanács, a Parlament és a Bizottság közös nyilatkozatban fogadta el a 2000. decemberi nizzai csúcstalálkozón az Európai Unió Alapjogi Chartáját.

Időközben 2002-ben az ESZAK-Szerződés hatályát veszítette.

Az Unió szerződésrendszer egyszerűsítését célozta az Európai Unió Alkotmányának kidolgozása és elfogadása. A tagállamok képviselői Rómában 2004. október 29-én írták alá a „Szerződés Európai Alkotmány létrehozásáról” elnevezést viselő Alkotmányos Szerződést, mely módosításokkal egy okmányban magába integrálta az EU-Szerződést és az EK-Szerződést, valamint II. részét képezte az Unió Alapjogi Chartája.²³

Az Alkotmányos Szerződést Magyarországon az Országgyűlés a 133/2004. (XII.23.) OGY határozatával erősítette meg, azonban 2005. közepén Franciaországban és Hollandiában népszavazás utasította el a ratifikációt, így az Alkotmányos Szerződés nem lépett hatályba.

²¹ BLUTMAN i.m. 39–40. Hasonló, de a Lisszaboni Szerződés hatályba lépése előtti állapotra felsorolás VÁRNAY – PAPP i.m. 145–147.

²² HL L 169., 1987. 6. 29., 1.

²³ GORDOS ÁRPÁD – ÓDOR BÁLINT: i.m. 367–422.

A 2009. december 1-én hatályba lépett Lisszaboni Szerződés eredményeként aktuálisan három nemzetközi szerződés hatályos szövege képezi az EU jog alapját:

- Európai Unióról szóló Szerződés,
- Európai Unió működéséről szóló Szerződés,
- Európai Unió Alapjogi Chartája.

Az Európai Unióról szóló Szerződés és az Európai Unió működéséről szóló Szerződés között nincs jogforrási hierarchia, viszonyukat tekintve két azonos szintű, azonos jogi kötőerővel bíró nemzetközi szerződésről van szó, melyek az Unió jogforrási hierarchia csúcsán helyezkednek el.

A Lisszaboni Szerződés az Euratom Szerződést alig érintette. Az Európai Atomenergia Közösség korábban az Európai Unió első, közösségi pillérébe tartozott, a Lisszaboni Szerződéssel ez megváltozott. Az EU-Szerződés 1. cikke értelmében az Unió az Európai Közösség helyébe lépett és annak jogutódjává vált. Az Európai Közösség és az Euratom korábban is különálló nemzetközi szervezetek voltak, az EK-Szerződés az Euratom Szerződés egymástól független jogforrások voltak, amelyek a jogforrási piramis csúcsán álltak az adott Közösségben. Az Euratom joga azonban már nem tartozik az Európai Unió jogához. ugyanakkor szervezetét tekintve az Euratom kapcsolódik az Unióhoz, mivel az Unió intézmények egyben az Euratom szerveiként is működnek az Euratom Szerződésben meghatározott hatáskörökkel és eljárás szerint.²⁴

2. Tagállamok által egymás között kötött nemzetközi szerződések

A jelen esetben olyan nemzetközi szerződésekről van szó, amelyet a tagállamok egymás között az alapító szerződések valamely cikkének felhatalmazása alapján, avagy a tagállamok hatáskörében maradt valamely területen az integráció előmozdítása, elsősorban az egységes belső piac kialakulása és működése érdekében kötöttek meg egymással.

Az EK-Szerződés hatályát vesztett 293. (korábban 220.) cikke a tagállamok egymás közötti tárgyalásait irányozta elő abból a célból, hogy állampolgáraik jogainak érvényesítését megkönnyítsék a kettős adóztatás, bírósági határozatok kölcsönös elismerése és végrehajtása, a gazdasági társaságok kölcsönös elismerése terén. Ezen rendelkezések alapján a tagállamok több nemzetközi egyezményt kötöttek meg egymással, pl. 1968. évi Brüsszeli Egyezmény polgári és kereskedelmi ügyekben a joghatóságról és bírósági határozatok végrehajtásáról.²⁵

A tagállami hatáskörben maradt szabályozási tárgyban, az egységes belső piac megvalósítása és működése érdekében kötöttek meg a tagállamok az 1980. évi Római Egyezményt a szerződéses kötelemények alkalmazandó jogról (Magyarországon kihirdette a 2006. évi XXVIII. tv.).

Az EU-Szerződés korábbi 34. cikke alapján a rendőrségi és büntető ügyekben történő igazságügyi együttműködés területén (volt III. pillér) a tagállamok több nemzetközi szerződést kötöttek. Ezen nemzetközi szerződések szövegét a tagállamok képviselői a Tanácson belül fogadták el, azonban azokat az egyes tagállamoknak a saját alkotmányos előírásaik szerint meg kellett erősíteniük. Bár a szerződések szövegét egy uniós intézmény dolgozta

²⁴ BLUTMAN i.m. 34–35.

²⁵ HL C 27., 1998. 1.

ki, szerződő felekké a tagállamok váltak, tehát nemzetközi közjogi szerződésekről van szó. Tárgyukat tekintve ezen nemzetközi egyezmények az adott terület uniós szabályaihoz kapcsolódtak, az azokban foglalt célkitűzések végrehajtására szolgálnak. Ezen nemzetközi szerződések is az uniós jog részét képezik, az Európai Bíróság hatáskörrel rendelkezik ezen szerződések értelmezésére. Az EU-Szerződés szabályai, melynek alapján ezeket a megállapodásokat elfogadták, hatályukat veszítették, de az EU-Szerződéshez csatolt 36. Lisszaboni Jegyzőkönyv 9. cikke alapján továbbra is hatályban maradnak és vonatkozásukban az Európai Bíróság hatásköre 5 évig változatlan maradt. Ilyen szerződés pl. az Egyezmény az informatikai vámügyi alkalmazásról (1995. július 26., Magyarországon kihirdette a 2005. évi XCIX. tv.), Egyezmény az Európai Unió tagállamai közötti kölcsönös bűnügyi jogsegélyről (2005. május 29., Magyarországon kihirdette a 2005. évi XCVI. tv.).²⁶

Az Alkotmányos Szerződés kidolgozásával megbízott Európai Konvent keretén belül felállításra került egy IX. számú „Egyszerűsítés” (Simplification) munkacsoport. A munkacsoport nem javasolta a tagállamok közötti nemzetközi szerződések alkalmazását, sem az EU-Szerződés 34. cikk (2) bek. szerinti, sem az EK-Szerződés 293. cikke (korábban 220. cikk) szerinti egyezményeket illetően. A 27 tagú Unióban kevésbé lenne hatékony és praktikus megoldás az uniós jog kiegészítése tagállamok egymás közötti nemzetközi szerződéseivel.²⁷ Ennek alapján mind az Alkotmányos Szerződés, illetve annak megoldását követő Lisszaboni Szerződés kiiktatta az alapító szerződések fent hivatkozott cikkeit, megszüntetve a jogalapot a tagállamok közötti nemzetközi szerződések megkötésére.

3. EU/EK által kötött nemzetközi szerződések, vegyes szerződések, tagállamoktól az Unióhoz került hatáskörben kötött nemzetközi szerződések.

Az Európai Unió az alapító szerződésekben foglalt célok megvalósítása érdekében nemzetközi szerződéseket köthet más államokkal, nemzetközi szervezetekkel. Az általános nemzetközi szerződéskötési jogosultságot, annak feltételeit és a szerződéskötési eljárást az EUM-Szerződés 218. (EK-Szerződés 300.) cikke tartalmazza. Továbbá bizonyos részterületeken az EUM-Szerződés külön rendelkezik nemzetközi szerződés megkötésének lehetőségéről.

Ide tartoznak továbbá az ún. vegyes szerződések, melyeknél a szerződések szabályozási tárgya által meghatározott párhuzamos hatáskörök alapján a tagállamok és az Unió egyaránt szerződő félként jelenik meg a nemzetközi szerződésben. Ilyen volt például a Magyar Kétféltársaság és az Európai Közösségek és azok tagállamai közötti társulás létesítéséről szóló, Brüsszelben, 1991. december 16-án aláírt Európai Megállapodás.²⁸

Hasonlóan ide sorolhatók azok a nemzetközi szerződések, amelyeknél az Unió nem szerződő fél, azonban a szerződés tárgyához kapcsolódó hatásköröket az Unió a tagállamoktól átvette. (pl. Általános Vám- és Kereskedelmi Egyezmény, GATT 1947.)

Ezen csoportba tartozó nemzetközi szerződések az uniós jogrend részét képezik, azok rendelkezései kötelezőek az Unióra, az Unió intézményeire és szerveire, valamint a tagállamokra is, de nem kerülhetnek összeütközésbe az alapító szerződésekkel.

Nem egyértelmű azonban a jogirodalomban ezen nemzetközi szerződések besorolása az uniós jogforrási hierarchiába.

²⁶ BLUTMAN i.m. 216–217.

²⁷ RÉTHÁZI GYÖRGY: *Az Európai jogforrási rendszere az alkotmányos szerződés hatályba lépését követően.* Európai Tükör 2005/I. szám 22.

²⁸ Magyarországon kihirdette az 1994. évi I. tv.

Egyes – és véleményem szerint támogatható – álláspontok szerint az EUM-Szerződés 216. cikk (2) bek.-ből következően ezen nemzetközi szerződések a másodlagos jogforrások körébe tartoznak, ugyanakkor a másodlagos jogforrásokon belül elsőbbséget élveznek az intézmények jogi aktusaival szemben.²⁹

Mások szerint ezen nemzetközi szerződések az elsődleges és másodlagos jogforrásokon kívül a jogforrások egyéb speciális csoportjában helyezhetők el.³⁰

4. A tagállamok Unió közbejöttével kötött nemzetközi szerződései

Az EU-Szerződés volt 24. és 38. cikkei alapján a közös kül- és biztonságpolitika (korábbi II. pillér), illetve a rendőrségi és büntető ügyekben történő igazságügyi együttműködés (volt III. pillér) területén az Unió nemzetközi megállapodásokat köthetett harmadik államokkal, nemzetközi szervezetekkel. Ezek megkötéséről a Tanács határozott. 2009. december 1-ig csak az Európai Közösségeknek volt nemzetközi jogalanyiséga. Ezért ezeket a nemzetközi szerződéseket csak a tagállamok köthették, az Unió nem, a tagállamokat a szerződéskötés során a Tanács képviselte és a megállapodásukat a Tanács képviselője írta alá. A tagállamok kiköthették, hogy a megállapodást a saját alkotmányos előírásaiknak megfelelően ratifikálniuk kell. Az ilyen tagállamokra csak akkor léphetett hatályba a nemzetközi megállapodás, ha a nemzeti jog szerinti megerősítés megtörtént. Ezen megállapodások, mint nemzetközi szerződések, az uniós jog részét képezik, az Unió intézményeit kötik az EU-Szerződés 24. cikkét felváltó 37. cikk alapján. Ilyen nemzetközi szerződés pl. a 206/313/KKBP Megállapodás a Nemzetközi Büntető Bíróság és az Európai Unió közötti együttműködésről és segítségnyújtásról (2006. április 10.) vagy a 2003/516/EK, 2009/820/KKBP Megállapodás az Európai Unió és az Amerikai Egyesült Államok közötti kölcsönös jogsegélyről (2003. június 25.).³¹

5. Utalással kötelezővé tett tagállami nemzetközi szerződések

Előfordulhat, hogy valamely nemzetközi szerződésnek az Unió nem részese, kivételesen és közvetve mégis az uniós jog részévé válhat oly módon, hogy egy uniós jogszabály visszautal rá és így az utaló jogszabály következtében kötelezettséget keletkeztet az Unióra. Ezen nemzetközi szerződések korlátozott joghatással bírnak az uniós jogban, az utaló szabályt tartalmazó uniós norma kapcsán értelmezési, érvényességi mérceként használhatóak. A másodlagos uniós jogi aktusokkal helyezkednek el egy szinten. A C-377/98. *Hollandia v Parlament és Tanács/Biológiai tanulmányok ügyben* (2001. EBHT I-7079 50. és 55. pont) a Biológiai Sokféleségről szóló Egyezményt alkalmazta az Európai Bíróság érvényességi mérceként a 98/44/EK irányelv első cikk 2. bek. alapján az irányelv vizsgálatánál.³²

²⁹ BLUTMAN i.m. 211., C 61/94. Bizottság v Németország [1996.] EBHT I.- 3989; C-311/04. Algemene Scheeps Agentur Dordrecht [2006.] EBHT I-0609., VÁRNAY – PAPP i.m. 173.o., C-69/89. Nakajima v Tanács [1991] EBHT I.-2096; C-183/73. Haegeman v Belgium [1974] EBHT 449.

³⁰ GOMBOS i.m. 41.

³¹ BLUTMAN i.m. 218.

³² BLUTMAN i.m. 219.

6. Tagállamok többsége vagy összessége által kötött nemzetközi emberi jogi vagy uniós tevékenységhez kapcsolódó nemzetközi szerződések

Főszabály szerint a tagállamok által kötött nemzetközi szerződések nem képezik az uniós jog részét, csak bizonyos, az előzőekben ismertetett tagállamok által kötött nemzetközi szerződések. A tagállamok, illetve a tagállamok egy csoportja által kötött nemzetközi szerződések és az uniós jog kollíziója esetén a tagállamok feladata, hogy az általuk kötött nemzetközi szerződéseket összhangba hozzák az uniós joggal. Az új tagállamok által a csatlakozás előtt kötött nemzetközi szerződések és az uniós jog viszonyára, az esetleges ellentétek feloldásának módjára az EUM-Szerződés 351. cikk (ex EK-Szerződés 307. cikk) vonatkozik. A csatlakozás után a tagállamoknak kell gondoskodni arról, hogy ne kössenek az uniós jogot sértő nemzetközi szerződést. Ilyen szerződésekre az uniós joggal szemben hivatkozni nem lehet, azok megkötése és alkalmazása az uniós jog megsértése lehet. (lásd C-466/98. Bizottság v Egyesült Királyság eset, 2002. EBHT I-9427).

Egyes esetekben a tagállamok által kötött nemzetközi egyezmények rendelkezései korlátozott szerepet kaphatnak az uniós jogrenden belül, annak ellenére, hogy a nemzetközi szerződés nem része az uniós jognak. Ha a tagállamok legnagyobb része, vagy az összes tagállam részese egy nemzetközi szerződésnek, melynek szabályozási tárgya kapcsolódik az Unió tevékenységéhez, az Európai Bíróság a jóhiszeműség elve alapján igyekszik elkerülni az uniós jog olyan értelmezését, mely ellentéteket állapít meg az uniós jog és a tagállamok által kötött nemzetközi szerződések között. Az Európai Bíróság ezért olyan nemzetközi szerződések rendelkezéseire is figyelemmel van az uniós jog alkalmazása és értelmezése kapcsán, melyek az Unióra nem kötelezőek, amelyeknek azonban a tagállamok vagy a tagállamok legnagyobb része tagja, és olyan általánosan elfogadott elveket és szabályokat tartalmaznak, amelyek beilleszthetőek az uniós jogba. Ilyen nemzetközi szerződések pl. a tagállamok által kötött nemzetközi emberjogi egyezmények: az Emberi Jogok Európai Egyezménye, a Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya. Ezen nemzetközi szerződések sem saját jogon érvényesülnek az uniós jogban, hanem az uniós jog valamilyen rendelkezéséhez kapcsolódóan türemkednek be az uniós jogalkalmazásba.³³

IV. Az Európai Unió Bíróságának ítéletei

Mára mind a jogirodalomban, mind a joggyakorlatban egyre általánosabban elfogadottnak tekinthető az Európai Unió Bíróságának jogalkotó szerepe, ítéleteinek jogforrási jellege.³⁴

Az alapító szerződések megalkotóinak egyik legfontosabb felismerése éppen az volt, hogy hiú ábránd nemzetközi jogi normákat létrehozni úgy, hogy egyben nem gondoskodnak e normák egységes érvényesítéséről és betartásáról. Az Európai Unió Bírósága nemcsak ennek a váratkozásnak tett eleget, hanem maga is alkotóan részt vett a közösségi/uniónormarendszer kifejlesztésében és a normák hatékony működtetésében.³⁵

³³ BLUTMAN i.m. 215–216., valamint C-4/73. Nold v Bizottság [1974] EBHT 0491, és C-374/87 Orkem v Bizottság [1989] EBHT 0032.

³⁴ BROWN – KENNEDY: *The Court of Justice of the European Communities*. Sweet and Maxwell, London 2000, 321–381.; Arnulf: *The European Union and its Court of Justice*. OUP, Oxford, 2006., 622–628.; MARIO BETTATI: *Az európai bíróság „jogalkotó hatásköre”*. Magyar Jog 95/5. szám 467.; BLUTMAN: i.m. 130.

³⁵ BENEDETTO CONFORTI: *Diritto Internazionale*. Editoriale Scientifica, 1992. 165.

A Bíróság esetjoga magába foglalja a Bíróság tudós jogi tevékenységét, amelybe nemcsak a döntések tartoznak bele, hanem az általános elvek, a vélemény kifejtés is, feltéve, hogy az uniós jog témáival kapcsolatosak.

A Bíróság az ítélkezésével egyes integrációs célokat és azok megvalósításának ütemét határozta meg vagy jelentősen befolyásolta. Ítélezésében az integrációs politikai folyamatok több vonatkozásában „jogiasodtak” és helyenként a politikai döntések helyét magasabb elvekből vagy az alapító szerződésekből közvetetten levezetett bírósági döntések vették át.³⁶

A *közösségi igazságszolgáltatás* feladatait kezdetben az Európai Közösség Bírósága látta el. A közösségi bírászkodás 1989-ben vált kétszintűvé. Az Egységes Európai Okmány felállította a Elsőfokú Bíróságot, mely megkapta az Európai Közösségek Bírósága hatáskörének egy részét elsőfokú eljárás lefolytatására. A Nizzai Szerződés hatályba lépését követően az uniós bírászkodás háromszintű lett 2005-ben. Ekkor jött létre az Elsőfokú Bíróság munkaterhének csökkentésére a Közzszolgálati Törvényszék. A Lisszaboni Szerződés az Elsőfokú Bíróságot Törvényszékre változtatta, így jelenleg az Európai Unió Bírósága három szervből áll: Bíróság, Törvényszék, Közzszolgálati Törvényszék.

Az *uniós bíróságok alapvető feladata* az EU-Szerződés 19. cikke értelmében: „Az Európai Unió Bírósága biztosítja a jog tiszteletben tartását a Szerződések értelmezése és alkalmazása során.” A története során az Európai Unió Bírósága az alapító szerződések értelmezése és alkalmazása során a jog tiszteletben tartását nem csupán jogalkalmazóként, hanem gyakran jogalkotóként biztosította.

Az uniós bírászkodásnak *három alapvető célja* határozható meg:

- az uniós jog hatékony érvényesülésének biztosítása (effet utile elve),
- az uniós jog egységes érvényesülésének biztosítása a tagállamokban és az uniós szerveknél,
- a magánfeleknek bírói jogvédelem nyújtása az uniós jogok tekintetében uniós szinten, illetve a tagállamokban uniós szintről.³⁷

Az uniós bíróságok hatásköre konkrét *eljárási formákhoz* kötődik. Olyan ügyekben járhatnak el, melyekre az alapító szerződések vagy azok alapján másodlagos uniós jogi normák kifejezetten biztosítják az eljárás lehetőségét.

A legfontosabb eljárási formák:

a) *Kötelezettségszegés megállapítása iránti per*: az EUM-Szerződés 258. cikke alapján a Bizottság, 259. cikke alapján valamely tagállam, 271. cikk a.) pontja alapján az Európai Beruházási Bank, 271. cikk d.) pontja alapján az Európai Központi Bank fellelphetnek a tagállamok, illetve a tagállam központi bankja ellen abból a célból, hogy kikényszerítsék az uniós jogból folyó valamely kötelezettségeik betartását.

b) *Előzetes döntéshozatal*: az EUM-Szerződés 267. cikk (ex EGK-Szerződés 177. cikk, később EK-Szerződés 234. cikk) alapján a tagállami bíróságok az előttük indult ügyben, ha az uniós jog alkalmazása számukra nehézséget okoz, felfüggeszthetik eljárásukat és előzetes döntés meghozatala végett az Európai Bírósághoz fordulhatnak az uniós norma értelmezése illetve másodlagos uniós jogi aktus érvényességének felülvizsgálata érdekében.

c) *Semmisségi per*: az EUM-Szerződés 263. és 271. cikkei alapján az uniós bíróságok jogosultak az intézmények által hozott jogi aktusok érvényességét felülvizsgálni és azokat megsemmisíteni.

³⁶ BLUTMAN i.m. 130.

³⁷ BLUTMAN i.m. 117.

d) *Mulasztási per*: az EUM-Szerződés 265. cikke alapján a bíróságok jogosultak az uniós szervek és az Európai Központi Bank jogsértését megállapítani, ha azok elmulasztják a kötelező döntéshozatalt.

e) *Kártérítési perek*: az uniós bíróságok hatáskörrel rendelkeznek az Unió és intézményei, szervei ellen szerződésen kívül okozott károk megtérítése iránti perekre az EUM-Szerződés 268. cikk és 340. cikk (2) és (3) bek. (ex EK-Szerződés 235. és 288. cikk (2) és (3) bek.) alapján. Továbbá hatáskörük van szerződéses kikötés esetében szerződésből eredő károk megtérítése iránti perekre az EUM-Szerződés 272. cikk és 340. cikk (19) bek. (ex EK-Szerződés 238. és 288. cikk (1) bek.) alapján.

f) *Közzszolgálati perek*: az Unió és alkalmazotti között felmerülő, közzszolgálati jogviszonyt érintő jogviták az EUM-Szerződés 270. cikk (ex EK-Szerződés 236. cikk) alapján.

g) *Egyéb eljárások*: Az uniós bíróságoknak hatásköre lehet európai szellemi tulajdonjogot létrehozó jogi aktusok alkalmazásával kapcsolatos jogviták elbírálására a Tanács külön felhatalmazása alapján az EUM-Szerződés 262. cikke szerint; továbbá hatáskörrel rendelkeznek vélemény adására a nemzetközi szerződések megkötésénél az EUM-Szerződés 218. cikk (11) bek. (ex EK-Szerződés 300. cikk (6) bek.) értelmében.

A jogirodalomban hosszú időn keresztül igen vitatott volt az Európai Bíróság ítéleteinek jogforrási jellege. A kontinentális jog művelői számára nehezebben volt elfogadható a jogforrási jelleg mellett szóló érvelés, mint az Angolszász jogon nevelkedett jogászok számára.

A közösségi majd az uniós jog, ha nem is olyan mértékben, mint a nemzetközi jog, de a nemzeti jognál inkább, számtalan joghézagot tartalmaz. A közösségi/uniós jog sokszor általános jogtételeket foglal magában, melyek széles értelmezési lehetőséget biztosítanak a Bíróságnak. A Bíróság a célszerűség elvét, a teleológiai alkalmazva a jog fejlesztésében úgy vett részt, hogy egyszerre értelmezte kiterjesztően az alapító szerződésekben foglalt legfontosabb rendelkezéseket és új jogrendet alakított ki.³⁸

A Bíróság jogalkotó szerepét erősítette az is, hogy az alapító szerződések és a másodlagos intézményi jogi aktusok, különösen a kezdeti időkben, a kérdések rendkívül széles körét hagyták megválaszolatlanul és a Bíróság kezdettől fogva széles körben élt a joghézagok kitöltésének lehetőségével. Amikor különböző hatásköreinek gyakorlása során a Bíróság meglévő jogforrásra támaszkodik és azt alkalmazza, a tartalom erősítésével és elmélyítésével, „kiszegítő jogalkotóként” jár el. A Bíróság olyan szerepet is betölt, amelynek az a rendeltetése, hogy helyettesítse az uniós jogalkotót. Ilyenkor tehát norma alkotói hatáskört gyakorol, akár azért, hogy kivédje a várakozás politikáját, ha úgy véli, hogy az uniós jogalkotó késlekedik, akár azért, hogy magának követelje az uniós jog értelmezésének addig a határig való kitolását, hogy siettesse azoknak a döntéseknek a meghozatalát, amelyeket a Tanács még nem fogadott el.³⁹

Amikor az Európai Bíróság helyettesítő jogalkotó szerepet tölt be, mindenképpen indokolt ítéletének jogforrási minőséget tulajdonítani. Ítélezési gyakorlata során a Bíróság számos olyan jogelvet munkált ki és deklarált, melyek az uniós jogrendszer „gerincoszlopának csigolyáit” alkotják. Ide sorolhatóak az uniós jog működését, az uniós jog és a tagállami jog viszonyát meghatározó elvi jelentőségű döntései (közösségi/uniós jog szupremáciájának elve, közvetlen hatály elve); olyan alkotmányos jelentőségű döntések, amikor az uniós szervek hatáskörének határait húzta meg bizonyos kérdésekben vagy olyan jogtételek,

³⁸ MARIO BETTATI i.m. 467.

³⁹ MARIO BETTATI i.m. 468.

melyek az uniós jog érvényesülésének célját szolgálják (pl. a tagállami kárfelelősség magánfelekkel szemben az uniós jog megsértése miatt). Az uniós jogon belül a bírói jogértelmezés fokozott jelentőségének indokait az Európai Bíróság szemléletesen foglalta össze a CILFIT-ügyben: a közösségi jogszabályok számos nyelven íródnak és a különböző nyelvű változatok egyformán mind hivatalosak, a közösségi jog egy rendelkezésének értelmezése magában foglalja a különböző nyelvi változatok összehasonlítását; a közösségi jog sajátos szakszavakat használ; a jogi fogalmaknak nincs szükségszerűen azonos jelentése a közösségi jogban és a különböző tagállamok jogában; a közösségi jog minden rendelkezését összefüggéseibe kell helyezni és a közösségi jog egészét alkotó rendelkezések fényében kell értelmezni, tekintettel annak céljaira és fejlődésének állapotára.⁴⁰

A fenti okok gyakran vezetnek oda, hogy a bíróság jogértelmezése jogalkotásba csap át.

Az Európai Unió Bírósága ítéleteinek jogforrási jellegét elfogadja a magyar bírói gyakorlat is. A Fővárosi Ítéltábla Polgári Kollégiuma a 3/2004. számú ajánlásában akként fogalmaz, hogy „Az Európai Bíróság ítélete jogilag kötelező erővel bír, mint a közösségi jog része, a tagállamok bíróságai számára kötelezően alkalmazandó.”⁴¹

A Legfelsőbb Bíróság a BH 2008. évi 135. számú (gépjármű regisztrációs adó) eseti döntésében elvi élel mondta ki, hogy „Az előzetes döntés általánosan kötelező hatálya körében (erga omnes hatály) a szakirodalom nem egységes. Mivel ebben a kérdésben még az Európai Bíróság sem nyilatkozott egyértelműen. Ugyanakkor az ítélkezési gyakorlatból az a következtetés vonható le, hogy a bírósági gyakorlat mindenre kiterjedő és kötelező hatállyal bír. Ezt támasztotta alá a C-28-30/62. számú ügyben (DA Costa) és a C-283/80. ügyben (CILFIT) kifejtett bírósági állásfoglalás, amelynek lényege, hogy az előzetes döntésnek olyan normatív ereje van, hogy joghatást fejt ki más ügyben is, mivel adott esetben az előzetes döntés indítványozási kötelezettséget megfosztja céljától és üressé teheti azt, amikor a felhozott kérdés lényegileg azonos egy olyan kérdéssel, amely egy hasonló ügyben már az előzetes döntéshozatali eljárás tárgya volt...”

Az Európai Bíróság *határozatainak személyi hatályát* illetően az alapító szerződések az EUM-Szerződés 264. (ex EK-Szerződés 231.) cikk kivételével nem ismerték el általában és kifejezetten, hogy a Bíróság határozatainak *erga omnes* hatálya volna, de az Európai Bíróság ítéletei gyakran normatív erővel és mindenre kiterjedő hatállyal rendelkeznek.

Érvénytelenségről döntő határozatok esetében megállapítható azok objektív hatálya. A Bíróság az uniós jogszabályok érvénytelenségéről alapvetően három eljárásban dönt: semmisségi perben, előzetes döntéshozatali eljárásban és érvénytelenségi kifogásra válaszolva.

A semmisségi perben a Bíróság a jogalkotási hibában szenvedő szabályt semmisnek nyilvánítja az EUM-Szerződés 264. cikke alapján. Az ilyen határozat objektív hatályú. Az előzetes döntéshozatal és az érvénytelenségi kifogás szerinti eljárásban a határozat a hibás normát alkalmazhatatlannak nyilvánítja, ami formailag relatív hatályú és csak a konkrét ügyben nem alkalmazható a norma. Az ICC ügyben hozott ítéletéből levezethetően azonban az ilyen érvénytelenséget kimondó határozata is mindenre kötelező (ICC-formula, 66/80 ICC v. Amministrazione delle Finanze dello Stato [1981] EBHT I 191). A 277. cikk alapján a norma alkalmazhatatlanságát megállapító ítéletnek ugyanaz a joghatása, mint az előzetes döntésnél megállapított érvénytelenség.⁴²

⁴⁰ C-238/81. Srl. CILFIT és Lanificio di Gavardo SpA v Ministry of Health [1982] EBHT 3415 18., 19., 20. pont.

⁴¹ Bírósági határozatok 2005. évi 4. szám i.m. 263.

⁴² BLUTMAN i.m. 254.

A jogértelmezést tartalmazó határozatok személyi hatályát illetően az Európai Bíróság ítélete alkalmas arra, hogy normatív ereje, objektív jellege legyen. Bár ezek általában eseti döntések és valamilyen módon egy-egy konkrét ügghöz, jogvitához kapcsolódnak, az egyedi ügyekben történő döntés, annak alapja, azonban rendszerint túlmutat a döntés egyediségén. A döntés alapját képezhetik elvek, szabályok, meghatározások, norma értelmezések és a határozat ilyen értelemben lehet szabályképző, általánosító és az ügy egyediségén túlmutatva döntési mintává válhat. Az egyedi bírói határozatoknak is van normatív, szabályalkotó tulajdonsága.

A Rheinmühlen(II)⁴³, Salumi(I.)⁴⁴, Ariete⁴⁵ és a MIRECO ügyekben⁴⁶ meghozott ítéletekből levezethetően a Bíróság értelmezést tartalmazó határozata részévé válik az uniós jognak, az értelmezés beépül és beleértendő a normaszövegbe, objektív hatályúvá válik, az értelmező határozat úgy tölti be a funkcióját, ha más ügyekben eljáró bíróságok is követik.

Ezen döntések három fontos tényezőre mutatnak rá, amelyek indokolják azon következtetést, hogy a Bíróság döntései mindenkire kötelezőek:

- az uniós jog egységes alkalmazásának követelménye,
- a Bíróság saját értelmező döntésének időbeli hatályát korlátozhatja, melynek akkor van értelme, ha döntésének hatálya kiterjed más ügyekre is,
- a Bíróság által adott értelmezés részét képezi az értelmezett uniós jogi normának, ami objektív hatályúvá teszi azt, a tagállami szerveknek az értelmezett uniós jogot kell követniük.⁴⁷

Az Európai Bíróság *határozatainak időbeli hatályát* illetően az értelmezést tartalmazó határozatok *ex tunc* hatálya az általános. Az értelmezett uniós jogszabályt a hatályba lépésétől úgy kell alkalmazni, ahogyan azt a Bíróság utóbb értelmezte. Kizárólag a Bíróság jogosult arra, hogy értelmező határozatának visszamenőleges időbeli hatályát korlátozza a maga határozatában. Ezt a tagállam bírósága nem teheti meg (Salumi I ügy).

Ugyancsak *ex tunc* hatályú az érvénytelenséget megállapító határozat is, azaz az érvénytelennek nyilvánított norma hatálybalépésének időpontjára visszamenőleg hatálytalan a Bíróság ítélete következtében. Azonban a Bíróság az EUM-Szerződés 264. cikk (2) bek. alapján semmisségi perben a semmissé nyilvánítás időbeni hatályát kivételesen korlátozhatja.⁴⁸

V. Általános jogelvek

Az általános jogelvek az alapító szerződések által létrehozott uniós jogrend részét képezik, eredendően íratlan jogforrások, melyek az alapító szerződésekből származtathatóak. Az általános jogelvek beépítése a közösségi jogba az Európai Bíróság jelentős vívmánya. A Bíróság szisztematikus joggyakorlatával megerősítette, hogy az általános jogelvek az uniós jog lényeges elemét képezik.

⁴³ C-166/73. Rheinmühlen-Düsseldorf v Einfuhr- und Vorratsstelle für Getreide und Futtermittel (II) [1974] EBHT 0033.

⁴⁴ C-66, 127 és 128 Amministrazione delle Finanze v Salumi (I) [1980] EBHT 1237.

⁴⁵ C-811/79 Amministrazione delle Finanze v Ariete [1980] EBHT 2545.

⁴⁶ C-826/79 Amministrazione delle Finanze v MIRECO [1980] EBHT 2559.

⁴⁷ BLUTMAN i.m. 254–258.

⁴⁸ BLUTMAN i.m. 262.

Az általános jogelvek eredendően íratlan jogforrásként léteztek a közösségi jogban. Az általános jogelvek nem azonosak az uniós jog alapvető elveivel, melyek kifejeződtek az alapító szerződésekben, például az áruk, személyek, szolgáltatások, tőke szabad áramlásának elve, vagy a nemek, nemzetiségek alapján való megkülönböztetés tilalmának elve. Az általános jogelveket az Unió íratlan törvényei alkották.⁴⁹

Az általános jogelvek, mint jogforrások íratlan jellege az uniós jog fejlődése során meg is szűnhet azáltal, hogy az alapító szerződések módosítása kapcsán írott jogszabályként, alapító szerződési rendelkezésként jelennek meg (pl. arányosság elve). Az általános jogelvek leggyakrabban az Európai Bíróság ítéleteiben lelhetők fel.

Az általános jogelvek többféleképpen is beleillenek az uniós jog összefüggéseibe. Először is, mint az értelmezés segítőire lehet rájuk hivatkozni: az EU jogot és a tagállami jogot is oly módon kell értelmezni, hogy ne kerüljenek összeütközésbe az általános jogelvekkel. Másodszor az általános jogelvekre az egyéneknek hivatkozniuk lehet, hogy kifogást emelhessenek az Unió valamely eljárása ellen, az intézmények bizonyos aktusainak semmissé nyilvánítása, vagy érvénytelenítése céljából, vagy kifogásolni a cselekvés elmulasztását az intézmények részéről.

Harmadszor az általános elvekre lehet hivatkozni egy tagállam eljárásának kifogásolása esetén is, akár jogi vagy közigazgatási aktus formájában történt az, amikor a per az uniós jogból eredő jog vagy kötelezettség összefüggésében zajlik. Végül az általános jogelvekre hivatkozni lehet az Unió ellen benyújtott kártérítési igény támogatására is. Amennyiben az Unió intézményei részéről elkövetett jogellenes eljárás következtében valaki kártérítést követel, szükséges – bár nem elegendő – bizonyítani azt, hogy egy egyént védő felsőbbrendű jogszabály kellően súlyos megsértése történt.⁵⁰

Az általános jogelvek uniós jogi jogforrási rendszerben elfoglalt helye az alapító szerződésekhez köthető, a jogforrási hierarchiában az elsődleges jogforrások között helyezhetők el. Az alapító szerződésekkel nem állhat ellentétben semmilyen, az alapító szerződésen kívüli uniós jogi norma.⁵¹

Az általános jogelveknek az uniós jogba való beépítésére csekély jogalap van, az Európai Bíróság az alapszerződések 3 cikkelyére támaszkodhat.

1./ Az EU-Szerződés 19. cikk (1) bek. szerint: „Az Európai Unió Bírósága biztosítja a jog tiszteletben tartását a szerződések értelmezése és alkalmazása során.” Hasonlóan rendelkezett korábban az EK-Szerződés 220. cikke.

2./ Az EUM-Szerződés 263. cikk (2) bek. (ex EGK-Szerződés 173. cikk (2) bek, majd EK-Szerződés 203. cikk (2) bek.) felhatalmazza az Európai Unió Bíróságát arra, hogy az Unió jogi aktusok törvényességét olyan alapon vizsgálja felül, mint például „a Szerződések, vagy az alkalmazására vonatkozó bármely jogi rendelkezés megsértése vagy hatáskörrel való visszaélés” esetében.

3./ Az EUM-Szerződés 340. cikk (2) bek. (ex EGK-Szerződés 215.§ (2) bek., később EK-Szerződés 288. cikk (2) bek.) az Unió szerződésen kívüli felelősségét szabályozza és az intézmények vagy alkalmazottaik által feladataik teljesítése során okozott károkat „a tagállamok jogában közös általános elvek” szerint kell megtéríteni.

Mindhárom fenti esetben a jog kifejezés tágan értelmezendő és íratlan jogi normákat is magában foglal.

⁴⁹ JOSEPHINE STEINER: EGK-jog. Babits Kiadó, 1990 53.

⁵⁰ JOSEPHINE STEINER i.m. 53.

⁵¹ BLUTMAN i.m. 210., VÁRNAY – PAPP: i.m. 174., GOMBOS 37.

Mivel az általános elveknek a hatókörére vagy tartalmára az alapító szerződésekben nincs utalás, az Európai Bíróságra hárult a feladat, hogy az alapító szerződések szolgáltatotta kereteket megtöltse tartalommal. Ezt a feladatot a Bíróság bőven teljesítette, ha olyan problémával találta szemben magát, amelynek megoldására az alapító szerződések nem tartalmaztak szabályt, kötelezve érezte magát, hogy a tagállamok jogszabályai, elmélete és joggyakorlata által elismert szabályok igazolta megoldást találjon.⁵²

A fentiekből következően nincs az általános jogelveknek szigorúan meghatározott listája. A különböző szerzők eltérő tartalommal határozzák meg az általános jogelvek körét. A legáltalánosabban elfogadott általános jogelvek:

- arányosság elve (egy adott cél elérésére az eszközök ne múlják felül azt, ami megfelelő és szükséges az adott cél eléréséhez),
- egyenlőség elve (hasonló helyzetben lévő személyeket nem szabad különbözőképpen kezelni, kivéve, ha a különböző bánásmód objektíve indokolt),
- jogbiztonság elve (jogos várakozások védelme, visszaható hatály tilalma),
- eljárási jogosítványok (jog a meghallgatáshoz, kötelező indoklás, jog megfelelő eljáráshoz, védekezéshez való jog),
- alapjogok védelme,
- átláthatóság elve,
- közösségi dokumentumokhoz való hozzáférés joga.

Az általános jogelvek jogforrási jellegének és szerepének erősítése terén fontos lépést tett, az Alkotmányos Szerződés formai megoldását követve, a Lisszaboni Szerződés, mely írott jogforrássá tette és alapító szerződési rangra emelte az Európai Unió Alapjogi Chartáját.

Felmerül a kérdés, hogy vajon az általános jogelv a jogforrás, vagy az Európai Bíróság azon ítélete, mely kimondja az adott általános jogelv létét az uniós jogban és meghatározza annak tartalmát. Formailag tehát egy íratlan jogforrás írott jogforrásban jelenik meg. Ilyenkor az általános jogelv több mint egy jogi norma: íratlan jogforrás, melynek normatív tartalma is íratlanul létezik. Nem csupán arról van szó, hogy az addig íratlan jogszabály normatív tartalmát az Európai Bíróság ítélete, mint írott jogforrás határozza meg, hanem az általános jogelv, mint tágabb íratlan jogforrás íratlan normatív tartalmát az Európai Bíróság ítélete, írásos formában rögzíti, pontosítja.

Az általános jogelvek mind az uniós jogalkotással, mind az uniós és tagállami jogalkalmazással szemben is komoly feltételeket állítanak.

VI. Intézményi aktusok

Az Európai Unió hatáskörrel rendelkező intézményei az alapító szerződések felhatalmazása alapján és ez által biztosított hatáskörben jogszabályokat alkothatnak, és más jogi aktusokat fogadhatnak el (származtatott, másodlagos jogforrások, jogi aktusok). Ezek az alapító szerződésekben megfogalmazott célok elérését, keretek kitöltését, az Európai Unió működtetését szolgálják. Ezen intézményi jogi aktusok jogalapja mindig az alapító szerződésekben található, az intézményi aktusok a jogforrási hierarchiában alacsonyabb szinten helyezkednek el, mint az alapító szerződések, azok rendelkezéseivel nem állhatnak ellentétben.

⁵² MARIO BETTATI i.m. 469.

Az intézményi aktusok az uniós jogforrási hierarchia egyik legbonyolultabb területe, hiszen közöttük találhatunk jogszabálynak minősülő jogi aktusokat, jogilag kötelező, de egyedi igazgatási aktusokat és jogilag nem kötelező aktusokat. Példaként említhetők a Bizottságnak a korábbi közösségi pillérben hozott *közleményei*: vannak minden jogi jelleget nélkülöző közlemények (végrehajtás helyzetéről beszámoló, vitaindító, javaslattevő közlemények, cselekvési programok); vannak, amelyek jogalkotási aktusnak minősíthetők, vagy legalábbis eredetüket tekintve szorosan kapcsolódnak jogszabályokhoz; és vannak olyanok, amelyek jogi jellege nem magától értetődő (értelmező, iránymutató közlemények).⁵³

A jogilag kötelező intézményi aktusok esetében lényeges előkérdés a *jogszabály* (mint normatív, általános hatályú jogi aktus) és az *egyedi, igazgatási jogi aktus*, egyedi, konkrét ügyben hozott, jellegében jogalkalmazást jelentő, igazgatási döntés megkülönböztetése.⁵⁴

Az uniós jog a kötelező jogi aktusok e két alapvető típusát következetesen nem különíti el, legtöbbször nem kezeli eltérően, alapvetően egységes keretben szabályozza az eltérő tartalmú döntéseket és azok megjelenésének jogi formáit is. Gyakran keveredik a nemzeti jogban megszokott, hagyományos értelemben vett jogalkotás és az igazgatási döntéshozatal. Ugyanazon intézmény, ugyanolyan formában hozhat egyedi, igazgatási és általános, normatív döntéseket is. A Lisszaboni Szerződés valamelyest tisztázni kívánta ezt a helyzetet, és megkülönböztet *jogalkotási és nem jogalkotási aktusokat*. Azonban a nem jogalkotási aktusok is lehetnek általános hatályúak, normatív jellegűek, tehát jogszabályok. A jogalkotási és igazgatási döntések formái összemosódásának eredménye, hogy kialakultak az uniós jogalkalmazásban olyan általános elnevezések, melyek mind a jogalkotási, mind az igazgatási döntéseket, szabályokat, előírásokat átfogják.

Ilyenek az „*intézkedés*”, „*rendelkezés*” vagy a nemzeti jogban ismert „*aktus, jogi aktus*” kifejezés, melyek takarhatnak jogszabályokat ugyanúgy, mint egyedi, igazgatási döntéseket.⁵⁵

A helyzetet és az elhatárolást bonyolítja, hogy több olyan intézményi aktus is él az uniós jogban, melyek jogilag kötelező erővel nem rendelkeznek vagy jogi kötő erejük kétséges.

Az intézményi aktusok három fő csoportja különböztethető meg:

- nevesített tipikus aktusok,
- nevesített atipikus aktusok,
- nem nevesített aktusok.

1. Nevesített tipikus aktusok

1.1. Nevesített tipikus aktusok a Lisszaboni Szerződés előtt

Az Alkotmányos Szerződés kidolgozásának feladatával megbízott Európai Konvent kezein belül felállításra került egy IX. sz. „Egyszerűsítés” (Simplification) munkacsoport, amelynek megállapításai szerint a Lisszaboni Szerződés előtt az Európai Unió három pillérében 15 fajta jogi aktus kerülhetett megalkotásra.⁵⁶

⁵³ A Bizottság közleményeiről lásd részletesebben VÁRNAY ERNŐ – TÓTH TIHAMÉR: *Közlemények az uniós jogban*. Állam és Jogtudomány 2009/4. szám, 417–472.

⁵⁴ FICZERE LAJOS: *Magyar Közigazgatási Jog*. Osiris, Budapest, 2001. 299.; BLUTMAN: i.m. 222.

⁵⁵ BLUTMAN i.m. 223.

⁵⁶ RÉTHÁZI GYÖRGY i.m. 15–16.

- a) A közösségi pillérben az EK-Szerződés 249. cikke az alábbi jogi aktusokat nevesítette:
- *rendelet*, amely általános hatályú, teljes egészében kötelező és közvetlenül alkalmazandó valamennyi tagállam területén;
 - *irányelv*, amely az elérendő célokat illetően minden címzett tagállamra nézve kötelező, azonban a forma és az eszköz megválasztása a tagállamok hatáskörébe tartozott;
 - *határozat*, amely teljes egészében kötelező azokra nézve, akiket címzettként megjelölt;
 - *ajánlás és vélemény*, amelyek nem kötelezőek.
- b) A második pillérben (közös kül- és biztonságpolitika) az EU-Szerződés korábbi 12–15. cikkei szerint:
- az Európai Tanács meghatározta a közös kül- és biztonságpolitikai elveit, és ezekre vonatkozó *általános iránymutatásokat* határozott meg;
 - az Európai Tanács határozott az Unió által végrehajtandó *közös stratégiákról*, azokon a területeken, ahol a tagállamoknak fontos közös érdekei voltak;
 - a Tanács *együttes fellépéseket* fogadott el, olyan meghatározott helyzetekre vonatkozóan, ahol az Unió műveleti fellépését szükségesnek ítélte;
 - a Tanács *közös álláspontokat* fogadott el, amelyek meghatározták, hogy az Unió hogyan viszonyul egy adott földrajzi vagy tematikus természetű kérdéshez;
 - II. pilléres *határozat*, amelynek csak a neve egyezik meg a közösségi pilléres határozattal és amelyet a Tanács hozott meg az Európai Tanács által meghatározott általános iránymutatások alapján a közös kül- és biztonságpolitika meghatározása és végrehajtása érdekében.
- c) A III. pillér (büntetőügyekben folytatott rendőrségi és igazságügyi együttműködés) jogi aktusait az EU-Szerződés korábbi VI. címének 3-4. cikke határozta meg:
- *közös álláspont*, melyben a Tanács meghatározta, hogy az Unió hogyan viszonyul egyes kérdésekhez;
 - a Tanács *kerethatározatokat* fogadhatott el a tagállamok törvényi, rendeleti és közigazgatási rendelkezéseinek közelítése céljából, melyek az elérendő célok tekintetében kötelezőek a tagállamokra, azonban a forma és az eszközök megválasztása a tagállamok hatáskörébe tartozott (a kerethatározatoknak az EU-Szerződés 34. cikk (2) bek b) pontja alapján nincs közvetlen hatálya);
 - *határozatok*, amelyeket a Tanács a tagállamok törvényi, rendeleti és közigazgatási rendelkezéseinek közelítését kivéve bármely olyan célból elfogadhatott, amely a VI. cím célkitűzéseivel összhangban volt (ezen határozatoknak sincs közvetlen hatálya);
 - tagállamok közötti *nemzetközi egyezmények*, amelyeket a Tanács a tagállamoknak alkotmányos követelményeinek megfelelő elfogadásra ajánlhatott.
- d) *Ún. sui generis határozat*, amely a közösségi pillér szerinti határozat, azonban mivel az eredeti Római Szerződés túl szűken határozta meg a határozat fogalmát („*A határozat teljes egészében kötelező azokra nézve, akiket címzettként megjelöl*”), ebbe a definícióba nem fértek bele a címzett nélküli, illetve általános címzettnek szóló határozatok. A címzeteknek szóló és a sui generis határozatok közötti különbség a német terminológiában jelenik meg igazán, amely a címzett nélküli határozatokat „*Beschluss*”-nak, míg az EK-Szerződés volt 249. cikke szerinti, címzeteknek szóló határozatokat „*Entscheidung*”-nak nevezi. Ilyen sui generis határozattal fogadta el az Európai Parlament Elnöke a költségvetést, ilyen határozattal hatalmazta fel a Tanács a Bizottságot nemzetközi szerződések tárgyalására, ilyen

jogi aktussal erősítette meg a nemzetközi szerződéseket, illetve ilyen sui generis határozattal fogadták el az intézmények a saját belső eljárási szabályzataikat is.⁵⁷

1.2. Nevesített tipikus aktusok az Alkotmányos Szerződés szerint

Az Alkotmányos Szerződés új, háromszintű jogforrási hierarchiát kívánt bevezetni, mely egyértelműbben tükrözte volna a törvényhozói és a végrehajtói hatalmi ágak elválasztását. Az ún. „*törvényalkotási aktusok*” (európai törvény és az európai kerettörvény) helyezkedtek volna el az Alkotmányos Szerződés alatt közvetlenül. Ezek alatt pedig a „*nem törvényalkotási aktusok*”: az Alkotmányos Szerződés által, vagy a törvényalkotási aktusokban adott felhatalmazás alapján kibocsátott ún. „*felhatalmazáson alapuló jogi aktusok*”. Amennyiben valamely kötelező jogi aktus végrehajtásának egységes feltételek szerint kellett volna történni, ez a kötelező jogi aktus végrehajtási hatásköröket ruházhatott volna az uniós intézményekre (elsősorban a Bizottságra, illetve különleges, valamint külön nevesített esetekben a Tanácsra), hogy „*végrehajtási aktusokat*” bocsássonak ki. A „*nem törvényalkotási aktusok*” formái: *európai rendelet, európai határozat, ajánlás*.

Ami az *európai törvényt* illeti: a rendeletet „egyszerűen” átnevezték európai törvénynek, melynek a definíciója teljes mértékben megegyezett volna a korábbi rendeletével: teljes egészében kötelező és közvetlenül alkalmazandó valamennyi tagállamban.

Az *európai kerettörvény* meghatározását tekintve megegyezett volna az egykori közösségi pillér irányelvével: az elérendő célokat illetően minden címzett tagállamra kötelező, azonban a forma és az eszközök megválasztását a nemzeti hatóságokra hagyja. Ez a jogalkotási eszköz nemcsak az egykori irányelvek szerepét vette volna át, hanem a III. pillér szerinti kerethatározatokat is.

Az *európai rendelet* a jogforrási hierarchiában egy szinttel lentebb helyezkedett volna el, amely csak nevében örökölte volna a korábbi közösségi pillér szerinti legfőbb jogalkotási aktus nevét. Az európai rendelet általános hatállyal rendelkezett volna és az Alkotmányos Szerződés egyes rendelkezéseinek, illetve az európai törvények, valamint az európai kerettörvények végrehajtását szolgálta volna. Az európai rendelet „kettős természetű” lett volna: vagy teljes egészében kötelező és valamennyi tagállamban közvetlenül alkalmazandó (hasonlóan az egykori rendeletekhez), vagy pedig az elérendő célokat illetően minden címzett tagállamra kötelező, azonban a forma és az eszközök megválasztását a nemzeti hatóságokra hagyta volna (hasonlóan az egykori irányelvekhez).

Az *európai határozat* szintén nem csak az egykori közösségi pillér szerinti határozatot foglalta volna magában. Teljes egészében kötelező, amennyiben külön megjelöli, hogy kik a címzettek (átvéve az Európai Szén- és Acélközösséget Alapító Szerződés szerinti definíciót). Kizárólag azokra nézve kötelező, akiket címzettként megjelöl. Azaz egyrészt magában foglalta az EK-Szerződés 249. cikk szerinti címzetteknek szóló határozatokat, másrészt az ún. sui generis határozatokat. Az pilléres rendszer megszűnésével az európai határozat váltotta volna fel az EU-Szerződés korábbi 34. cikke szerinti harmadik pilléres határozatokat, valamint a közös kül- és biztonságpolitika pillér keretébe tartozó, az EU-Szerződés korábbi 13. cikk (3) bekezdése szerinti határozatokat – amelyek ugyan címzett nélküli határozatok, azonban a német terminológia mégis Entscheidung-ként jelöli őket –, valamint az EU-Szerződés 23. cikk (3) bekezdése szerinti határozatokat, amelyek az együttes fellépések és közös álláspontok végrehajtására szolgálnak és sui generis jellegű határozatok. A közös

⁵⁷ RÉTHÁZI i.m. 19.

kül- és biztonságpolitikai pillér megszűnésével az európai határozat vette volna át a korábbi együttes fellépés, az EU-Szerződés korábbi 12., valamint 34. cikke szerint közös álláspont szerepét, amelyek mindkét esetben rokoníthatók a sui generis határozatokkal, és elvben kötelezők voltak a tagállamokra nézve.

Az Alkotmányos Szerződés 33. cikke megtartotta volna a már korábban is létező *ajánlást és véleményt*, mint nem kötelező jogi eszközöket.

1.3. Nevesített tipikus aktusok a Lisszaboni Szerződés szerint

Az Alkotmányos Szerződés ratifikációjának kudarcát követően az Alkotmányos Szerződés által javasolt rendszer is változáson esett át. A felülvizsgálat célja az ún. „alkotmány koncepció” elemeinek kidolgozása volt az Alkotmányos Szerződés által bevezetni kívánt rendszerből. A Lisszaboni Szerződés a hatályba lépése előtti és az Alkotmányos Szerződés megoldását ötvözi. A Lisszaboni Szerződés által bevezetett rendszer előrelépés a korábbiakhoz képest, de visszalépés az Alkotmányos Szerződéshez képest.

A Lisszaboni Szerződés némi finomítással átveszi a jogi aktusoknak az Alkotmányos Szerződés által javasolt hierarchikus rendjét, két fő típus szerinti rendszerezését, ugyanakkor megőrzi a jogi aktusok korábban ismert I. pilléres formáit.

Az egyszerűsítés, a demokratikus legitimáció és a döntéshozatali hatékonyság érdekében a Lisszaboni Szerződés két fő reformot valósított meg:

- A II. és III. pillérben használt különböző jogi eszközök megszüntetése, az Unió egészére egy egységes jogi aktus készlet bevezetése,
- Az egységes jogi aktus készleten belül két alapvető típus: a „*jogalkotási aktusok*” és „*nem jogalkotási aktusok*” megkülönböztetése.

Mindezekkel a Lisszaboni Szerződés egy világosabb hierarchiát is bevezetett az intézményi aktusok között.⁵⁸

A „*jogalkotási aktusok*” és „*nem jogalkotási aktusok*” közötti elhatárolás nem a hatalmi ágak hagyományos megosztásán alapuló nemzeti jogrendszerekben ismert intézményi kritériumokon vagy tartalmi, minőségi szempontokon alapszik, hanem sokkal inkább tisztán formai kritériumokon: nevezetesen az alkalmazandó döntéshozatali eljáráson.

Ha a Szerződések nem határozzák meg, hogy milyen típusú jogi aktust kell az intézményeknek elfogadni, a jogi aktus típusát az intézmények az alkalmazandó eljárásoknak megfelelően, eseti alapon maguk választják meg, az arányosság elvével összhangban. A jogi aktusoknak indoklást kell tartalmazniuk, és azokban utalni kell minden olyan javaslatra, kezdeményezésre, ajánlásra, kérésre vagy véleményre, amelyet a szerződések előírnak.⁵⁹

1.3.1. Jogalkotási aktusok

Az EUM-Szerződés 289. cikke értelmében a *jogalkotási aktusok* ún. *jogalkotási eljárásban* kerülnek elfogadásra. A *jogalkotási eljárás* lehet az EUM-Szerződés 294. cikke szerinti *rendes jogalkotási eljárás*, valamint a Szerződések valamely egyéb rendelkezése sze-

⁵⁸ MICHAEL DOUGAN: The Treaty of Lisbon 2007: Winning Minds, Not Hearts. Common Market Law Review 45, 2008., 638

⁵⁹ EUM-Szerződés 296. cikk

rinti *különleges jogalkotási eljárás*. Az alapító szerződések határozzák meg, hogy valamely *jogalkotási aktust* rendes vagy *különleges jogalkotási eljárásban* kell megalkotni.

A *jogalkotási aktusok* és a *nem jogalkotási aktusok* megkülönböztetésének több területen fontos következménye van:

- a nemzeti parlamentek a szubszidiaritás elvének megsértése miatt csak a jogalkotási aktusok tervezetei kapcsán emelhetnek kifogást, illetve csak a jogalkotási aktusok bírói felülvizsgálatát kérhetik szubszidiaritási alapon,
- a Tanácsban a nyílt szavazás csak a jogalkotási aktusok tervezetei esetében érvényesül,
- a megkülönböztetés lényegesen befolyásolja természetes és jogi személyek jogát, hogy a Bíróság előtt közvetlenül megsemmisítési eljárást indítsanak.⁶⁰

A *rendes jogalkotási eljárás* rendeleteknek, irányelveknek vagy határozatoknak a Bizottság javaslata alapján, az Európai Parlament és a Tanács által történő közös elfogadásából áll.⁶¹ Ezen korábbi együtdöntési eljárást, némi módosítással rendes jogalkotási eljárás elnevezéssel az EUM-Szerződés 294. cikke részletezi.

A Lisszaboni Szerződés az Unió demokratikus legitimációjának erősítése érdekében a rendes jogalkotási eljárást kiterjesztette számos területre: mezőgazdasági politika; közös kereskedelem politika; a Szabadságon, Biztonságon és a Jog Érvényesülésén Alapuló Térség legnagyobb része. Továbbá számos területen ahol a korábbi együtdöntési eljárás keretében a Tanácsban az egyhangú szavazás érvényesült, a minősített többségi szavazás nyer alkalmazást.⁶²

A *különleges jogalkotási eljárás* a Szerződések által külön meghatározott esetekben rendeleteknek, irányelveknek vagy határozatoknak a Tanács közreműködésével az Európai Parlament által történő vagy az Európai Parlament közreműködésével a Tanács által történő elfogadása.⁶³

A különleges jogalkotási eljárásokban általában a Tanács egyhangúlag határoz, bizonyos esetekben az Európai Parlament egyetértésével, bizonyos esetekben az Európai Parlamenttel történő konzultációt követően. Néhány különleges jogalkotási eljárás lehetővé teszi a Tanács számára a minősített többségi szavazást is.⁶⁴

A *rendes jogalkotási eljárás* keretében elfogadott jogalkotási aktusokat a Európai Parlament elnöke és a Tanács elnöke írja alá. A *különleges jogalkotási eljárás* keretében elfogadott jogalkotási aktusokat az azokat elfogadó intézmény elnöke írja alá. A jogalkotási aktusokat az Európai Unió Hivatalos Lapjában ki kell hirdetni. Ezek a bennük megjelölt napon, illetve ennek hiányában a kihirdetésüket követő 20. napon lépnek hatályba.⁶⁵

1.3.2. Nem jogalkotási aktusok

A nem jogalkotási aktusok három fő kategóriája különböztethető meg:

- a) felhatalmazáson alapuló jogi aktusok,
- b) végrehajtási aktusok,

⁶⁰ DOUGAN i.m. 639.

⁶¹ EUM-Szerződés 289. cikk 1. bek.

⁶² DOUGAN i.m. 640

⁶³ EUM-Szerződés 289. cikk 2. bek.

⁶⁴ DOUGAN i.m. 641.

⁶⁵ EUM-Szerződés 297. cikk (1)

c) egyéb, közvetlenül a Szerződések felhatalmazása alapján elfogadott nem jogalkotási aktusok.

a) *Felhatalmazáson alapuló jogi aktusok*

A jogalkotási aktusokban felhatalmazás adható a Bizottság részére olyan általános hatályú, nem jogalkotási aktusok elfogadására, amelyek a jogalkotási aktusok egyes nem alapvető rendelkezéseit *kiegészítik*, illetve *módosítják*. A felhatalmazást tartalmazó jogalkotási aktusokban kifejezetten meg kell határozni a felhatalmazás céljait, tartalmát, alkalmazási körét és időtartamát. Az adott szabályozási terület alapvető elemei kizárólag a jogalkotási aktusban szabályozhatók és ezekre vonatkozóan nem adható felhatalmazás.

A jogalkotási aktusban kifejezetten meg kell határozni a felhatalmazás gyakorlásának feltételeit, amelyek a következők lehetnek:

- az Európai Parlament vagy a Tanács úgy határozhat, hogy a felhatalmazást visszavonja;
- a felhatalmazáson alapuló jogi aktus csak akkor léphet hatályba, ha az Európai Parlament vagy a Tanács jogalkotási aktusban előírt határidőn belül nem emelnek kifogást.⁶⁶

Az EUM-Szerződés 290. cikkének elsődleges célja az, hogy bátorítsa az Unió törvényalkotót, hogy a jogalkotás központi elveinek meghatározására koncentráljon azt remélve, hogy ez megkönnyíti a Tanácsnak és/vagy az Európai Parlamentnek, hogy megegyezzenek valamely szabályozási csomagról, az Unió döntéshozatal gyorsabban és hatékonyabban tudjon reagálni a piaci vagy tudományos technológiai változásokra. A felhatalmazáson alapuló aktusok bevezetése egy kísérlet az Unió végrehajtási tevékenységének még tisztább elhatárolására a kvázi-jogalkotási és tisztán törvényalkotási tevékenység között.

b) *Végrehajtási aktusok*

Ha valamely kötelező Uniói jogi aktus végrehajtásának egységes feltételek szerint kell történnie, ezen jogi aktus végrehajtási hatásköröket ruházhat a Bizottságra, illetve különleges és indokolt esetekben, valamint az EU-Szerződés 24. és 26. cikkében előírt esetekben a Tanácsra. A végrehajtási aktusok címében fel kell tüntetni a „végrehajtási” kifejezést. Az Európai Parlament és a Tanács rendes jogalkotási eljárás keretében elfogadott rendeletekben előre meghatározza a Bizottság végrehajtási hatáskörének gyakorlására vonatkozó tagállami ellenőrzési mechanizmusok szabályait és általános elveit.⁶⁷

c) *Egyéb, közvetlenül a Szerződések felhatalmazása alapján elfogadott nem jogalkotási aktusok*

A Szerződések több helyen közvetlenül adnak felhatalmazást *nem jogalkotási aktusok* elfogadására. Ilyenek a Bizottság aktusai a tisztességes verseny és állami támogatások területén (EUM-Szerződés 105. és 108. cikkek), az Európai Központi Bank aktusai a monetáris politika területén (EUM-Szerződés 132. cikk), vagy a Tanács esetenként egyhangúlag (az

⁶⁶ EUM-Szerződés 290. cikk.

⁶⁷ EUM-Szerződés 291. cikk

Unió intézményeinek nyelveire vonatkozó szabályok), bizonyos esetekben minősített többséggel (pl. a tagállamok közötti közigazgatási együttműködés a Szabadságon, Biztonságon és a Jog Érvényesülésén Alapuló Térségben) elfogadott aktusai. Ide sorolhatóak az Európai Tanács nem jogalkotási aktusai pl. az Európai Ügyész Hivatal hatáskörének jövőbeni kiterjesztéséről.

Talán ezek közül legfontosabbak az Európai Tanács és a Tanács jogi aktusai a közös kül- és biztonságpolitika terén, ahol a jogalkotási aktusok kizártak és az egyhangúság maradt az általános szabály, tipikus forma a határozat.

1.3.3. A nevesített tipikus aktusok formái

Az uniós jogban az intézményi jogi aktusoknak számos formája létezik. A nevesített tipikus aktusok öt formáját határozza meg az EUM-Szerződés 288. cikke:

Az intézmények *rendeleteket, irányelveket, határozatokat, ajánlásokat és véleményeket* fogadnak el.

A *rendelet* általános hatályú, teljes egészében kötelező és közvetlenül alkalmazandó valamennyi tagállamban.

Az *irányelv* az elérendő célokat illetően minden címzett tagállamra kötelező, azonban a forma és az eszközök megválasztását a nemzeti hatóságokra hagyja.

A *határozat* teljes egészében kötelező. Amennyiben külön megjelöli, hogy kik a címzettjei, a határozat kizárólag azokra nézve kötelező, akiket címzettként megjelöl.

Az *ajánlások* és a *vélemények* nem kötelezőek.

A Lisszaboni Szerződés alapvetően nem változtatott a rendelet, az irányelv, az ajánlás és a vélemény EK-Szerződés 249. cikkében szereplő definícióján.

Csupán a *határozat* legális definíciója módosult. Az EK-Szerződés 249. cikke szerint a „határozat teljes egészében kötelező azokra nézve, akiket címzettként megjelöl”. Ehhez képest az EUM-Szerződés 288. cikke akként fogalmaz, hogy a „határozat teljes egészében kötelező, amennyiben külön megjelöli, hogy kik a címzettjei, a határozat kizárólag azokra nézve kötelező, akiket címzettként megjelöl”. Tehát az EK-Szerződés még nem nevesítette a címzett nélküli, általános hatályú határozatokat, melyeket a gyakorlat ún. „sui generis határozatként” kezel. Tehát a határozat magában foglalja a korábbi I., II. és III. pilléres határozatokat, felváltja a korábbi II. pilléres közös álláspontot és együttes fellépést.

A *rendeletek* általános hatályú, minden elemében kötelező, a tagállamok belső jogrendszerében közvetlenül hatályos és közvetlenül alkalmazandó jogszabályok. A rendelet lehet „jogalkotási aktus” és „nem jogalkotási aktus” is, de mindkét esetben jogszabályokról van szó.

A *irányelv* tipikusan keretjogszabály, mely további végrehajtási szabályokat kíván meg tagállami szinten. Általában a szabályozandó területre vonatkozó alapvető rendelkezéseket és elérendő jogalkotási célokat határozzák meg. Az irányelv is lehet „jogalkotási aktus” és „nem jogalkotási aktus”. Az irányelv az uniós jogközelítés tipikus eszköze.

A *határozatok* tipikusan egyedi, a címzettek minden elemében kötelező jogi aktusok. Jellemükben kevésbé normatív, általános szabályalkotó aktusok, inkább igazgatási jellegű aktusok, melyek leginkább a belső jogban ismert közigazgatási határozatokhoz hasonlítanak, de a határozat lehet külön címzett nélküli, általános hatályú is.

A vélemények és ajánlások általában kötelező erővel nem bírnak, de esetenként lehet joghatásuk.⁶⁸ Az ajánlások valamilyen álláspontot rögzítenek, elsősorban politikai jelentőségük van, a vélemények a kötelező döntések előkészítésére szolgálnak.

A rendelet, irányelv, valamint külön címzett kört nem tartalmazó határozat formájában elfogadott nem jogalkotási aktusokat az azokat elfogadó intézmény elnöke írja elő. A valamennyi tagállamnak címzett rendeleteket és irányelveket, valamint a külön címzett kört nem tartalmazó határozatokat az Európai Unió Hivatalos Lapjában ki kell hirdetni.

Ezek a bennük megjelölt napon, illetve ennek hiányában a kihirdetésüket követő 20. napon lépnek hatályba. Az egyéb irányelvekről és a címzett kört tartalmazó határozatokról értesíteni kell a címzettjeiket, és azok az értesítéssel lépnek hatályba.⁶⁹

1.3.4. Kritikai megjegyzések

Az átláthatóság növelése érdekében az Unió világosabb jogszabályi hierarchiával történő felruházásának nemes célját sekélyes koncepciók kombinálása meglehetősen lerontotta és gyenge végrehajtással párosult.⁷⁰ A Lisszaboni Szerződés által bevezetett rendszer működni fog, de nem mentes anomáliáktól és ellentmondásoktól.

- A Szerződések új integrációs eszközként számos ún. „egyszerűsített szerződésmódosítási” lehetőséget („átvezető záradék – passerelle clause”) tartalmaznak. Az EUM-Szerződés 48. cikk (6) bekezdése az EUM-Szerződés harmadik részének az Unió belső politikáira és tevékenységeire vonatkozó rendelkezései teljes vagy részleges módosítására ad lehetőséget, de az Unióra átruházott hatáskörök nem bővíthetők. Ezt az általános rendelkezést számos, a konkrét politikákra vonatkozó szabály is másolja: 25. cikk (2) bek. – az uniós polgár jogainak bővítése; 262. cikk – Bíróság hatáskörrel felruházása szellemi tulajdonjoggal kapcsolatos jogviták elbírálására. Az EU-Szerződés 48. cikk (7) bekezdés lehetőséget teremt a „rendes jogalkotási eljárás” alkalmazására „különleges jogalkotási eljárás” helyett, másrészt lehetővé teszi valamely meghatározott területen, hogy a Tanács egyhangúság helyett az Európai Tanács felhatalmazása alapján minősített többséggel határozzon. Ezen döntéshozatali eljárás módosítására vonatkozó általános „átvezető” záradékot is több speciális „átvezető” záradék egészíti ki: pl.: EU-Szerződés 31. cikk (3) bek.; EUM-Szerződés 81. cikk (3) bek.; 153. cikk (2) bek., stb.⁷¹
- A „jogalkotási” és „nem jogalkotási aktusok” elhatárolás tisztán formai kritériumokon, az alkalmazandó döntéshozatali eljáráson nyugszik, mely kevésbé tekinthető koherens alkotmányos alapelveknek.⁷²
- Eljárásilag sok „különleges jogalkotási eljárás” (Bizottság javaslata, egyhangú vagy minősített többségi szavazás a Tanácsban, konzultáció, vagy egyetértés az Európai Parlament részéről) azonosnak tűnik a hasonlóan zajló „nem jogalkotási eljárásokkal”. A tartalmat illetően pedig sok „nem jogalkotásnak” nevezett aktus nehezen különböztethető meg a „jogalkotási” aktusoktól az alkalmazásuk területi hatályát (az egész Unió területe) és tárgyakat illetően (természetes és jogi személyek jogait és

⁶⁸ C-322/88 Grimaldi v Fonds des maladies professionnelles [1989] EBHT 4407; C-188/91. Deutsch Shell AG v Hauptzollamt Hamburg-Harburg [1993] EBHT I-0363.

⁶⁹ EUM-Szerződés 297. cikk (2)

⁷⁰ DOUGAN i.m. 647.

⁷¹ VINCZE ATTILA: Az egyszerűsített szerződésmódosítási eljárás. Európai Jog 2010/3. szám, 3.

⁷² DOUGAN i.m. 647.

kötelezettségeit szabályozzák). Valójában az ilyen „nem jogalkotásinak” nevezett aktus is természetét tekintve jogszabály és érdemében jogalkotási tevékenységről van szó. Példaként említhetők a Bizottság „nem jogalkotási eljárásban” elfogadott rendeletei, irányelvei a versenyszabályok területén.

- A „jogalkotási” és „nem jogalkotási aktusok” világos elhatárolásának hiánya gyengíteni fogja a Szerződések egyéb olyan rendelkezéseinek hatékonyságát, melyek éppen ezen a megkülönböztetésen alapulnak: pl. nemzeti parlamentek joga a jogalkotási aktusok megtámadására a szubszidiaritásra hivatkozással; a Tanács kötelezettsége, hogy a jogalkotási aktusokról nyilvánosan szavazzon; magánfelek joga semmisségi kereset benyújtására egyéni érdekelttség nélkül.
- A Szerződések bizonyos rendelkezései biztosítják az intézmények számára a választás lehetőségét, hogy „jogalkotási” vagy „nem jogalkotási” aktust fogadjanak el. (pl. EUM-Szerződés 352. cikk).
A Bíróságra vár majd azon objektív kritériumok kidolgozása, melyek orientálják az intézményeket, sőt egyenesen kötelezik „jogalkotási aktusok” megalkotására „nem jogalkotási aktusok” helyett.⁷³
- A „nem jogalkotási aktusokat” illetően vajon hol a határ a Bizottság kiegészítő, módosító tevékenysége és végrehajtó tevékenysége között? Milyen ismérvek alapján határozhatóak el a „felhatalmazáson alapuló” és a „végrehajtási aktusok”? Melyek egy „jogalkotási aktus” lényeges és nem lényeges rendelkezései, hogy elválasztható legyen a Bizottság felhatalmazáson alapuló szabályozási hatásköre a Tanács és az Európai Parlament elsődleges szabályozási hatáskörétől? Mind olyan kérdések, melyek megválaszolása az intézményi és a bírósági gyakorlatra vár.⁷⁴
- A „végrehajtási aktusok” is több kérdést vetnek fel. Melyek azok a kivételesen indokolt esetek, amelyekben a Tanács végrehajtói hatáskört tarthat fenn magának? Hogyan alakul az Európai Parlament szerepe a végrehajtó hatáskör felügyeletét illetően? Az Európai Parlament a „rendes jogalkotási eljárás” által közreműködik a Bizottság végrehajtó tevékenységére vonatkozó szabályok és általános elvek megalkotásában.
- A Lisszaboni Szerződés az Alkotmányos Szerződéssel szemben elnevezéseikben már nem különbözteti meg a „jogalkotási” és „nem jogalkotási” aktusok formáit. Tovább bonyolítja a képet, hogy a „jogalkotási aktusok” és „nem jogalkotási aktusok” egyaránt megalkothatóak rendelet, irányelv vagy határozat formájában. Tehát egy rendelet, irányelv, vagy határozat lehet „jogalkotási” és „nem jogalkotási” aktus is.
- Egyet lehet érteni azon kritikákkal, melyekkel a hivatalos magyar szöveg fordítását illetik.⁷⁵ Szerencsésebb lett volna megőrizni a „jogalkotási” és „nem jogalkotási” aktusok elnevezések helyett az Alkotmányos Szerződés terminológiáját. Különösen akkor, ha összevetjük a módosított EUM-Szerződés 289., 290. cikkeinek különböző nyelvű szövegeit.⁷⁶
- A „törvényalkotási aktusok”, „nem törvényalkotási aktusok” szóhasználat jobban megfelel a nem magyar nyelvű szövegeknek és jobban kifejezik a tartalmat és a kü-

⁷³ DOUGAN i.m. 648.

⁷⁴ DOUGAN i.m. 649.

⁷⁵ BLUTMAN i.m. 224.

⁷⁶ Az EUM-Szerződés 289. és 290. cikkének angol nyelvű szövege a *legislative acts/non-legislative acts*, francia nyelvű szövege *actes législatifs/actes non législatifs*, olasz nyelvű szövege *atti legislativi/atti non legislativi*, német nyelvű szövege *Gesetzgebungsakte/Rechtsakte ohne Gesetzescharakter* elnevezéseket használják.

lönbséget. A hivatalos magyar szöveg azt sugallja, hogy „nem jogalkotási aktus” nem lehet jogszabály, mivel azok „nem jogalkotási eljárásban” kerülnek elfogadásra. Valójában különböző szintű jogalkotási eljárásokról van szó. A Tanács és az Európai Parlament együttes jogalkotási eljárása inkább törvényhozási eljárás a jogalkotás magasabb szintje miatt. Az ún. „nem jogalkotási eljárás” pedig a jogalkotás egy alacsonyabb szintje vagy igazgatási jellegű eljárás, melynek eredménye lehet jogszabály vagy egyedi igazgatási aktus egyaránt.

2. Nevesített atipikus aktusok

Amennyiben az EK-Szerződés 249. cikkében, majd az EUM-Szerződés 288. cikkében felsorolt jogi aktusok tekinthetők tipikus aktusoknak, a Szerződésekben egyéb helyen nevesített aktusok *nevesített atipikus aktusok* elnevezéssel illethetők.

A Lisszaboni Szerződés előtt az ún. másodlagos jogot és az intézményi aktusokat a nevesített atipikus aktusok gazdagsága jellemezte. A teljesség igénye nélkül ide volt sorolható: a jogharmonizációs intézkedés; különböző politikákra vonatkozó intézkedés; a Bizottság által a gazdaságpolitikák összehangolására a Tanácsnak adott ajánlás; az Európai Tanács által elfogadható következtetés a tagállamok és a Közösség gazdaságpolitikájára vonatkozóan; a nemzetközi szerződések megkötését illetően a Tanács által a Bizottságnak adott utasítás a tárgyalási pozíciót illetően; a Bizottság által a Tanácsnak adott ajánlás nemzetközi szerződések megkötésére; az intézmények eljárási szabályzatai; a Tanács állásfoglalásai (resolution).⁷⁷

Az Alkotmányos Szerződés 33. cikk (2) bek. egy rendelkezés erejéig tért ki a kérdésre: „A törvényalkotási aktusok tervezetének mérlegelésekor az Európai Parlament és a Tanács tartózkodik az adott területen alkalmazandó törvényalkotási eljárásban előírtaktól eltérő jogi aktusok elfogadásától. Az Alkotmányos Szerződés IV-438. cikke előírta, hogy a hatálybalépésekor létező közösségi és uniós vívmányok egyéb elemei, illetve az egyéb soft-law jellegű szabályok mindaddig hatályban maradnak, amíg azok hatályon kívül helyezésre vagy módosításra nem kerülnek.”⁷⁸

A Lisszaboni Szerződés módosításai jelentősen megtisztították a Szerződéseket a nevesített, atipikus intézményi aktusoktól. Néhány azonban maradt: a közös kül- és biztonságpolitika területén elfogadható *általános iránymutatás*; a Bizottság *ajánlásai* a Tanács számára a tagállami gazdaságpolitikák egyeztetésére; az Európai Tanács *következtetései* a tagállamok és az Unió gazdaságpolitikájára vonatkozó átfogó iránymutatásokról; a Bizottság *utasításai* a költségvetésért felelős szerveknek; a kötelező jellegű *intézményközi megállapodások*.⁷⁹

3. Nem nevesített aktusok:

Ezen csoportba azon intézményi aktusok sorolhatók, melyeket az alapító szerződések nem nevesítenek. A Lisszaboni Szerződést megelőzően e körbe tartozó aktusok számos elneve-

⁷⁷ GOMBOS i.m. 39.

⁷⁸ RÉTHÁZI i.m. 26.

⁷⁹ BLUTMAN i.m. 226.

zéssel, szintén nagy számban fordultak elő: általános harmonizációs program, határozmány (resolution); konkluzió (conclusions); közlemény (communication); felhívás (notice); memorandum; iránymutatás; intézményközi megállapodás; intézményközi nyilatkozat; akció program (action programme); intézmények útmutatása, ajánlása; Tanács állásfoglalása vagy ülésének jegyzőkönyve.⁸⁰

4. „Soft law”:

Az intézményi aktusokat illetően mindig külön kérdés, hogy az intézményi aktusoknak milyen joghatásuk, jogi kötelező erejük van. Különösen igaz ez a *nevesített atipikus* és *nem nevesített aktusokra*.

A „soft law” olyan magatartási szabályokat jelent, amelyek jogilag nem kötelezőek, de a jogalkotásban vagy a jogalkalmazás során gyakorlati hatással bírnak. Mind az *atipikus*, mind a *nem nevesített aktusok* között vannak olyanok, melyek jogilag, ha korlátozottan is, de rendelkeznek kötelező erővel, így azok nem tekinthetők *soft law*-nak. Ugyanakkor a *nevesített tipikus aktusok* formái közül az *ajánlások* és *vélemények* definíció szerint nem kötelezőek, így sokkal inkább a *soft law*-hoz tartoznak.⁸¹

A jogszabályok ideális esetben azáltal fejtik ki hatásukat, hogy a jogalanyok azoknak megfelelően cselekszenek. Ennyiben nincs különbség a jogszabály és a *soft law* között. Különbség a jog és *soft law* között akkor áll elő, ha a jogalany a normával ellentétesen jár el. A *soft law* körébe tartozó aktust megsérteni nem lehet, csak a jogszabályokat. Felelősségre vonásnak csak a jogszabállyal ellentétes magatartás esetén van helye.⁸²

Az Európai Unió keretei között zajló együttműködést szolgáló döntések egy része jogi formát ölt, más része viszont nem. Számos döntés a politika területén marad. Az egyes intézmények, különösen a Bizottság, elképzeléseiket, akaratukat számos dokumentumban hozzák nyilvánosságra, ezek nagyobb része nem rendelkezik jogi kötelező erővel. Az *ajánlások* és *vélemények* esetében ezt maga az EUM-Szerződés mondja ki, a *zöld könyvek, fehér könyvek, jelentések, közlemények* esetében nincs szó jogok és kötelezettségek létrehozásáról, módosításáról, megszüntetéséről. Ugyanakkor ezek sincsenek teljesen jogi relevancia híján, van magatartást befolyásoló hatásuk. Ezek esetében *soft law-ról* beszélhetünk.⁸³

VII. Nemzetközi szokásjog

A nemzetközi szokásjog az uniós jog részét képezi, kötelezi az Európai Uniót, függetlenül attól, hogy megjelenik nemzetközi szerződéses rendelkezésben, vagy sem. Az Uniónak tevékenysége során figyelemmel kell lennie a nemzetközi jog szokásjoggá szilárdult szabályaira. Azonban a nemzetközi szokásjog általában csak kiegészítő és járulékos szerepet kap az uniós jog szabályainak értelmezésénél.

A *Racke* ügyben az Európai Bíróság alkalmazta a nemzetközi szerződések felfüggesztésére vonatkozó nemzetközi szokásjogi szabályokat, amikor a felperes vitatta a Tanács rendeletének érvényességét, mellyel az felfüggesztette az 1980-as EGK-jugoszláv együttmű-

⁸⁰ GOMBOS i.m. 40., BLUTMAN: i.m. 226.

⁸¹ BLUTMAN i.m. 226.

⁸² VÁRNAY – TÓTH i.m. 473.

⁸³ VÁRNAY – TÓTH i.m. 418.

kodési egyezményen alapuló kereskedelmi engedményeket és az importált borszállítmány után a felperesnek vámfizetési kötelezettsége keletkezett (C-162/96 Racke GmbH & Co. v Hauptzollamt Mainz (1988) EBHT I-3655). A *Poulsen* ügyben a Bíróság ugyancsak a nemzetközi jog általánosan elismert, szokásjogi szabályát alkalmazta: egy hajó kizárólag azon állam honosságával rendelkezik, amelyben lajstromozták. (C-286/90 Anklagemyndigheden v Paulsen és a Diva Navigation Corp. (1992) EBHT I-6019).⁸⁴

VIII. Összegzés

A Lisszaboni Szerződést megelőzően hosszú idő óta állandó kritika érte az Unió jogforrási rendszerét és döntéshozatali mechanizmusát, hogy nem érthető, nem átlátható, bonyolult, nem demokratikus. Már az Alkotmányos Szerződés, azt követően pedig a Lisszaboni Szerződés azon ambiciózus célokat kívánta megvalósítani, hogy a döntéshozatal, a jogforrások és jogi aktusok rendszere legyen érthető, átlátható, egyszerű és demokratikus. Megállapíthatjuk, hogy ez az Alkotmányos Szerződésnek sikerült jobban.

A Lisszaboni Szerződés megoldásaival vitathatatlanul történt előrelépés:

- nevesítve világosabb hierarchia került bevezetésre a jogforrási rendszerben,
- az általános jogelvek jogforrási jellege és szerepe erősödött az Alapjogi Charta alapító szerződési rangra emelésével,
- a jogi eszközök köréből kiiktatásra kerültek a tagállamok közötti nemzetközi szerződések,
- demokratikusabbá vált a jogalkotás azzal, hogy az Európai Parlament hatásköre és a korábbi együttdöntési eljárás köre bővült, a döntéshozatalban a minősített többség vált általánossá és az egyhangúság kivételelessé,
- egyszerűsödött – bár nem kellő mértékben – az intézményi aktusok rendszere a korábbi harmadik pillér közösségiesítésével, az intézményi aktusok fajtáinak csökkenésével.

A kitűzött célokat azonban nem sikerült problémamentesen megvalósítani, a jogforrási rendszer igazából nem lett egyszerű, átlátható és érthető.

Különösen igaz ez az intézményi aktusok területére, mely változatlanul bonyolult, nehezen érthető maradt:

- nehéz a jogilag kötelező – jogilag nem kötelező aktusok elhatárolása,
- a jogilag kötelező aktusokon belül pedig a jogszabályok és az igazgatási aktusok elhatárolása,
- a nevesített tipikus aktusok két fajtájának (jogalkotási aktusok/nem jogalkotási aktusok) elhatárolása nem túl szerencsés és szilárd alapokon nyugszik azzal, hogy a hatalmi ágak megosztásának klasszikus elve helyett pusztán az alkalmazott döntéshozatali eljárás alapján történik,
- sok bonyodalmat okoz, hogy a nevesített tipikus aktusok formái azonosak mindkét típusban,
- az egyéb ellentmondásokra már korábban utaltunk az intézményi aktusok részletes tárgyalása során.

⁸⁴ BLUTMAN i.m. 212., 220.

Napjainkban érdekesebb az Európai Unió jogforrásait a klasszikus hármas felosztás (elsődleges jogforrások – másodlagos jogforrások – egyéb speciális jogforrások) helyett öt kategória szerint (nemzetközi szerződések – Európai Unió Bíróságának ítéletei – általános jogelvek – intézményi aktusok – nemzetközi szokásjog) rendszerezni és tárgyalni.

A nevesített tipikus intézményi aktusok két típusának elnevezését illetően helyesebb a „*jogalkotási aktusok – nem jogalkotási aktusok*” helyett a „*törvényalkotási aktusok – nem törvényalkotási aktusok*” terminológia használata.

MÁTYÁS CSÁSZÁR

THE SYSTEM OF LEGISLATIVE SOURCES OF THE EUROPEAN UNION AFTER THE TREATY OF LISBON

(Summary)

The Treaty of Lisbon has concluded a more decade old reform process regarding the sources of law of the European Union after coming into force of the establishing treaties. This paper seeks to provide an overview of the main reforms to the Union's sources of law in the Treaty of Lisbon reforming to the main elements of the system before Lisbon and to the solution of the Treaty Establishing a Constitution for Europe.

The legislative sources of the European Union can be classified by different approaches:

- the legal sources of the different pillars,
- according to the potency of norms we can distinguish between *lex perfecta* and *lex imperfecta*,
- the three stratas of the EU law: establishing treaties as primary norms, institutional norms as secondary norms, case law of European Court,
- according the subjective sources the traditional classification divides the sources of law into primary sources, secondary sources and other specific sources.

However at the time being it seems to be adequate to analyze the sources of law of EU according to 5 main categories:

- international treaties,
- case law of the European Court,
- general principles,
- legal act of institutions,
- international customary law.

The Treaty of Lisbon (TL) contains a great deal more amendments to the 2 main establishing treaties than that. After Lisbon 3 treaties constitutes the legal fundament of the European Union: Treaty on European Union, Treaty on the Functioning of the European Union, Charter of Fundamental Right of the European Union.

The TL has raised certain part of the general principles into the level of the establishing treaties.

The TL has eliminated from the legal measures the international conventions concluded between the member states.

As regards the legal instruments of the Union's institutions, the TL has implemented two main reforms aimed at greater simplification, democratic legitimacy and decision-making efficiency. The first is abolition of the various legal instruments used in the II. and III. pillars (such as joint action, common position, framework decision, convention) in favour of a unified set of legal acts for the Union as a whole. The second is the introduction, within that unified set of legal instruments, of a distinction between „legislative acts” and „non-legislative acts”. The TL has introduced a clearer hierarchy of norms into the Union legal order. The revised Treaties specify a unified set of legal acts based on those employed in the Community Pillar: regulation, directives, decision, recommendations and opinions.

The distinction between legislative and non-legislative acts drawn in the TL is clearly not based on the sort of institutional criterion familiar to national legal systems which are organised according to the traditional separation of powers. The TL settles instead on a purely formal criterion: the applicable decision-making procedures for the adoption specified by the Treaties. „Legislative acts” are adopted through the „ordinary” or a „special legislative procedure” as identified in the relevant legal basis. „Non-legislative acts” comprise all other legal instruments adopted under or pursuant to the Treaties through a non-legislative procedure.

The ambitions aims to bestow upon the EU a clearer hierarchy of norms, for the sake of enhancing the transparency of its activities, the simplicity and democraticity of the institutional legal acts, have therefore been undermined by a combination of shallow conception and poor execution. The system works – but its operation is not totally free from anomalies or controversies.

EMBER ALEX

Erősödő szociális védelem az Európai Unióban: a 883/2004/EK rendelet

A szociális jogok alapkérdései az Európai Közösségek jogában

Az Európai Unió megalakulásával a világ első számú szupranacionális integrációja jött létre. A szupranacionális – elsőbbséget és felsőbbbséget is jelent – integráció nemzetek feletti szövetséget jelent, szemben az internacionális, nemzetek közötti integrációval, mely a legtöbb nemzetközi szervezetre jellemző, amely szükségszerűen jelentős hatást gyakorolt a tagországok jogrendszerére, s ezek között hazánk jogrendjére is. A különböző jogágak kapcsán kérdésként merült fel, hogy melyik jogág mennyiben veszíti el tagállami szintű önállóságát és kerül a szövetségi jogalkotás hatásköre alá. Bár a témánkat jelentő szociális jog területének szabályozása alapvetően tagállami szinten maradt – szemben például a vámokkal és egyéb kereskedelmi szabályokkal, melyek értelem-szerűen szervesen kapcsolódnak az eredetileg gazdasági indíttatású integráció lényegéhez –, mégis több olyan uniós célkitűzés és jogszabály is megfogalmazásra került, mely érintette ezeket a területeket. A szövetség eredeti célja, az áruk, a szolgáltatások, a munkavállalók és a tőke szabad áramlásának megvalósítása kapcsán eredetileg nem merült fel szociális jellegű szabályozás, s az Európai Unió szociális dimenziója közös politika szintjére nem emelkedve csak egyfajta járulékos szabályozásként alakult ki a diszkriminációellenes szabályozás kapcsán.

Az Európai Unió többször is hangsúlyozta, hogy nem gondolkodik egységes, szövetségi szociális rendszerben vagy szövetségi társadalombiztosításban, célja pusztán a tagállami rendszerek közötti koordináció elősegítése. Ez az Európai Uniónak inkább konföderatív jellegét erősíti. A szociális kérdések, illetve a szociálpolitikai vagy társadalombiztosítási koordináció ennek megfelelően nem is vált az EU közös politikájává, szemben többek között a monetáris, a környezetvédelmi, mezőgazdasági, kereskedelmi politikákkal. A szociális jog szabályozása közös politikai jelleg nélkül jelent egy közösen megalkotott jogszabályállományt, amelyeket összefoglalóan az Európai Unió szociális dimenziójának szoktunk nevezni annak ellenére, hogy mára már elismerést nyert az is, hogy az Európai Unió szociálpolitikáját a közösségi politikákkal azonos szinten kell kezelni.

Hans van Ewijk metsző kritikával illeti az unió szociálpolitikáját. Álláspontja szerint „Az EU egyfajta szociális mennyország, vagy azzá készül válni”, holott leginkább szavakkal operál. Ezt példázza a „szociális” melléknév gyakori használata, mint: szociális védelem, szociális kohézió, szociális dimenzió, szociális környezet és szociális jogok.

Véleménye szerint a nagyszerű törekvések fátyla alatt egy attól nagyon különböző valóságot és hallatlanul ellentmondásos politikát találunk.¹

Hogy miért nem alakult ki egységes európai szociális jog, illetve, hogy miért hagyták meg egy ennyire fontos kérdésben a tagállamok önállóságát, arra a választ alapvetően az Unióba tömörülő országok kulturális sokféleségében és eltérő történelmében kereshetjük. A történelmi események jelentős mértékben befolyásolták az ellátórendszerek megformálódását. Valahol azonban hasonló módon zajlott le a fejlődés valamennyi európai államban, mely így mindenütt a saját nemzeti sajátosságokat ötvözte jogrendszerével. Elég, ha arra gondolunk, hogy olyan eltérő szociális rendszereket követő államokat is ötvözt az Unió, mint a segélyezési rendszerek egyik mintapéldáját jelentő Anglia vagy a bismarcki modellt követő Németország.

Ez azt eredményezi, hogy a különböző országok – bár a biztosítási modell túlnyomó többségének tekinthető, sőt teljesen tiszta modell nem lévén, a segélyezési jellegű modellt követő államok is foglalnak magukban biztosítási elemeket – nagyjából ugyanazt a célt jelentősen eltérő eszközökkel valósítják meg. Például jelentősen eltér az, hogy milyen feltételeket szabnak a biztosítottá váláshoz, a különböző ellátásokra történő jogosultság megszerzéséhez, eltérnek a biztosítási események körének meghatározásában, az ellátási formákban, díjakban vagy akár abban, hogy mennyire érvényesül az állam felelősségvállalása, és mennyire engednek teret a jóval kiszámíthatatlanabb magántőke-bevonásnak. A rendszer ilyen jellegű sokszínűsége lehetetlenné tette az egységes európai szociálpolitika vagy egy egységes európai típusú ellátórendszer kialakítását.

Az Európai Unió szociális dimenziójával kapcsolatos szabályozásokat a közösségi joganyag foglalja magába, amelyek közösségi vívmányokból², elsődleges-, illetve másodlagos joganyagból, valamint úgynevezett puha jogból állnak.

Az elsődleges joganyagot az alapító szerződések rendszere képezi, melyek kijelölik a másodlagos jogalkotás jogalapját, és annak céljait.

- Az Európai Szén- és Acélközösséget alapító Párizsi Szerződés (1951)
- Az Európai Atomenergia Közösséget alapító Római Szerződés (1957)
- Az Európai Gazdasági Közösséget alapító Római Szerződés (1957)

Az elsődleges joganyag részét képezik az alapító szerződéseket módosító dokumentumok is:

- Az Egységes Európai Okmány (1986), a Római Szerződés első módosítása
- A Maastrichti Szerződés az Európai Unióról (1992) a Római Szerződés második módosítása, és az ahhoz csatolt 14. számú Jegyzőkönyv a szociálpolitikáról, valamint a Szociálpolitikai Megállapodás
- Az Amszterdami Szerződés (1997), a Római Szerződés harmadik és az Európai Unióról szóló Maastrichti Szerződés első módosítása.

A közösségi joganyag második rétegét képező jog forrásai a rendelet – regulation –, az irányelv – directive – és a határozat – decision –, amelyek egyaránt kötelezőek a tagállamokra. Ezen szabályok az elsődleges szabályok célkitűzéseit hivatottak megvalósítani.

¹ HANS VAN EWIJK: *Szociálpolitika az Európai Unió tagországaiban*, Fordította és szerkesztette: Szombathelyi Szilvia
In: Kapocs A Nemzeti Család- és Szociálpolitikai Intézet folyóirata, III. évfolyam, 2. szám, 2004. április, 10.

² Acquis communautaire.

A szociális jogok harmadik jogforrási területét képezi az úgynevezett puha jog³. A puha jog ajánlásokat – recommendation –, állásfoglalásokat – resolution – és véleményeket – opinion – jelöl, amelyek nem rendelkeznek kötelező erővel.

Érdemes említést tennünk az Európai Bíróság joggyakorlatáról, mely a jogforrási hierarchia színezetét jelenti.⁴

Összegzésként elmondható, hogy az Európai Unióban a szociális biztonsági rendszerek szabályozása és működtetése alapvetően a tagállamok hatáskörében marad. Minden tagállam felelős a saját szociális biztonsági rendszerének létrehozásáért, működtetéséért, szabályozásáért és finanszírozásáért.

Ezzel szemben a Közösség hatáskörébe tartozik egyrészt a tagállamok szociális biztonsági rendszereinek koordinációja, másrészt a nyitott koordinációnak eszközrendszerének köszönhetően megkezdődött a nemzeti szociálpolitikák közelítése egymáshoz. Hosszú út vezetett idáig, hiszen az Európai Közösségek csak a gazdasági integrációra törekedtek, melynek hatására a szociális kérdések háttérbe szorultak, és csupán az 1970-es évektől mutatkozott igény a szociális jogterület szabályozására.⁵

Út a koordináció felé

Ahogy azt a fentiekben láthattuk, a tagállamok joga, kötelezettsége és egyben felelőssége is a hazai szociális joganyag kidolgozása, hatályba léptetése és annak alkalmazása.

A szociális biztonsági rendszerek koordinációjára való igény már a Római Szerződésben megjelent. A harmonizáció szociális vonatkozású igényét elvették a tagállami szabályozások különbözősége okán. Fontosnak tartom kiemelni a harmonizáció és a koordináció elkülönítését. Míg a szociális biztonsági rendszerek harmonizációja egységes jogelvek és jogintézmények bevezetését jelentené a másodlagos jogalkotás útján, addig a szociális biztonsági rendszerek koordinációja annak garantálását jelenti, hogy a szerzett jogok védelemben részesülnek.

A koordináció szükségességének felismerését a munkavállalók szabad mozgásának bevett gyakorlata indokolta.⁶ Ezen szabadságjog megvalósulásával az uniós polgárok hosszabb vagy rövidebb időre elhagyják az állampolgárságuk szerinti állam területét, és az Európai Unió más tagállamában vállalnak munkát. Az egyes tagállamok szociális ellátórendszere csak a saját állampolgáira vonatkozóan állapít meg jogokat és kötelezettségeket, melyek az adott állam területén vehetők igénybe. Neuralgikus pontként értékelendő a helyzet, ha az állampolgár különböző okok miatt – munkavégzés, tanulás etc. – elhagyja saját tagállamát, és egy másik uniós állam területén az egyébként hazájában neki járó szociális ellátásokat nem tudja igénybe venni.

Az Európai Unió normáinak megfogalmazása gyakran kissé ambivalens jellegű, helyenként elméleti, helyenként gyakorlati vonásokat mutat. Így van ez a szociális jog és a munkahelyi balesetek megelőzését szorgalmazó normák többségénél is, ahol az Unió az

³ Soft law.

⁴ Az Európai Unió szociális dimenziója, Szerk.: GYULAVÁRI TAMÁS, Szociális és Családügyi Minisztérium, 17.

⁵ HAJDÚ JÓZSEF: A szociális biztonsági rendszerek koordinációjának alapkérdései az Európai Unióban, In: Munkaügyi Szemle, 51. évfolyam, 11–12. szám, 81.

⁶ Ezt támasztja alá a 883/2004/EK rendelet indokolása is: A nemzeti szociális biztonsági rendszerek összehangolására vonatkozó szabályok a személyek szabad mozgásának keretében tartoznak, és hozzá kell járulniuk az életszínvonal és az alkalmazási feltételek javításához.

elérni kívánt társadalmi állapotot fogalmazza meg, azonban a normák minél pontosabb betartatása érdekében arra kényszerül, hogy igenis részletekbe menő, aprólékosan szabályozó normákat alkosson. Az eredmény pedig az, hogy az általános, modell jellegű szabályozás mellé az európai normák iparterületenként különböző, eltérő szabályokat tartalmaznak, melyek csak egy-egy szűkebb terület kapcsán fogalmazzák meg az irányadó munkavédelmi és baleset-megelőzési előírásokat. Ezekre tekintettel Magyarország minden, a munkabiztonsággal kapcsolatos EU-rendeletet beépített jogrendszerébe.⁷

Ha végigtekintjük azokat a normákat, melyeket az EU a munkabalesetekkel, illetve az európai szociális modellel összefüggésben alkotott, akkor megállapíthatjuk, hogy a szervezet tartózkodik attól, hogy jelentősen beavatkozzon a tagállamok jogába, s ennek megfelelően átfogó, minden tagállam számára kötelező és közvetlenül alkalmazható rendelet nem született. Ez talán nem is lenne célravezető, hiszen egy szolidáris társadalomra alapuló szociális rendszer teljesítőképessége alapvetően az adott államok gazdasági teljesítőképességétől függ. Egységes rendszer kiépítése így egyes államok számára – a korlátozottabb gazdasági lehetőségekkel rendelkező keleti államok számára különösen – túlzott terheket jelenthet, mely végeredményben az egészségügyi rendszer működését lehetetlenítené el. Így elsősorban határozatok s a szociális rendszerek kapcsán még gyakrabban ajánlások határozzák meg az Unió által kívánt, elérendőnek megjelölt célokat.

Az Európai Unió szociális modelljét felépítő normákat azok tartalma szempontjából két részre választhatjuk. Egyfelől megkülönböztetjük azokat, amelyek – a munkahelyi balesetek kapcsán – a szűkebb értelemben vett munkavédelemmel foglalkoznak, majd azokat, melyek a szociális ellátórendszerekkel, az ellátásokkal összefüggésben határoznak meg szabályokat.

Összességében megállapítható, hogy az irányelvek megfogalmazásának időszaka a nyitott koordináció módszerének bevezetésével fejeződött be, melynek lényege, hogy a részt vevő tagállamok magatartását nem kötelező erővel bíró jogi normákon keresztül befolyásolják, hanem az autonóm alanyok közös tanulásán keresztül.⁸

A koordináció megjelenése a Római Szerződésben

A Római Szerződés 42. cikkelye a koordináció létjogosultságának eredendője: „A Tanács a [...] a szociális biztonság területén elfogadja azokat az intézkedéseket, amelyek a munkavállalók szabad mozgásának biztosításához szükségesek; e célból olyan eszközrendszert hoz létre, amely a migráns munkavállalók és az azok jogán jogosultak számára biztosítja a különböző országok jogszabályai szerint figyelembe vehető összes időszak összevonását a juttatásokhoz való jog megszerzése és fenntartása, valamint a juttatások összegének kiszámítása céljából, illetve a juttatások kifizetését a tagállamok területén lakó személyek számára.”

Ezen cikkely fényében a Tanács általános felhatalmazást kapott arra vonatkozóan, hogy mindazon intézkedéseket hozza, amelyek a vándorló munkavállalók szociális biztonságát szabályozva (koordinálva) a munkaerő szabad áramlását segítik elő.

⁷ CSÁK ILDIKÓ: *Munkavédelem az Európai Unióban – Irányelvek és hazai szabályok*, A Munkaadó Lapja, XI. évfolyam, 2004, 41–44.

⁸ HAJDÚ JÓZSEF: *Az Európai Unió szociális joga, különös tekintettel a szociális biztonsági koordinációra*, IATEPress, Szeged, 2008, 10. (=Hajdú, 2008.)

A szociális biztonsági rendszerek legfőbb szerepe abban áll, hogy ne szenvedjen hátrányt az a munkavállaló és hozzátartozója, aki a Közösség más tagállamában kíván munkát vállalni, vagy letelepedni. A koordinációnak elengedhetetlen szerepe van a Közös Piac működésében, hiánya ugyanis akadályozná a munkaerő szabad áramlását.⁹

A szociális védelmi rendszerek koordinációja

A koordinációs rendeleteket megelőzően a ténylegesen migráns munkavállalók, azaz azok, akik a szabad mozgás jogát gyakorolják, csak úgy részesülhettek szociális védelemben, ha olyan tagállamban vállaltak munkát, amelyekkel a Magyar Köztársaságnak kétoldalú egyezménye volt – többek között Ausztriával, Bulgáriával, Kanadával, Dél-Koreával, Németországgal, Romániával és Svájjal – a munkavállalók biztosítása, illetve egészségügyi ellátása tekintetében.¹⁰ Magyarország európai uniós csatlakozásával azonban ez jelentősen megváltozott, a kétoldalú egyezmények¹¹ hatályukat veszítették, és helyükbe lépett az 1408/71/EGK koordinációs rendelet¹², majd az azt módosító 883/2004/EK rendelet. Ez egyben azt is jelentette, hogy a szabad mozgást gyakorló munkavállalók egy jóval szűkebb körű biztosítási szabályt kaptak, azonban ezt egy jóval tágabb területi hatály tekintetében tudták kihasználni. A kétoldalú egyezmények ugyanis általában sokkal kedvezőbbek, mivel csak két érintett állam szabályait kell figyelembe venni, az egységes európai szabályozásnak pedig tekintettel kell lennie más tagállamok szempontjaira is.

A szociális biztonsági rendszerek koordinációját jelenthetik továbbá azon multilaterális – általában valamely nemzetközi szervezet által megalkotott – szerződések is, amelyekhez való csatlakozással, esetleges ratifikálással a nemzeti joganyag részévé válnak.

A Tanács – a Római Szerződés 42. cikkelyének felhatalmazása alapján – 1971. június 14-i 1408/71/EGK rendeletével, illetve a végrehajtására kiadott 574/72/EGK rendelettel megvalósította a szociális védelmi rendszerek EU-n belüli koordinációját. Az úgynevezett „koordinációs rendelet” szabályozta a különböző tagállamok állampolgárainak másik tagállam területén történő munkavégzéséhez kapcsolódó szociális kérdéseit. A koordinációs rendelet jelentett eligazodást abban, hogy melyik országban kell teljesíteni járulékfizetést, és az ellátás melyik tagállam területén illeti meg a migráns munkavállalót. Jelenleg azonban az 1408/71/EGK rendeletet felváltó 883/2004/EK rendelet¹³ – a végrehajtására kiadott 987/2009/EK rendelettel együtt – a hatályos joganyag a témakört érintően, mely 2010. május 1-től alkalmazandó.

⁹ Az Európai Unió szociális dimenziója, Szerk.: GYULAVÁRI TAMÁS, Szociális és Családügyi Minisztérium, 23.

¹⁰ Az Európa Tanács még 1949-ben összeállított egy olyan mintaegyezményt, mely a bilaterális egyezmények megalkotását segíti elő a szerződő államok között. In: HAJDÚ 2008, 14.

¹¹ A kétoldalú egyezményeket a nemzetközi jogi terminológiának megfelelően általában bilaterális megoldásoknak nevezzük.

¹² Az Európai Bíróság határozata a Rönfeldt ügyben (227/89 [1991] ECR I-323): a tagállamok korábban egymással kötött kétoldalú szociális egyezményei az 1048/71/EGK rendelet hatályba lépése után is érvényesek azokban a vonatkozásokban, amelyekben a kétoldalú egyezmények kedvezőbb rendelkezéseket tartalmaznak a migráns munkavállalókra, mint a rendelet.

¹³ Az Európai Parlament és a Tanács 883/2004/EK rendelete (2004. április 29.) a szociális biztonsági rendszerek koordinálásáról (EGT- és Svájc-vonatkozású szöveg). In: HL L 166., 2004.4.30., 1–123.

A koordinációs rendelet módosításának indokai és a leglényegesebb újítások

Az új koordinációs rendelet megalkotásának szükségességét az elmúlt négy évtized változásai igazolják. A Közösség új tagokkal bővült, ezzel arányosan az uniós állampolgárok száma is emelkedett. A szakemberek pedig a lakosság növekedésével fokozott migrációt jósoltak, melyek nagyobb terhet rónak a társadalombiztosítási koordinációs szabályokra. Az átalakuló munkaerőpiac és a foglalkoztatási szerkezet megváltoztatása – gondoljunk itt a növekvő számú határ menti munkavállalókra vagy az Unión belüli kiküldetés elterjedésére – tovább sürgette a módosításokat.

A korábban hatályban lévő koordinációs rendelkezéseknek megannyi kihívással kellett szembenézniük. A közelmúltban ugyanis egyre több európai ország hozott kardinális, változtató döntéseket saját társadalombiztosítási rendszerük vonatkozásában. Továbbá az Európai Bíróság erősödő ítélkezési gyakorlata is befolyásoló tényezőként hatott.

A Bizottság felismerve a fenti problémákat, melyek a korábbi koordináció elavultságát jelezték, 1998-ban látott hozzá az új koordinációs rendelet kidolgozásához. A rendelet kidolgozása során nehézségként jelentkezett az Amszterdami Szerződés ratifikációja, amely az Európai Parlament nagyobb mértékű részvételét írja elő. Végül a Tanács és az Európai Parlament között 2004. április 29-én született megállapodás, és kihirdetésre került a szociális biztonsági rendszerek koordinálásáról szóló 883/2004/EK rendelet.¹⁴

A leglényegesebb újítások, melyeket az új koordinációs rendelet hozott, a következő pontokban foglalható össze:

- Az alkalmazandó jogszabályok meghatározása területén megerősítésre került az egy ország jogrendszerének elve, melynek értelmében egy adott személyre csak egy tagállam jogszabályai alkalmazhatók.¹⁵
- Megerősíti a lakóhely-kritériumot (residence), valamint tágítja a személyi hatály körét.¹⁶
- Az alkalmazandó jogszabály meghatározása alapvető jelentőséggel bír a koordinációs mechanizmus szempontjából. Nem változik a 1408/71 EGK rendelet azon általános szabálya, mely szerint egy adott személyre csak egy tagállam szabályai alkalmazhatók.¹⁷ Ugyanakkor az új rendelet megszünteti azt a lehetőséget, hogy valaki egyszerre két állam rendszerének hatálya alá is tartozzon.
- A munkavállaló és az önálló vállalkozó személy más tagállamba történő kiküldetésének maximális tartama 24 hónap.¹⁸

¹⁴ MENYHÁRT SZABOLCS: Változó koordinációs szabályok a társadalombiztosításban, különös tekintettel a szociális biztonsági rendszerek koordinálásáról szóló 883/2004/EK rendelet általános szabályaira és a nyugellátásokra. In: Adóvilág – 2008. augusztus, XII. évfolyam 9. szám, 2–3. (MENYHÁRT 2008)

¹⁵ 883/2004/EK rendelet 11. cikk (1) bekezdés

¹⁶ 883/2004/EK rendelet 1. cikk (1) bekezdés

¹⁷ 883/2004/EK rendelet 11. cikk (1) bekezdése a 1408/71 EGK rendelet 13. cikkének (1) bekezdése összehasonlításában.

¹⁸ 883/2004/EK rendelet 12. cikk (1) bekezdés

*A 883/2004/EK rendelet a szociális biztonsági rendszerek koordinálásáról**1. A rendelet célkitűzései*

A rendelet már a kezdő gondolatokban leszögezi, hogy a nemzeti szociális biztonsági rendszerek összehangolására vonatkozó szabályok a személyek szabad mozgásának keretébe tartoznak, reflektálva ezzel a korábbi koordinációs rendelkezések indokaira.

Az 1408/71/EGK rendelet jobban közelített a tagállamok szabályozási rendszeréhez, melyet többször is módosítottak abból a célból, hogy ne csak a közösségi szinten zajló fejleményeket vegye figyelembe – beleértve a Bíróság ítéleteit –, hanem a jogszabályokban nemzeti szinten bekövetkezett változásokat is. Ezen tényezők szerepét játszottak a közösségi koordináció terjedelmessé, illetve összetettté válásához. Az új rendelet célul tűzte ki a korszerűsítést és az egyszerűsítést – kizárólag egyetlen koordinációs rendszer kidolgozását –, azonban a változtatások mellett hangsúlyozza a nemzeti szociális biztonsági jogszabályok különleges sajátosságainak tiszteletben tartását. A különböző nemzeti jogszabályoknak azonban, garantálniuk kell az egyenlő bánásmódot az érintett személyek számára.

Már a bevezető rendelkezések tartalmazzák a személyi hatályra vonatkozó általános megállapítást, miszerint a nemzeti jogszabályokban a személyi hatály vonatkozásában előforduló jelentősebb különbségek miatt célszerű azt az elvet megállapítani, hogy ezt a rendeletet egy tagállam állampolgáira, valamint a tagállam területén lakóhellyel rendelkező hontalanokra és menekültekre, akik egy vagy több tagállam szociális biztonsági jogszabályai alá tartoznak vagy tartoztak, illetve azok családtagjaira és túlélő hozzátartozóikra kell alkalmazni.

Az egyenlő bánásmód elve különösen azoknak a munkavállalóknak a szempontjából fontos, akik nem a munkavállalás helye szerinti tagállamban rendelkeznek lakóhellyel, beleértve a határ menti munkavállalókat.

Az egyenlő bánásmód elve vonatkozik továbbá az ellátásokra, jövedelmekre és az egyéb tényállásokra is. A szerzett jogok nem sérülhetnek, de az arányosság fényében ügyelni kell annak biztosítására, hogy a tényállásokkal vagy eseményekkel kapcsolatos egyenlő bánásmód elve ne vezessen objektíve indokolatlan eredményekhez, vagy ugyanarra az időszakra vonatkozó azonos típusú ellátások halmozódásához.

Lényeges szabály, hogy a Közösségen belül mozgó személyek csak egyetlen tagállam szociális biztonsági rendszere alá tartozzanak az alkalmazandó nemzeti jogszabályok halmozódása és az ebből eredő bonyodalmak elkerülése érdekében. Megjegyzendő, hogy lehet az említett főszabálytól való eltérés.

Tekintettel továbbá a különböző nemzeti rendszerek közötti különbségekre, helyénvaló – ahol lehetséges –, hogy a tagállamok rendelkezéseket hozzanak a határ menti munkavállalók családtagjainak abban az országban történő egészségügyi ellátását illetően, ahol a határ menti munkavállaló a tevékenységét végzi.

Külön rendelkezéseket szükséges megállapítani a természetbeni betegségi ellátások és a pénzügyi betegségi ellátások halmozódása elkerülésének szabályozására.

A munkahelyi balesetek és a foglalkozási megbetegedések esetén járó ellátások tekintetében szabályokat kell megállapítani az illetékes tagállamtól eltérő tagállamban lakóhellyel rendelkező vagy tartózkodó személyek védelmének biztosítása céljából.

A rokkantsági, az öregségi és a túlélő hozzátartozói ellátások odaítélése tekintetében sajátos rendszer kidolgozása szükségeltetik.

A Tanács nem rendelkezik hatáskörrel olyan szabályok meghozatalára, amelyek a különböző tagállamokban megszerzett két vagy több nyugdíj halmozódását a kizárólag a nemzeti jogszabályok szerint szerzett nyugdíj összegének csökkentése által korlátozzák. Az Európai Bíróság szerint az ilyen szabályok meghozatala a nemzeti jogalkotás feladata.

A rendelet a közösségen belüli munkanélküliség helyzetét is harmonizálni kívánja. A munkavállalók mobilitásának előmozdítása érdekében különösen szükséges a munkanélküli-biztosítási rendszerek és a foglalkoztatási szolgálatok közötti szorosabb és hatékonyabb együttműködés biztosítása.

A koordinációs rendelet „DÁNIA” bejegyzés – az arányosság elvével összhangban – és „FINNORSZÁG” bejegyzés – az egyenlő bánásmód elvével összhangban – révén helyenvalónak találta a különleges eltérések bevezetését a XI. mellékletben.

A törvényi előnyugdíj-rendszereket e rendelet alkalmazási körébe kell vonni, ugyanakkor az időszakok összesítésére vonatkozó szabályt nem kell tartalmaznia, mivel csak nagyon kevés tagállam rendelkezik törvényi előnyugdíj-rendszerrel.

A korábban említett ellátások indokolatlan halmozódásának elkerülése végett szükség van elsőbbségi szabályok meghozatalára.

Rendelkezéseket találunk továbbá két bizottság létrehozásának a kívánalmára is. Az egyik az igazgatási bizottság, amely minden tagállam részéről egy kormányzati képviselőből áll, és amelynek elsődleges feladata, hogy az igazgatási, illetve az e rendelet rendelkezéseiből eredő értelmezési kérdésekkel foglalkozzon, és elősegítse a tagállamok közötti további együttműködést. A másik pedig a technikai bizottság – az igazgatási bizottság égisze alatt működve –, amely az adatkezelés területén rendelkezik feladatokkal.¹⁹ Az utóbbi bizottság munkája lényegesen megkönnyíteni az információcserét a tagállamok között. Az adatkezelés esetében az elektronikus úton cserélt vagy kiállított okmányokat a papíron kiállított okmányokkal egyenértékűnek fogadják el.

A rendelet fenntartja magának az intézkedés jogát – a szubszidiaritás elvének megfelelően –, amennyiben a tervezett intézkedés céljait, nevezetesen a személyek szabad mozgására vonatkozó jog hatékony gyakorlását biztosító koordinációs intézkedéseket a tagállamok nem tudják kielégítően megvalósítani, és ezért a tervezett intézkedés terjedelme és hatásai miatt azok közösségi szinten jobban megvalósíthatók. Az arányosság elve itt is kritérium, hiszen megfogalmazódik, hogy ez a rendelet nem lépi túl a célkitűzések eléréséhez szükséges mértéket.²⁰

2. Fogalommeghatározások

Az általános rendelkezések keretén belül a rendelet konkretizálja a használt fogalmakat, definiálja azokat. Részletes ismertetésükre csak az adott kontextusban, és a szükséges mértékben térek ki.

Itt jegyezném meg, hogy az unós koordináció leglényegesebb alapelvei változatlanok maradtak. Ezek a következők:

¹⁹ Érdemes említést tenni a trESS-ről e vonatkozásban. A trESS (Training and Reporting on European Social Security) az Európai Bizottság 2005-ben létrehozott projektje, mely tulajdonképpen egy információs adatbázist takar az Unió szociális biztonsági koordinációjáról. HAJDÚ JÓZSEF – BERKI GABRIELLA: *trESS – Információs adatbázis az uniós szociális biztonsági koordinációról*. Munkaügyi Szemle, 52. évfolyam, 2008, III.

²⁰ 883/2004/EK rendelet (1) – (45)

1. Az egyenlő elbánás elve

A nemzeti hovatartozástól független egyenlő bánásmód elve az állampolgárságon alapuló diszkrimináció tilalmát jelenti.²¹ Egy adott tagállam területén jogszerűen tartózkodó személy vonatkozásában ugyanazok a jogok és kötelezettségek az irányadóak, mint az adott tagállam saját állampolgárai tekintetében.

A szociális jogok „diszkriminációmentesítése” csak a munkajogi szabályok harmonizációja után következett.²² A szociális biztosítási rendszerek tagállamok közötti közelítésének érdekében két irányelvet hoztak: a 79/7/EGK irányelv az állami szociális biztonsági rendszerek²³ vonatkozásában írta elő az egyenlő bánásmód biztosítását, a 86/378/EGK irányelv viszont kizárólag a munkáltatók által munkavállalóik részére létrehozott és működtetett úgynevezett foglalkozási szociális biztonsági rendszerekre²⁴ vonatkozott.

2. Az ellátások exportálhatóságának elve

Ezen elv azt próbálja lehetővé tenni, hogy a megszerzett és már elismert jogosultságokat a jogosult a Rendelet területi hatályán belül korlátozások nélkül élvezhesse.²⁵ Tehát a jogosult pusztán abból kifolyólag nem veszíti el az ellátást, mert az igénybevételekor másik tagállamban tartózkodik.

3. A biztosítási (szolgálati) idők szükség szerinti összeszámításának elve

Ennek lényege, hogy egy adott életpálya alatt megszerzett biztosítási, illetve szolgálati idők ne vesszenek el, biztosítva a megszerzett jogosultságok védelmét. Természetesen ez olyan ellátások esetében bír nagy jelentőséggel, amelyeknél igazolni kell meghatározott szolgálati időt vagy biztosításban eltöltött időt.²⁶

A szociális biztonsági szabályozás szempontjából rendkívüli fontossággal bírnak az alapelvek, melyek megpróbálják a szociális jogok széles körű védelmét megvalósítani.

3. A rendelet személyi hatálya

Az új koordinációs rendelet alapvető változásokat tartalmaz a személyi hatályt illetően. A 2. cikke értelmében a rendeletet a tagállamok állampolgáira, egy tagállamban lakóhellyel rendelkező hontalanokra és menekültekre – akik egy vagy több tagállam jogszabályainak hatálya alá tartoznak vagy tartoztak –, valamint ezek családtagjaira és túlélő hozzátartozóira kell alkalmazni.²⁷

A személyi hatály bővülését jelenti továbbá a túlélő hozzátartozóknak a rendelet hatálya alá vonása, akik egy vagy több tagállam jogszabályainak a hatálya alá tartoztak, függetlenül

²¹ Az integráció óta az Európai Unió legfontosabb alapelve.

²² KISS GYÖRGY: *Az Európai Unió munkajoga és a magyar munkajog a jogközelítés folyamatában*. Osiris Kiadó, Budapest, 2003.

²³ Statutory social security schemes.

²⁴ Occupational social security schemes.

²⁵ Kivételként vannak olyan különleges, nem járulékalapú ellátások, amelyek nem exportálhatóak.

²⁶ A legjobb példa az öregségi nyugdíj esete, ahol lényeges lehet a különböző tagállamokban megszerzett szolgálati idők összeszámítása.

²⁷ 883/2004/EK rendelet 2. cikk (1) bekezdés

az ilyen személyek állampolgárságától, ha túlélő hozzátartozóik egy tagállam állampolgárai vagy a tagállamok egyikében tartózkodó hontalanok vagy menekültek.²⁸

Nem tartalmaz külön rendelkezéseket a közúti, folyami és légi személy- és teherfuvarozásban alkalmazott munkavállalókra. Esetükben a párhuzamos munkavégzésre vonatkozó általános szabályokat kell alkalmazni.²⁹

A fenti szabályozás azért is mérföldkő az Unió szociális jogalkotásában, mert az új rendelet középpontjában már nem a munkaerő szabad áramlása áll, hanem az Unió polgárainak szabad mozgáshoz való joga.³⁰

4. A rendelet alkalmazási köre

A rendelet tervezetekor a tárgyi hatályt csupán „szociális biztonság”-ként határozták meg, végül a bizonytalanságok elkerülése és a konkretizálás szükségessége végett a tételes felsorolás mellett döntöttek.³¹

A rendeletet a következő szociális biztosítási ágak vonatkozásában kell alkalmazni:

- a) betegségi ellátások,
- b) anyasági és azzal egyenértékű apasági ellátások,
- c) rokkantsági ellátások,
- d) öregségi ellátások,
- e) túlélő hozzátartozói ellátások,
- f) munkahelyi balesetekkel és foglalkoztatási megbetegedésekkel kapcsolatos ellátások,
- g) haláleseti juttatások,
- h) munkanélküli-ellátások,
- i) előnyügdíjak, és a
- j) családi ellátások.³²

A felsorolás nagymértékben hasonlít az 1408/71/EGK rendelet e vonatkozású rendelkezéseire, de eltérésként tapasztalhatók, hogy az anyasági ellátások koordinációját kiterjeszti az apasági ellátások koordinációjára is³³, továbbá bevezeti az előnyügdíjak harmonizációját. Az előnyügdíj fogalmát a rendelet így határozza meg: a munkanélküli ellátás vagy korengedményes öregségi ellátás kivételével minden, egy meghatározott életkortól az olyan munkavállalók részére járó pénzbeli ellátás, akik csökkentették, megszüntették vagy felfüggesztették jövedelemszerző tevékenységüket, addig az életkorig, amelyben jogosulttá válnak az öregségi nyugdíjra vagy korengedményes nyugdíjra, amely nyugellátásnak a folyósítása nem függ attól, hogy az érintett személy az illetékes állam foglalkoztatási szolgálatának rendelkezésére áll-e; „korengedményes öregségi ellátás” a mindenkori

²⁸ 883/2004/EK rendelet 2. cikk (2) bekezdés

²⁹ Országos Egészségbiztosítási Pénztár, Biztosítási kötelezettség változása a 883/04/EK rendelet szerint In: www.oep.hu

³⁰ Megjegyzendő, hogy az Unió területén legálisan tartózkodó harmadik államok polgáira a koordináció alkalmazhatóságát a Tanács 859/2003/EK rendelete szabályozza. Hazai vonatkozásban egészen új szabályozás van hatályban: a 16/2010. (V.13.) SZMM rendelet a harmadik országbeli állampolgárok magyarországi foglalkoztatásának engedélyezéséről, mely a 8/1999 (XI. 10.) SzCsM rendeletet helyezte hatályon kívül. In: Magyar Közlöny 78. szám

³¹ MENYHART 2008, 3.

³² 883/2004/EK rendelet 3. cikk (1) bekezdés

³³ 883/2004/EK rendelet 1. fejezet

nyugdíjjogosultsági életkor elérését megelőzően nyújtott ellátás, amelynek folyósítását vagy folytatják az említett életkor elérésével, vagy annak helyébe egy másik öregségi ellátás lép.

Kivételt jelent a rendelet alkalmazása alól a szociális és egészségügyi támogatásokra, vagy a háború és annak következményei áldozatai számára nyújtott ellátások rendszere.³⁴

Bár a rendelet kiterjeszti a lefedett ellátások körét, ezzel azonban még mindig nem valósult meg a magánpénztárak által nyújtott ellátások koordinációja. A téma jelentőségét az adja, ha megvalósul az uniós állampolgár által több tagállamban kötött magánpénztári tagsága, de a „végső elszámolásakor” egyik magánpénztár sem tud részére életjáradékot szolgáltatni, mivel az előírt várakozási idővel nem rendelkezik. Ebben az esetben is szükség lenne a szolgálati idők összeszámítására, ahogyan azt a koordináció az állami nyugdíjak esetében megállapítja.³⁵

5. Egyenlő bánásmód

E rendelet eltérő rendelkezései hiányában az e rendelet hatálya alá tartozó személyeket bármely tagállam jogszabályai szerint ugyanolyan jogok illetik meg, és ugyanolyan kötelezettségek terhelik, mint az adott tagállam állampolgárait. Az antidiszkriminációs rendelkezés értelmében, ha az illetékes tagállam jogszabályai szerint a szociális biztonsági ellátások és egyéb jövedelmek kézhezvétele meghatározott jogkövetkezményekkel jár, az ilyen jogszabályok vonatkozó rendelkezéseit ugyancsak alkalmazni kell az olyan egyenértékű ellátások kézhezvételére, amelyeket egy másik tagállam jogszabályai alapján szereznek, illetve egy másik tagállamban szerzett jövedelemre, illetve ha az illetékes tagállam jogszabályai szerint a jogkövetkezmények meghatározott tényállás vagy események bekövetkezésének tulajdoníthatók, az említett tagállamnak a hasonló tényállások vagy események bármely tagállamban történő bekövetkezését oly módon kell figyelembe vennie, mintha azok a saját területén következtek volna be.³⁶

6. Az időszakok összesítése

Ennek lényege, hogy egy adott életpálya alatt megszerzett biztosítási, illetve szolgálati idők ne vesszenek el, biztosítva a megszerzett jogosultságok védelmét. Természetesen ez olyan ellátások esetében bír nagy jelentőséggel, amelyeknél igazolni kell meghatározott szolgálati időt vagy biztosításban eltöltött időt. A legjobb példa az öregségi nyugdíj esete, ahol lényeges lehet a különböző tagállamokban megszerzett szolgálati idők összeszámítása.

Az időszakok összesítése vonatkozásában az új koordinációs rendelet nem tartalmaz speciális szabályokat. A fentieknek megfelelően e rendelet eltérő rendelkezéseinek hiányában egy tagállam illetékes intézménye, amely tagállam jogszabályai:

- az ellátásokra való jogosultság megszerzését, fenntartását, időtartamát vagy feléledését,
- a jogszabályok alkalmazását, vagy
- a kötelező, szabadon választható folytatólagos vagy önkéntes biztosításhoz való hozzáférést vagy azok alóli mentességet a biztosítási, szolgálati, önálló vállalkozó-

³⁴ 883/2004/EK rendelet 3. cikk (5) bekezdés

³⁵ MENYHÁRT 2008, 4.

³⁶ 883/2004/EK rendelet 5. cikk a) – b) pontok

ként folytatott tevékenységi vagy tartózkodási idő megszerzésétől teszik függővé, a szükséges mértékben oly módon veszi figyelembe a más tagállam jogszabályai szerint szerzett biztosítási, szolgálati, önálló vállalkozóként folytatott tevékenységi vagy tartózkodási időket, mintha azokat az általa alkalmazott jogszabályok szerint szerezték volna meg.³⁷

7. Az alkalmazandó jogszabály meghatározása

A koordinációs rendelet az EU eddigi egyik legismertebb, a gyakorlatban az egyik leggyakrabban alkalmazott szabálya.³⁸ Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint hogy nemcsak a szűkebb értelemben vett EU területén alkalmazható a rendelkezés, hanem egy tágabb körben, az Unióban tagi státusszal nem rendelkező államok is alkalmazzák. A koordinációs rendelet területi hatálya kiterjed az EU-n túlra, az Európai Gazdasági Térségre, ahol alkalmazza többek között Norvégia, Izland és Liechtenstein is, de még a rendeletet külön megállapodás alapján alkalmazó Svájc is. Ezen államok esetében a párhuzamos munkavégzésre továbbra is az 1408/71/EGK rendelet alkalmazandó.

A koordinációs rendeletet kell alkalmazni minden munkavállalóra, aki az Európai Unió valamelyik tagállamának állampolgára, illetve, aki valamelyik tagállamban állandó lakhellyel rendelkezik, s munkáját nem állampolgársága, illetve állandó lakhelye szerinti országban végzi, hanem egy olyan, ettől eltérő országban, amely szintén az Európai Unió tagállama.

Az alkalmazandó jogszabályok meghatározása területén megerősítésre került az egy ország jogrendszerének elve, melynek értelmében egy adott személyre csak egy tagállam jogszabályai alkalmazhatók.³⁹

Az alkalmazandó jogszabály meghatározása alapvető jelentőséggel bír a koordinációs mechanizmus szempontjából. Nem változik a 1408/71 EGK rendelet azon általános szabálya, mely szerint egy adott személyre csak egy tagállam szabályai alkalmazhatók.⁴⁰ Ugyanakkor az új rendelet megszünteti azt a lehetőséget, hogy valaki egyszerre két állam rendszerének hatálya alá is tartozzon. Ennek folyományaként:

- a munkavállalóként vagy önálló vállalkozóként egy tagállamban tevékenységet folytató személyek az adott tagállam jogszabályainak hatálya alá tartoznak,
- a köztisztviselők azon tagállam jogszabályainak hatálya alá tartoznak, amely tagállam jogszabályainak hatálya alá az őket alkalmazó közigazgatási szerv tartozik,
- a lakóhely szerinti tagállam jogszabályai alapján munkanélküli-ellátásban részesülő személyek az adott tagállam jogszabályainak a hatálya alá tartoznak,
- egy tagállam fegyveres erőibe szolgálatra vagy polgári szolgálatra behívott vagy újból behívott személyek e tagállam jogszabályainak hatálya alá tartoznak,
- a fentiek hatálya alá nem tartozó bármely személyre a lakóhely szerinti tagállam jogszabályai vonatkoznak, e rendelet egyéb olyan rendelkezéseinek sérelme nélkül,

³⁷ 883/2004/EK rendelet 6. cikk

³⁸ Manuel Acerea Herrera vs. Servicio Cántabro de Salud-ügy (C-466/04.sz.), továbbá a C-215/99. sz. Jauch- és a C-160/96. sz. Molenaar-ügy.

³⁹ 883/2004/EK rendelet 11. cikk (1) bekezdés

⁴⁰ 883/2004/EK rendelet 11. cikk (1) bekezdése a 1408/71 EGK rendelet 13. cikkének (1) bekezdése összehasonlításában

amelyek szerint az ilyen személyeknek egy vagy több tagállam jogszabályai alapján ellátásokat biztosítanak.⁴¹

Az új rendelet foglalkozási tevékenységet folytatónak tekinti a meghatározott ellátásban részesülő munkavállalókat és önfoglalkoztatókat.⁴²

A munkavállaló vagy önálló vállalkozó által szokásosan egy tagállam lobogója alatt közlekedő tengeri hajó fedélzetén végzett tevékenység az említett tagállamban végzett tevékenységnek minősül. Ugyanakkor az a személy, akit egy tagállam lobogója alatt közlekedő hajó fedélzetén alkalmaznak, és aki az e munkáért járó javadalmazást olyan vállalkozástól vagy személytől kapja, amelynek, vagy akinek a székhelye vagy lakóhelye más tagállamban található, az utóbbi tagállam jogszabályainak hatálya alá tartozik, ha e tagállamban rendelkezik lakóhellyel. Az említett jogszabályok alkalmazásában a javadalmazást fizető vállalkozás vagy személy munkáltatónak tekintendő.⁴³

A kiküldetésben dolgozó munkavállalókra különös szabályok vonatkoznak, melyek a régi rendelkezésekhez képest módosultak. Az ő esetükben a kiküldetés pontos szabályait a tagállami munkajog határozza meg. Az ok, amiért kikerülnek a rendelet hatálya alól, elsősorban ott keresendő, hogy itt nem érvényesül a jogviszony tagállamok közötti jellege. A munkavégzés elsősorban inkább tagállami jellegű, s ettől a felek csak ideiglenesen és kizárólag a munkavégzés helye tekintetében térnek el, s ez nem igényli új, illetve eltérő szabályok alkotását. A kiküldetésben dolgozó munkavállalók esetében a külföldi tartózkodás amúgy is egyértelműen ideiglenes jellegű, hiszen a kiküldetés lényege, hogy a munkavállaló tulajdonképpen ugyanannak a munkáltatónak az irányítása alatt marad, ahol korábban is volt, pusztán egy-egy munkafeladat elvégzése érdekében kell külföldön tartózkodnia.⁴⁴

Az a személy, aki a tagállamok egyikében munkavállalóként végzi tevékenységét olyan munkáltató alkalmazásában, aki tevékenységeit szokásosan abban a tagállamban végzi, és akit az említett munkáltató egy másik tagállamba küld, hogy a munkáltató nevében ott munkát végezzen, továbbra is az előbb említett tagállam jogszabályainak a hatálya alá tartozik, feltéve, hogy az ilyen munkavégzés várható időtartama nem haladja meg a huszonegy hónapot, és a szóban forgó személy kiküldetése nem egy másik személy leváltása céljából történik.⁴⁵ A jelenleg is alkalmazandó rendelet főszabály szerint 12 hónapos kiküldetési időt ismer, mely további 12 hónappal meghosszabbítható. Ugyanakkor az új szabályozás – a kiküldetési összidőtartam változatlanul hagyása mellett – nem ismeri a kiküldetés időtartamának meghosszabbítását.

Ez természetesen már egy egészen jelentős időtartamú kint tartózkodást feltételez, így ez akár visszaélésekre is okot adhat.⁴⁶ Ennek elkerülése érdekében a jogszabály a felváltás tilalmát alkalmazza, vagyis tiltja azt, hogy egy, illetve kettő év eltelte után a munkavállalót egy másik munkavállaló váltsa fel a kiküldetésben. Természetesen a jogszabály ezzel azt igyekszik megelőzni, hogy a munkáltató úgy bújjon ki a fogadó államban járulékfizetési kötelezettsége alól, hogy a külföldi foglalkoztatást kiküldetésnek álcázza.

Az önálló vállalkozók kiküldetése is nagyban hasonlít a munkavállalók fentebb ismertetett kiküldetési szabályaira. A tagállamok egyikében szokásosan önálló vállalkozóként

⁴¹ 883/2004/EK rendelet 11. cikk (3) bekezdés a) – e) pontjai

⁴² 883/2004/EK rendelet 11. cikk (2) bekezdés

⁴³ 883/2004/EK rendelet 11. cikk (4) bekezdés

⁴⁴ A kiküldetés ideiglenessége megmutatkozik abban, hogy a kiküldetésnek időbeli felső határa van, ami magyar szabály szerint legfeljebb 12 hónap lehet.

⁴⁵ 883/2004/EK rendelet 12. cikk (1) bekezdés

⁴⁶ Gondolok itt Cees vd, Berg és Peter Donders nyomán a fiktív vállalatok kiküldő tevékenységére.

tevékenykedő olyan személy, aki hasonló tevékenység végzése céljából egy másik tagállamba távozik, továbbra is az első tagállam jogszabályainak a hatálya alá tartozik, feltéve, hogy az ilyen tevékenység várható időtartama nem haladja meg a huszonnégy hónapot.⁴⁷

A kiküldetésnek a szabályait tehát, melyeket a közösségi jog alapján a tagállami jog határoz meg, közösségi szinten a közösségi irányelvek korlátozzák.

Szintén kivételt képeznek a koordinációs rendelet hatálya alól azok a személyek, akik nem klasszikus munkaviszonyban, hanem az állam és a munkavállaló között speciális, többletkötelezettséget tartalmazó közszolgálati jogviszonyban kerülnek foglalkoztatásra. Nyilvánvaló, hogy itt teljesen egyértelmű a szorosabb kötődés a küldő államhoz, s nincs szükség a koordinációs szabályok alkalmazására. Az új koordinációs rendelet értelmében köztisztviselő az a személy, aki az őt foglalkoztató közigazgatási szerv tagállama annak tekint.⁴⁸

A köztisztviselőkre vonatkozó különleges rendszer továbbá az érintett tagállamban a munkavállalókra alkalmazandó általános szociális biztonsági rendszertől különböző szociális biztonsági rendszer, amelybe a köztisztviselők összessége vagy azok bizonyos kategóriái közvetlenül tartoznak.⁴⁹

A fent megjelölt munkavállalói csoportok nem tartoznak a migráns munkavállalók közé, mivel külföldi munkavégzésük valójában ideiglenes, továbbra is ugyanannak a munkáltatónak az irányítása alá tartoznak, illetve a külföldi tartózkodás az ő esetükben pusztán a rendes munkavégzésnek egy eleme. Így az ő esetükben a koordinációs rendelet alkalmazása helyett azt a vélelmet kell fenntartani, hogy ők belföldi munkavállalók.

8. A biztosítási jogviszony igazolása

A 883/2004/EK rendelet alapvetően megszüntette a speciális szabályokat, és a több tagállam területén is végzett munka esetén a biztosítási kötelezettséget a párhuzamos tevékenységre irányadó szabályok szerint kell elbírálni.

Azt, hogy a kiküldetésben dolgozó munkavállaló után a járulékok a kiküldő országban megfizetésre kerülnek, s ott biztosítottnak minősül, korábban az úgynevezett E101 jelű nyomtatvánnyal volt igazolható.⁵⁰ A két vagy több tagállamban párhuzamosan (egyszerre vagy váltakozva) tevékenységet folytató személy magyarországi biztosítási kötelezettsége esetén addig marad a magyar társadalombiztosítási szabályok hatálya alatt, amíg párhuzamos tevékenységét változatlan körülmények között folytatja. Az új koordináció lényegesen megváltoztatta a kiküldetés szabályait. A biztosítási kötelezettség 2010. május 1-jétől A1 nyomtatvánnyal igazolható. A magyarországi foglalkoztató székhelye vagy a biztosított lakóhelye szerint illetékes Regionális Egészségbiztosítási Pénztár (REP) az A1 jelű igazolást legfeljebb egyszerre 24 hónapos érvényességgel adja ki, amely azonban kérelemre ismételtlen hosszabbítható a körülmények megváltozásáig⁵¹ vagy a tevékenység végéig.⁵² Megjegyzendő, hogy ennek az időtartamnak további hosszabbítása azonban a fogadó állam hatóságának egyoldalú döntése (E 102) alapján már nem lehetséges.

⁴⁷ 883/2004/EK rendelet 12. cikk (2) bekezdés

⁴⁸ 883/2004/EK rendelet 1. cikk d) pont

⁴⁹ 883/2004/EK rendelet 1. cikk e) pont

⁵⁰ A kiküldetést megelőzően a Megyei Egészségbiztosítási Pénztárnál volt igényelhető az E101-es nyomtatvány, mely 12 hónapra szólt – a kiküldetés maximális időtartamának megfelelően.

⁵¹ A Clausula rebus sic stantibus általános érvényű magánjogi alapelveinek beépítése.

⁵² Munkaügyi Értesítő, 2010. június, 197.

Amennyiben 2010. április 30. előtt kezdődött a párhuzamos tevékenység, az A1 igazolás az E 101 érvényességének lejártát követő naptól adható ki.⁵³

A párhuzamos tevékenységre tekintettel korábban kiadott E 101 jelű igazolások a rajtuk feltüntetett érvényességi idő végéig érvényesek maradnak, de egy E 101 jelű igazolást meghosszabbítani csak A1 jelű igazolással lehet. A 2010. április 30. előtt kezdődött párhuzamos tevékenységek esetén a REP legfeljebb 12 havi érvényességű E 101 jelű igazolást adott ki. Ezen igazolások nem veszítik érvényüket, nem kerülnek visszavonásra, illetve nem cserélhetők le A1 jelű nyomtatványra. Amennyiben azonban az E 101 jelű igazolás érvényessége lejár, de a tevékenység azonos körülményekkel folytatódik, a REP a munkáltató kérelmére az E 101 lejártát követő naptól A1 jelű nyomtatványt ad ki, melynek érvényessége 24 hónap, amely kérelemre további 24 hónapra szóló A1 jelű igazolással hosszabbítható a párhuzamos tevékenység végéig.⁵⁴

A kiküldetés feltételei alapvetően nem változtak a korábbiakhoz képest. Egyik ilyen a jelentős belföldi tevékenység folytatása. A kiküldő magyar munkáltatónak Magyarországon továbbra is jelentős gazdasági tevékenységet kell folytatni. A jelentős gazdasági tevékenység akkor valósul meg, ha a kiküldetés teljes időtartama alatt a belföldi és a külföldi gazdasági tevékenység folytatása során foglalkoztatott munkavállalók átlagos állományi létszámán belül a belföldön foglalkoztatottak aránya eléri, vagy a belföldi tevékenységből származó bevétel összes bevételen belüli aránya eléri az ötven százalékot.⁵⁵

Ha a kiküldetés legfeljebb 2 hónapra megszakad, azt továbbra is folyamatos kiküldetésnek kell tekinteni. A munkavégzés két hónapnál rövidebb idejű szünetelése a kiküldetés helye szerinti államban nem eredményezi a kiküldetési idő meghosszabbítását, és nem alapozza meg új kiküldetés megállapítását. Abban az esetben, ha a korábbi kiküldetés lejártát követő 60 napon belül a munkáltató ugyanazon munkavállalóját ugyanazon államban kívánja kiküldeni, a magyar jog akkor alkalmazható az újabb kiküldetésre, ha annak időtartama a korábbi kiküldetéssel együtt sem haladja meg a 24 hónapot. Amennyiben a korábban véget ért kiküldetés utolsó napjától legalább 60 nap eltelt – kivárási idő – és a munkáltató a munkavállalóját ugyanabba a tagállamba küldi vissza, új kiküldetés állapítható meg, amelynek időtartama maximum 24 hónap.⁵⁶

Átmeneti rendelkezésként értékelhető az a szabályozás, hogy amennyiben egy adott, több tagállamot érintő párhuzamos tevékenység esetén egy adott tagállam szabályai szerinti biztosítási kötelezettség 2010. április 30. előtt meghatározásra került, a lényeges körülmények változatlanlansága esetén a magyar biztosítási kötelezettség 2020. április 30-ig folyamatosan fennmarad. A joghátrányok bekövetkezésének elkerülése végett, amennyiben a biztosítási kötelezettség 2010. április 30. előtti megállapítása a munkavállaló vagy az önálló vállalkozó számára hátrányos, és előnye származik a biztosítási kötelezettség 883/04/EK rendelet szabályai szerinti megállapításából, kérheti a biztosítási kötelezettségének újraminősítését. Továbbá, ha a kérelmező a magyar biztosítási kötelezettség megállapítását 2010. május 1. és július 31. között kéri, a 883/04/EK rendelet szerinti biztosítás kezdő napja 2010. május 1. Ehhez kapcsolódik az a szabály, ha a kérelmező a biztosítási kötelezettség újra-

⁵³ Országos Egészségbiztosítási Pénztár, Biztosítási kötelezettség változása a 883/04/EK rendelet szerint In: www.oep.hu

⁵⁴ Országos Egészségbiztosítási Pénztár, Biztosítási kötelezettség változása a 883/04/EK rendelet szerint In: www.oep.hu

⁵⁵ Munkügyi Értesítő, 2010. június, 197.

⁵⁶ Munkügyi Értesítő, 2010. június, 197.

megállapítását 2010. augusztus 1-je után kéri, az új szabályok szerinti biztosítás csak a kérelem benyújtásának napjától állapítható meg.⁵⁷

9. A biztosítási kötelezettség elbírálása

Amennyiben az adott személy párhuzamosan vagy időszakosan váltakozva két vagy több tagállamban végez kereső tevékenységet, a biztosítási kötelezettség elsősorban a munkavállaló⁵⁸ illetve az önálló vállalkozó⁵⁹ lakóhelye szerinti országban állapítandó meg. Amennyiben azonban az adott személy az érintett tagállamokban egy munkáltató javára végez munkát, és a lakóhelye szerinti tagállamban végzett tevékenysége nem jelentős (<25%), a biztosítási kötelezettség a munkáltató székhelye szerinti államban áll fenn.⁶⁰

Amennyiben a munkavállaló, az önálló vállalkozó belföldön és a másik tagállamban is munkavállaló, illetve önálló vállalkozó, a magyar jog alkalmazásának megállapítására a belföldön fennálló lakóhely alapján kerül sor – biztosítás a lakóhely szerinti államban – ha

- a munkavállaló belföldön fennálló munkaviszonyához kapcsolódó munkaidő vagy munkabér (egyéb díjazás) eléri a maximális munkaidő, valamint munkabér (díjazás) 25%-át,
- az önálló vállalkozó belföldön elért bevétele eléri az összes vállalkozói bevételeinek a 25%-át.⁶¹

A munkaidő, a munkabér, illetve a bevétel arányának számításánál az elkövetkezendő 12 hónap várható átlagát kell alapul venni. Amelynek becsléséhez a múltban teljesített munkaidő, illetve elért munkabér és bevétel átlagából kell kiindulni.

Amennyiben két vagy több tagállamban folytatott párhuzamos munkavégzés mindegyik tagállamban külön munkavállalónál történik, a biztosítási kötelezettség a lakóhely szerinti tagállamban áll fenn akkor is, ha a munkavállaló a lakóhelye szerinti államban tevékenységének kevesebb, mint 25%-át végzi, vagy egyáltalán nem végez tevékenységet.

Amennyiben az önálló vállalkozó önálló tevékenységet párhuzamosan két vagy több olyan tagállamban végez, ahol nem rendelkezik székhellyel, telephellyel, illetve lakóhellyel, a lakóhelye szerinti államban marad biztosított akkor is, ha a lakóhelye szerinti államban gazdasági tevékenységet egyáltalán nem végez.

Ezen esetekben az A1 jelű igazolás azon személyek részére adható ki, akik Magyarországon bejelentett lakóhellyel rendelkeznek, és ezt lakcímkártyájukkal igazolni is tudják.⁶²

A cég székhelye vagy a vállalkozás telephelye alapján kell megállapítani a biztosítási jogviszonyt, amennyiben a munkavállaló, vagy az önálló vállalkozó lakóhelyén nem ren-

⁵⁷ Országos Egészségbiztosítási Pénztár, Biztosítási kötelezettség változása a 883/04/EK rendelet szerint In: www.oep.hu

⁵⁸ A rendelet értelmében a munkavállalói tevékenység, bármely olyan tevékenység vagy azzal egyenértékű helyzet, amelyet az ilyen tevékenység vagy azzal egyenértékű helyzet fennállásának helye szerinti tagállam szociális biztonsági jogszabályai ilyenként kezelnek.

⁵⁹ A rendelet értelmében az önálló vállalkozói tevékenység az olyan bármely tevékenység vagy azzal egyenértékű helyzet, amelyet az ilyen tevékenység vagy azzal egyenértékű helyzet fennállásának helye szerinti tagállam szociális biztonsági jogszabályai ilyenként kezelnek.

⁶⁰ Országos Egészségbiztosítási Pénztár, Biztosítási kötelezettség változása a 883/04/EK rendelet szerint In: www.oep.hu

⁶¹ Munkaügyi Értesítő, 2010. június, 195.

⁶² Országos Egészségbiztosítási Pénztár, Biztosítási kötelezettség változása a 883/04/EK rendelet szerint In: www.oep.hu

delkezik a munkaidő, a munkabér, vagy a bevétel szempontjából legalább 25%-os mértékű tevékenységgel, akkor a biztosítás az őt foglalkoztató munkáltató székhelye, vagy a vállalkozásának telephelye szerinti állam szabályai szerint lesz megállapítva.⁶³

Speciális helyzet keletkezik, amikor a munkaviszony az egyik és az önálló vállalkozói tevékenység a másik tagállamban van. Ebben az esetben a biztosítási kötelezettsége mindig a munkavégzés helye szerinti államban áll fenn – függetlenül a két tevékenység egymáshoz viszonyított arányától. Amennyiben a munkaviszony alapján a munkavégzés egyszerre több tagállamban is fennáll, a párhuzamos munkavégzésre irányadó szabályokat kell alkalmazni.⁶⁴

10. Az A1 igazolás igénylése

Ha a munkavállaló, az önálló vállalkozó belföldi munkavégzése mellett, azzal egyidejűleg munkavállalóként vagy önálló vállalkozóként másik államban is végez munkát, a koordinációs rendeletek rendelkezései alapján a magyar jog alkalmazásának meghatározása érdekében, választása szerint a lakóhelye, tartózkodási helye vagy munkáltatójának székhelye szerint illetékes REP-nek⁶⁵ kell az alábbi adatokat szolgáltatnia:

- természetes személy esetén a személyazonosító adatai, állampolgársága, lakcíme, TAJ-száma, az önálló vállalkozó nyilvántartási száma,
- a munkáltató(k) neve, székhelye (lakóhelye), adóazonosító száma,
- a gazdasági tevékenységek statisztikai osztályozása NACE Rev. 2. rendszerének létrehozásáról szóló 2006. december 20-i 1803/2006/EK európai parlamenti és tanácsi rendeleten alapuló TEÁOR-szám vagy szakmakód, amelynek megfelelő tevékenységet végez a munkavállaló a külföldi munkáltató részére, illetve amelynek megfelelő tevékenységet végez az önálló vállalkozó a másik államban,
- ha a munkavállaló belföldön és a másik államban is munkavállaló, a belföldi és külföldi munkaviszonyhoz kapcsolódó munkaidő mértéke és munkabér (egyéb díjazás) összege, és azok egymáshoz viszonyított aránya, és
- ha az önálló vállalkozó belföldön és a másik államban is önálló vállalkozó, a belföldön és külföldön elért vállalkozói bevétel összege, és azok egymáshoz viszonyított aránya.⁶⁶

Abban az esetben, ha a munkavállalót kizárólag egy munkáltató foglalkoztatja egyszerre vagy váltakozva több tagállamban, az A1 jelű igazolást a munkáltató is igényelheti.

Az előzőekben felsorolt adatok igazolására a munkavállalónak csatolnia kell a másik államban teljesítendő munkavégzés alapjául szolgáló, a munkavégzésre irányuló jogviszony létesítéséről szóló szerződést, az önálló vállalkozónak az e tevékenysége folytatásához szükséges, vagy arra való jogosultságot igazoló okiratot.

A kiküldetési igazolás (A1) igényléséhez továbbra is felhasználható az OEP hivatalos honlapjáról⁶⁷ letölthető, valamint az 1408/71/EGK rendelet szerinti párhuzamos munkavállalás, vagy önálló tevékenység esetén alkalmazandó igénylőlap (E 101) is. A 2010. május 1-jét követően kezdődő, vagy a korábban kezdődött, de május 1-je utáni időszakra

⁶³ Munkaügyi Értesítő, 2010. június, 195.

⁶⁴ Munkaügyi Értesítő, 2010. június, 195.

⁶⁵ Regionális Egészségbiztosítási Pénztár

⁶⁶ Országos Egészségbiztosítási Pénztár, Biztosítási kötelezettség változása a 883/04/EK rendelet szerint In: www.oep.hu

⁶⁷ www.oep.hu

áthúzódó párhuzamos tevékenység esetén a REP – az igénylőlap fejlécétől függetlenül – a 883/2004/EK rendelet szabályai szerint bírálja el.

A REP a foglalkoztató kérelmét a kérelem benyújtását követő 22 munkanapon belül bírálja el. Abban az esetben, ha a kérelemnek helyt ad, akkor A1 jelű nyomtatványt ad ki, annak elutasítása esetén viszont határozatot hoz, mellyel szemben jogorvoslatnak van helye.⁶⁸

11. A biztosítási kötelezettség ideiglenes megállapítása

Az Európai Unió területén kereső tevékenységet végző uniós állampolgár nem kerülhet olyan helyzetbe, hogy valamely tagállam szabályai szerint ne legyen – kötelezően vagy önkéntesen – biztosított. Garanciális szabályok kerülnek ezzel előtérbe. Ennek érdekében a biztosítási kötelezettséget a tevékenység kezdő napjától meg kell határozni, abban az esetben is, ha a tevékenység körülményeiből a biztosítási kötelezettség nem egyértelmű:

- Amennyiben az adott személy tevékenységet csak egy tagállam területén végzi, annak szabályai szerint válik biztosítottá.
- Amennyiben az adott személy tevékenységet több tagállam területén végzi, ideiglenes jelleggel abban a tagállamban kell megállapítani a biztosítási kötelezettséget, amelyikben ezt az érintett személy kéri.
- Az érintett személy kifejezett kérelme hiányában a biztosítási kötelezettséget ideiglenes jelleggel a lakóhely szerinti államban kell megállapítani.⁶⁹

A hazai szabályok szerinti biztosítási kötelezettség ideiglenes megállapítása esetén a foglalkoztatás helye vagy a biztosított lakóhelye szerint illetékes REP A1 jelű nyomtatványt ad ki 6 hónapos érvényességgel, melyen feltünteti, hogy a biztosítási kötelezettség megállapítása ideiglenes jellegű. A REP az A1 jelű nyomtatvány egy példányát megküldi azon tagállam intézményének, amelynek területén a biztosított szintén végez kereső tevékenységet. Amennyiben a másik tagállam szerve az ideiglenes döntést a kézhezvételtől számított 2 hónapon belül nem kifogásolja, a biztosítási kötelezettség meghatározása véglegessé válik.

A tagállam intézményei közötti vita esetén egyeztetést folytatnak, melynek során megállapítják, hogy melyik tagállam joga alkalmazandó, és a biztosítási kötelezettség megállapítása a tevékenység kezdő napjáig visszamenőleges hatályú.⁷⁰

Itt is találkozunk különleges rendelkezésekkel. A rendeletben meghatározott szabályok alóli kivétel megállapítását a munkáltató az OEP-től kérhet. Mindennek akkor van helye, ha olyan különös méltánylást érdemlő helyzet áll fenn, amely ezt indokolja. A munkáltató kérelmét az OEP honlapjáról letölthető igénylőlapon nyújtja be, és azzal egyidejűleg igazolja azokat a tényeket, körülményeket, amelyekre tekintettel a kivétel megállapítását kéri.

Az OEP, amennyibe a kérelmet támogatja, javaslatot tesz eseti kivétel megállapítására a másik érintett tagállam erre kijelölt szervének. A másik tagállam hozzájárulása esetén az

⁶⁸ Országos Egészségbiztosítási Pénztár, Biztosítási kötelezettség változása a 883/04/EK rendelet szerint In: www.oep.hu

⁶⁹ Munkügyi Értesítő, 2010. június, 196.

⁷⁰ Országos Egészségbiztosítási Pénztár, Biztosítási kötelezettség változása a 883/04/EK rendelet szerint In: www.oep.hu

A1 jelű igazolást az OEP adja ki a tevékenység időtartamára, de legfeljebb 5 éves érvényességgel.

A 2010. április 30. előtt megállapított kivételek, és az azokat igazoló E101 jelű nyomtatványok az eredetileg megállapított érvényességi idő végéig, illetve – a lényeges körülmények korábbi megváltozása esetén – visszavonásig hatályosak. A 2010. április 30. előtt megállapított kivételek A1 jelű igazolással való megerősítése nem szükséges.⁷¹

12. Hazai jogszabályváltozás: összhangban a koordinációs rendelettel

A Tbj.⁷² végrehajtására kiadott 195/1997. (XI. 5.) Korm. rendeletet (Tbj. vr.) módosította a 107/2010. (IV. 9.) Korm. rendelet 2010. május 1-jei hatállyal. A közösségi rendelkezésekkel összefüggésben kiemelendő, hogy a Tbj. vr. 2010. május 1-jétől új paragrafusokkal egészült ki, nevezetesen a 23 – 27/B. §-al. Többek között itt kerül meghatározásra, hogy ki minősül nálunk munkavállalónak, illetőleg önálló vállalkozónak. A módosító rendelet aprólékos bejelentési szabályokat ír elő, mind a munkáltatók, mind a munkavállalók és önálló vállalkozók számára.⁷³

195/1997. (XI. 5.) Korm. rendelet 23. §-a értelmében munkavállalónak minősül:

- a munkavégzésre irányuló jogviszonyban álló személy,
- a társas vállalkozó, és
- a külföldi jog szerint annak megfelelő jogviszonyban álló személy.

13. A 883/2004/EK rendelet módosítása

A módosító rendelet⁷⁴ indokaiként az alaprendelet mellékleteinek meghatározását, azok további tartalommal való feltöltését tüzte ki. Célként szerepel többek között a rendelet elfogadása után az Európai Unióhoz csatlakozott tagállamok követelményeinek, valamint a más tagállamokban bekövetkezett legújabb fejleményeknek a beépítése.⁷⁵

A 883/2004/EK rendelet XI. melléklete különleges rendelkezéseket ír elő bizonyos tagállamok jogszabályainak végrehajtására. A módosító rendelkezés e vonatkozásban hangsúlyozza, hogy a XI. melléklet figyelembe kívánja venni a tagállamok különböző szociális biztonsági rendszereinek a sajátosságait, hogy megkönnyítse a koordinációs szabályok alkalmazását. Számos tagállam kérte, hogy e mellékletbe kerüljenek be a szociális biztonsági rendszerrel kapcsolatos jogszabályaik alkalmazására vonatkozó bejegyzések, valamint a Bizottságnak jog és gyakorlati magyarázatot adnak jogszabályaikról és rendszerükről.⁷⁶

Az egyszerűsítés és az ésszerűsítés kívánalmának fokozása érdekében meghatározásra kerül, hogy a különböző tagállamokra vonatkozó azon bejegyzéseket, melyek hasonló

⁷¹ Munkaügyi Értesítő, 2010. június, 196.

⁷² 1997. évi LXXX. törvény a társadalombiztosítás ellátásaira és a magánnyugdíjra jogosultakról, valamint e szolgáltatások fedezetéről

⁷³ Munkaügyi Értesítő, 2010. június, 198.

⁷⁴ Az Európai Parlament és a Tanács 988/2009/EK rendelete (2009. szeptember 16.) a szociális biztonsági rendszerek koordinálásáról szóló 883/2004/EK rendelet módosításáról és mellékletei tartalmának meghatározásáról (EGT- és Svájc-vonatkozású szöveg).

⁷⁵ 988/2009/EK rendelet (2)

⁷⁶ 988/2009/EK rendelet (3)

jellegűek, illetve ugyanazt a célt tűzték ki, elvben ugyanúgy kezeljék, továbbá azok a bejegyzések, amelyek nem férnek össze az említett rendelet célkitűzéseivel, illetve amelyek kizárólag a nemzeti jogszabályok értelmezésének letisztázására törekednek, nem kerülnek bele a rendeletbe.⁷⁷

A bevezető rendelkezések között meghatározásra kerül egy nyelvi klauzula is: tájékoztatás kérése vagy a tagállamok intézményeihez kártérítési igény benyújtása során a polgárok számára a 883/2004/EK rendelete alkalmazásának megkönnyítése érdekében az érintett tagállam jogszabályaira való utalást adott esetben az eredeti nyelven is meg kell tenni bármilyen esetlegesen felkerülő félreértés elkerülése végett.⁷⁸

14. A 883/2004/EK rendelet végrehajtása

A koordinációs rendelet maga határozza meg a végrehajtási rendeletét egy utaló szabállyal.⁷⁹ Az új szabályozás az Unión belül a személyeknek szabad mozgására vonatkozó célkitűzés megvalósítása céljából a korábbiakhoz képest⁸⁰ jelentős korszerűsítést és egyszerűsítést eredményez. Célja az ügyfél és az egyes intézmények közötti információ-áramlás gyorsítása, az ügyintézési időszak lerövidítése. Ennek érdekében lehetővé teszi a jogosultság átmeneti megállapítását is. Az új végrehajtási rendelet⁸¹, 2010. május 1-jei hatállyal, az egyes tagállami intézmények között még szorosabb és pontosabb együttműködési kötelezettséget ír elő.⁸²

A tagállamok közötti ügyintézés során az elektronikus kommunikáció kerül preferálásra. Az adatok elektronikus feldolgozása várhatóan hozzájárul ahhoz, hogy az eljárások minden érintett számára gyorsabbá váljanak. Az érintett személyeknek lehetővé kell tenni, hogy élhessenek a személyes adatok kezelése és szabad mozgása tekintetében a természetes személyek védelméről szóló közösségi rendelkezésekben meghatározott valamennyi biztosíték által nyújtott lehetőséggel.⁸³

Az adatkezelés – melybe az elektronikus adatok is beletartoznak – további kritériuma, olyan adatbázisok létrehozása, amely lehetővé teszi az adatokhoz való egyidejű hozzájutást, azok frissítését.⁸⁴

A rendelet további fontos célja az átláthatóság megteremtése és biztosítása a 883/2004/EK rendelet keretében alkalmazandó előírások vonatkozásában, valamint itt is megerősítésre kerül a munkavállalók és munkanélküli személyek mobilitásának előmozdítása.⁸⁵

Hangsúlyozásra kerül a tagállamok közötti költségmegosztás elve is.⁸⁶ Különösen fontos ez a betegbiztosítás területén, ahol az eljárás során figyelembe kell venni egyrészt azon tagállamok helyzetét, amelyek az abból adódó költségeket viselik, hogy a biztosított szemé-

⁷⁷ 988/2009/EK rendelet (4) – (5)

⁷⁸ 988/2009/EK rendelet (11)

⁷⁹ 883/2004/EK rendelet 89. cikk

⁸⁰ A korábbi – az 1408/71/EGK rendelet vonatkozásában – a 574/72/EGK végrehajtási rendelet volt.

⁸¹ Az Európai Parlament és a Tanács 987/2009/EK rendelete (2009. szeptember 16.) a szociális biztonsági rendszerek koordinálásáról szóló 883/2004/EK rendelet végrehajtására vonatkozó eljárás megállapításáról (EGT- és Svájc-vonatkozású szöveg)

⁸² 987/2009/EK rendelet (1) – (2)

⁸³ 987/2009/EK rendelet (3)

⁸⁴ 987/2009/EK rendelet (4)

⁸⁵ 987/2009/EK rendelet (12) – (13)

⁸⁶ Kiegyensúlyozott költségmegosztás követelménye.

lyek számára hozzáférést biztosítanak egészségügyi rendszerükhöz, másrészt pedig azon tagállamokét, amelyeknek intézményei a biztosítottjaik által a lakóhelyüktől eltérő tagállamban kapott természetbeni ellátások költségét viselik.⁸⁷

Újabb alapelv kerül megerősítésre, a kölcsönös segítségnyújtásra vonatkozó bekezdésben. A költségmegosztás hatékony érvényesítésére és a koordinációs szabályok zavartalan működésének érdekében meg kell erősíteni az intézmények között a szociális biztonsági követelések behajtására vonatkozó kölcsönös segítségnyújtással kapcsolatos eljárásokat. Az eredményes behajtás egyben a visszaélések és csalások megelőzésének, és kezelésének is eszköze, és a szociális biztonsági rendszerek fenntarthatósága biztosításának módja.⁸⁸

A tájékoztatási kötelezettség bővíti tovább az alapkritériumok sorát. Az érintett személyek tájékoztatása jogairól és kötelezettségeikről kulcsfontosságú eleme az illetékes hatóságokkal és a tagállami intézményekkel fenntartott, bizalmon alapuló kapcsolatnak. A tájékoztatásnak az adminisztratív eljárásokkal kapcsolatos iránymutatásokra is ki kell terjednie. A helyzettől függően az érintett személyek körébe tartoznak a biztosított személyek, a családtagjaik, és/vagy azok túlélői, vagy más személyek.⁸⁹

A rendelet fenntartja magának az intézkedés jogát – a szubszidiaritás elvének megfelelően –, amennyiben a tervezett intézkedés céljait, nevezetesen a személyek szabad mozgására vonatkozó jog hatékony gyakorlását biztosító koordinációs intézkedéseket a tagállamok nem tudják kielégítően megvalósítani, és ezért a tervezett intézkedés terjedelme és hatásai miatt azok közösségi szinten jobban megvalósíthatók. Az arányosság elve itt is követelmény, hiszen megfogalmazódik, hogy ez a rendelet nem lépi túl a célkitűzések eléréséhez szükséges mértéket.⁹⁰

ALEX EMBER

THE SOCIAL DEFENSE GET STRONGER IN THE EUROPEAN UNION: IN A LIGHT OF 883/2004 DECREE.

(Summary)

The European Union is the first integration, where the doctrine of the supremacy rule the commission. The most important question relating to the member states' law that, the legislation run by the government, or by the commission? The area of the social legislation is stay on member state level, but many European Union's law and order affect this area.

At the beginning the European Commission did not deal with the social problems, and later the social dimension get become as a subsidiary legislation beside non-discrimination rules.

The European Union many times emphasized that, they do not thinking in integrated, federal social system or federal social security, the Union just would like to contribute the

⁸⁷ 987/2009/EK rendelet (15)

⁸⁸ 987/2009/EK rendelet (19)

⁸⁹ 987/2009/EK rendelet (22)

⁹⁰ 987/2009/EK rendelet (23)

coordination between the member states' systems, but nowadays we could talk about the European Union's social dimension, which means mutual social legislation without political characters.

There is no integrative social law system, because the member states have a so deviant cultural background, and the historical events influenced the social system in a different way in each country. Although the target was same, but the method of the solution was different for example beneficiary system in England, or Bismarck model in Germany.

Relating to the European Social Dimension we could mention four type of ruling: *acquis communautaire*, primary law, secondary law, and soft law.

First time the claim about social coordination appeared in the Treaty of Rome in Article 42.

On the one hand the coordination of the member states' social security system are in the Commission's authority, and the other hand the Commission promote to the member states to approaches their social security system with the help of open coordination.

The contributory causes was the free movement of the employees: when the employee worked in another country – for simplicity: in another member state –, he or she would like to took same social supplies, as at the mother country. So, the problem was given by the difference of the member states' social security system, and the coordination would like to solve this with the mutual dialogue.

Summarize the above we could say the process of the convergence start with formation of the EU directives, which involves social solutions, and ended with the open coordination method.

FARKAS CSAMANGÓ ERIKA

A kölcsönös megfeleltetés környezetvédelmi követelményrendszere az EU-ban^{*}

I. A környezetvédelem és a mezőgazdaság kapcsolata

Az agrárjog és a környezetjog szabályozási tárgya jelentős átfedést mutat. A környezetjog szabályozási tárgyai a védett környezeti elemek, mint a föld, víz, levegő, élővilág, illetve az emberi magatartások. Az emberi magatartások egyrészt a mezőgazdasági tevékenység kifejtésére, másrészt a környezeti állapot fenntartására és javítására irányulnak. A mezőgazdaság az egyik legfontosabb tevékenység, mely a természetes környezet elemeit igénybe veszi, és változásokat eredményez azok állapotában.

A környezetjog szabályozási tárgya nem határolható körül egyértelműen. Nincs olyan jogterület, amelynek ne lennének környezetvédelmi vonatkozásai. A környezetjog szabályozási tárgyának meghatározásánál a környezetvédelmi törvény¹ felsorolja a kapcsolódó területeket, amelyekről külön törvények rendelkeznek, így az atomenergiáról, a bányászatról, az energiáról, az erdőkről, az épített környezet alakításáról, a termőföldről, a halászatról, a vadgazdálkodásról, a hulladékokról, a területfejlesztésről, a katasztrófák elleni védekezésről, a vízgazdálkodásról, a veszélyes anyagokról szóló törvények. Környezetjogi előírásokat tartalmaznak az agrárjog kapcsolódó területei, mint például a természet és táj védelmére, a növényvédelemre, az állatvédelemre, az élelmiszergazdálkodásra vonatkozó törvények és végrehajtási rendeleteik. A környezetvédelmi törvény ezen rendelkezése a környezetvédelem és a mezőgazdaság szoros összefonódását tükrözi.

Magyarország és az Európai Közösség (jelenleg Európai Unió) között 1991-ben létrehozott és a magyar jogban az 1994. évi I. törvénnyel kihirdetett társulási szerződés² (Európai Megállapodás) mezőgazdaságot és környezetet érintő cikkei a két terület szoros összekapcsolódását tükrözik. A mezőgazdaság korszerűsítése, a vidékfejlesztés, a földhasználat fejlesztését szennyezés nélküli módszerek alkalmazásával kell megvalósítani, a környezet fejlesztését pedig a mezőgazdaság környezetre gyakorolt hatásainak figyelembevételével, az erdők, növények, állatok védelmével.³

Az Európai Közösséget létrehozó szerződés tartalmazta az I. részében az alapelvek kö-

^{*} Kézirat lezárva: 2010. szeptember 30.

¹ 1995. évi LIII. törvény a környezet védelméről. 3 §.

² 1994. évi I. törvény a "Magyar Köztársaság és az Európai Közösségek és azok tagállamai közötti társulási szerződésről szóló, Brüsszelben 1991. december 16-án aláírt Európai Megállapodás kihirdetéséről" Hatályba lépett: 1994. február 1.

³ Lásd a Társulási Szerződés preambulumát, 1 cikkét, 70. cikkét, 76. cikkét, 79. cikkét, 87. cikkét.

zött a 6. cikkben (az Európai Unió működéséről szóló szerződésben jelenleg I. rész 11. cikk) az integráció elvét, mely szerint „A környezetvédelem követelményeit integrálni kell a 3. cikkben előírt közösségi politikák és tevékenységek meghatározásába, valamint azok végrehajtásában, különösen annak érdekében, hogy a fenntartható fejlődést elősegítsék.”⁴ Ez azt jelenti, hogy a környezeti követelményeket figyelembe kell venni a többi közösségi politika kialakításánál és végrehajtásánál.

Az Európai Unió Közös Agrárpolitikája az európai integráció egyik legbonyolultabb területe. A Közös Agrárpolitika létrehozásakor a piacpolitikára és az árpolitikára helyezte a hangsúlyt, a szerkezeti politika fejlesztésével és a környezetvédelemmel nem foglalkozott. Ekkor még a Római Szerződés mezőgazdaságról szóló fejezetében sincs utalás a környezetvédelemre. A környezetvédelmi együttműködés első megnyilvánulása 1972-ben Stockholmban az Egyesült Nemzetek Szervezete által megrendezésre kerülő Első Környezetvédelmi Világkonferencia⁵ volt. Meghatározta azokat az elveket, összesen 26 elvet, melyek a környezetpolitika alapjaivá váltak. A mezőgazdaság környezetvédő szerepét hangsúlyozták a Közösség környezeti akcióprogramjai is. Az akcióprogramok kiemelik a mezőgazdaság környezetet károsító hatása elleni védelem szükségességét, azonban a környezetvédelmi követelmények agrárpolitikában való megjelenítésére csak akkor került sor, amikor a Közösség mezőgazdasága gazdasági problémákkal találta magát szembe.

Az Európai Unió Közös Agrárpolitikája több reformon ment keresztül az elmúlt évtizedekben, már az 1970-es évek elején elindult, és még napjainkban is tart a reformok sorozata.

Az agrárpolitikai reformok során alakult ki az agrárpolitika és a környezetpolitika szoros összefonódása, amikor is a környezeti szempontok megjelentek az agrárpolitika céljai között. A reformok folyamatában a környezetvédelem az agrárpolitika egyik meghatározó céljává vált. A környezeti követelmények napjainkra helyet kaptak a közös agrárpolitikában,⁶ mivel a környezeti szempontok felértékelődtek.⁷

II. Az agrártámogatásokhoz kötődő környezetvédelmi szabályozások

A közös agrárpolitikának megfelelően a támogatások odaítéléséhez egységes alapelveken nyugvó feltételeket, előírásokat kellett megállapítani. Az előírások konkrét tartalmi elemei az egyes tagállamokban a talaj- és éghajlati viszonyok, a meglévő földhasználat, gazdálkodási gyakorlat és a mezőgazdasági üzemszerkezet figyelembevételével kerültek meghatározásra.

Ma szinte alanyi jogon igényelhető a közvetlen támogatás, cserébe a gazdálkodóknak vállalniuk kell, hogy betartják azon szabályokat, melyek egyébként is vonatkoznak rájuk, mind a környezetvédelem, a természetvédelem, az állategészségügy, az élelmiszerbiztonság és az állatjólét területein. A támogatás teljes összegének kifizetésén túl a környezetbarát

⁴ Jelenleg az EUMSZ. 11. cikk tartalmazza: „A környezetvédelmi követelményeket - különösen a fenntartható fejlődés előmozdítására tekintettel - be kell illeszteni az uniós politikák és tevékenységek meghatározásába és végrehajtásába.”

⁵ Az ember és a környezet címmel. 1972. június 5-16. között került megrendezésre. 113 állam küldöttsége vett részt. A konferencia nyitónapját, június 5-ét Környezetvédelmi Világnappá nyilvánították.

⁶ Environment and the CAP, Green Europe, Newsletter on the Common Agricultural Policy, Commission of the European Communities, 3/1987 E No 219, 1.

⁷ BALDOCK, DAVID: New Horizons for Agri-Environment Policy in Europe? In: GATZWEILER, FRANZ W.-JUDIS, RENATE- HAGEDORN, Konrad: Sustainable Agriculture in Central and Eastern European Countries. Aachen, 2002, Shaker Verlag, 51-64.

gazdálkodás szerepe azért is kiemelkedő, mert egyensúlyt teremt a természetvédelem, a mezőgazdaság és a vidékfejlesztés között.

A mezőgazdasági tevékenységhez kapcsolódó környezetvédelmi szempontok részben kötelező előírások mentén, részben ösztönző támogatások feltételeként jelennek meg a szabályozó rendszerben.

A támogatásokhoz kötődő környezetvédelmi szabályozások az alábbiak:

1. „Helyes Gazdálkodási Gyakorlat”(a továbbiakban: HGGY)⁸ előírásai,
2. „Cross Compliance”, azaz a kölcsönös megfeleltetés⁹ (minimumfeltételek) előírásainak biztosítása, („Helyes Mezőgazdasági és Környezeti Állapot” (a továbbiakban: HMKÁ)¹⁰előírásai + „Jogszabályban Foglalt Gazdálkodási Követelmények” (a továbbiakban: JFGK)),
3. „agrár-környezetvédelmi gazdálkodáshoz” kötött előírások.

Az előírások két csoportba sorolhatóak. Az egyik csoportba azok az előírások tartoznak, melyek az alapfeltételekre vonatkoznak, és *kötelezőek*. Ebbe tartoznak a HGGY, a HMKÁ előírásai, illetve a Közös Agrárpolitika¹¹ 2003. évi reformjának intézkedései között szereplő kölcsönös megfeleltetés is.

ad 1.) A tagállamoknak kellett kidolgozni az Európai Unió Tanácsa rendeleteinek megfelelően az egyes vidékfejlesztési támogatások esetében a „*Helyes Gazdálkodási Gyakorlat*” (HGGY) szabályrendszerét is.¹² A támogatásra jogosultnak a teljes támogatási időszak alatt gazdaságának teljes területén be kellett tartania a HGGY előírásait, melyek a mezőgazdasági üzemben folyó gazdálkodásra, a monokultúras termesztésre, a vetésforgóra, a gyomirtásra, a gyepegzaldálkodásra, a talajművelésre, a betakarításra, a növényvédelemre, a természet- és tájvédelemre, az állattartásra, a vezetendő nyilvántartásokra vonatkozóan tartalmazznak részletes előírásokat. A „Helyes Gazdálkodási Gyakorlat” magába foglalta a nitrátrészéken területen gazdálkodók számára kötelező előírásokat is.

ad 2.) A „jó mezőgazdasági és ökológiai állapotra”, azaz a „Helyes mezőgazdasági és környezeti állapotra” (HMKÁ) vonatkozó minimumkövetelményeket a 73/2009/EK rendelet III. mellékletében kialakított¹³ keret alapján a tagállamok nemzeti vagy regionális

⁸ Good Farming Practice (GFP), Good Agricultural Practice/GAP, azaz a „Jó Mezőgazdasági Gyakorlat”

⁹ Cross-compliance = kötelező kölcsönös megfeleltetés, kölcsönös megfeleltetés, keresztmefeleltetés, kapcsolt előírások, feltételeesség, keresztmefeleltetés. 1782/2003/EK tanácsi rendelet vezette be, jelenleg a 73/2009/EK tanácsi rendelet szabályozza.

¹⁰ Good Agriculture and Environment Condition (GAEC), azaz a Helyes Mezőgazdasági és Környezeti Állapot.

¹¹ 1955 júniusában Messinában találkoztak Nyugat-Európa külügyminiszterei: itt döntöttek az Európai Gazdasági Közösség megalapításáról (Messinai Nyilatkozat). Találkozott az ESZAK tagállamok hat külügyminisztere, hogy megvitassa a Benelux memorandumot. Az atomenergia-ügyi és a közös piaci együttműködés intézményi kérdéseit csak vázlatos módon, meglehetősen általános szinten tárgyalták meg Messinában. Arról viszont döntöttek a külügyminiszterek, hogy még további kormányközi konferenciák összehívására is sor kerül a szerződések kidolgozására, és ezeknek a konferenciáknak az előkészítésével egy, az érdekelt kormányok képviselőiből álló bizottságot kell megbízni, az előkészítő munkát pedig szakértőknek kell támogatniuk.

¹² E feltételrendszer uniós jogszabályi forrása az 1257/1999 EK rendelet (1999. május 17.) az Európai Mezőgazdasági Orientációs és Garanciaalapról (EMOGA) nyújtandó vidékfejlesztési támogatásról, valamint egyes rendeletek módosításáról, illetve hatályon kívül helyezéséről. (HL L 160., 1999.6.26.)

¹³ A 73/2009/EK rendelet hatályon kívül helyezte a 1782/2003/EK rendeletet (HL L 270., 2003.10.21.), melynek 5. cikkében és IV. mellékletében voltak a jó mezőgazdasági és környezeti állapot fenntartásának előírásai. A Tanács 73/2009/EK rendelete a közös agrárpolitika keretébe tartozó mezőgazdasági termelők részére meghatározott közvetlen támogatási rendszerek közös szabályainak megállapításáról és a mezőgazdasági termelők részére meg-

szinten határozzák meg.

A támogatást igénylő gazdálkodóknak meg kell felelniük egy szakmai feltételrendszernek, minimum követelményeknek és rendszeresen bővíteni kell ismereteiket. Ezt a feltételrendszert nevezzük *kölcsönös megfeleltetésnek*.

A mezőgazdasági termelők támogatásának feltétele bizonyos környezetvédelmi, állatjóléti és élelmiszerminőséggel kapcsolatos előírások maradéktalan betartásához kapcsolódik. A kifizetéseket az ún. „cross-compliance”, vagyis a *keresztmegfeleltetés, vagy kölcsönös megfeleltetés*¹⁴ (a továbbiakban: KM) követelményeinek teljesítéséhez kapcsolják, azaz rákényszerítik a gazdákat, hogy ily módon termeljenek.

A kötelező előírások közül a KAP első pilléréhez (piacpolitika) kötődnek a HMKÁ és a kölcsönös megfeleltetés előírásai, míg a KAP második pilléréhez (vidékfejlesztés) kötődnek a HGGY előírásai.

A másik csoportba tartoznak azon előírások, amelyek az agrár-környezetvédelmet ösztönző, *önkéntesen választott* támogatásokhoz kötődnek.

ad. 3.) Az Agenda 2000 agrárreform a KAP második pilléren (vidékfejlesztés) belül helyezte el az agrár-környezetgazdálkodási intézkedéseket. Egyetlen olyan intézkedésként, melyek minden tagország számára kötelezően alkalmazandóak, s melyeket a gazdálkodók önkéntesen választhatnak. A legszigorúbb agrár-környezetvédelmi előírások azon gazdálkodókra vonatkoznak, akik önkéntesen vállalják, hogy agrár-környezetgazdálkodást és tájfenntartást szolgáló környezet- és természetkímélő mezőgazdasági módszereket és tevékenységet alkalmaznak.

Az agrár-környezetvédelmi programok kedvezményezettjei többlet-kötelezettségeket vállalnak gazdálkodásukban azért, hogy olyan értékeket állítsanak elő, melyek a társadalom számára hasznosak. (élővilág sokszínűsége, védett fajok életterének tiszteltben tartása stb.) Környezeti szolgáltatásokat nyújtanak ezáltal a társadalom egészének. Ezeket a fogyasztók piaci alapon nem tudják kompenzálni a gazdálkodók irányába, ezért az állam ezekért az értékekért többlettámogatást nyújt. Aki ilyen támogatást vesz igénybe, annál egyrészt ellenőrzi az „alapszintet”,¹⁵ melyet a kölcsönös megfeleltetés követelményei jelentik,¹⁶ másrészt a többlettámogatás feltételül önkéntesen vállalt kötelezettségek¹⁷ (agrár-környezetgazdálkodási programokban részvétel) teljesülését.

III. Kölcsönös megfeleltetés követelményrendszere az Európai Unióban

Az EU- ban a *kölcsönös megfeleltetés* (a továbbiakban: KM) fogalma először az 1992-es

határozott egyes támogatási rendszerek létrehozásáról, az 1290/2005/EK, a 247/2006/EK és a 378/2007/EK rendelet módosításáról, valamint az 1782/2003/EK rendelet hatályon kívül helyezéséről szól. (2009. január 19.) HL L 30., 2009.1.31.

¹⁴ Cross-compliance = kötelező kölcsönös megfeleltetés, kölcsönös megfeleltetés, keresztmegfeleltetés, kapcsolt előírások, feltételeesség, keresztmegfeleltetés. 1782/2003/EK tanácsi rendelet vezette be, jelenleg a 73/2009/EK tanácsi rendelet szabályozza.

¹⁵ „Piros jegy” Baldock és Mitchell szerint

¹⁶ Kölcsönös megfeleltetés = Helyes mezőgazdasági és környezeti állapot (HMKÁ) + Jogszabályban foglalt gazdálkodási követelmények (JFGK)

¹⁷ „Narancssárga jegy” Baldock és Mitchell szerint.

McSharry KAP reformban¹⁸ jelent meg, de ekkor még nem jelentett kötelező alkalmazást.

Az Agenda 2000 reformcsomagban¹⁹ megfogalmazásra került az európai mezőgazdaság új modellje, melynek jellemzői között szerepelt a versenyképes mezőgazdaság kialakítása, a környezetkímélő termelési eljárások alkalmazása. A berlini döntésekkel megjelent a közös agrárpolitikában a kölcsönös megfeleltetés *jogi alapja*. Az Agenda 2000-ben is még önkéntes jelleggel szerepelt.

Az Európai Unióban a 2003-as KAP reform²⁰ fordulópontot jelentett a mezőgazdasági támogatást igénylők számára. A Közös Agrárpolitika 2003-ban meghirdetett reformjának egyik fő vívmánya a környezetbarát jellege, a környezeti fenntarthatóság garantálása. Másik vívmánya, hogy megnövekedett az agrár-környezetgazdálkodás szerepe, a közvetlen jövedelemtámogatások kifizetésének feltételül egyre szigorúbb agrár-környezetvédelmi feltételek teljesítését írták elő (ez az úgynevezett cross compliance, feltételeesség szabályrendszere). Harmadik vívmánya, hogy a KAP második pillérének, vagyis a vidékfejlesztésnek²¹ nőtt a jelentősége. 2003-ban kötelezővé vált a KM bevezetése²².

A kölcsönös megfeleltetés követelményrendszere két alappillérre épül²³:

1. alappillér a Tanács 73/2009/EK rendeletének 5. cikke²⁴, illetve II. melléklete (JFGK), valamint
2. alappillér a Tanács 73/2009/EK rendeletének 6. cikke²⁵, illetve III. melléklete (HMKÁ) előírások.

¹⁸ 1992-es KAP reform: Az Európai Bizottság mezőgazdasági biztosa, Ray MacSharry korlátokat vezetett be a növekvő termelés megfékezésére, és egy szabadabb mezőgazdasági piac felé mozdult el. Kifizetéseket vezetett be a földterületeket művelés alól kivonó gazdáknak, a kisebb raktárkészletekre, a gazdák visszavonulására és az erdősítésre.

¹⁹ Az Agenda 2000 (röviden: csatlakozási teendők) az Európai Bizottság 1997 júliusában kiadott 1350 oldalas dokumentuma. Ebben az EB javaslatot tesz a 15 tagállamnak az Európai Unió 2000 utáni fejlesztését illetően. Az Agenda 2000 elnevezésű dokumentumot hosszú vita után 1999. március 26-án a berlini csúcson fogadták el az Unió állam- és kormányfői. A dokumentum a XXI. századba átlépő Unió képét vázolja fel, amelynek választ kell adnia olyan új kihívásokra, mint a bővítés, a globalizáció, a versenyképesség javítása, a munkanélküliség magas szintjének mérséklése, a negatív demográfiai kilátások kezelésének igénye, a kapcsolati rendszer fokozottabb összehangolása és hatékonyságának növelése. A dokumentum a 2000-től 2006-ig terjedő időszakra elkülönítve határozta meg (akkor még 5+1 országra vetítve) a kibővítéssel kapcsolatos költségeket és az EU költségvetési alapelveit is. (http://europa.eu.int/comm/agenda2000/index_en.htm) (2009. november 10. állapot)

²⁰ Az agrárminiszterek által hozott, 2003. június 26-i luxemburgi döntés a következő fontos állomása azon folyamatnak, amelynek keretében a támogatást nem a megtermelt mennyiségtől teszi függővé, hanem a gazdálkodás minőségi, környezeti valamint társadalmi teljesítményétől.

²¹ A vidékfejlesztés intézkedései alapvetően három területre oszthatók: a társadalomra, a gazdaságra, és a vidéki környezet természeti értékeinek megőzésére, biodiverzitás védelmére.

²² 2003. június 26-án fogadta el a Tanács a végleges javaslatot, melynek egyik eleme az egységes területalapú támogatás kifizetésének feltétele, hogy a termelő megfeleljen a különböző környezetvédelmi, állattól-életi, stb. előírásoknak, valamint a területeket jó mezőgazdasági és környezeti állapotban kell tartani. VÁSÁRY MIKLÓS – OSZTROGONÁČZ IVÓ: A hazai támogatási rendszer jövőképe. Tanulmány, Gödöllő, 2007. 3.

²³ A kölcsönös megfeleltetés hatálya (azok a szabályok, amelyeknek a mezőgazdasági termelőnek meg kell felelnie) két területre terjed ki: ezek a „jogszabályokban foglalt gazdálkodási követelmények” (SMR) és a „jó mezőgazdasági és környezeti állapot” (GAEC). A GAEC kétféle elemből áll: egyrészt a mezőgazdasági termelőknek négy kérdéshez kapcsolódóan előírásokat kell betartaniuk, másrészt a tagállamok kötelesek fenntartani az állandó legelőként hasznosított mezőgazdasági területek arányát.

²⁴ 5 cikk: Jogszabályban foglalt gazdálkodási követelmények

²⁵ 6 cikk: Jó mezőgazdasági és környezeti állapot fenntartása

A 73/2009/EK tanácsi rendelet 1. fejezet 5. cikke szerint a következő területeken állapítják meg a jogszabályban foglalt gazdálkodási követelményeket (brit gyakorlatot követve) a közösségi jogszabályok:

1. környezettel kapcsolatos követelmények,
2. köz-, állat- és növényegészségügyi követelmények,
3. állatjóléti követelmények.

Az *első alappillér* 19 EU irányelvet és rendeletet tartalmaz. A tagállamoknak az uniós jogszabályok szerint meg kellett határozni a KM keretén belül a JFGK előírásait. A JFGK meghatározása úgy történt, hogy az EU rendelet megnevezte az irányelveket, rendeleteket, a pontos rendelkezéseit is, amelyeket alkalmazni kell. A tagállamok különböző szigorral építik be az irányelveket a nemzeti jogrendjükbe.

A *második alappillér* a mezőgazdasági földterületek „Helyes Mezőgazdasági és Környezeti Állapot” (HMKÁ) fenntartására vonatkozó 73/2009/EK rendelet 6. cikke, illetve III. mellékletének²⁶ előírásai. Összesen öt témából tevődik össze a HMKÁ előírás a tanácsi rendelet melléklete alapján. A tagállamok feladata, hogy az uniós jogszabályok szerint nemzeti vagy regionális szinten meghatározzák a jó mezőgazdasági és környezeti állapotra vonatkozó minimumkövetelményeket, melyek során figyelembe veszik az érintett területek egyedi sajátosságait. Emiatt a HMKÁ előírások száma és jellege eltérő az egyes tagállamokban. A tagállamok nem határozhatnak meg az említett keretben nem szereplő minimumkövetelményeket.

III/1. Természetvédelem csoportjába tartozó rendelkezések

A természetvédelmi követelmények csoportjába tartozik a Natura 2000 területek²⁷ *földhasználati szabályai, engedélyköteles tevékenységei* és az ott történő *vadászati szabályok*.

A természetvédelem csoportjában szerepelnek a *vadon élő madarak védelmére és a természetes élőhelyek, vadon élő állatok és növények védelmét* szolgáló követelmények. A

²⁶ III. melléklet témái: talajerózió, a talaj szervesanyag tartalma, talajszerkezet, a környezet megőrzésének minimális szintje, és az új terület: Vízvédelem és vízgazdálkodás.

²⁷ Natura 2000: különleges természetmegőrzési területek koherens európai ökológiai hálózata (védett természeti területek hálózata). Két irányelv rendelkezései képezik a Natura 2000 hálózat alapját. Az egyik a vadon élő madarak védelméről szóló 79/409/EGK irányelv (madárvédelmi irányelv), a másik a természetes élőhelyek, illetve a vadon élő növény- és állatvilág védelméről szóló 92/43/EGK irányelv (élőhelyvédelmi irányelv). A madárvédelmi irányelv alapján történő területkijelölés egylépcsős, mivel a tagállam maga jelölheti ki az irányelv szempontjai szerint, s maga nyilvánítja védetté a madárvédelmi területeket. Az élőhelyvédelmi irányelv két fő részre osztható: egyfelől rendelkezik a megőrzendő területek védelméről (3.-11. cikk), másrészt rendelkezik a fajok védelméről. A területekkel kapcsolatosan szól arról, hogy Natura 2000 néven fel kell állítani az Európai Unió ökológiai hálózatát. A hálózat az I. mellékletben felsorolt természetes élőhelytípusokat, továbbá a II. mellékletben felsorolt fajok (madarak itt nincsenek!) élőhelyeit tartalmazó területeket, illetve a különleges madárvédelmi területeket foglalja magába. Az élőhelyvédelmi irányelv alapján történő területkijelölés kétlépcsős. Először a tagállam az irányelv szempontjai szerint elkészíti az ún. nemzeti listát, majd a Bizottság jóváhagyása után a nemzeti jogrendben ki kell hirdetni különleges természetmegőrzési területként. Hatályos hazai szabályok az európai közösségi jelentőségű természetvédelmi rendeltetésű területekről szóló 275/2004. (X. 8.) Korm. rendelet, illetve az európai közösségi jelentőségű természetvédelmi rendeltetésű területekkel érintett földrésztelkekről szóló 45/2006. (XII.8.) KvVM rendelet. A Natura 2000 területek Magyarországon mintegy 1,91 millió hektárt tesznek ki, amely az ország területének 21 %-a. A védett természeti területek 90 %-a bekerült a Natura 2000 hálózatba.

79/409/EGK irányelv²⁸ az érintett tagállamok európai területén természetben előforduló összes vadon élő madárfaj védelmére vonatkozik. A 3. cikk alapján a tagállamoknak meg kell tenniük a szükséges intézkedéseket az élőhelyek sokféleségének és nagyságának megőrzése, fenntartása, helyreállítása érdekében. A 4. cikk tartalmazza, hogy a madárfajok fennmaradásának biztosítása érdekében speciális védelmi intézkedésekre van szükség. A 92/43/EGK irányelv²⁹ a természetes élőhelyek, valamint a vadon élő állatok és növények védelméről szól. Az irányelv célja, hogy hozzájáruljon a biológiai sokféleség megőrzéséhez. Az irányelvek előírásait Magyarország a nemzeti jogrendjébe törvényi és kormányrendeleti szinten építi be.³⁰

A vadon élő madarak védelmére vonatkozó előírások csak a madárvédelmi szempontból lehatárolt Natura 2000 területekre határozzák meg a gazdálkodói, földhasználati követelményeket (ezek jelenleg csak a gyepterületekre vonatkoznak). Összesen kilenc, KM szempontjából releváns követelmény szerepel itt, például, a Natura 2000 gyepterületekre műtrágya, szerves trágya, illetve hígtrágya kijuttatása nem engedélyezett, túllegetetés sem történhet. Az előírások néhány pontja adminisztrációs teherrel (például kaszálás bejelentési kötelezettség) is jár. Vizsgálja az ellenőrző hatóság a kötelező dokumentumok meglétét, a gazdálkodási napló vezetését, illetve a földhasználati jogosultságot (tulajdoni lap, bérleti szerződés, földhasználati lap) is.

Natura 2000 területeken *engedélyköteles tevékenység*, a gyepterületek feltörése, nád-irtása a gyepterületen, erdőnek, illetve fás szárú ültetvénynek nem minősülő fajok esetében fakivágás és telepítés, gyepterületeken a legeltetés október 31. és április 23. között, erdőtelepítés, mezőgazdasági telep létesítése, illetve termőföld más célú hasznosítását eredményező területhasználat. Az engedélyező hatóság az első négy esetben a természetvédelmi hatóság, míg az erdőtelepítésnél a természetvédelmi hatóság és az erdészeti hatóság, mezőgazdasági telep létesítése esetén az építési hatóság, és az utolsó esetben a földhivatal.

A *vadászat során* a Natura 2000 területeken be kell tartani a vonatkozó jogszabályi előírásokat, vadgazdálkodási létesítmények és berendezések kialakításához a vadászati hatóság engedélye szükséges.

A kölcsönös megfeleltetés előírásainak ellenőrzése a Natura 2000 területen, az engedélyköteles tevékenységek engedélyének meglétét, érvényességét, a termőföld időleges más célú hasznosítását engedélyező határozatot, továbbá a nyilvántartások vezetését vizsgálja.

III/2. Környezetvédelem csoportjába tartozó rendelkezések

Ebben a csoportban az egyik követelmény a *felszín alatti vizek védelme*, a megfelelő minőségű víz biztosítása. A 80/86/EGK irányelv³¹ a talajvíz egyes veszélyes anyagok okozta szennyezés elleni védelméről szól. Az irányelv célja, hogy megelőzze a felszín alatti vizek káros hatású anyagokkal (például a cink, réz, nikkel stb.) történő szennyezését. A 80/86/EGK irányelv előírásait kell a tagállamoknak a nemzeti jogszabályaikon keresztül betartatni. Azt vizsgálják a kölcsönös megfeleltetés keretében, hogy került-e a felszín alatti vízbe valamelyik szennyező anyagból, és az milyen módon történt (közvetlen, vagy közve-

²⁸ HL L 103., 1979. 4.25.

²⁹ HL L 206., 1992. 7. 22.

³⁰ 274/2004. (X.8.) Korm. rendelet 9.§ (2) a) c), 3.§ d) h) i), illetve a 269/2007.(X. 18.) Korm. rendelet 3.§, 4.§, 5.§.

³¹ HL L 20., 1980. 1. 26.

tett bevezetéssel), illetve milyen forrásból³² származik. Vizsgálják még a szennyezőanyag tárolás és elhelyezés szabályait, pl. a földbe ásvott tartályok műszaki jellemzőit, illetve az adatszolgáltatás teljesítését.

A környezetvédelem csoportjában szerepel a *szennyvíziszap szakszerű mezőgazdasági felhasználásának szabályai*. A szennyvíziszapok elhelyezésének szabályai is szoros kapcsolódási pontokat mutatnak a környezetvédelem és a természetvédelemmel.

A szennyvíziszap környezetkímélő elhelyezése folyamatosan gondot okoz. Az Európai Unió országaiban a szennyvíziszap elhelyezésének megoldása különböző módszerekkel történik. Egyik lehetősége az elhelyezésnek az égetéssel történő ártalmatlanítás. Másik lehetséges elhelyezési mód a szeméttlepi elhelyezés, ez azonban mennyiségileg korlátozott. Harmadik lehetséges mód a mezőgazdasági területen történő elhelyezés. Az iszap mezőgazdasági felhasználását hasznosként ítélik meg, de számos kérdést is felvet. A 86/278/EK irányelv³³ a szennyvíziszap mezőgazdasági felhasználása során a környezet, és különösen a talaj védelméről rendelkezik. Szigorú jogi, talaj- és környezetvédelmi előírásokat támaszt az elhelyezéssel kapcsolatosan.

A szennyvíziszap mezőgazdasági felhasználása hatósági engedélyhez kötött tevékenység, szigorú ellenőrzés mellett, előírt nyilvántartási kötelezettség betartásával. Vizsgálják a kölcsönös megfeleltetés keretén belül az engedélyezés szabályait, a területi tilalmak (pl. legelőre kijuttatás) betartását, illetve a bejelentési és dokumentációs kötelezettség teljesítését.

Ebben a csoportban szerepel még a *mezőgazdasági tevékenységből származó nitrát vegyületek által okozott vízszennyezés csökkentése, megelőzése*. Ezeket az előírásokat a mezőgazdasági termelőknek figyelembe kell venniük mind a növénytermesztés, mind az állattenyésztési tevékenység során, mind a szennyvizek, mind az öntözésre felhasznált vizeket illetően.

A követelmények egyik része az állattartó telepekre vonatkozik, a másik része a növénytermesztésre. Az ellenőrzés csak a nitrátérzékeny területeken³⁴ történik, s a helyes mezőgazdasági gyakorlat betartását vizsgálja. A 91/676/EGK Tanácsi rendelet³⁵ határozza meg a környezetvédelmi előírásokat, melyeket a tagállamoknak a „Helyes Gazdálkodási Gyakorlat” szabályai közé be kell építeniük.

A Tanács 91/676/EGK irányelve a vizek mezőgazdasági eredetű nitrát-szennyeződésekkel szembeni védelméről szól (röviden nitrátirányelv). A mezőgazdasági anyagok által okozott édesvíz- és tengervízszennyezés olyan mezőgazdasági gyakorlatból származik, mint a műtrágya és a szerves trágya túlzott mértékű használata.

A tagállamoknak ki kell jelölni a nitrát által veszélyeztetett zónákat, és a kijelölés után akcióprogramot kell kidolgozniuk. A kölcsönös megfeleltetés előírásai kiterjednek az évente kijuttatható nitrogén mennyiségre, a lejtős területeken történő trágyázás szabályaira, a tárolásra, a trágyatárolók kialakítására, az adatszolgáltatás és nyilvántartás rendjére. A mező-

³² A magyar jogszabály, azaz a 219/2004. (VII. 21.) Korm. rendelet 1. sz. melléklete szerint a forrás szerint megkülönböztetünk szerves trágyából, műtrágyából, olajból, üzemanyagból, növényvédőszerből valamint egyéb forrásból származó szennyezést (pl. mosóvíz). Az üzemanyagtartályok használatát a 11/1994. (III.25.) KM rendelet és a 9/2008. (II.22.) ÖTM rendelet határozza meg.

³³ HL L 181., 1986. 7. 4.

³⁴ Nitrátérzékeny területek Magyarországon: a MePAR szerinti fizikai blokkok szintjén közzétett a 43/2007 (VI. 1.) FVM rendeletben szereplő blokkok; az egységes környezethasználati engedélyezési eljárás alá tartozó állattartó telepek, valamint az ezekhez tartozó trágyatároló területe; a nagy létszámú (pl. 30 ló, 50 szarvasmarha, 100 sertés, 200 juh, kecske stb.) állattartó telepek, s trágyatárolók; s a külön jogszabály szerinti trágyafeldolgozás területe.

³⁵ HL L 375., 1991. 12. 31.

gazdasági területre évente szerves trágyával kijuttatható nitrogén hatóanyag mennyisége nem haladhatja meg a 170 kg/ha értéket. A nitrátérzékeny területen gazdálkodó folyamatos nyilvántartást köteles vezetni. Lejtős területeken a trágyázás csak a lejtő meredekségének megfelelően történhet. Istállótrágya csak az előírások betartása mellett tárolható termőföldön. A trágyatároló kapacitásának 6 havi trágya befogadására kell elegendőnek lennie. A nyilvántartás a gazdálkodási napló tápanyag-gazdálkodásra, trágyázásra, parcellaművelésre, és állattartásra vonatkozó lapjainak a vezetését jelenti. A gazdálkodó évente köteles adatot szolgáltatni (nitrát adatlap) a mezőgazdasági tevékenység helye szerinti illetékes talajvédelmi hatóságnak.

IV. Ellenőrzések és szankciók

Az ellenőrzési rendszer komplex, az összes feltétel áttekintő, egységes és egyidejű. Az ellenőrizendő gazdaságok kiválasztása egy előzetes kockázatelemzés alapján történik a Bizottság 1122/2009/EK rendelet 51. cikke alapján. A kötelezően ellenőrizendők arányát a támogatást igénylő mezőgazdasági termelők legalább egy százalékában határozta meg az EK rendelet előre rögzített kiválasztási elvek szerint. Jogszabályok meghatározhatnak minimum ellenőrzési arányt az 1122/2009/EK rendelet 50. cikk.(1) bek. alapján, ekkor az egy százalékos arány helyett az adott arányt kell alkalmazni.³⁶ Az ellenőrzésért a szakosított ellenőrző szervek felelősek. A tagállamok nagy része a kifizető hatóságot jelölte ki a kölcsönös megfeleltetésért felelős illetékes ellenőrző hatóságnak.

Az ellenőrzés két típusa ismeretes: az egyik az igazgatási ellenőrzés³⁷, míg a másik a helyszíni ellenőrzés³⁸.

Az ellenőrök a helyszínen ellenőrzési jegyzőkönyvet készítenek. Az illetékes hatóság az ellenőrzést követően határozatot hoz, amely tartalmazza a meg nem feleléseket, azok értékelését súlyosság, mérték, tartósság és ismétlődés szempontjából. A tanácsi és a bizottsági rendeletekben³⁹ előírt követelmények alapján, amennyiben a gazdálkodók nem tartják be a JFGK előírásait, s az ellenőrzések során feltárássra kerülnek a hiányosságok, a kölcsönös megfeleltetés keretében szankciókat kell eszközölni, és egyidejűleg jelenteni kell a szabályszegést a Bizottságnak.

A KM komplex ellenőrzési rendszer, amely lehetőséget teremt a mezőgazdasági termelőknek juttatott közvetlen kifizetések csökkentésére vagy megszüntetésére abban az esetben, ha a termelő nem tartja be a kölcsönös megfeleltetés szabályait.

A Tanács 73/2009/EK rendelete szerint a tagállamoknak arányos, objektív és a progresszivitás elvén alapuló ismérvek szerint részben vagy egészben vissza kell vonniuk a közvetlen támogatást - a környezetvédelmi szankciók mellett - amennyiben a mezőgazdasági termelő nem tartja be az előírt szabályokat.

³⁶ A kedvezményezettek legalább 1%-át kell a kölcsönös megfeleltetés szempontjából ellenőrizni, kivéve azokat a kölcsönös megfeleltetési területeket, ahol a szabályozás kifejezetten magasabb ellenőrzési arányt ír elő (szarvasmarha jelölés 10%, a juh és kecske megjelölés területén pedig 3%).

³⁷ 1122/2009/EK rendelet 49. cikke alapján. Korábban a 796/2004/EK rendelet 43. cikke szerint adminisztratív ellenőrzés néven szerepelt.

³⁸ 1122/2009/EK rendelet 50-54. cikke szerint, a 73/2009/EK rendelet 22. cikk (1) bek. alapján.

³⁹ 73/2009/EK tanácsi rendelet és a 1122/2009/EK bizottsági rendelet.

A tanácsi rendelet 24. cikke szerint a csökkentést a támogatás százalékos arányának alapulvételével kell kiszámítani. A csökkentésnek a jogsértés súlyosságával arányosnak kell lennie, ezért fejezi ki a tanácsi rendelet százalék formájában.

Az alkalmazandó *szankciókat* két nagy csoportba sorolhatjuk: az egyik a gondatlanságból adódó meg nem felelések, a másik a szándékosan elkövetett jogszabályellenes tevékenységek.

Az ellenőrző hatóság a megállapított tényállásokat „szándék”, „súlyosság”, „mérték” és „tartósság” kritériumok alapján értékeli. További értékelési kritérium az „ismétlődő jelleg”, illetve a „csekély mértékű meg nem felelés”.

Az 1122/2009/EK rendelet 71. cikke alapján, amennyiben a meg nem felelés a termelő gondatlanságából ered, támogatáscsökkentést kell alkalmazni. Ez a támogatáscsökkentés főszabályként a teljes összeg⁴⁰ 3 százaléka. A kifizető ügynökség határozhat úgy is, hogy ezt az értéket a teljes összeg 1 százalékára csökkenti, vagy 5 százalékra növeli.

A szándékos meg nem felelés a gondatlansághoz képest szigorúbb megítélés alá esik a kölcsönös megfeleltetés szankcionálási rendszerében. A teljes közvetlen támogatási összeget 15, 20, vagy 100%-kal kell csökkenteni. Ha a termelő szándékosan követte el a meg nem felelést, akkor főszabályként a támogatáscsökkentés a teljes összeg 20 százaléka. A kifizető ügynökség dönthet úgy, hogy ezt az értéket a teljes összeg 15 százalékára csökkenti, vagy a teljes összeg 100 százalékára növeli.

VI. Befejezés

Összefoglalásként megállapítható, hogy a kölcsönös megfeleltetés minimum szabályrendszere nem új követelményrendszer. Már korábban is létezett az Európai Unióban, azonban 2003-ban vált kötelezővé bevezetése. A KM legfontosabb célkitűzése, hogy egészséges környezetben éljünk, megfelelő minőségű élelmiszerekhez jussanak a fogyasztók, és olyan mezőgazdaságot támogasson az Európai Unió, mely környezettudatosan működik. A gazdálkodóknak tudatosan kell a jogszabályi előírásokat figyelniük, illetve dokumentálni a gazdálkodásukat. A KM bizonyítja a társadalom számára a gazdának juttatott agrártámogatások jogosságát. Két elemből tevődik össze, a helyes mezőgazdasági és környezeti állapot előírásaiból, és a jogszabályban foglalt gazdálkodási követelményekből. Nem a szankcionálás a célja, hanem az előírások betartása, a gazdálkodók környezettudatosságának javítása.

Szigorúnak kell tekinteni a rendszert, mivel az ellenőrzés objektív és részletesen kidolgozott rendszer alapján folyik. Az ellenőrzések tapasztalatainak elemzése segítséget nyújthat a feltételrendszer minél hatékonyabb és „gazdálkodóbarát” működéséhez.

A mezőgazdaságnak úgy kell értékes, egészséges élelmiszereket előállítani, hogy közben megőrzi a táj, a vidék, az élővilág, a környezet sokszínűségét.

A helytelen mezőgazdasági gyakorlat és a szakszerűtlen, nem az előírásoknak megfelelő gazdálkodás, beavatkozás visszafordíthatatlan károkat okoz a természetben, környezetünkben, és ez veszélyezteti az emberi létet is.

⁴⁰ A közvetlen támogatások teljes összegét kell érteni alatta, amelyet a termelőnek nyújtottak, vagy neki jár a ténymegállapítás naptári évében a kérelme alapján.

ERIKA FARKAS CSAMANGÓ

DAS UMWELTSCHUTZANFORDERUNGSSYSTEM DER EINHALTUNG
DER ANDERWEITIGEN VERPFLICHTUNGEN IN DER EU

(Zusammenfassung)

Die nicht gute landwirtschaftliche Praxis und die nicht fachgemäße, nicht den Vorschriften entsprechende Bewirtschaftung, die Eingriffe können der Natur und unserer Umwelt irreversible Schäden verursachen. Von der Landwirtschaft wird die konsequente Geltendmachung der Umweltaspekte besonders erwartet. Vorliegende Studie stellt die Bestimmungen der als Bedingung der landwirtschaftlichen Förderungen vorgeschriebenen Umweltschutzvorschriften dar. Die Bedingung der Beihilfen der Landwirte knüpft sich auch an die restlose Einhaltung bestimmter Umweltschutz-, Tierschutz- und Lebensmittelsicherheitsvorschriften. Die Auszahlungen verknüpft die Union zur Erfüllung der Anforderungen des sog. „cross-compliance“, d.h. der anderweitigen Verpflichtungen. Der Begriff der anderweitigen Verpflichtungen beinhaltet die Gesamtheit der im Interesse der Erhaltung der gesamten Summe der gemeinschaftlichen landwirtschaftlichen Beihilfen einzuhaltenden Vorschriften und Anforderungen, bzw. er beinhaltet das sich daran knüpfende Kontroll- und Sanktionssystem. Das System der anderweitigen Verpflichtungen schafft einen Kontakt zwischen den Vorschriften des Richtigen Landwirtschaftlichen und Umweltzustandes, bzw. und der landwirtschaftlichen Beihilfen. Das System der Einhaltung anderweitiger Verpflichtungen schafft einen Kontakt zwischen dem Guten Landwirtschaftlichen und Umweltzustand (HMKÁ), bzw. den in Rechtsnormen abgefassten Betriebswirtschaftlichen Anforderungen (JFGK), bzw. den direkten landwirtschaftlichen Beihilfen. Wenn der Landwirt die vorgeschriebenen Regeln nicht einhält, dann ist — neben den Umweltsanktionen — mit der Reduzierung der für ihn zu zahlenden Beihilfen zu rechnen. Die anzuwendenden Sanktionen können in zwei Gruppen gegliedert werden: die eine ist die sich aus Fahrlässigkeit ergebenden Nichterfüllungen, die andere ist die absichtlich begangenen vorschriftswidrigen Tätigkeiten.

Die Studie präsentiert die kurze Darstellung der Einhaltung der anderweitigen Verpflichtungen, das Anforderungssystem der EU mit besonderer Hinsicht auf die Umweltbestimmungen.

HEGEDŰS ANDREA

Eligazodás az élettársi kapcsolat különféle változatainak útvesztőjében*

„Ami az ünnepi kötetből kimaradt...”
Filó Erikának szeretettel

Előszó

Jelen munka megírására az a személyes tapasztalatból merített tény sarkallt, hogy mind a laikusok, mind a jogászai szakma képviselői számára fejtörést okoz, az élettársi kapcsolatok újfajta rendszerében való eligazodás.

Az átláthatatlanságot az újonnan egymást követően megjelent bejegyzett élettársi kapcsolatról szóló két törvény¹, és e törvények által módosított nagyszámú egyéb vonatkozó jogszabály, valamint a kodifikációs folyamat során napvilágot látott számos elképzelés, a „végső” eredményként kihirdetésre került új Ptk., majd az ismét folytatódó kodifikáció, továbbá az érintett jogszabályok hatályba lépése körüli bizonytalanságok, vagyis a szabályozás „sokszínűsége” generálta.

Leszögezhető tehát, hogy korábban a jogalkotás „mostohagyermek”-ként kezelt élettársi kapcsolatot illetően jogi szabályozás hiányára immár nem panaszkodhatunk.

Valóban nem egyszerű a kérdés, a tisztánlátáshoz legalább hét „alapjogszabály”², és számos egyéb, részterületet érintő apróbb jogszabály áttanulmányozására volt szükség, me-

* Kézirat lezárva: 2011. január 31.

¹ 2007. évi CLXXXIV. törvény – a bejegyzett élettársi kapcsolatról; a 2009. évi XXIX. törvény – A bejegyzett élettársi kapcsolatról, az ezzel összefüggő, valamint az élettársi viszony igazolásának megkönnyítéséhez szükséges egyes törvények módosításáról (továbbiakban: Bét.)

² 1959. évi IV. törvény – A Polgári Törvénykönyvről (továbbiakban: Ptk.);

2009. évi CXX. törvény – A Polgári Törvénykönyvről (továbbiakban: új Ptk.); Ehhez kapcsolódóan szeretném leszögezni, hogy a 2010. évi LXXIII. törvény a Polgári Törvénykönyvről szóló 2009. évi CXX. törvény hatályba nem lépéséről, valamint az ezzel összefüggő törvénymódosításokról, úgy rendelkezett, hogy az új Ptk. nem fog hatályba lépni. Tekintettel azonban arra, hogy az élettársakra vonatkozó rész – legalábbis főbb vonalaiban – hosszas egyeztetések eredményeként alakult ki, és eredetileg az új Ptk. Harmadik könyveként szabályozni tervezett Családjog Könyv (továbbiakban: CSK.)-ben nyert volna elhelyezést, az arra vonatkozó rendelkezések tehát nagyrészt időtállóknak tűnnek, ezért azok vázlatoszerű ismertetésétől nem tekintettem el.

Jelenleg ismét folytatódik a kodifikáció, és tart az új Ptk. „újragondolásának” folyamata a Vékás Lajos akadémikus vezette munkabizottság által, amelynek munkája kapcsán véglegesnek mondható tervezet 2011. végére várható, ami a jelenlegi elképzelések szerint 2013-ban lépne hatályba.

2007. évi CLXXXIV. törvény – A bejegyzett élettársi kapcsolatról;

lyek mellett, hogy olykor önmagukban is nehezen áttekinthetők, időnként egymással sincsenek teljesen összhangban.

Jelen munka, terjedelmi korlátok miatt, csupán az elhatárolások ismertetésére szorítkozik, megjegyezve ugyanakkor, hogy számos további kérdés vetődik fel e rövid tanulmány megírását és remélhetőleg elolvasását követően is.

1. A hagyományos értelemben vett (*de facto*) élettársi kapcsolat³

1.1. Hatályos szabályozás

1.1.1 Az élettársi kapcsolat fogalma, létrejövetele és megszűnése

Az *élettársi kapcsolat fogalmát* jelenleg a Polgári Törvénykönyv 685/A.§-a határozza meg, amely idevonatkozóan a közelmúltban, 2009.07.01-jei hatállyal módosult. Az új fogalom-meghatározás szerint:

*Élettársi kapcsolat áll fenn két olyan házasságkötés vagy bejegyzett élettársi kapcsolat létesítése nélkül közös háztartásban érzelmi és gazdasági közösségben (életközösségben) együtt élő személy között, akik közül egyiknek sem áll fenn mással házassági életközössége, bejegyzett élettársi életközössége vagy élettársi kapcsolata, és akik nem állnak egymással egyenesági rokonságban vagy testvéri, féltestvéri kapcsolatban.*⁴

A fogalomból az alábbi következtetéseket vonhatjuk le:

- Élettársi kapcsolatot két, akár külön, akár azonos nemű személy⁵ létesíthet.
- Közös háztartásban, érzelmi és gazdasági közösségben (életközösség) való együttélés a feltétele.
- A kizáró okok köre az új fogalom szerint bővült:
 - A felek ne álljanak egymással egyidejűleg sem házasságban, sem bejegyzett élettársi kapcsolatban. (Formális kapcsolat sem állhat fenn köztük.)
 - A felek ne éljenek mással egyidejűleg életközösségben, vagyis ne éljenek házasságban, bejegyzett élettársi kapcsolatban, vagy élettársi kapcsolatban. (Formálisan fennállhat a kötelék, de életközösségről nem lehet szó.)
- Újként jelennek meg a *relatív akadályok* is, vagyis a felek nem lehetnek egymásnak egyenesági rokonai, illetve testvérei (féltestvérei) sem.

2009. évi XXIX. törvény – A bejegyzett élettársi kapcsolatról, az ezzel összefüggő, valamint az élettársi viszony igazolásának megkönnyítéséhez szükséges egyes törvények módosításáról (továbbiakban: Bét.);

2008. évi XLV. törvény – Az egyes közjegyzői nemperes eljárásokról (továbbiakban: Kjnp.);

1982. évi 17. tvr. – Az anyakönyvekről, a házasságkötési eljárásról és a névviselésről (továbbiakban: Atvr.); 2010. évi I. törvény – Az anyakönyvi eljárásról.

³ A jogirodalom, elhatárolva az élettársi kapcsolat „alap” változatát az újonnan létrehozott kategóriáktól, vagyis a nyilvántartásba vett és bejegyzett élettársaktól, egyre gyakrabban *de facto élettársaknak* nevezi őket. Ld. Szakértői Javaslat az új Polgári Törvénykönyv tervezetéhez. (szerk: Vékás Lajos) Complex Kiadó, Budapest, 2008. (továbbiakban: Szakértői Javaslat) 470.

⁴ A korábbi fogalmat módosította a Bét. 6.§-a. (Hatályos 2009. július 1-jétől.)

⁵ Az Alkotmánybíróság 14/1995. (III. 13.) AB határozatában foglaltaknak megfelelően, a férfi és nő kitétel két személyre változott. A felek nemének tehát többé nincs jelentősége. A vonatkozó módosítást bevezette az 1996. évi XLII. törvény.

- Az élettársi kapcsolatot jelenleg *nem kötelező sem regisztráltatni* (ld. az Élettársi Nyilatkozatok Nyilvántartásába a közjegyzőnél bejegyeztetni),⁶ *sem pedig* – kizárólag azonos neműek esetén, az anyakönyvvezetőnél *a bejegyzett élettársi kapcsolatok anyakönyvébe bejegyeztetni* (ld. bejegyzett élettársi kapcsolat)⁷.

Az élettársi kapcsolat az életközösség létesítésével *jön létre*, és *megszűnik*, ha az élettársak egymással házasságot kötnek, bejegyzett élettársi kapcsolatot létesítenek, vagy az életközösségüket megszakítják, illetve valamelyik fél elhalálozik. Mindez a fogalomból vezethető le anélkül, hogy jogszabály kimondaná.

1.1.2. Az élettársi kapcsolat joghatásai

1.1.2.1. Polgári jogi vonatkozások

- *Az élettársi kapcsolatot a Ptk. a „polgári jogi társaság” nevesített eseteként szabályozza*: A házastársakra vonatkozó közös vagyon vélelme rájuk vonatkoztatva nem érvényesül. Az élettársak együttélése alatt az általuk szerzett *közös vagyonnak* olyan arányban lesznek tulajdonosai, amilyen arányban annak megszerzésében közreműködtek. Ha a közreműködés aránya nem állapítható meg, azt azonos mértékűnek kell tekinteni. A háztartásban és a gyermek nevelésében végzett munka a szerzésben való közreműködésnek számít.⁸
- A bírói gyakorlat szerint, ha az élettársak házasságot kötnek, akkor az élettársi viszony alatt szerzett és a házasságba bevitt vagyon a házastársi közös vagyon része lesz, melyre már a házastársi vagyontársaság szabályai vonatkoznak.
- Az élettársnak *törvényes öröklési joga nincs*; élettárs csak végintézkedés útján örökölhet.

1.1.2.2. Családjogi vonatkozásban

- Együtt élő élettársak közös *gyermeke* felett az élettársak mindegyike teljes joggal gyakorolhatja a szülői felügyeleti jogokat. Az apa szülői jogait – ez esetben általában – teljes hatályú apai elismerő nyilatkozat vagy emberi reprodukcióra irányuló eljárásban való részvétel alapozza meg.
- Ha egy gyermekét egyedül nevelő szülő létesít élettársi viszonyt, az élettárs a szülő előző kapcsolatából származó gyermeke felett nem rendelkezik szülői jogokkal; e jogok a vérszerinti szülőt illetik meg. Az élettárs pedig a hagyományos értelemben vett *nevelő szülőnek* minősül.
- *Tartási igény* nem léphet fel az élettárs élettársával szemben.
- *A lakáshasználat* rendezésére vonatkozóan sem találunk konkrét jogszabályi rendelkezést a hatályos jogban.

1.1.2.3. Egyéb jogi vonatkozásai:

- Más jogágakban az élettársnak, mint *hozzátartozónak* a házastárshoz hasonló jogai lehetnek, így pl.

⁶ Ld. 2. pont.

⁷ Ld. 3. pont.

⁸ Ld. Ptk. 578/G.§

- Munkajog⁹ és társadalombiztosítási jog¹⁰ terén a házastárs jogaival szinte azonos jogokat élvez.
- Az élettárs büntetőjogi vonatkozásban megtagadhatja a tanúvallomást és a nyilatkozattételt.¹¹
- Az élettársi viszony is lehet alapja az összeférhetetlenségnek, pl. bíró nem járhat el hozzátartozójának ügyében, így élettársának ügyében sem.¹²
- A fedezetelvonással járó szerződéseknél a hozzátartozóra vonatkozó hátrányos vélelem vonatkozik az élettársra is.¹³

1.2. Az élettársi kapcsolat szabályozása az új Ptk. Családjog Könyvében¹⁴

1.2.1. Az élettársi kapcsolat fogalma, létrejövetele és megszűnése

Az új Ptk-ban a fogalom a Családjog Könyvben nyer elhelyezést, ezáltal a jogintézmény első ízben nyer családjogi értékelést. A hatályos fogalomhoz képest némi eltérés mutatkozik, az alábbiak szerint:

*Élettársi kapcsolat áll fenn két olyan, házasságkötés nélkül közös háztartásban, érzelmi közösségben (életközösségben) együtt élő személy között, akik közül egyiknek sem áll fenn mással házassági életközössége vagy élettársi kapcsolata, és akik nem állnak egymással vér szerinti leszármazáson vagy örökbefogadáson alapuló egyenesági rokonságban vagy testvéri, féltestvéri kapcsolatban.*¹⁵

- A kizáró okoknál a bejegyzett élettárs azért nem kerül külön kiemelésre, mert az új szabályozás szerint, ahol a törvény házastársat említ, azon a bejegyzett élettársat is érteni kell.¹⁶ A különbség tehát etekintetben csupán látszólagos.
- Változás a fogalomban, hogy a gazdasági közösséget nem tekinti többé a CSK. az élettársi kapcsolat feltételének.
- A relatív akadályok köre pontosításra kerül, hiszen az egyenesági rokonságot kibővíti az örökbefogadás útján keletkezett „egyesági rokonsággal” is.

A CSK-ban kerül sor annak elsőkénti törvényi kimondására, hogy az élettársi kapcsolat az életközösség létesítésével jön létre, és megszűnik, ha az élettársak egymással házasságot kötnek vagy az életközösségük véget ér.

⁹ A Munka Törvénykönyvéről szóló 1992. évi XXII. törvény 139.§ (2) bekezdése szerint az élettárs közeli hozzátartozó. Ld. még pl. 84.§; 90.§; 139.§; stb.

¹⁰ A társadalombiztosítási nyugellátásról szóló 1997. évi LXXXI. törvény 4. § (1) bekezdése; 45. §; 54. §; 96. § (2) bekezdése stb. rendelkezik az élettársakról.

¹¹ Ld. A Büntető Eljárásról szóló 1998. évi XIX. törvény (továbbiakban: Be.) 82. § (1) bekezdése.

¹² Ld. Be. 21.§; és a Polgári Perrendtartásról szóló 1952. évi III. törvény (továbbiakban: Pp.) 13. § (1) bekezdés c) pontja.

¹³ Ptk. 203.§.(2) bekezdés.

¹⁴ Ld. 2. lábjegyzet, új Ptk-hoz fűzött indokolás.

¹⁵ CSK. 3:90.§ (1) bekezdés.

¹⁶ Bét. 3.§ (1) bekezdés b) pontja.

1.2.2. A jogintézményre vonatkozó szabályozás tagolódása a CSK-ban, az élettársi kapcsolat joghatásai

A Családjog könyv „Az élettársi kapcsolat” elnevezésű *Negyedik része az alábbi címekből és szakaszból áll, mely részletezésből is jól látható, hogy az élettársak számára viszonylag széles körben biztosított jogok kerültek megfogalmazásra.*

1. cím: *Általános rendelkezések*

- Az élettársi kapcsolat létrejötte és megszűnése
- Az élettársi kapcsolat családjogi hatásai

2. cím: *Az élettársi tartás*

- Az élettársi tartásra való jogosultság
- A tartásra való érdemtelenység
- A tartási képesség
- A tartás sorrendje az élettárs és a házastárs között
- A rokontartás szabályainak alkalmazása

3. cím: *Az élettársak vagyoni viszonyai*

- Az élettársi vagyoni szerződés
- Az élettársak közti törvényes vagyoni jogi rendszer

4. cím: *Az élettársak lakáshasználatának rendezése*

- A lakáshasználat szerződéses rendezése
- A lakáshasználat bírói rendezése
- Az élettársak közös jogcíme alapján lakott lakás használatának rendezése
- Az élettárs feljogosítása a másik élettárs kizárólagos jogcíme alapján lakott lakás használatára
- A lakáshasználat újrendezése

1.2.3. Az időtartam jelentősége az élettársi kapcsolat jogkövetkezményeinél.

A számos részletkérdésen túlmenően fontos változás, hogy a CSK. a lényegesebb joghatások tekintetében csupán az élettársi kapcsolat *meghatározott ideig tartó fennállásához fűz jogkövetkezményeket. A tartás és lakáshasználat rendezése kérdésénél alapfeltételként követeli meg, hogy az élettársi kapcsolat a felek között legalább tíz éve, illetve amennyiben a kapcsolatból közös gyermek is származott, legalább egy éve fennálljon.*

Ezen túlmenően a *Kódex Öröklési jog Könyvében* (továbbiakban: ÖK.)¹⁷ is találunk az élettársakra vonatkozó rendelkezéseket. Bár az élettárs *nem lesz törvényes örökös*, öröklési jogcímen azonban holtig tartó *használati jog* illeti meg a közösen használt lakáson és az abban lévő berendezési és felszerelési tárgyakon, ha az életközösség közötté és az örökható között legalább *tíz évig* folyamatosan, és az öröklés megnyíltakor is fennáll.¹⁸ A közös gyermekekre ez esetben azért szükségtelen kitérni, mivel a gyermek egyébként is törvényes

¹⁷ Az új Ptk. Hatodik Könyve (továbbiakban: ÖK.).

¹⁸ ÖK. 6:62.§

örökösként jelentkezik, és szülője, mint túlélő élettárs, természetesen a gyermekkel, az általa megörökölt ingatlanban élhet tovább.

2. A nyilvántartott (regisztrált) élettársi kapcsolat, avagy az Élettársi Nyilatkozatok Nyilvántartását érintő főbb szabályok¹⁹

2.1. Előzmények

Az élettársi kapcsolat keletkezése és megszűnése – ellentétben a házassággal – nem ködök hatósági aktushoz, kötelező regisztrációhoz. Az utóbbi évtizedekben azonban egyre nő az élettársi kapcsolatok száma, és egyre gyakrabban merül fel velük kapcsolatban személyi és vagyoni viszonyaik (öröklés, társadalombiztosítás, közös vagyon megosztása, stb.) rendezésének szükségessége.

A kapcsolat fennállásának bizonyítása a különféle jogviszonyokban az érdekeltet terheli.

A bizonyítás eddig sok esetben nehézkes volt. Legfeljebb arra volt módja a feleknek, hogy közokiratban, egymást élettársakként elismerő nyilatkozatot tegyenek a közjegyző előtt, vagy e kapcsolatukról a jegyzői kérjenek tanúsítványt pl. egy hitelkérelem elbírálásához.

2.2. Az Élettársi Nyilvántartás bevezetése

A helyzet orvoslására irányuló változás új jogi kategóriát vezetett be. Az Élettársi Nyilatkozatok Nyilvántartásának (a továbbiakban: élettársi nyilvántartás) 2010. január 01-jei hatállyal történő alkalmazhatóságával a jogalkotó biztosítja a Ptk. szerinti (de facto) élettársi kapcsolatban élő személyeknek azt a lehetőséget, hogy a hatósági tevékenységet végző közjegyző előtt, kapcsolatuk fennállásáról, illetve arról, hogy az már nem áll fenn, nyilatkozatot tehetnek. E tényt a közjegyző bejegyzí a Magyar Országos Közjegyzői Kamara által működtetett számítógépes adatbázisba. A kapcsolat fennállásának ténye ezzel egyszerűen bizonyítást nyerhet.

Az élettársi nyilvántartás tehát igazolja, hogy egymással élettársi kapcsolata áll fenn azoknak, akiknek az élettársi kapcsolat fennállásáról szóló közösen tett nyilatkozata az élettársi nyilvántartásban szerepel.

Igazolhatja a nyilvántartás ugyanakkor azt is, hogy a nyilvántartásban szereplő élettársak élettársi kapcsolata már nem áll fenn.

A nyilvántartásban való részvétel fakultatív.

2.3. Az élettársi nyilvántartás tartalma, kezelése

Az Élettársi Nyilatkozatok Nyilvántartása az élettársi kapcsolat fennállása bizonyításának megkönnyítése céljából a következőket tartalmazhatja:

- két, cselekvőképes, nagykorú kérelmező által közjegyző előtt közösen tett azon nyilatkozatot, hogy egymással a Polgári Törvénykönyv szerinti élettársi kapcsolatban (a továbbiakban: élettársi kapcsolat) élnek, vagy
- legalább az egyik kérelmezőnek a közjegyző előtt tett azon nyilatkozatát, hogy már nem áll fenn élettársi kapcsolata a vele együtt korábban nyilvántartásba vett személlyel.

¹⁹ A nyilvántartás lehetőségét a Bét. vezette be. Az általa létrehozott vonatkozó szabályok beillesztésre kerültek az egyes közjegyzői nemperes eljárásokról szóló 2008. évi XLV. törvénybe (Hatályba lépett: 2010.01.01-jén).

Az élettársi nyilvántartás *nem igazolja* viszont az élettársi kapcsolat fennállását, ha

- a) az élettárs utóbb tett, az élettársi kapcsolat fenn nem állásáról szóló nyilatkozatát az élettársi nyilvántartásba bejegyezték,
- b) az élettársak egyike meghalt vagy
- c) az élettársak bármelyike utóbb házasságot köt vagy bejegyzett élettársi kapcsolatot létesít.

Akik a nyilvántartásban az élettársi kapcsolat fenn nem állásáról szóló nyilatkozat bejegyzéséig együtt szerepelnek, azokról – amíg mindkettőjük él vagy bármelyikük utóbb házasságot nem köt, vagy bejegyzett élettársi kapcsolatot nem létesít – vélelmezni kell, hogy egymással élettársi kapcsolatban állnak. *A vélelem megdönthető.*

Az élettársi nyilvántartásba *újabb nyilatkozat nem* jegyezhető be, amíg a korábban nyilvántartásba vett élettársi kapcsolat fennállását az élettársi nyilvántartás igazolja.

Az élettársi nyilvántartás adatait a *közjegyző és az országos kamara (MOKK)* kezeli. Az országos kamara működteti a nyilvántartásban szereplő adatok kezelésére szolgáló, folyamatosan a felhasználók rendelkezésére álló *informatikai alkalmazást*. A számítógépes adatbázis létrehozásának eredményeképpen e bizonyítási eszközhöz az állampolgárok és azon hatóságok, amelyek számára az, feladatuk ellátásához szükséges, komolyabb költség- és időráfordítás nélkül hozzáférhetnek, lényegesen leegyszerűsítve ezzel számos eljárást.

Ezáltal az *(ellen)bizonyítás terhe is átkerül a hivatalos szervekre.*

A közjegyző *tanúsítványt* az érintett személy élettársi nyilvántartásban szereplő adatainak igazolása céljából kizárólag a nyilvántartásban szereplő személynek, illetve az adatigénylésre jogosult más személynek vagy szervnek állíthat ki.

2.4. Az eljárás és annak megindítása

A nyilatkozat felvételére irányuló eljárás az élettársak *közös kérelmére* vagy az élettársi kapcsolat *fenn nem állásáról szóló nyilatkozat esetén bármelyik élettárs kérelmére* indul. Ha a közjegyző csak az egyik élettárs nyilatkozata alapján jegyezte be az élettársi kapcsolat fenn nem állásáról szóló nyilatkozatot, az erről szóló végzést a *másik élettársnak is kézbesíti.*

Közös kérelem esetén a közjegyző illetékességét az élettársak bármelyikének lakóhelye vagy tartózkodási helye megalapítja.

A közjegyző az élettársi kapcsolatra vonatkozó nyilatkozat megtétele előtt – az *általános kioktatási kötelezettsége* keretében – az élettársat *tájékoztatja*, hogy mi tekintendő élettársi kapcsolatnak, az hogyan keletkezik, hogyan szűnik meg és milyen családjogi, vagyoni-jogi és öröklési jogi következményekkel jár.

Élettársi kapcsolatra vonatkozó nyilatkozat csak *személyesen* tehető.

Az eljárásban *bizonyításnak nincs helye.*

A közjegyzőnek az élettársi nyilvántartásba történő *bejegyzésről szóló végzése* tartalmazza a nyilvántartásba bejegyzésre kerülő adatokat is; a *jogerős végzésnek ugyanaz a hatálya*, mint a bíróság jogerős ítéletének. A közjegyző az élettársi nyilvántartásba az adatokat a végzés meghozatalával egyidejűleg, a fellebbezésre tekintet nélkül jegyzi be.

2.5. Az Élettársi Nyilatkozatok Nyilvántartásának jelentősége

Bizonyítás megkönnyítése

Az élettársi kapcsolat nyilvántartásba vétele egy *tényhelyzet*en alapuló kapcsolat fennállásának *bizonyítását* könnyíti meg.

A közjegyző által nyilvántartásba vett élettársi kapcsolat *új jogintézményt* nem hoz létre, csupán lehetőséget ad arra, hogy *nemétől és szexuális irányultságától függetlenül* a (de facto) *élettársi kapcsolatban élő személyek* (további két feltételnek – nem cselekvőképtelen, nagykorú – való megfelelés esetén) kérhessék élettársi kapcsolatuk *nyilvántartásba vételét*.

Joghatás keletkezés

A nyilvántartásba vételhez az eredeti szövegváltozat szerint, további *joghatás* is fűződött,²⁰ hiszen ha *különböző nemű* élettársak a regiszterben szerepeltek, a születés és az attól visszafelé számított 300 nap között, a nyilvántartásba vételhez *apasági vélelem* kapcsolódott. Ennek további feltétele volt, hogy az anya nem állhatott mással, a fenti időszak alatt egyidejűleg házassági kötelékben is. Ezt azért kell hangsúlyozni, mert a házassági kötelék fennállása (persze az életközösség ilyenkor egyidejűleg nem állhat fenn) önmagában nem zárja ki az élettársi kapcsolat létét, és nyilvántartásba vételét sem, ugyanakkor az apasági vélelem keletkeztető hatását igen. Ha a 300 nap alatt az anyának több bejegyzett élettársi kapcsolata volt, a vélelem akkor sem állhatott fenn.

Ehhez kapcsolódott azon rendelkezés is, miszerint az élettársak közös *kérelmére* az élettársi nyilvántartás tartalmazhatta az élettársak nyilatkozatát a születendő közös gyermekeik *családi nevé*ről.

Tekintettel arra, hogy az apasági vélelem keletkeztető joghatást, és az ahhoz kapcsolódó, születendő gyermek nevére való nyilatkozási lehetőséget is *hatályon kívül helyezték*, jelenleg a kapcsolathoz *minden szempontból ugyanazon joghatások* fűződnek, mint a nyilvántartásba nem vett, Ptk. szerinti *de facto* élettársi kapcsolathoz.

3. A bejegyzett élettársi kapcsolat főbb szabályai

3.1. Hatályos szabályok

3.1.1. Előzmények

A teljesség kedvéért megemlítenéd a bejegyzett élettársak jogintézményét először megteremteni kívánó *sikertelen kísérletként* említhető azon törvény, mely 2009. január 1-jén lépett volna hatályba. Az Országgyűlés ugyanis 2007 decemberében, az utolsó ülésnapján, az ilyen horderejű döntéshez szükséges szakmai egyeztetést, alkotmányos követelményeket és a kodifikációs folyamat addigi eredményeit jórészt figyelmen kívül hagyva, azt megkezdve, elfogadta a *bejegyzett élettársi kapcsolat*ról szóló 2007. évi CLXXXIV. törvényt. Az új jogszabály – mely *minden nagykorú személy számára* lehetővé tette volna, hogy *nemétől és szexuális irányultságától függetlenül* bejegyzett élettársi kapcsolatot létesíthessen, sértve ezzel a házasság védelmének alkotmányos elvét, közel azonos szintre helyezvén a két jog-

²⁰ 2010.01.01. – 2010.12.31 között. Az apasági vélelem keletkeztető joghatást azonban az egyes pénzügyi tárgyú törvények módosításáról szóló 2010. évi CLIX. törvény, 2011.01.01-jei hatállyal, hatályon kívül helyezte.

intézményt – nem ütötte meg az „alkotmányossági mércét”, ezért az Alkotmánybíróság még a hatályba lépése előtt, a 154/2008. (XII.17.) AB határozattal, alkotmányellenesség címén megsemmisítette, ezáltal hatályba lépésére sem kerülhetett sor.

Az AB határozat szerint viszont nem alkotmányellenes a bejegyzett élettársi kapcsolat jogintézményének létrehozása azonos nemű személyek számára, ők ugyanis az Alkotmány alapján házasságot nem köthetnek. Az egyenlő méltóságú személyként kezelésüket azonban biztosítani kell, az Alkotmány korlátai között, a házastársakéhoz hasonló jogállást biztosítva számukra. Az azonos neműek tartós párkapcsolata számára ugyanis az elismerés és a védelem igénye – mivel ők házasságra nem léphetnek – az emberi méltósághoz való jogból²¹, és az abból származtatott önrendelkezési jogból, az általános cselekvési szabadságból, illetve a személyiség szabad kibontakoztatásához való jogból [8/1990. (IV. 23.) AB határozat, ABH 1990, 42, 45.] levezethető.

Különnemű párok esetében azonban a „házasság vagy élettársi kapcsolat” szabad választás kérdése, ezért az ő esetükben indokolatlan és alkotmányellenes a közöttük létrehozni tervezett új kapcsolati forma lehetővé tétele.

Ilyen előzmények után az Országgyűlés megalkotta a 2009. évi XXIX. törvényt a bejegyzett élettársi kapcsolatokról, az ezzel összefüggő, valamint az élettársi viszony igazolásának megkönnyítéséhez szükséges egyes törvények módosításáról, amely ezúttal körültekintően, az AB határozatára is figyelemmel igyekezett meghatározni az újonnan megalkotott jogintézmény kereteit. (Az új jogszabály figyelemre méltó újítása továbbá, hogy egyúttal megteremtette a hagyományos értelemben vett, *de facto* élettársi kapcsolatban élők számára a fakultatív regisztráció lehetőségét is. Lásd erről a 2. pontot.)²²

3.1.2. A bejegyzett élettársi kapcsolat létrejötte

*Bejegyzett élettársi kapcsolat akkor jön létre, ha az anyakönyvvézető előtt együttesen jelenlévő két, tizennyolcadik életévét betöltött, azonos nemű személy személyesen kijelenti, hogy egymással bejegyzett élettársi kapcsolatot kíván létesíteni.*²³

Kiskorú részére bejegyzett élettársi kapcsolat létesítése nem engedélyezhető.

A bejegyzett élettársi kapcsolat létrejöttére – mint ahogy az az előzőekben is jól látható – a házasságkötés garanciális szabályainak mintájára határoz meg rendelkezéseket a törvény. Ezen túlmenően szintén a házasságkötéshez hasonlóan a bejegyzett élettársi kapcsolat létesítését megelőző eljárásban a feleknek nyilatkozniuk kell arról, hogy bejegyzett élettársi kapcsolatuknak legjobb tudomásuk szerint *nincs törvényes akadálya*, valamint igazolniuk kell azt is, hogy kapcsolatuk törvényes feltételei fennállnak.

A kapcsolat létesítésével összefüggő további részletszabályok az anyakönyvekről, a házasságkötési eljárásról és a névviselésről szóló 1982. évi 17. törvényerejű rendeletben²⁴ található, mely jogszabályt előreláthatólag 2012.01.01. napjával a 2010. évi I. törvényként kihirdetett új, Anyakönyvi eljárásról szóló törvény vált majd fel.

A tvr. rendelkezik többek között arról is, hogy

- a kapcsolat létrehozásának időpontját a felek kívánságát figyelembe véve kell kitűzni, a kapcsolat létrehozását megelőző eljárásról készített jegyzőkönyv felvéte-

²¹ Alkotmány 54. § (1) bekezdés.

²² A törvény bejegyzett élettársakra vonatkozó rendelkezései 2009.07.01. napjával, míg az Élettársi Nyilatkozatok Nyilvántartására (fakultatív regisztráció) vonatkozó rendelkezések 2010.01.01. napjával léptek hatályba.

²³ Bét. 1. § (Hatályba lépett: 2009.07.01-jén.)

²⁴ (A vonatkozó rész hatályba lépett: 2009.07.01-jén.)

létől számított hat hónapon belül *bármikor*. A házasságkötéseknél irányadó 30 napos kötelező várakozási idő rájuk tehát nem vonatkozik!

- A bejegyzett élettársi kapcsolat létesítése *nyilvános és méltóságteljes*. Ettől eltérni csak akkor lehet, ha a felek ezt kérik.
- *Két tanú* jelenléte szükséges az eljárás során.
- A kapcsolat létrehozására irányuló nyilatkozatnak *egybehangzónak* kell lenni (mindkét fél igent kell, hogy mondjon), mely nem köthető sem időhöz, sem feltételhez.

Az anyakönyvvezető a kijelentés megtörténte után a bejegyzett élettársi kapcsolat létrejöttének tényét a *bejegyzett élettársi kapcsolatok anyakönyvébe* bejegyzi. A bejegyzés deklaratív hatályú.

3.1.3. A bejegyzett élettársi kapcsolat joghatásai

A bejegyzett élettársi kapcsolat joghatásait illetően általánosságban a *Csjt. házasságra* vonatkozó szabályai az irányadók. Az Alkotmánybíróság döntéseiből következően *eltérések csak ott lehetségesek, ahol ezek az azonos neműek közti párkapcsolatok természetéből következnek*.

Ezzel a külön törvény tulajdonképpen *családjogi jogintézményként* ismeri el a bejegyzett élettársi kapcsolatot, és csak a házasságtól *eltérő szabályokra utal*.

A jogintézmény ennek megfelelően a *házassággal azonos tartási, vagyoni, lakáshasználat jogához kapcsolódó és öröklési jogi joghatásokkal jár*.

A különbségek pedig az alábbiakban nyilvánulnak meg:

- A törvény a bejegyzett élettársi kapcsolatban élőknek nem teszi lehetővé *gyermek közös örökbefogadását*. A bejegyzett élettársak egyrészt együttesen nem fogadhatnak örökbe, másrészt arra sincs lehetőségük, hogy az egyik bejegyzett élettárs partnerének gyermekét örökbe fogadják.
- Nem alkalmazhatóak esetükben a *házassági névviselés szabályai*.
- Az *emberi reprodukcióra irányuló, külön törvény szerinti eljárásokban* sem vehetnek részt.
- A bejegyzett élettársi kapcsolat továbbá *apasági vélelmet* sem keletkeztet.

3.1.4. A bejegyzett élettársi kapcsolat megszűnése

A bejegyzett élettársi kapcsolat megszűnik

- a) az egyik bejegyzett élettárs halálával,
- b) bírósági felbontással (polgári peres eljárás útján) vagy
- c) a felek közös kérelmére, közjegyző általi megszüntetéssel (közjegyzői nemperes eljárás útján).²⁵

A bejegyzett élettársi kapcsolat megszűnésére, a házasság megszűnésére vonatkozó rendelkezéseket kell alkalmazni, de a törvény a felek *egyező akaratnyilvánítása* (közös meg egyezés) esetén a bírósági eljárásnál *rugalmasabb és gyorsabb, új jogintézményként* létre-

²⁵ Ld. Kjnp. A vonatkozó rész hatályba lépett: 2009.07.01. napján.

hozott *közjegyzői eljárásban* is lehetőséget ad a megszüntetésre, ha a felek a törvényben meghatározott kérdéseket megegyezéssel rendezik.

A bejegyzett élettársi kapcsolat közjegyző általi megszüntetésének *feltételei* a következők:

- a) azt a bejegyzett élettársak *befolyásmentesen, közösen* kérik,
- b) egyik bejegyzett élettársnak *sincs olyan gyermeke*, akinek tartására a bejegyzett élettársak közösen kötelezettek,²⁶ és
- c) a bejegyzett élettársak az őket egymással szemben terhelő, jogszabályon alapuló *tartás, a közös lakás használata*, valamint – az ingatlanon fennálló közös tulajdon megszüntetése kivételével – a bejegyzett élettársi *közös vagyon megosztása* kérdésében *közjegyzői okiratba vagy ügyvéd által ellenjegyzett magánokiratba* foglaltan megegyeztek.

Ha a felek *egyezségét* a közjegyző *jóváhagyta*, a bejegyzett élettársi kapcsolatát *végzés-sel megszünteti*. A felek egyezségét jóváhagyó végzés a bíróság által jóváhagyott egyezséggel, a bejegyzett élettársi kapcsolatot megszüntető végzés pedig a bíróság ítéletével azonos hatályú. A végzések *ellen nincs helye felülvizsgálati kérelemnek*.

Az eljárásban *bizonyításnak és igazolásnak nincs helye*.

A *személyes megjelenés kötelező*.

3.2. Bejegyzett élettársi kapcsolat az új Ptk. Családjog Könyvében²⁷

Az új Ptk. *Családjog Könyvének Harmadik része* – a házasság jogintézménye és az élettársi kapcsolat közé ékelve – a bejegyzett élettársi kapcsolat címet viselte. A kifejtés a jogintézmény főbb szabályainak három szakaszt szentelt.

A Bét-tel egyezően meghatározta a bejegyzett élettársi kapcsolat *fogalmát*, és szolt a *joghatásokról*, végül utal arra, hogy a részletszabályokról *külön törvény* rendelkezik. Várhatóan az újonnan elkészülő Ptk. sem rendelkezik többről.

Utószó

A szerző egyik nagy dilemmája az elnevezésbeli egységesítés kérdése, mely vonatkozásban még jogirodalomról nemigen, gyakorlatról is alig-alig beszélhetünk. A regisztrált élettársi kapcsolat elnevezést, a médiában és a hétköznapiakban oly sokszor hangoztatott bejegyzett élettársakkal való azonosítástól eltérően, magam inkább a „nyilvántartott” élettársakra használok, tekintettel a kodifikációs folyamat első, közel egy évtizedig tartó időszakában használt kifejezés tartalmi megfeleltetésére, valamint a jogszabályi rendelkezések nyelvtani, nyelvi értelmezésére.²⁸ Bár külföldön a fogalom sok esetben valóban a bejegyzett élet-

²⁶ Ld. CSK.

²⁷ Ld. 2. lábjegyzet, új Ptk.-hoz fűzött indokolás.

²⁸ Az új Polgári Törvénykönyv Konceptiója (továbbiakban: *I. Konceptió* 52. ; megjelent a magyar Közlöny 2002. év 15. szám II. kötetben) a *regisztrált élettársi kapcsolat* törvényes feltételei kidolgozásának szükségességéről szól. Leszögezi, hogy nem azokat a külföldi mintákat tartja követendőnek, ahol kizárólag egynemű élettársak számára a házasság intézményét helyettesítő jogintézményként hozták létre a regisztrált élettársi kapcsolat lehetőségét (lásd: Dánia, Németország), hanem azokat, amelyek más rendeltetést szánnak a jogintézménynek (lásd: Hollandia).

társi kapcsolat „szó szerinti” fordításából eredeztethető, azonban ott többnyire nincs egy „harmadik”, nyilvántartott változat is.²⁹ A bejegyzett élettársi kapcsolat nézetem szerint semmiképpen sem azonosítható a regisztrált élettársi kapcsolattal, ugyanis előbbi esetben lényegesen többről van szó, mintsem pusztán regisztrálásról.

Bízom abban, hogy az élettársak valamennyi változatát érintő szabályozásnak a gyakorlatban való letisztulása a túlbujánczó jogszabályalkotást leegyszerűsíti, és a kodifikációs fo-

Bár az új Polgári Törvénykönyv Konceptiója és tematikája a 1003/2003.(I.25.) Korm. határozatával elfogadott szöveg, amely a határozat mellékleteként megjelent a Magyar Közlöny 2003. évi különszámában. (továbbiakban: II. Konceptió. 51.) „nem javasolja regisztrált élettársi kapcsolatok bevezetését”. A kérdés továbbgondolásra érdemes.

Tóth Ádám szerint szükség van valamilyen egyszerű és alacsony költségű nyilvántartásra, ahová az élettársi együttélési szándékot be lehet jelenteni. A nyilvántartás felállítását a már létező közjegyzői nyilvántartások mellett tartja elképzelhetőnek. v.ö. TÓTH ÁDÁM: *Élettársi nyilvántartás*. In: *Közjegyzők Közlönye*. 2003/4. sz. 12-14.

2005 májusában benyújtott *képviselői önálló indítvány*, melyet az Országgyűlés Hivatala T/16349. számon vett nyilvántartásba, az *élettársi kapcsolatok regisztrálása* címet viseli. A törvényjavaslat lehetővé tette volna az élettársi kapcsolat anyakönyvezető általi regisztrálását, amennyiben egyik fél sem él házassági kötelékben. Az ily módon regisztrált kapcsolatok lényegi következménye, hogy az élettársat az öröklés, valamint a közös lakás használatára nézve a házastársakkal azonos jogállásúnak ismerte el. v.ö. T/16349 Törvényjavaslat Általános indoklás. letölthető: <http://www.mkogy.hu/irom37/16349/16349.pdf>

Kárpáti József szerint a szabályozás jövője az igazi jogi garanciákkal körülbástyázott, a házasság jogintézménye és az élettársi kapcsolat közé illeszthető, bejegyzett életpartnerség intézményének a bevezetése, mely hatósági bejegyzéssel, azaz konstitutív hatállyal jönne létre, és a nyilvántartásból való törléssel ugyanilyen módon szűnne meg. v.ö. KÁRPÁTI JÓZSEF: *A regisztrált élettársi kapcsolat az új PTK koncepciójában*. *Fundamentum*, 2005/2. 87. A Polgári Törvénykönyv vonatkozó része a Harmadik Könyv, Családjogi Javaslat – normaszöveg és indoklás. Budapest, 2006. március 31. (továbbiakban: CSK. 2006.) az élettársi jogviszony nyilvántartása elnevezés alatt az élettársi kapcsolat tényének bejegyzését teszi lehetővé a helyi önkormányzat jegyzője által vezetett nyilvántartásba. (CSK. 2006.3:88.§(1) bekezdés)

A Polgári Törvénykönyv normaszöveg tervezetének (hivatalosan a második, munkapéldány jelleggel pedig már a többedik) 2007. október 29-re dátumozott változata (továbbiakban: CSK. 2007.) nem használja a regisztráció kifejezést, ehelyett új jogintézményként említi a bejegyzett élettársi kapcsolatot, mely az anyakönyvvezető előtti tett akaratnyilatkozáttal jönne létre, és amely a házastársakra vonatkozó jogokat és kötelezettségeket nagyrészt rájuk is kiterjesztené (tartás, lakáshasználat, vagyoni viszonyok rendezése). 3:101.§ A tervezet szerint „Az anyakönyvvezető által vezetett nyilvántartás részletes szabályairól külön törvény rendelkezik. (3:101.§ (4) bekezdés.)

A 2008.03.25. napján jelent meg Polgári Törvénykönyv normaszöveg tervezetének újabb változata (továbbiakban: CSK. 2008.), mely szerkezetileg változatot csupán a bejegyzett élettársi kapcsolat intézményén, azt ugyanis a házasság és az élettársi kapcsolat között, a Harmadik Részben helyezi el: 3:85.§ A kapcsolat az anyakönyvvezető előtti egybehangzó akaratnyilatkozáttal jön létre.

(Valamennyi normaszöveg tervezet az Igazságügyi és Rendészeti Minisztérium honlapján vált hozzáférhetővé, melyek azonban mára nem érhetők el.)

Lényegében ezen a felálláson a 2009-ben elfogadott, de hatályba nem lépett Ptk. (2009. évi CXX. törvény) sem változtatott.

A normaszöveg tervezetekhez, és elfogadott, de hatályban nem lépett törvényhez képest valamelyest eltérő álláspontot képvisel a Szakértői Javaslat 3:86.§-a. A bejegyzett élettársi kapcsolatot nemtől függetlenül tenné lehetővé, mely – eltérően a korábbi elképzelésekhez képest – az anyakönyvvezető e célból vezetett nyilvántartásba való bejegyzése által jönne létre. A nyilvántartásnak tehát konstitutív hatálya lenne.

²⁹ A fogalom a jogirodalomban sem egységesen használt. Registrerat partnerskap, azaz bejegyzett partnerkapcsolat Svédországban. v.ö. SZEIBERT ORSOLYA: *Az élettársak és vagyoni viszonyaik*. Hvg-Orac, Budapest. 2010. 113.

Registreret partnerskab, azaz bejegyzett partnerkapcsolat Dániában. v.ö. SZEIBERT 118., míg Szentistváninál nyilvántartott partnerkapcsolatként szerepel. v.ö. SZENTISTVÁNI RÉKA: *Azonos neműek párkapcsolatai*. In: *Közjegyzők Közlönye*, 2000/12. sz. 5.

Reistrert partnerskap, azaz bejegyzett partnerkapcsolat Norvégiában. v.ö. SZEIBERT: 125.; ugyanígy fordítja a fogalmat SZENTISTVÁNI: 7.

Geregistreerd partnerschap, azaz bejegyzett partnerkapcsolat Hollandiában. v.ö. SZEIBERT: 140.; Szentistváninál nyilvántartott partnerkapcsolatként szerepel. SZENTISTVÁNI: 10.

Lebenpartnerschaftsgesetz (LpartG) az ún. regisztrált partnerkapcsolat fogalmát rögzíti, melynek érvényes létrejötte hatósági bejegyzéshez kötött. v.ö. TOLDI JUDIT: *Az élettársi kapcsolat értékelése a német alkotmányban*. In: *Jogelméleti Szemle*. 2005/3. sz. 5.

lyamat „második felvonásának” eredményeként a fogalmak is egyértelmű tartalmat hordoznak majd, mindenki számára.

ANDREA HEGEDŰS

AUSKENNEN IN DEM LABYRINTH DER VERCHIEDENEN VARIANTEN DER LEBENSGENOSSISCHE BEZIEHUNG

(Zusammenfassung)

In dem letzten Jahrzehnt wurde der Rechtsschaffungsvorgang sich verschnellert, wonach die lebensgenossische Beziehung, die wurde als Stiefkind vom ungarischen Gesetzgeber verwaltet, heutzutage in sieben Rechtsnorm³⁰ geregelt ist.

Der Author bemüht sich mit Abgrenzung die in Ptk. (das ungarische Bürgerliches Gesetzbuch) geregelt „de facto” lebensgenossische Beziehung und die vor dem Standesamt entstehende registrierte lebensgenossische Beziehung. Die wichtigste Grundlage in der Abhandlung: Begriffstimmung, Entstehung und Abbruch der Beziehungen und ihre Rechtswirkungen mit Rücksicht auf geltende Regelung und auf die vorbereitenden familienrechtlichen Normen in neuem ungarischen Bürgerliches Gesetzbuch.

Die Abhandlung betrachtet als zentrale Frage die eindeutige Abgrenzung der Ausdrücke der „registrierte” und „eingetragte” Lebensgefährte, und die Benutzung dieser Begriffe mit Rücksicht auf der Rechtsicherheit.

³⁰ Gesetz vom 1959. IV. – über Bürgerliches Gesetzbuch (im weiteren: BGB)

Gesetz vom 2009. CXX. – über Bürgerliches Gesetzbuch (im weiteren: neues BGB). Ich bemerke dass, der Rechtsnorm nicht in Kraft treten wird nachdem Gesetz vom 2010. LXXIII. über Zusammenhängende Gesetzänderungen. Der Teil der Lebensgefährte wurde aber durch lange Einigung entstehen, so diese Vorschrift scheinen als dauerhaft, hierfür hat ich von ihre schematische Darlegung nicht abgesehen.

Gesetz vom 2007. CLXXXIV. – über die eingetragte lebensgenossische Beziehung. (Ich bemerke, dass der Rechtsnorm von das Verfassungsgericht in Beschluss 154/2008. (XII. 17.) wegen Verfassungsverletzung für nichtig erklärt wurde.

Gesetz vom 2009. XXIX. – über die eingetragte lebensgenossische Beziehung, und zusammenhängend über einige Gesetzänderungen

Gesetz vom 2008. XLV. – über einige notarielle nichtstreitige Verfahren

Gesetz vom 1982. 17. – über Personenstandsregister, über die Eheschliessung und über die Namensrecht

Gesetz vom 2010. I. – über die Personenstandsregister

POKOL BÉLA

Jog és morál

A tanulmány két részből áll, az első rész önmagában veszi szemügyre a morálelmélet fő kérdéseit, és e tisztázás után a második részben a morál és a jog közötti összefüggések és különülések állnak a középpontban. Ezzel a felépítéssel szakítani akarunk a témát érintően, a jogelmélettel foglalkozók körében megfigyelhető azzal a kiindulóponttal, mely a morálelmélet területén végzett önálló kutatás nélkül adotttnak veszi és elfogadja a morál valamelyik elméletét, és így igyekszik megadni a morál és a jog közötti kapcsolatokra az elméleti választ.

1. A morál, a közmorál (közerkölcs) és kritikai erkölcs

Az utóbbi évtizedekben domináns morál- és erkölcselméletek terén két szembenálló pozíció látszik kirajzolódni. Egyikben, melyet Hegelhez, később Jheringhez, majd Nicolai Hartmannhoz köthetünk, ma pedig főként a komunitárius (közösségelvű) morálelméletek (pl. McIntyre, Michael Sandel, Charles Taylor)) a fő hordozói, a társadalmi közösség szellemi képződményeinek szintjén önálló erkölcsi/morális szabály- és értékrendszer létezik, melyet a mindenkori új generációk tagjai csak szocializálnak, belsővé tesznek, és ezután az ehhez való igazodást belülről a lelkiismeret, kívülről a közösségi helytelenítés szankcionálja. E pozíció néhány képviselője szerint lényeges sajátosság még, hogy az erkölcsre/morálra irányuló elméleti reflexiók csak feltárhatják ezt az objektíven létező szabály- és értékrendszert, és ezzel tudatosabbá tehetik az ehhez való viszonyt, ám ezt nem módosíthatják, az ettől eltérő értékek hirdetése legfeljebb csak zavart okozhat ebben. A szembenálló másik pozíció a felvilágosodás individualista szemléletében alakult ki, és fő megfogalmazójának Kantot kell tekinteni, mai képviselője pedig elsősorban John Rawls és Habermas. Ez a pozíció – a morált az egyes ember tudatos döntéséhez téve – már a kiindulópontokban eltekint a társadalomban létező és az egyént kívülről kötő morális/erkölcsi szabályok létététől. Ebből fakad az is, hogy ez a morális/erkölcsi értékek rendszerének egyéni, tudatos alakítása felé semmilyen korlátot nem állít a létező közösségi erkölcs/morál képében, és ez lehet az adott elmélet kiindulópontjának módszertani következménye, mint Kantnál, vagy egy történelmi utalással arra – mint Habermasnál –, hogy ma már nem létezik a régebben még létező erkölcsi szabályok rendszere, és az egyéni morális döntések kialakításának szabadsága az átfogó közösségek helyességre vonatkozó nézeteitől a modern állapotok tartozéka. Ezen állítás tarthatóságát még a két pozíció elemzése közben empirikusan szemügyre vesszük majd, amihez az anyagot az amerikai Lawrence Kohlberg morálszociológiai vizsgálataiból vesszük.

Még általánosságban jelezni kell, hogy az erkölcs és a morál kifejezések sokszor szinonimaként használatosak, de van olyan használatuk is, melyben az „erkölcs” a társadalmi közösség szabályrendjére vonatkozik, míg a „morál” inkább az egyén ehhez igazodó erkölcsi döntésének kifejezésére, és akkor ezt morális döntésnek nevezik inkább. Ebből ered, hogy az a pozíció, mely ab ovo eltekint a társadalmi közösség szintjén levő objektív erkölcsi rend lététől, tendenciaszerűen inkább a morál kifejezést használja e kérdéskör tárgyalásánál. De e kettébontásnak vannak olyan változatai is, melyek az erkölcsöt mint közerkölcsöt ragadják meg, és alacsonyabb státusú közösségi normatív rendnek tekintik, míg a morált egy e feletti, reflektáltabb és absztraktabb normatív rendnek, mintegy az erkölcs felettes megítélőjének. (Pl. Otfried Höffe és a magyar Heller Ágnes elemzése tartoznak ide.)

Elemezni kell, hogy a történelmi változások során a mai modern korokig hogyan változott általában a szellemi szférák – jog, tudomány, művészet, erkölcs – anyagának változtathatósága. Ugyanis ha tartalmilag megnézzük az erkölcs-morálemlétek két említett irányzatának szembenállását, a közösségi erkölcsöt feltevő és az egyéni morális döntést ehhez szilárdan hozzákötő, illetve ezáltal azt meg nem változtatható pozíciót, és ezzel szemben a morált az egyén szabad reflexiójával önmaga számára létrehozó pozíciót, akkor az utóbbit mint a közösségi erkölcs anyagának teljes szabadsággal változtatható pozícióját, míg az előbbi mint a közösségi erkölcsöt mozdulatlanak és változatlanak feltevő pozíciót ragadhatjuk meg, és így is kifejezhetjük a szembenállásuk egy fontos aspektusát. Ennek középpontba emelése aztán összehasonlíthatóvá teszi az erkölcs/morál területének két szembenálló pozícióját a más szellemi szektorokban a változtathatóságról és ennek korlátairól szóló vitákkal és itt megfigyelhető történelmi trendekkel.

1.1. Közerkölcs és egyéni morál

Nézzük Hegel, egyének feletti, objektív közerkölcsöt kiemelő álláspontját az erkölcs/morál kérdésében: „De az egyének egyszerű azonosságában (...) az erkölcsös úgy jelenik meg, mint az egyének általános cselekvésmódja – mint *erkölcs* (Sitte) –, az erkölcsösnek megszokása pedig mint második természet, amely az első, pusztán természetes akarat helyébe lépett (...) A pedagógia az emberek erkölcsössé tételének művészete (...) Az erkölcsi nem elvont, mint a jó, hanem intenzív értelemben valóságos. (...) Az erkölcsivel kapcsolatban tehát mindig csak a két szempont lehetséges, hogy vagy a szubsztancialitásból indulunk ki, vagy pedig atomisztikusan járunk el, s az egyediségtől mint az alaptól emelkedünk fölfelé.”¹ És mivel az ember természetes érzéki hajlandóságai felett a közösség objektív erkölcsi normái csak szoktatással válnak a felnövekvő ifjú ember második természetévé – teszi hozzá Hegel –, „ennyiben az erkölcsöshöz hozzátartozik a szokás (...) mert ez megköveteli, hogy a szellem edzett legyen önkényes ötletekkel szemben, s ezeket megtörje és legyűrje, hogy az ésszerű gondolkodásnak szabad útja legyen”.²

1.1.1. Jhering morálemlélete

Rudolf von Jhering bő fél évszázaddal ezután, az 1870-es években Hegel nyomán haladt az erkölcsi-morális rend megragadása felé. Alapgondolata az, hogy az addigi elméletek ál-

¹ HEGEL, GEORG WILHELM FRIEDRICH: *A jogfilozófia alapvonalai vagy a természetjog és az államtudomány vázlatai* (Ford. Szemere Samu). Akadémia Kiadó, Budapest, 1971. 183–186.

² HEGEL i.m.

tal középpontba emelt erkölcsi és morális érzék, melyet az egyes emberek tudatában létezőnek vélnek, és amelyet a morálnak és az erkölcsnek gondolnak a filozófusok, már csak derivátum, és ezeken túlra kell figyelni igazán az elemzőnek: a társadalomban lévő objektív erkölcsi-morális rendre. Az egyes ember születése után csak szocializálja az objektív erkölcsi rendet, és ez belső morális érzékként, lelkiismereti irányítóként hat cselekedeteire és gondolataira, ám a kutatót nem csaphatja be az egyes ember szubjektív meggyőződése, hogy ő csak lelkiismerete alapján cselekszik. Szublimáltan, megnevesítve a társadalom létezésének szükségleteit, de az erkölcs és a morál lelkiismereti parancsai csak olyan magatartási mintákat és értékköveteléseket állítanak fel az egyes ember felé, melyek valamilyen közvetítéssel a társadalom adott korszakban és feltételek közötti fennállásához nélkülözhetetlenek. Ha e fennállási feltételek megváltoznak, akkor a történelem tanúsága szerint megváltozik a társadalom objektív erkölcsi rendje, és más normákat és értékköveteléseket továbbítanak az új generációk tagjai felé, így azok már más morális érzék és lelkiismereti parancsnok által hajtva fognak cselekedni és gondolkodni: „Das Verhältniss der objectiven sittlichen Ordnung, zu der ich neben dem Rechte auch die Moral und Sitte zähle, und des subjectiven sittlichen Gefühls drehte sich für mich gänzlich um, nicht letzteres erschien mir mehr als die Quelle der ersteren, wie die herrschende Theorie lehrt, sondern erstere als die des letzteren. Alle sittliche Normen und Einrichtungen haben nach meiner Überzeugung ihren letzten Grund in den praktischen Zwecken der Gesellschaft”.³ A jheringi morálfelfogás fő kritikája Kant szubjektív morális tudatot abszolutizáló elméletével szemben fogalmazódott meg. Hogy példával világítsuk meg a szembenállását: a kanti etika abszolút morális parancsként megfogalmazott büntetéselméletével szemben Jhering nézőpontja a büntetés társadalom fennállásához szükségességét hangsúlyozza, és így ha ez a szükségesség esetleg egy esetben már nem áll fenn, akkor értelmetlen a büntetés.

A morál és az erkölcs társadalom működéséhez és fennállásához szükséges feltétlenülújtáskénti megfogalmazása mellett Jhering ezek eltérő történelmi fokon megjelenő formáihoz is a külső társadalmi evolúcióból veszi a magyarázatot. A kezdeti emberi közösségek létfeltételeinek fizikai környezethez tapadása és ennek folyamatos fizikai erővel legyűrése e közösségekben az erényeket a fizikai erővel azonosította, és a latin vis, virtus (erő), az angolban a „virtue” (erény) kifejezés még ma is hordozza ezt. De a német Tugend (erény) kifejezés is a taugen, tauglich (alkalmas) kifejezésből létrejőve az erény kezdetben fizikai alkalmasságot megragadó jellegét mutatja a mai kutató számára, és ahogy a magasabb fejlettségre érkező emberi közösségek társadalmi a fizikai erőn túl bonyolultabb feltételek biztosítását és ezeknek az egyének közvetlen létérdekei fölé emelkedő, sőt néha azokkal szemben álló jellegét hozta létre, indult meg a szellemítettebb erények etimológiai rögzítése, és jött létre az erkölcs és a morál parancsainak mai szellemi-értékszintű rögzítése. Ebben a fejlődésben egyben a korábban differenciálatlan és jórészt a külső viselkedésre figyelő erkölcsi világ differenciálódása indult meg, és jött létre a modern európai fejlődésben a jog, a morál és a külső viselkedési (illetm, udvariasság) erkölcsi normarend különbsége.

Jhering három kifejezést használ a jogon túli erkölcsi-morális világ jelzésére: a „Sitte”, mely evolucionárius kiindulópontként valamikor még a teljes szférát befogta, mára azonban már csak a külső érintkezési és beszédformákra vonatkozó normákat jelenti; a „Sittlichkeit”, mely már a belső érületi hozzáállást is involválja a megkövetelt magatartások mellett; és végül a „Moral”, mely még tisztábban a belső érületet emeli ki a megkövetelt cselekvésben.

³JHERING, RUDOLPH: *Der Zweck im Recht. Zweiter Band. Druck und Verlag von Breitkopf und Härtel.* Leipzig, 1898³. X.

Magyarra fordításban azonban a két utóbbit nem tudjuk különválasztani, és Jheringnél is nehéz elvi különbséget találni erre, sokszor összerosódnak, és inkább úgy tudjuk a különbségüket megragadni, hogy egyik oldalról pusztán a megkövetelt magatartás tanúsítását magában foglaló Sitte – és ez ma már tartalmilag az illem és az udvariasság normarendszereit jelenti –, másik oldalról a belső érülettel kísérést is kiemelő „sittliche” és „moralische” szavak kettébontása a fontos. Jhering több kísérletét a világos elválasztás megadására úgy lehetne összefoglalni, hogy a mai Sitte (erkölcs) parancsai már csak a konkrét külső viselkedési és beszédformák kötelező normáit jelentik (az illem, az udvariasság, a divat normarendjeivel), míg a morális parancsok absztraktabb síkon fogalmazódnak meg (segítsd a szegényt, ne legyél kemény szívű az elesettekhez, legyél önfeláldozó szeretettedhez, őszinte legyél kapcsolataidban, légy bátor a rosszal való szembeszállásban stb.), és ezek kifejtésénél, illetve ezek mások általi megsértésénél az egész belső lelkiismereti világ pozitívan, vagy felháborodva negatívan megmozdul. Ám az utóbbi – az erősebben belső érzületként megjelenése ellenére is – az ember külső társadalmának nélkülözhetetlen életfeltételeit védi. Még egy átmenetet is találhatunk Jheringnél a külső cselekvési minta-követés és a belső lelkiismeret melletti cselekvés felé eltolódás jelzésére, a pusztán illemtudó cselekvés és a tisztességtudó cselekvés különválasztásával, az elsöre a „Schicklichkeiten” a másokra az „Anstand” kifejezésekkel.⁴

Jhering ad egy történeti bemutatást is az európai kultúrákban a valamikori egységes erkölcsi rend differenciálódására, és a pusztán külső viselkedésre szűkülő erkölcs mellett a morál és a jog különválására. Leírásában a görögöknél a „diké” még az egyén felé irányuló teljes normarendet együtt jelentette, sőt itt az egységes etikai felfogásban még az „esztétikai” is benne volt, és a jó egyben a szépet is jelentette. És hogy ez az emberi közösségek alsó fokain általánosan is jellemző volt, azt mutatja, hogy az ősi héberben is a „mischpat” ugyanígy a jogi, a morális és az erkölcsi rendet együtt jelentette, azzal a különbséggel a görög dikéhez képest, hogy a héberben e rend isteni parancs-jellege állt a középpontban: „Alles ist Mischpat: das Ritualgesetz sowohl, welches unserer „Sitte” entspricht, wie die zehn Gebote, in denen Moral und Recht noch ununterschieden neben einander liegen. Ganz dasselbe gilt vom dhárma der Inder”.⁵ Ez az egység aztán a rómaiaknál szűnik meg, ahol egyik oldalra elválik a jog, a másik oldalra a morál és az erkölcs, de e két utóbbi itt még együtt marad. A morál és az erkölcs nyelvileg nem is kap külön jelzést a rómaiaknál, mindkettőre a „mos”, „mores” szavak vonatkoznak, és ezt még a szokásjogra is használják. A későbbi nyelvi fejlődés folyamán aztán a németben válik külön a pusztán külső viselkedésre vonatkozó erkölcsről („Sitte”) a belső érülettel kísért cselekvésre a „Sittlichkeit” és a morális cselekedet kifejezése. A legújabb időkben aztán e három társadalomirányítási rend – erkölcs, morál, jog – mellé további külső magatartásirányítási rendként még létrejött negyedikként a divat, és a modern társadalom embereinek viselkedését ezek irányítják.

A morális jó és rossz különbségét is a társadalom létfeltételeiből vezeti le Jhering, és szemben a kanti etika tanításával az emberi cselekvések nem önmagukban jók vagy rosszak morális értelemben, hanem ha szublimáltak is, de a társadalom fennállásához és harmonikus működéséhez szükséges célok és funkciók biztosítása szempontjából minősülnek ilyennek. És az eltérő emberi közösségek társadalmi fennállásához szükséges eltérő létfeltételek mellett az egyiknél morális jónak minősülhet az, ami a másik társadalomban halálos bűnnek számíthat. Sőt ugyanannak a társadalomnak eltérő állapotaiban is az azokhoz szük-

⁴ JHERING i.m. 32–36.

⁵ JHERING i.m. 52–53.

séges létfeltételek másként minősíthetik a cselekvések morális értékét, és például a háborúban az ellenség megölése nem bűn, míg béke idején az emberölés morálisan bűnnek számít. A jó és a rossz éppúgy, mint a teljes morális-erkölcsi rend az egyes társadalmak létfeltételei és céljai oldaláról határozódik meg: „Gut in physischen Sinne nennen wir, was unsern Körper oder unserer Empfindung wohl thut, böse oder schlecht, was uns schadet oder unangenehm berührt. Ganz in demselben Weise nennt die Gesellschaft von ihrem Standpunkt aus in Bezug auf das menschliche Handeln gut im sittlichen Sinne dasjenige, was ihr Dasein fördert oder ihr Wohlsein erhöht, schlecht, böse dasjenige, was demselben Abbruch thut”.⁶ A morális kötelesség éppígy a társadalom létének és céljainak egyén felé parancs formájában való megjelenésként kap megfogalmazást Jheringnél: „Pflicht ist das Bestimmungsverhältniss der Person für die Zwecke der Gesellschaft”.⁷ Az egyén saját fenntartásának biztosítását az egoizmusával és a gyönyörözésre törekvésével végzi, az egyéni létehez szükséges társadalom fenntartását pedig az erkölcsi és morális kötelességek követésével, a belenevelt morális érzék és lelkiismeret működésén keresztül. (Csak zárójelben kell megjegyezni, hogy Jheringgel szinte egy időben, de tőle függetlenül az osztrák Georg Jellinek is hasonlóan alapozta meg a kanti „individuáletikával” szembeállított „szociális etika” koncepcióját.⁸)

1.1.2. Hartmann etikája

Nicolai Hartmann az 1920-as évek végén Kant szubjektív morálielméletével szemben szintén Hegel nyomán építette ki az erkölcsi-morális szférára vonatkozó etikai elméletét, különösen az 1925-ös Etikája után – ahol egy kanti apriorisztikus alapozást még elfogadott a materiális értékek magyarázataként – az 1932-ben megjelent monográfiájában.⁹ Átfogóbban is a társadalom szellemi szektorainak, illetve az egyén szellemi fejlődésének a viszonyát a középpontba állítva az egyéni öntudat fokozódó átszellemítettségének tekinti azt a folyamatot, melyben a megszülető mindenkori generációk tagjai a puszta lelki öntudatból eljutnak a nevelés és a fejlődésük hatására a társadalomban felhalmozott szellemi tartalmak elsajátításához, és ezek segítségével aztán cselekedeteik ezreiben a társadalom közösségének elért fejlettségi fokán mindenkor újratermelik a közösség és benne saját létfeltételeiket. Hartmann fontos kiemelése, hogy a közösség egészének szintjén objektivált (rögzített) szellemi tartalmak – jogi normák, erkölcsi értékek és szabályok, művészeti élmények és ismeretek – elsajátítása nyomán egy általános jogérzék, erkölcsi érzék, szépérzék jön létre mindenkor az egyes emberekben, és ez egy stabil rendszerben összegzi az adott szellemi szektorok anyagának működését. Pl. hogy az egyes szituációkban mi az erkölcsileg helyes, azt az elsajátított erkölcsi normák mellett az erkölcsi érzék spontán módon is jelzi. Az ily módon stabilizált objektív erkölcsi rendet aztán Hartmann csak lassú spontán változásként látja módosulónak, de a tudatos elméleti reflexiók morálfilozófiai változtatásait csak zavarónak tekinti, illetve hiábavalónak is, amelyet a közösség objektív erkölcsi/morális rendje amúgy

⁶ JHERING i.m. 218–219.

⁷ JHERING i.m. 227.

⁸ Lásd különösen: JELLINEK, GEORG: *Die sozialetische Bedeutung von Recht, Unrecht und Strafe*. Georg Olms, 1967.

Verlagsbuchhandlung, Hildesheim, 1967. 15–41.

⁹ HARTMANN, NICOLAI: *Ethik*. (4. unveränderte Auflage.) Walter de Gruyter Verlag, Berlin, 1962. Hartmann, Nicolai: *Das Problem des geistigen Seins. Untersuchungen zur Grundlegung der Geschichtsphilosophie und der Geisteswissenschaften*. Walter de Gruyter Verlag, Berlin, 1962.

is kivet magából: „Das Ethos aber vergegenständlicht sich auch in der „objektivierten Moral“. Damit tritt ein zweites Moment neben das rein empfundene Gelten, gleichsam als zweites, äußeres Gelten. Moral eben ist mehr als lebendiges Ethos. Sie ist die Ausprägung gewisser Typen wertvollen Verhaltens in bestimmten Begriffen, in denen die Wertnuancen eingefangen und für jedermann verständlich objektiviert ist. Begriffe solcher Art sind wohlbekannt als die von „Tugenden“; ihre ebenso festgeprägten Gegenstücke sind Begriffe von „Untugenden“, oder „Lastern“. Aller herrschend gewordene „Moral“ bewegt sich in solchen Begriffen. Aber ebenso wohlbekannt wie sie selbst ist auch das Odium, das ihnen anhaftet. Nichts ist im lebenden Geiste steriler, nichts neigt so sehr zum „Absinken“, nichts ist so hemmend im Fortschreiten des Ethos als die Tugend- und Lasterbegriffe. Nichts zieht so sehr wie sie die Moral herab von ihrem echten Wert- und Ideengehalt. Sie sind es, die auf die Dauer stets der echten Moral ein „Moral“ im schlechten Sinne vorschreiben, mit der sich dann freilich sehr bequem und stereotyp „moralisieren“ läßt. (...) Die wirkliche Moralität, wo überhaupt sie besteht, läßt die objektivierte Moral hinter sich, empfindet sie als leblosen Formenkodex, der mit ihrer Bewegung nicht Schritt hält”.¹⁰

Harmann elemzésének lezárása előtt még idézzük meg egy plasztikus állásfoglalását az egydimenziós morál-szűkítés ellen, melyben kiemeli, hogy csak a több erkölcsi érték szintézise hozza létre az erényt: „Gesucht ist gerade ein Einheitsethos von Reinheit und Fülle, von Gerechtigkeit und Nächstenliebe, von Stolz und und Demut. Erst ein solches würde in einem höheren und strengerem Sinne „Tugend“ heißen dürfen, während die einseitigen Werte nur uneigentlich den Namen verdienen” (Hartmann 1962:574). Ugyanezt egy másik megfogalmazásban így írja: „Jeder Wert hat – wenn einmal Macht gewonnen hat über eine Person – die Tendenz, sich zum alleinigen Tyrannen des ganzen menschlichen Ethos aufzuwerfen, und zwar auf Kosten anderer Werten, auch solcher, die ihm nicht material entgegengesetzt sind (...) So gibt es einen Fanatismus der Gerechtigkeit (fiat justitia pereat mundus), der keineswegs bloß der Liebe, geschweige denn bloß der Nächstenliebe, ins Gesicht schlägt, sondern schlechterdings allen höheren Werten”.¹¹

1.2. Morálszociológiai adatok

Az elméleti reflexiók bemutatása közben nézzük meg, hogy az empirikus felmérések mit mutatnak a jelen vitában, vagyis hogy ténylegesen a mai társadalmak vonatkozásában mennyire van jelen a rögzítődött erkölcsi normák rendszere, melyet a mindenkori új generáció tagjai csak elsajátítanak – ahogy a hegelí, jheringi, hartmanni pozíció állítja –, vagy ezzel szemben milyen mértékben jött létre az egyéni tudatos morális reflexió kiszakadása a közösségi erkölcsi rend, vagy más szóval közmorál kereteiből, és semmisültek meg ezek – mint ahogy az a kanti pozícióból módszertanilag ered, vagy ahogy a mai időkben a habermasi pozíció a történelmi változásokra utalással állítja. Ehhez az amerikai Lawrence Kohlberg empirikus morálfelmérése áll rendelkezésre, nézzük ezt meg közelebbről.

Lawrence Kohlberg erkölcs-morálszociológiai felmérései az egyes ember morális tudatosságának fejlődéséről a következőképpen összegezhetők. Az erkölcsi ítélőképeség fejlődése függ az intellektuális fejlődés színvonalától, és ettől függ az erkölcsi ítélet érettsége is. Az erkölcsi fejlődés világosan elkülönülő szakaszokból áll, kezdetben az erkölcsi megítélés fejlődése a gyermeknél a büntetés elkerülésére irányuló igyekezettől és a külső tekintélyek-

¹⁰ HARTMANN: *Ethik* i.m. 526–527.

¹¹ HARTMANN: *Ethik* i.m. 576.

től függ, de autonómmá válásával később ez megváltozik, és e fejlődés mindenkinél ugyanazokon a szakaszokon megy végbe, még ha nem is mindenki jut el a legfelső szakaszokig. Kohlberg egy több évtizedig tartó empirikus vizsgálatsorozatot indított el, melyben kis gyerekek fejlődését kísérte végig, mindig visszatérve ugyanannál a csoportnál évtizedenként az erkölcsi ítélőképeség fejlődésének állására. Ez alapján egy hatszakaszos sémát dolgozott ki: az első és a második szakasz prekonvencionális szint, itt csupán a külső tekintély és a cselekvést közvetlenül fizikailag befolyásoló tényezők – büntetés, jutalom – a fontosak. A konvencionális szint a következő, ez a 3. és 4. szakasz, ahol a közvetlen következményektől való függés csökken, és a család, illetve más fontos csoportok elvárásait mint kötelességeket követnek. Itt a „jó fiú”, a „kedves lány”, a „jó feleség” mintájából származó normákat mint kötelességet követnek már, függetlenül a közvetlen büntetéstől vagy jutalomtól, és ebben a szakaszban a mások véleményére való figyelés a központi fontosságú. Így a sztereotípiák rabjai is lehetnek ezen a szinten az erkölcsi ítélkezésben az emberek (3. szakasz), de a 4. szakaszban is – már átfogóbb eszmékkel felvértezve – a társadalmi rend és a tekintélykövetés a fontos. Végül a harmadik szinten, a posztkonvencionális szinten az 5. és a 6. szakasz van. Az 5. szakasz a társadalmi szerződések, a hasznosság és a személyiségi jogok erkölcsi ítélkezésben való érvényesítésének szakasza, ahol az emberek tudatában vannak az értékek és álláspontok viszonylagosságának, és megpróbálják kritikusan szemlélni a készen kapott normákat, és az egyének jogaiból kiindulva kritizálják ezeket, ha kell. Végül a 6. szakasz az elvi alapokon nyugvó „egyetemes princípiumok alapján való erkölcsi ítélkezés” szakasza. Ezt ugyan nem találta meg Kohlberg az empirikus felmérésében, csak feltette, hogy ez következik, mint legfelső szakasz. Igaz, hogy kritikussai e szakasz feltételezését mint a liberális ideológiájából származó nézetet bírálták.¹² Csak felhívjuk a figyelmet, hogy a kanti etikában és mai utódelméleteiben, így a habermasi diskurzusetikában éppen e hatodik szakasznak kellene általánosnak lenni ahhoz, hogy ne csak pusztán teória legyen, és legalább valamilyen közönföviszonyban legyen a valósággal!

E szakaszok gyakorisága tehát a felmérés szerint a következő: az amerikai férfiak 60%-a tíz éves korukra a második szakaszra jutott, 26%-uk még az 1. és 14%-uk már a 3. szakasz szerint volt jellemezhető. De 18 éves korra az 1. szakasz már teljesen eltűnt, és 20% lett a 2. szakasz gyakorisága, illetve 58% a 3. szakaszé, és 20% a 4. szakaszé. Később, 30 éves korukra a vizsgáltaknál eltűnt mind az 1., mind a 2. szakasz, 31% lett a 3. szakasz és 60% a 4. szakasz szerinti jellemzők aránya, és 7% lett az 5. szakasz, a posztkonvencionális szinttel jellemezhető és így a közérkölcst kritikusan-reflexíven alkalmazók aránya.¹³ Kohlberg hazai elemzője, Váriné Szilágyi Ibolya megjegyzi, hogy már a 4. szakasz aránya is a valóságosnál magasabbnak tűnik, és ez azért lehet, mert Kohlberg mintájában nagyon sok volt a középszintbeli és felsőfokú végzettséggel rendelkezők aránya, és ténylegesen a teljes amerikai férfilakosságban ez nem áll meg. Kohlberg sémáját leellenőrizték Törökországban, Tajvanon és Mexikóban szintén longitudinális vizsgálati módszerrel, és az eredmény az volt, hogy az első négy szakasz mindenhol megtalálható, de az 5. szakasz csak a

¹² Lásd KOHLBERG LAWRENCE: *From is to ought. How to commit the naturalistic fallacy and get away with it in the study of moral development.* in: TH. MISCHEL (ed.): *Cognitive development and epistemology*, Academic Press, New York, 1971. 151–235. Ennek kritikájához lásd: REST, J./NARVAEZ, D./BEBEAU M./THOMA S.J. (ed.): *Postconventional Moral Thinking: A Neo-Kohlbergian Approach*. Lawrence Erlbaum Associate Publishers, Mahwah, 1999. 22.

¹³ VÁRINÉ SZILÁGYI IBOLYA: *Amit Lawrence Kohlbergől tudni érdemes: Kohlberg hozzájárulása az erkölcs pszichológiájához.* in: uő (szerk.): *Az erkölcs a néző és a cselekvő szemszögéből*, Scientia Humana Budapest, 1994.: 11–41.

nagyvárosi életben élők közül azoknál, akik még ráadásul magasan is képzetek. *Vagyis más kultúrákban és más oktatási rendszernél az 5. szakasz sem létezik!* Még egy kritika, hogy ez a modell túlhangsúlyozza a racionális gondolkodás szerepét a morális fejlődésben, és az érzelmeket, illetve a kötődéseket leértékeli a valóságos hatásokhoz képest. Továbbá fontos tudni, hogy később Kohlberg részben maga is korigálta a konvencionális erkölccsel szembeni lekezelő álláspontját, de korai és váratlan halála megakadályozta az alaposabb revízióban.

Kohlberg felméréseiből tehát nyilvánvaló, hogy ténylegesen is létezik a mai társadalmakban a konvencionális erkölcs, és az emberek nagyobb tömegei számára ezek fontosak a magatartási minták formálásában. Az emberek túlnyomó többsége a szerint orientálódik a fiatalkori érése után, hogy az egyes betöltött szerepeire milyen erények szabják meg a konkrét viselkedési szabályaik részleteit, hogy a fiú, vagy a lány, vagy az apa, az vagy anya stb. szerepben hogyan kell a visszatérő szituációkban viselkedni közvetlen szerettei között, vagy ezen túl a városi személytelen érintkezésben milyen követelmények vannak, mi az, ami megbotránkoztató, mit az, ami helyeselhető más emberekkel való viselkedésünket illetően. Ezeket a kötelező normákat sokban bírálhatja is az egyes ember, és kis eltéréseket enged is szűkebb közösségünk, vagy a városi érintkezésben személytelen közösségeink, de egy határon túl már abnormálisnak és megbotránkoztatónak tarják az eltérést, és az emberek túlnyomó többsége ezt a felháborodást, helytelenítést észlelve lemond a közérkölcserését jelentő túlzott normaeltéréstől.

1.3. A közmorál eltüntetése: a kritikai morál

1.3.1. Kant morálielemlete

A kanti morálfelfogás lényege, hogy a személyen belülre, ott is az érzületre korlátozza a morál kérdését: a morális megítélés aspektusa csak az, hogy milyen érzülettel cselekedett az egyén. Ha ugyan a kötelesség szerint tesz valaki, de ezt nem a kötelesség iránti tisztelet okozza, hanem valami más, akkor legfeljebb csak legalitás lehet a minősítés, de nem moralitás. A morális törvénynek csak egy formális parancsa van, és az egyes szituációkban a konkrét magatartás kialakítása az egyénre van bízva e parancs keretei között: „Handle nur nach derjenigen Maxime, von der du zugleich wollen kannst, daß sie ein allgemeines Gesetz werde”. Ez a morális kategorikus imperatívusz, és ezen alapforma mellett Kant ennek három konkretizálását is megadja (forma, a tartalom és végül a maximák teljes meghatározása szerint): 1) Az általános törvény szerinti megfogalmazás (forma) szerint: „Úgy cselekedj, mintha cselekedeted maximáját általános törvényként akarnád megadni.” 2) Az anyag szempontja mellett: „Úgy cselekedj, hogy az emberiséget mind saját személyedben, mind bármely más személyben mindig célként, és soha nem pusztán eszközként vedd számításba”. 3) Végül a maximák teljes meghatározása szerint: „Úgy cselekedj, hogy a saját törvényhozásodból eredő összes maxima illeszkedjen bele a célok lehetséges birodalmába, mint természeti birodalomba.”¹⁴

A morál Kantnál tehát az egyén döntésének aspektusa, azzal a formális kerettel, hogy az általánoshoz (közösséghez) illeszkedést a maximák univerzálhatósága adja. Az univerzálhatóság mellett a morális minőségnek az is jellemzője, hogy ez egyben autonóm, és az autonómia azt jelenti itt, hogy a materiális motivációktól független, és pusztán a morális köte-

¹⁴ KANT, IMMANUEL: *Az erkölcsök metafizikájának alapvetése. A gyakorlati ész kritikája. Az erkölcsök metafizikája*, Gondolat, Budapest, 1991. 70.

lesség érzülete miatt tesz így az ember. Az autonómia, vagy szabadság a természet kauzális meghatározottságától való függetlenségét jelenti, és a morális parancs az ilyen kauzális meghatározottságtól való elszakadást követeli. Ez a szabadság (az erre való képesség) a kategorikus imperatívusz által előfeltételezett. Ebből ered a kanti etikán alapuló modern morálfilozófiai nézetekben, hogy a társadalmi meghatározottságoktól eleve eltekintenek, ezeket csak mint legyőzendőket veszik figyelembe, ill. nem is kutatják.

Szemben áll Kant minden szokásszerű erkölcskövetéssel – ahogy pl. Hegelnél láttuk, hogy a szoktatással az érzéki-ösztönszerű természeti hajalmok felett egy második természet épül fel az erkölcsi nevelés után a felnőtt emberben, és rutinszerűen, gondolkodás nélkül fejt ki cselekedeteiben a közerkölcsben bevetteket – és csak a tudatos döntés esetén beszélhetünk morális döntésről: „mert ha megszokásról (assuetudo) van szó, s a gyakori ismétlés nyomán a cselekedetből szükségszerűvé vált egyformaság lett, nem beszélhetünk szabadságból fakadt, tehát morális készségről”.¹⁵ A morál tehát nem is egyszerűen az egyéni tudaton belüli a kanti felfogásban, hanem itt is csak a tudatos latolgatással hozott cselekedet területén lehetséges.

Kant átveszi Rousseau gondolatát a szabadságról mint öntörvényhozásról, de míg Rousseau az államelméletben dolgozta azt ki, és mint a nép öntörvényhozását írta azt le, addig Kant az egyén öntörvényhozásaként a morálfilozófia alapjává tette. A legalitás a jog kérdése, és míg a morális törvény az egyéneknek írja le a formális kereteket, hogy miként alakítsák ki az egyéni cselekedeteiket (amellett, hogy szakadjanak el a materiális motivációktól), addig a jog a legalitás kényszerparancsait írja le tartalmilag. Igen fontos különbség, hogy a jog szabályai tartalmi szabályok, míg a morál törvénye nem tartalmi törvény, hanem csak egy formális keret-parancs a magatartás kialakításának milyenségére! (Kant ugyan a kategorikus imperatívuszt kifejtő morálmélete 1785-ös lefektetése után 1797-ben létrehozott egy részletesebb erénytant is tartalmazó verziót, de az etikai gondolkodás elmúlt kétszáz évében fő hatást az eredeti morálmélete, a formális kanti etika tette.) A morál tehát az egyének belső szabadságára vonatkozik, és csak a maximák univerzálhatóságának parancsa tartalmazza impliciten az általános közösségre utalást, míg a jog az egyének másokkal való külső érintkezésében rendezi el a viszonyokat, a szabadságok összeegyeztethetősége szerint. A jognak nem az a feladata, hogy boldogságot hozzon létre, vagy moralitást segítsen elő, hanem hogy a szabad egyének közössége általa lehetővé váljon. Vagyis itt a korábbi felvilágosult abszolutizmus jóléti állami feladatai nem jelennek meg, hanem csak egy formális jogállam: az egyes szabad egyén önkénye más szabad egyének önkényével összeegyeztethetővé válik.

Nézzük meg Ernst Tugendhat elemzését, aki morálméleti monográfiájában jól exponálja a Kant és Hegel közti különbséget az erkölcs-morálmélet terén. E különbség két összetevője egyrészt Kantnál az eltekintés az egyéni morálisan ítélő számára közösségileg már adott erkölcsi magatartási szabályoktól, illetve a pusztán egyéni érzületre szűkülés a morális döntésnél, másrészt Hegelnél pedig a közösségileg már előre adott erkölcsi szabályok léte az egyén felé, illetve ezeknek a külső (közösség által létrehozott) magatartási normák belső érzülettel átítatására figyelés az egyéni követésnél. Tugendhat aztán – eleve Kant álláspontját elfogadva – Hegel álláspontját egy történelmi fordítási tévedésből származónak tekinti, és a görög-római nyelvkincsből származó „ethosz” és „morál” szavaink kétértelműségéből vezeti azt le. Hegel „hibájának” látja, hogy mindkét jelentéshez ragaszkodva tekinti a belső érzület léte mellett a külső-közösségi erkölcsi normákat is az erkölcszhöz/morálhoz

¹⁵ Kant i.m. 521.

tartozóknak. Arisztotelész ugyanis kora görög nyelvének az „éthé” (jellemtulajdonság) és „ethos” (szokás) szavait egyszerre használta, és „etikának” nevezte ezekből származtatva ezt a tant. A latinra fordításban aztán a rómaiak a második értelmet jelentő „mos” „mores” szavak alapján nevezték ezt morálnak. Mivel Tugendhat kantiánus módon csak a belső érzület melletti és reflektáltan végzett cselekvést véli a morálhoz tartozónak, ezért fordítási hibaként intézi el azt, hogy Hegel kihasználta e kettős értelmet, és a belső érzület mellett még odakötötte a morált a külső közösségi normákhoz is. „Außerdem ist hier ein Übersetzungsirrtum unterlaufen. In der aristotelischen Ethik kommt nämlich nicht nur das Wort éthos (mit langem „é”), das Charaktereigenschaft bedeutete, sondern auch das Wort „ethos” (mit kurzem „e”) vor, das Gewohnheit heißt, und es ist dieses zweite Wort, worauf die lateinische Übersetzung paßte. (...) Von daher ist die merkwürdige deutsche Übersetzung durch „Sitte” zu verstehen, wie wir sie z. B. in Kants Buchtitel „Metaphysik der Sitten” finden. Kant hat dabei überhaupt nicht an Sitten im gewöhnlichen Sinn (Brauchtum) gedacht, sondern verwendete das Wort einfach als Übersetzung für ‘mores’, das seinerseits nicht mehr in seinem ursprünglichen Sinn verstanden wurde, sondern als angebliche Übersetzung eines griechischen Wortes. Erst Hegel macht sich dann den ursprünglichen Sinn des Wortes „Sitten” zunutze, um gegenüber der Kantischen Moral eine angeblich höhere Form von Moral, genannt Sittlichkeit, zu konstruieren, die dadurch charakterisiert sein sollte, daß sie im Brauchtum und im Hergebrachten fundiert sei.”¹⁶

1.3.2. Rawls egyenlősítő morálemmélete

A morálfilozófia területén az utóbbi évtizedekben a kanti gondolati vonal legbefolyásosabb képviselője az amerikai John Rawls volt. Rawls főműve az igazságosság elmélete címet viseli, és mivel a bevett morálfilozófiai elemzésekben ez csak egy erkölcsi érték/erény egy sor további mellett, az első kérdés, hogy mennyiben lehet elméletét az igazságosságelméleten túl átfogóbban morálemméletnek nevezni? Erre a kiterjesztett elnevezésre három indokot is fel lehet hozni. Először is azt, hogy noha Rawls a magyar fordításban 700 oldalas kiterjedő műve döntő részét ad az igazságosság elemzésére szenteli, a mű befejező része kb. kétszáz oldal terjedelemben a többi erkölcsi erény elemzésére is kitér, és bár ezeknek alárendelt szerepet ad, de megkísérli legalább jelzésszerűen ezekkel együtt értékelni az igazságosság elveit. Másik indokot az jelentheti, hogy követői a morálfilozófiában és a jogfilozófiában az elméletét mint átfogó morálemméletet fogják fel, és használják, illetve a politikai hatalom által egy sor államban diszkriminációellenes törvényekben jogi előírásokká transzformálva elméletét, a politikai közbeszédben mint „a” morál követelményeit használják érveit. Végül harmadik indok lehet erre az, hogy több morálfilozófiai szerző – Rawls által is inspirálva – az utóbbi évtizedekben már kifejezetten az igazságosság elveivel azonosítja a morált, és csak egy alacsonyabb szintű – és a modernításban eltűnésre ítélt – közösségi erkölcsben ismeri el a többi morális érték behatásait. Ebbe az irányba legtisztábban Jürgen Habermas ment el az 1980-as évek elejétől kifejtett morálemméletében. Mint majd láthatjuk, Habermas tulajdonképpen precízebben és élesebb kategoriális tagolásokkal a Rawls által kifejtett igazságosságközpontú morálemméletét ismételte meg sok szempontból, és tisztább fogalomhasználata miatt csak levonta azokat a következményeket, melyeket Rawls nem tudott észlelni.

¹⁶ TUGENDHAT, ERNST: *Vorlesungen zur Ethik*. 2. Aufl. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1994. 34–35.

Rawls az igazságosság elveit egy sajátos hipotetikus természeti állapot megkonstruálásával dolgozta ki, melynek lényege, hogy egy olyan eredeti helyzetet tesz fel, amikor még senki nem tudja, hogy a létrejövő társadalomban milyen pozíciókba kerül, milyen képességei lesznek és milyen tevékenységet fog végezni, így elfogulatlanul – a tudatlanság fátyla által érdek-semlegesítve – pusztán mint tulajdonságnélküli közösségi tag tud dönteni a közösségi berendezkedést meghatározó igazságossági alapelvekről. Az így meghatározott igazságossági elvek méltányosak, mondja Rawls, és ezért a „méltányosságként felfogott igazságosság” elméletének nevezeti igazságosság elméletét. Ebben az állapotban két alapvető fogadnának el az emberek, mondja Rawls: „...az első azt követeli, hogy az alapvető jogokkal és kötelességekkel mindenki egyenlően legyen felruházva; a második pedig azt mondja ki, hogy a társadalmi és gazdasági egyenlőtlenség például a vagyon és a hatalom egyenlőtlen megoszlása akkor igazságos, ha ez kárpótlásul előnyöket teremt mindenkinek, kiváltképpen pedig a társadalom legkevésbé kedvező helyzetű tagjainak.”¹⁷

Egy külön szakaszban szól az erkölcselméletekről, és itt bár a közerkölcsöt és a kritikai erkölcsöt, vagy valami hasonló kettősséget fogalmilag nem választ el, de mondataiból a közerkölcs elvetése olvasható ki: „Az erkölcsi képességek hibátlan magyarázata is biztosan feltételez olyan elveket és elméleti szerkezeteket, amelyek messze meghaladják a mindennapi életben hangoztatott normákat és mércéket, s ez alkalmasint egészen kifinomult matematikai módszert is kívánhat”.¹⁸ Később még azt is írja, hogy a tömegesen elterjedt erkölcsi nézet „hibás” lehet, és ez nem kell figyelembe venni: „A többség eltökélt meggyőződéseivel – ha csakugyan pusztá kívánságok és egyáltalán nem az igazságosság már elfogadott elvein alapunk – nincs mit kezdeni. Az ilyen érzések kielégítésének nincs az egyenlő szabadság igényeit ellensúlyozó értéke.”¹⁹

Többször jelzi, hogy az igazságosság e két elvének csak a társadalom alapszerkezetére kell vonatkozni, és ez az alapszerkezet két részre oszlik, melyben az elsőre a két elv közül az első, a alapvető jogok és kötelességek elosztására vonatkozik, a második pedig a gazdasági és vagyoni megoszlásra, illetve az alá-fölé rendeltséget eredményező szervezeti felépítésre. E második rész kettőssége tehát a vagyoni és a közhatalmi pozíciók egyenlőtlensége, és itt a két elv közül a második belső kettőse az eligazító: a vagyoni egyenlőtlenség igazolásánál a Pareto-optimum, a hivatalok egyenlőtlenségénél pedig az, hogy ezek legalább mindenki előtt egyenlően nyitva álljanak.

Ha arra keresünk választ, hogy az általa megfogalmazott igazságosság-elveket és az ebből következő „egyenlő bánásmód” parancsát (*a contrario*: az egyéneket kollektíváikba befogó megítélés tilalmát) a társadalmi érintkezésekben milyen széles terjedelemben kell használni, akkor a „négy szakaszos sor” (the four-stage sequence) fogalmát kell kiemelni. Ez azt mondja, hogy az igazságosság két elvét négy egymást követő konkretizálódó helyzetben kell alkalmazni: az eredeti helyzet a első szakasz, ahol elfogadták ezen elveket, majd az alkotmányozás szakasza a közösségben a következő, ahol már ez alapján lefektetik a közösség szervezeti alapfelépítését, a harmadik szakasz a törvényhozás szakasza, ahol az egyes törvényeket már a alkotmány alapján mindig meghozzák és végül a negyedik a bírói és hatósági jogalkalmazás, ahol az egyedi esetekben a felső három konkretizálódó rendjében döntenek.²⁰ Ez a fejtegetés azért fontos, mert ez alapján a rawlsi elmélet nyomán kibontakozó diszkriminációellenesség terjedelmét illetően egy alapvető elméleti problémára lehet

¹⁷ RAWLS, JOHN: *Az igazságosság elmélete*. (Ford. Krokavay Zsolt). Osiris, Budapest, 1997. 34.

¹⁸ RAWLS i.m. 72.

¹⁹ RAWLS i.m. 525.

²⁰ RAWLS i.m. 239–245.

rámutatni. Ugyanis e négyszakasos leírásnál az igazságosság elvei az állam működésére korlátozódnak, és ez alapján pl. egy boltos a nála sokat lopó cigányok tapasztalata alapján a magántulajdonában dönthetne úgy, hogy kitiltja a cigányokat a boltjából. Tény azonban, hogy bár többször használja Rawls a „négyszakasos sor” fogalmát elemzésénél, explicite nem vonja le ennek ezt a következményét, és nem mondja ki elvi élel az individualizáltan egyenlő bánásmód parancsának „állam kontra magánember”-viszonyokban érvényességét. A politikai nyilvánosság harcaiban aztán – először az Egyesült Államokban, majd innen az európai országokba is áttérjedve – ez úgy dőlt el, hogy az individualizált megítélés, az „egyénenként egyenlő bánásmód” parancsa nincs korlátozva az állami hatóságok szintjére, hanem a magánérintkezések széles körében is morális parancsként hangsúlyozzák ezt, és az ezt támogató politikai erők kormányzatai alatt ez alapján készültek el a diszkriminációellenes törvények, jogi parancssá téve ezt.

Am ha Rawls elemzéseit vesszük alapul, akkor e dilemmát illető minden bizonytalansága ellenére vitatni lehet, hogy rá hivatkozva a diszkriminációellenességnek az a szigorú verziója, melyet a médiaszférában domináns liberális erők elterjesztettek, és több évtized alatt fokozatosan törvényi szabályozásokban is rögzítettek, alátámasztható lenne. A szabadság korlátozása kapcsán ír arról, hogy az önvédelem elve, amit az eredeti helyzetben is mindenki elfogadna, lehetővé teszi a korlátozást az egyenlő bánásmód terén. Ennek első feltétele, hogy közkeletű bizonyítékok alapján a közrendre hivatkozva történjen meg a korlátozás, és ne hitekre hagyatkozva, mivel így a tényeket vitatni lehet, és ezzel az esetleg rossz, indokolatlan korlátozást később meg lehet szüntetni.²¹ Igaz, hogy ő ezt az intoleráns szektákra tekintettel mondja, de jelzi, hogy ez a példája általánosítható: „Mivel ha valaki a közkeletű bizonyítékok alapján a közrendre hivatkozva igazolja a szabadság megvonását, úgy mindig elő lehet állni azzal, hogy a határokat rosszul húzták meg – hogy a tapasztalat valójában nem igazolja a korlátozást.”²² A szabadság korlátozását az önvédelem elvével is alátámasztja Rawls, ami az eredeti helyzetben is elfogadható elv: „Az igazságosság nem kívánja, hogy az emberek tehetetlenül nézzék, hogy rombolják le egyesek létük alapjait. Mivel általános nézőpontból az önvédelem jogának feladása sohasem előnyös az emberek számára...”²³ Rawls ezután mondja ki az általános tételt az intoleráns szektákat a szem előtt tartva, ezek szabadságának korlátozásáról, de ezt általában az intoleráns közösségekre kiterjesztve is meg lehet adni, ahogy ő is jelezte a kiterjesztheséget. És akkor így idézhető ez: „Noha egy intoleráns közösségnek nincs joga panaszkodni az intolerancia miatt, a többiek csak akkor korlátozhatják szabadságát, ha őszintén és megalapozottan úgy gondolják, veszélybe forog saját biztonsáruk és a szabadság intézményes rendje. Csak ebben az esetben korlátozhatják e közösséget.”²⁴ Még egyszer jelezve, hogy „szekta” helyett „közösség”-et írtam az idézetbe, kiáltalánosítva.

Ez alapján tehát úgy tűnik, hogy Rawls elmélete szerint empirikus tények alátámasztása esetén még az állami szabályozás szintjén is lehetséges diszkriminálás egyes közösségek szabályozásában, *addig amíg* az empirikus tények ezt alátámasztják. Tehát az egyének individualizált kezelésének fő szabálya mellett a *kollektív elbírálás* indokolt esetben – kivételesen – nem kizárt! Például, ha egy időszakon belül nagy gyakorisággal arab származásúak követnek el repülőgép-eltérítéseket, akkor több intézkedés mellett a társadalom önvédelme megengedhetővé teszi az arab származásúak kollektív korlátozását vagy az átlagnál erősebb

²¹ RAWLS i.m. 263.

²² RAWLS i.m. 263.

²³ RAWLS i.m. 266.

²⁴ RAWLS i.m. 268.

ellenőrzését a repülés terén, noha az adott arab ember maga még nem követett el ilyet, és nem is tervezi ezt. Továbbmenve, ha ez az értelmezés helyes, akkor a magánemberek egymás közötti viszonyában a nyilvánvaló tapasztalatok és közkeletű tények fennállása esetén egyes közösségek diszkriminálása – míg e tények igazoltan fennállnak! – még inkább lehetségesnek kell lenni. Így egy boltos, benzinkutas, ha egy közösség tagjai az általános tapasztalatok alapján rendszeresen lopnak tőle, akkor alkalmazhat kollektív kitiltást, ez az önvédelem elvének gyakorlása, és nem önkényes, hanem közkeletű – így leellenőrizhető – tényeken alapul! *A diszkriminációellenes liberális politikai csoportok tehát túlfeszítik Rawlsra hivatkozva a magánviszonyokban a kollektív megítélés teljes tilalma felé az egyenlő bánásmód elvét!* De mint láttuk, még állami szerv is élhet a kollektívát sújtó diszkriminációval megalapozott tények alapján.

Nézzük most azt meg, hogy mi Rawls álláspontja az igazságossági elvek és a szélesebb morális értékek/erények közötti viszonyt illetően? Összegzően ezt úgy lehet megfogalmazni, hogy igazságosságon túl a többi hagyományos morális erényt leértékeli. Részletesebben ez azt jelenti, hogy az igazságossággal az individualizált egyenlő bánásmód parancsát emeli a középpontba, és szinte jogi zsinórmértékszerűséggel tekinti ezt általános morális rendező elvnek, de az áldozatkészséget, az irgalmat, a hősiességet, a jóakaratot, ami meghaladja a pusztán egyenlőként kezelés parancsát, már nem tekinti elvártak és kötelezőnek: „Ám a megengedett dolgok között ott van a kötelességen túli cselekedetek érdekes osztálya is. Ezek a jóakarat és az irgalom, a hősiesség és az önfeláldozás cselekedetei. Ezeket jó megtennünk, de nem kötelesség vagy kötelezettség. A kötelességen túli cselekedetet nem várják el tőlünk, habár rendszerint csak azért, mert túl nagy áldozattal vagy kockázattal járnak a cselekvőre nézve”.²⁵ Ki kell emelni, hogy ez is azt mutatja, Rawls öntudatlanul *a jogi elvárhatóság szintjén gondol a morális elvárhatóságra*, és egész gondolkodása öntudatlanul „jogi szerződési társak szerinti közösség” képe szerint alakul. És e probléma észlelésénél kell jelezni, hogy már az elméleti konstrukciójának alapja, az eredeti helyzet feltételezése egy olyan kiindulópontot adott eleméletének, amely a közösen vállalkozók, kereskedők és üzletfelek racionális kalkulációját, annak szellemét és keretét idézi fel, még ha a „tudatlanság fátyla” révén e kereten belül a pontos jövőbeli helyeiről nem is tudnak a „szerződő felek”. Vagyis ez a kiindulópont akarva, nem akarva egy jogi társaság alapítását, ennek kereteit kényszeríti az igazságosság és a morál keretévé! *Ezzel épp a jogon túli morál lényegét véti el.* Az, hogy egy anyának vagy egy apának bizonyos körülmények között kisgyerekéért akár az életének feláldozására is késznek kell lennie, vagy az idős szülő bajba kerülése esetén a legnagyobb önfeláldozás is elvárható morálisan az embertől stb. Rawlsnál elesik.

Piagetra és Kohlberg anyagaira is hivatkozva egy három szakaszos erkölcsi fejlődési képet rajzol fel: 1) *A tekintély erkölcs*e a gyerek erkölcs: „Akkor alakul ki a gyerekekben a tekintélyi erkölcs, ha a jutalom vagy a büntetés kilátásba helyezése nélkül is kész követni olyan előírásokat, amelyek jórészt önkényesnek tűnnek számára és semmiképpen sem épülnek eredeti hajlamaira (...) A gyerek tekintélyi erkölcs kezdetleges, mert lényegében előírások gyűjteményéből áll, s mert nem képes megérteni a helyes és igazságos cselekvésnek azt az átfogóbb rendszerét, amely az eléje állított szabályokat megindokolja”.²⁶ 2) *A társulás erkölcs*e: „Amíg a gyerek tekintélyi erkölcs lényegében előírások gyűjteménye, a társulás erkölcsének tartalmát azok az erkölcsi mércék alkotják, amelyeket az egyén különféle társulásokban betöltött szerepe kíván meg. Ezek magukban foglalják az erkölcs hétköznapi

²⁵ RAWLS i.m. 151.

²⁶ RAWLS i.m. 543.

szabályait, és figyelembe veszik az emberek sajátos helyzetét. Ezeket a hatalom birtokosainak vagy csoportjuk más tagjainak dicsérete és rosszsallásai állítják fel számukra. (...) Az eszmények tartalma aszerint alakul, hogy a különböző felfogások kitartanak például jó feleségnek, jó férjnek, jó barátnak, jó polgárnak. Vagyis a társulás erkölcsé számos eszményt foglal magában, s ezeket mindig az adott helyzet vagy szerep határoz meg. Erkölcsi belátásunk életünk újabb és újabb helyzeteinek megfelelően gyarapszik. (...) Egy adott eszmény valószínűleg annak a társulásnak a céljaival és törekvéseivel magyarázható, amelyekhez a kérdéses szerep vagy pozíció tartozik.”²⁷ Majd így folytatja: „Ennek az erkölcsnek a tartalmát az együttműködés erényei jellemzik: az igazságosság és a méltányosság, a hűség és a megbízhatóság, a becsületesség és az elfogulatlanság. Az ezeknek megfelelő bűnök általában a kapzsiság és a méltánytalanság, a becsületlenség és a képmutatás, az előítélet és az elfogultság.”²⁸ A később írtak – az elvek erkölcsé elemzésénél – megvilágító Rawls felfogása arra nézve, hogy a társulás erkölcsé alatt tulajdonképpen a közmorált érti, ám ezt leértékeli, mert állandóan a baráti körök általi helyeslést emeli ki, és ebben a körben kötelező erkölcsi mércéket érti, és nem pl. a nemzeti közösség egészében levő közmorál mércéit; másrészt pl. itt az ember „jó sportember” akar lenni, mondja, vagyis az egyszerű parciális szerepekben való jóssággal azonosítja ezt, és nem az egész személyiség jellemzőjeként való jósságot, illetve sértés esetén erkölcsi rosszságot ért ez alatt. Csak az igazságosság mércéihez mérésnél lép ki ebből az alacsonyabb rendűségből az ember – mondja. 3) *Az elvek erkölcsé*: az átfogóbb társulásban való szerepek, pl. az egyenlő polgár státusának eszménye már közel esik az elvek erkölcséhez, de elválik a társulás erkölcsé és az elvek erkölcsé aszerint a cselekvőnél, hogy míg a társulás erkölcsének eszményeit a társadalom egyes csoportjainak helyeslése és rosszsallása tartja fenn, és érzi az egyes ember kötelezőnek ezt ennek szankciója miatt, addig a elvek erkölcséig eljutó ember már maguknak az elveknek a belső meggyőző ereje révén alakítja e szerint a cselekvéseit: „S ahogy a társulás erkölcsének korábbi szakaszában például jó sportemberré akart válni az ember, úgy akar most igazságos ember lenni.”²⁹ Vagyis Rawls itt a társulási (köz)morált leértékeli, az emeltebb (elvi) morált az igazságossággal azonosítva felemeli. A leértékelésre egy további szöveg: „A társulás erkölcsében pedig az erkölcsi érzések lényegében elválaszthatatlanok a baráti kötelekektől, valamint meghatározott egyének és közösségek iránti bizalomtól, s az erkölcsös magatartás alapja jórészt az, hogy társaink helyeslésére vágyunk. (...) Ám amint valaki elfogadta az elvek erkölcsét, erkölcsi attitűdjei már nemcsak meghatározott egyének és csoportok javához és helyesléséhez kapcsolódnak, hanem a helyes valamely ezektől az esetlegességektől függetlenül elfogadott felfogása szerint alakulnak.”³⁰

Hogy az igazságossággal (egyenlősséggel) azonosítása miatt mennyire máshová teszi az erkölcsöt/morált mint pl. Arisztotelész, Hartmann vagy Scheler, azt mutatja a következő idézet: „Az igazságérzet és az emberek szeretete abban különbözik, hogy az utóbbi nem kötelesség, minthogy túlmegy az erkölcsi követelményeken, és nem hivatkozik olyan mentességekre, amilyeneket a természetes kötelességek és kötelezettségek elvei megengednek.”³¹ Rawls kritikájaként kiemelhetjük, hogy ez az érvelés a jogi kötelességekre van szabva, és az etikaelméletek hosszú történetében a pusztán jogi kötelességeken túlmenő „erkölcsi hős” éppen az, amit ő kirekeszt az erkölcsi kötelességből. Ezután az előbbi érveléssel

²⁷ RAWLS i.m. 544–545.

²⁸ RAWLS i.m. 549.

²⁹ RAWLS i.m. 550.

³⁰ RAWLS i.m. 552.

³¹ RAWLS i.m. 553.

szembenállóan kettéválasztja az elvek erkölcsét, és részben (nem kötelességként?!) mégis beveszi a szeretet elveit is ide: „Az elvek erkölcsének két formája van. Az egyik a helyesséssel és az igazságossággal, a másik az emberek szeretetével és az önuralommal kapcsolatos érzés. Mint már jeleztem, az utóbbiak túlmennék a kötelességen, az előbbiek viszont nem. Az elvek erkölcsa a helyes és igazságos megszokott felfogása esetén magában foglalja a tekintély és a társulás erkölcsének erőit.”³² De ezek alárendelt helyzetbe kerülnek az igazságosság elveivel – teszi hozzá.

Rawls többször hangsúlyozza, hogy az igazságosság- és a morálemléleteknek összhangban kell lenni a magatartástudományok és a morálpaszichológia által megállapított tényekkel, mert máskülönben a levegőben lóg az ilyen elmélet. Ám akkor vele szemben – mint korábban látható volt – Kohlberg empirikus vizsgálatai kapcsán épp az bukkan elő, hogy igen nagy többségben a társas erkölcs irányítja az emberek erkölcsi felfogását, és az „elvek erkölcsa” csak elméleti konstrukció. Így Kohlberg eredményei – különösen persze a Rawls könyvének megírása után megjelent további részletekkel együtt – alapvetően cáfolják a rawlsi morálemélet empirikus érvényét.³³

1.3.3. Jürgen Habermas a közmorálról és az igazságosságról

Nézzük meg ezután a kanti vonalon haladó Jürgen Habermas utóbbi évtizedekben kifejtett moráleméletét, és ebben a közmorál tagadását, illetve ennek helyére a morálfilozófusok kritikai moráljának emelését. A részletesebb elemzés előtt összegezve azt lehet mondani erről az elméletéről, hogy kezdetben, az 1980-as években Habermas még alacsonyabb szinten elismerte a közerkölcs létét, és csak az életvilág közösségein túli, tudatosabb szintű érintkezésben hozta be a közerkölcs morális felülbírálásaként a „diskurzuszmorált”, de az 1992-es morálfilozófiai főművében már elvetette az alacsonyabb szintűnek minősített közerkölcs létét, és a történeti fejlődésre utalással azt állítja, hogy mára már megszűnt a konvencionális erkölcs, és csak a tudatos megvitatásra, diskurzusra alapozott morálnak van létalapja.

1) *Habermas moráleméleti gondolatainak formálódása.* Az alacsonyabb szintű „közerkölcs” és az életvilág összefüggése: „Az erkölcsi érvelés résztvevőinek szemszögéből az életvilág, amelytől a vita közben távolságot tart, a közerkölcsiség szférájának mutatkozik, ahol összefonódnak egymással az erkölcsi, a kognitív és az expresszív eredetű kulturális evidenciák. A életvilágban a kötelességek olyannyira behálózják a konkrét életvezetési szokásokat, hogy magától-értetődőségüket a háttérbizonyosságból meríthetik. Az igazságosság kérdése itt csak a jó életre vonatkozó, már mindig is megválaszolt kérdések látóhatárán belül merülnek fel (...) a normák áthagyományozott egésze csak elvek alapján igazolható, illetve a csak tényszerűen érvényes dolgok halmazára esik szét. Megszűnik az érvényesség és a társadalmi érvénybenlevőség életvilágbeli összeolvadása”.³⁴ A „Morális tudat és kommunikatív cselekvés” c. részben (169-217.) – szintén a *Moralbewußtsein...* c. kötet-

³² RAWLS i.m. 556.

³³ Kohlberg amerikai kritikusi így mutatják ki annak a feltételezésnek a téves jellegét, melyre Rawls egész moráleméletét építette: „Kohlberg eliminated Stage 6 from his scoring system for lack of finding empirical cases of Stage 6 thinking. Furthermore, there is little evidence for Stage 5 scoring in Kohlberg's studies from around the world. Gibbs (1979)—a co-developer of the scoring system—even proposed that true Piagetian stages of moral judgment stop with Stage 4. The lack of empirical data for Stage 5 and 6—post-conventional thinking—is a serious problem for Kohlberg's enterprise, because he defined the stages from the perspective of the higher stages.” REST I.M. 22.

³⁴ JÜRGEN HABERMAS: *A kommunikatív etika.* Új Mandátum Kiadó. Budapest. 2001. 167.

ből – a Kohlberg általi erkölcsi fejlődésre vonatkozó empirikus felmérést elemzi, és használja fel. De ennél a felhasználásnál kritikusan ki kell emelni, hogy Habermas nem zavar-tatja magát Kohlberg kimutatásától, mely szerint a társadalom nagyon nagy többségénél a közerkölcs, a konvencionális erkölcs szintjén való cselekvés uralma a jellemző, és a posztkonvencionális elvi-kognitív morál empirikus létezésének hiánya volt kiolvasható belőle: az ő ismertetéséből elméletének alátámasztását sugallja ez a felmérés. Tehát míg az elfogulatlan elemző kifejezetten Habermas cáfolatát látja Kohlberg felméréséből, ő inkább alátámasztásként elemzi ezt. Végül „A gyakorlati ész pragmatikai, etikai és morális használatáról” c. rész (218-229. p.) zárja a kötetet, és ez 1991-ből való, az Erläuterungen zur Diskursethik c. kötetéből. Itt összegzi röviden az egész moráleméletét, és kiemeli, hogy míg az erkölcsi diskurzus a jóra, a jó életre irányul, addig a morál és a morális diskurzus az igazságosságra törekszik a cselekvésekben, és ezt a kanti kategorikus imperatívusz univerzalizáló elve alapján lehet csak megállapítani. Amikor az egyes döntését az ember úgy tematizálja, hogy nem pusztán a célszerűt nézi meg, hanem egyéni identitását szemlélve azt kérdi, hogy milyen életet akarok én élni, és ebből a szempontból az adott cselekvés hogy viszonyul ehhez, akkor az erkölcsiség kérdését teszi fel. De ha azt kérdi, hogy cselekvése igazságos-e, vagyis cselekvésem maximája ezután bárki számára normaként ajánlható-e, akkor a morál területére lép fel. Tehát míg az első még partikuláris egy szintig (hisz mégis az én identitásom szabja ezt meg, amit partikuláris élettörténetem is befolyásol), addig a morális igazodás már univerzális.

Habermasnak ezt az állítását azonban vitatni lehet, ha azt emeljük ki, hogy az egyes ember az önidentitásához az alapokat a társadalmi környezetéből veszi, és ez által jóváhagyottan, abból szocializálva belsővé tettek a normatív támpontjai. Ez a társadalmi környezete pedig mindig az igazságosság szempontjait is figyelembe veszi az egyes normák kialakulásánál. Így Habermas, mikor az igazságosság kérdéseit elszakítja az erkölcsiségtől és az absztrakt elvekből való deduktív érveléshez kötve engedi csak létezni egy külön morális szféra alakjában, *implicit*e tagadja a társadalmi közösségek igazságossági elképzeléseit, és – ki nem mondvá – a teoretikus szűkebb filozófuskörökhöz telepíti át ennek meghatározását. „Még az etikai kérdések sem követelik meg az egocentrikus nézőponttal való teljes szakítást, hiszen saját életem teloszára vonatkoznak. Ebből a szempontból más személyek, élettörténetek és érdekhelyzetek csak annyiban tesznek szert jelentőségre, amilyen mértékben interszubjektíve osztott életformánk keretében az én identitásomhoz, az én élettörténetemhez, az én érdekhelyzetemhez kötődnek. (...) Amint azonban maximáinkat a mások maximáihoz való összeegyeztethetőség szempontjából vetjük ellenőrzés alá, máris a morális nézőponthoz közeledünk”.³⁵ A hiba itt is ugyanaz Habermas érvelésével, mert az ember a saját élete „teloszára” a normatív támpontokat nemcsak a „szűk önző” környezetből veszi, hanem az európai társadalmak szűk környezeteinek normatív támpontjait pl. a kereszténység univerzális elvei, a görög drámák normatív tanulságai stb. stb. is évezredek óta befolyásolják. *Vagyis leértékeli Habermas a szűkebb közösségek normatív támpontjait az önzésre, és csak ettől függetlenül – az intellektuális körökhöz áttolva – látja az igazságosság elveinek érvényesülését.*

De van itt még egy komolyabb gond a Habermas által alacsonyabb rendűnek definiált közerkölcs feletti morálhoz lépésnél, amennyiben ez az értéksztintű morál területét leszűkíti az igazságosság értékére. A morál nála az igazságosság kérdésévé válik, és noha ez egy nagyon fontos szempont, de így a hűség, a hála, az áldozatkészség, a szereteteink féltése, az

³⁵ HABERMAS I.M. 221–222.

összintesség stb. értékei és ezek konkretizálásai az egyes szituációk morális megítéléseiből kiesnek. Az igazságosság pedig alapvetően az egyenlőség különböző tesztjeiként és mércéiként kerül pontosításra, és így egyetlen tételben összefoglalhatóvá válik: a diszkrimináció tilalmában, és ennek legfeljebb a pozitív diszkrimináció általi kiegészítésével. (A morális kérdésnek a diszkrimináció kérdése körüli elrendezése Habermason túl a mai liberális individuáletika fő áramlatában és főként ennek mindennapi politikai harcokban való felhasználásában amúgy is a fő jellemző!)

2) Habermas „Ténylegesség és érvényesség c. kötetéből kiemelhető morálemmélete Habermas 1992-ben megjelent Faktizität und Geltung c. összegző jellegű morálfilozófiai művében az előbb jelzett elemzések szélesebb bázison jelennek meg, és ez a mű a morálon kívül a politika és a jog átfogó elméletét is tartalmazza. E kötetben annyiban radikalizálódik Habermasnak az egyéni morálon túli közerkölccsel szembeni fenntartása, hogy míg ott a közerkölcs egy alacsonyabb szinten, mint az életvilág evidenciáinak része még megjelent, és az egyéni tudatos morális reflexió magasabb foka csak felülbírálhatta ezt, addig ebben a kötetben már nem is létezik a közerkölcs. Ezt mint szokáserkölcset felfogva, a modernizációs fejlődéssel eltűnni látja, és míg a morál elveit, értékeit a kulturális tudás részeként fogja fel, addig ezek magatartási szabály szintű pontosítására már csak a jogot látja lehetségesnek. Ezzel a jogot a morális szférához közelítette, ám ezt nem a mai politikai demokrácia által működtetett politikai törvényhozás kezébe igyekszik adni, hanem a kritikai morális elveket folyamatosan megvitató civilszervezetek kezébe, akik folyamatos diskurzusban az egyes törvények tartalmát a morális elvekből vezetik le. *Így a kritikai morállal összekötött jog képe bontakozik ki elméletéből, leváltva a politikai demokrácia és az ehhez kötött törvényhozás intézményeit.* Itt bontakozik ki tisztán a kanti morálemméletben már eleve benne levő tudatos morál-létrehozás mozzanata, mert a pozitiválódott, döntéssel létrehozott jog kitágításaként a morális elvekből dedukált szabályok mindenkori rendszere – a diszkurzív morálra alapozott jog – szintén folyamatos döntésekkel létrehozott rendszer lenne. A diskurzusokban folyamatosan kialakított morális ítéletek és az ezek alapján létrejövő cselekvésminták a morál teljes mértékben tudatos döntéstől függővé válását jelentik, ahogy valamikor az újkor hajnalától a korábbi szokásjog pozitiválódott, vált tudatos döntéstől függővé a tudatos törvényhozás képében.

A megszűnt közerkölcs vagy közmorál utáni, mai morál az absztrakt elvek és értékek morálja, melyet az egyes visszatérő szituációkra társadalmi szintű magatartási szabályként csak tudatos megvitatással lehet megteremteni. Így ebből implicite az is folyik, hogy ezeket a tudatos-konkretizáló vitákat csak morálfilozófiai kérdésekre szakosodott és ehhez rendszeresen ismereteket gyűjtő emberek képesek lefolytatni. *Vagyis míg Habermas explicit szándékai szerint ez a mai széles társadalmi közösség megvitatása alapján működő morál lenne, addig a tényleges állapotok miatt ez egy szűk szellemi elit kritikai moráljaként lehetséges csak.* Ráadásul mivel a szűk körök által megvitatott és magatartási szabállyá konkretizált morális követelmények csak a tömegműedumok alapján tudnak sokmillió körökben terjedni, a tömegműedia tulajdonával rendelkező tőkés körök közbejötté miatt csak az általuk preferált értékeknek és érdekeknek megfelelő morális diskurzusok kapnak erre esélyt.

Habermas kritikai morálja (vagyis szűk morálfilozófiai elitkörök által létrehozott morálja) tehát mindig csak a tömegműedumok szelektív terjesztése alapján tud közmorállá válni. Ám ez a tényleges széleskörű hatáshoz rögtön jogi normává is kell, hogy váljon. A modern, komplex társadalomban ugyanis elégtelen a morális elvek általi magatartásirányítás három irányból is – mondja Habermas. Először is *túlságosan absztraktak*, „kognitíve meghatározatlanok” ahhoz,

hogy az egyes szituációkban irányítani tudnák a cselekvést. A jogalkotási folyamatban a létrejövő jogszabályok ezt a határozatlanságot tüntetik el. Ebből következik a morális irányítás másik problémája, a *motivációs bizonytalanság*, amely az általánosságban mindenki által elismert morális elveket a mindenkori szituációkban való alkalmazáskor kíséri. Végül harmadik problémát jelent itt a morális elvekből az egyes szituációkban jelentkező *kötelezettség hozzárendelésének kérdése*. Mindenki által elfogadott elvnek tekinthető – mondja Habermas –, hogy az éhhalál előtt állót meg kell menteni, mégis ennek lebontása, a „címzeti kör” pontosítása nem olyan egyszerű, mint ahogy azt a fejlett államok jólétben élő polgárai és a harmadik világ éhezõ övezeteinek kontrasztja mutatja.³⁶ A morális irányítás tehát elkülönült jog nélkül nem megy – vonja le a következtetést Habermas.

A jog és a morál között Habermas egy másik dimenzióban is eltéréseket fedez fel, és ebből a szempontból is a jog közvetítő természetét állapítja meg. A morál és a jog különbsége úgy is megragadható – mondja –, hogy míg a morál a kulturális tudás szintjén szerveződik, addig a jog mind ezen, mind a cselekvési rendszerek szintjén megjelenik. „A jog mindkettő egyszerre: tudásrendszer és cselekvésrendszer. Éppúgy megragadható normatételek és interpretációk szövegeként, mint intézményként, azaz cselekvésirányítóként... Mivel a jog ily módon a társadalom és a kultúra szintjén egyidejűleg rögzítve van, képes az elsődlegesen tudásként létező észmorál (Vernunft-moral) gyengéit kiegyenlíteni.”³⁷ Fontos kiemelni az idézet tartalmának teljes súlyát azzal, hogy nyomatékosan utalunk a morál szintjén a magatartási szabályok létének elvetésére Habermasnál! Ez csak a kulturális eszmék, elvek és érvek területe, és a korábbi idézeiből tudjuk, hogy szabályok szintjén csak a közkerölcs területén lehetnek magatartási szabályok. Ám a közkerölcs a konvencionális erkölcsöt jelenti – a „tényleges érvényben-levőséget” –, és a posztkonvencionális társadalmakban ezek már leértékelődnek. Így érthető, hogy Habermas ebben a műben a morál eszme jellege mellett ezek szükséges szabályokká való konkretizálásának felmutatásához a jogot emeli a középpontba. Valaminek mindig ilyen szintre kell konkretizálni a morális eszméket, és ez a posztkonvencionális morál társadalmában csak a jog lehet. Habermas e fejtegetéseinek problematikusságának észleléséhez azonban ismét fel kell hívni a figyelmet Kohlberg empirikus elemzéseire, aki kimutatta, hogy a legfejlettebb nyugati társadalmakban is a konvencionális erkölcs szintjén cselekszenek igazán az emberek, és a posztkonvencionális szint feltevése csak elméleti konstrukció, melynek hatására várja csak el az e konstrukciót elfogadó morálfilozófus az e szerinti tömeges cselekvéseket, ám ezt az empirikus felmérések nem támasztják alá. Habermas, aki korábbi morálfilozófiai anyagában egész fejezetet szentelt Kohlberg elemzésének,³⁸ ebben a művében lényegében figyelmen kívül hagyja ezt. Ám ez a negligálás nem tünteti el fejtegetéseinek problematikusságát a posztkonvencionális társadalmak moráljáról. A közmorál leváltásának és eltüntetésének azonban ez csak az első fázisa.

A morális eszmék joggá transzformálása aztán Habermas e művében a kommunikatív hatalom kategóriájának behozásával valósul meg. Ezt tulajdonképpen a tömeges politikai akaratképzés politikai pártokra és időszakos választásokra alapozott mechanizmusával szemben fogalmazta meg, mivel ez utóbbiban a társadalom tömegei csak a néhány évenkénti szavazás által határozzák meg és legitimálják a törvényalkotó parlamenteket, és ez kevés a diskurzusetika fényében. Ehelyett az állami döntések folyamatos megvitatását megvalósító civilszervezetek és civiltársadalom kerül a középpontba Habermasnál, és ez a fo-

³⁶ HABERMAS, JÜRGEN: *Faktizität und Geltung. Beiträge zur Diskurstheorie des Rechts und des demokratischen Rechtsstaats*. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1992. 48.

³⁷ HABERMAS i.m. 146.

³⁸ Lásd HABERMAS: *A kommunikatív etika*. (i. m.) 122–126.

lyamatos állami döntési megvitatási mechanizmus jelenti a kommunikatív hatalmat. Ennek révén a mai csökkent értékű demokrácia helyett a minőségibb deliberatív demokrácia létrejöttében reménykedik.³⁹ A közmorál leváltása így a tömegdemokrácia leváltásával egészül ki.

Habermasnál a jog alkotási folyamataiban történik meg a morális eszmék közvetlen behozása a kommunikatív hatalom és civilszervezetei általi törvényjavaslat-megvitatásokon keresztül. Igaz, ez a milliók általi tömeges választások és az így létrejött parlamentek leértékelését és hatalomcsökkenését vonja maga után. A folyamatos civilszervezeti vitákban ugyanis a realitásban csak nagyon szűk értelmiségi csoportok tudnak részt venni, előképzettségük és főként napi szellemi munkájuk és munkaterhük által lehetővé téve. Továbbá általánosabb hatást e szűk értelmiségi viták közül is csak az válthat ki, melyek mögé a nagy tömegmédiák odaállnak, és kiemelten terjesztik, míg a médiatulajdonos körök által nem támogatott viták és vélemények a szűk körű viták után elhalnak. Így miközben Habermas a kommunikatív hatalmat szubjektív szándékai szerint úgy tervezi el, hogy ez a társadalom demokratikus deficitjének csökkentését és ennek deliberatív demokráciává alakítását fogja megteremteni, addig tényleges hatásában ez inkább az államhatalom szűk értelmiségi és a mögöttük álló tőkés körök alá rendelését valószínűsíti meg. Csak jelezni kell, hogy a deliberatív demokrácia hívei Habermason túlmenve olyan országos csúcserntelmiségi fórum felállítását tervezték el a demokrácia feljavítása címszava alatt, amely a milliók által megválasztott parlament törvényét felülbírálná, és megakadályozhatná hatályba lépésüket.⁴⁰ De ugyanez működhetett az 1990-es években a hollandoknál is, amikor az akkori liberális kormánytöbbség által elfogadott polgári törvénykönyvükbe azt a szabály tették be, hogy a közvélemény (légyegében a médiaértelmiségek) diskurzusában megfogalmazódott álláspontot a bírának kötelező figyelembe venni jogértelmezésükben.

1.3.4. A közerkölcs és a kritikai morál további elkülönítései

Mint a bevezetőben jeleztük, *Otfried Höffnél* a közerkölcs és a tudatos, emelt szintű morál kettébontása hasonlóképpen jelenik meg, ahogy Habermas 1980-as években írt anyagaiban volt látható, de *Heller Agnes* általános etikáról írt anyaga is egy hasonló kettébontást ír le. Nézzük először Höffét, majd Hellert.

Höffnél a konkrét közösségekben létező morál és erkölcs (Moral und Sitte) jelenti azt, amit Habermasnál a közerkölcs alatt láttunk, és ennek az emelt szintű reflexióval kiszabadított változatát itt az erkölcsiség (Sittlichkeit) kategóriája fogja be – ahogy Habermasnál a morál, kritikai morál tette ezt –, ám itt jobban kiugrik a kettő közül az elsőnek a korlátozottabb viszonya. Ugyanis leírásában a konkrét életfeltételek a feltétlen erkölcsiség normáját korlátozzák, a klimatikus viszonyok, a kulturális szokások, stb. stb. mind meghatározott keretek közé szorítják be a feltétlen erkölcsiség által megkívántat, és így az nem tud teljesen megvalósulni: „Der Anspruch menschlichen Handelns auf Unbedingtheit (Sittlichkeit) mit den jeweiligen Randbedingungen, den klimatischen, geographischen, wirtschaftlichen u. a. Lebensbedingungen, den traditionellen Glaubensüberzeugungen sowie dem Stand empirischer Kenntnisse verbindet. Da das Unbedingte nur in geschichtlich wechselnden Verhaltensweisen und Institutionen zur Darstellung kommt, wird Sittlichkeit ohne die Konkretion in

³⁹ Lásd HABERMAS: *Faktizität und Geltung*. (i. m.) 186., magyar nyelven ennek kritikáját: POKOL BÉLA: *Habermas jogfilozófiája*, Magyar Filozófiai Szemle 1993/5. szám.

⁴⁰ Lásd Philip Pettit ez irányú terveinek ismertetését: POKOL BÉLA: *Feljegyzések a XXI. Jogfilozófiai Világkongresszusról*. Jogelméleti Szemle 2003/3.

Moral und Sitte nicht wirklich”.⁴¹ Höffe leírásában – implicite – tehát létezik egy feltétlen erkölcsiséget jelentő eszme-érték-normarendszer, ami az empirikus feltételek korlátai miatt tud csak kevert, nem tiszta morálként és erkölcsként megjelenni, ám ez csak alacsonyabb rendű, és az erkölcsiség feltétlensége ad alapot arra, hogy az egyes ember kritizálja közössége morálját és erkölcsét: „Die Sittlichkeit ist nicht mit einer bestimmten Moral identisch, vielmehr bezeichnet sie den unbedingten Anspruch, von dem her die Moral ihre Rechtfertigung, oder auch Disqualifizierung erfährt”.⁴² Van itt persze egy kettősség, mert egyrészt Höffe nem ismeri el, hogy e korlátoktól mentesen, tényleges empirikus feltételek nélkül lehetséges lenne ennek a tiszta, feltétlen erkölcsiségnek a megvalósulása, ám másrészt most láthattuk, hogy mint eszmei bázis mégis létezik ez, és ez jelenti a létező közmorál és közerkölcs kritizálási alapját.

Ténylegesen aztán e kettősség úgy szűnik meg a legtöbb moráleteoretikusnál, hogy a közerkölcs és a közmorál alacsonyabb rendűségét proklamálják, és egy megvalósítandó feltétel nélküli morált hangoztatnak. (Miért kellene megelégedni egy korlátozott, alacsonyabb rendűvel?!) Láttuk, hogy Habermas a kezdeti, Höfféhez hasonló álláspontja után ebbe az irányba tolódott el, de a kevésbé szofisztikált jogi moralisták átvéve a közmorált vagy közerkölcsöt leértékelő álláspontot, egyszerűen az önmaguk által létrehozott kritikai morált tekintik „a” morálnak – anélkül, hogy ezt a csúsztatást már nyilvánosan tematizálnák –, és evidensként „a” morálnak tekintik elméleti alkotásukat.⁴³

Heller Ágnes 1988-ban írt általános etikájában szintén egy közvetítő álláspontot látszik elfoglalni a közerkölcs és a felettes tudatos morál közötti viszonyban, de végső kifutása inkább az utóbbi felé tolja el álláspontját, vagyis ha más fogalmi keretek között is, de a Höffe általi verziót olvashatjuk tőle is. Elemzésének lényege, hogy az eddigi történeti fejlődésben az erkölcs két struktúraváltását teszi fel, melyben a külső tekintélyként adott, tradicionális erkölcsi normák általi magatartás irányítottsága helyére egyre inkább a közösségek normáinak az egyének általi tudatos, belső leellenőrzése alakul ki, és így a pusztá engedelmeskedés helyett a belsővé tett norma lelkiismeret általi szankcionálása biztosítja a tömeges normakövetést. De másrészt ez a tudatos ellenőrzés a közösségi normák elvetése felé is ösztönözhet, ha az egyének általi leellenőrzés átfogó elveinek és értékeinek nem felelnek meg a közösségi erkölcs normái. Úgy tűnik elemzéséből, hogy a két struktúraváltásban az adja a fokozatot, hogy míg az első csak létrehozza a külső tekintélyben adott erkölcsi norma utólagos belső, egyéni leellenőrzését, és így a belsővé tett normák követésének lelkiismeret általi pótlólagos szankcionálását, addig a második struktúraváltás már teljes mértékben elveti a külső tekintély általi elfogadást, és az ilyen fokra jutott egyénnél csak a belső ellenőrzés általi elfogadás után van közösségi normakövetés. Pontosabban ezt már akkor nem is lehet közösségi normának nevezni, mert nincs külső közösségi szankció – vagy legalábbis ez nem hat –, hanem csak a belső, lelkiismereti szankció létezik, és ez az *erkölcsi autonómia* érettségi foka. Heller különböző értékeléseket tesz e fejlődési tendenciát vázolva, de végül is a tiszta belső követést és a külső szankcionálás eltűnését tekinti megfelelőnek a jövő társadalma számára, és ahogy ő nevezi, az erkölcsi autonómia létrejöttét. (Csak zárójelben kell felhívni a figyelmet, hogy míg Kantnál a morális autonómia az egyén anyagi és érzelmi-érzelmi motivációktól való szabadságát, attól való függetlenségét jelenti, addig itt az erköl-

⁴¹ HÖFFE, OTFRIED: *Lexikon der Ethik*, (Vierte, neubearbeitete Auflage). Verlag C. H. Beck, München, 1992. 187.

⁴² HÖFFE i.m. 248.

⁴³ Lásd magyar nyelven gyűjteményes kötetüket: Bódig/Gyórfi/Szabó (szerk.): A Hart utáni jogelmélet alapproblémái, Bibo Kiadó, Miskolc, 2004., kritikájukhoz: POKOL BÉLA: *Hart és vitapartnerei a jogról, az erkölcsről és az autoritásról*, Jogelméleti Szemle 2008/1.

csi autonómia tartamilag a közösségi erkölcsi normáktól való szabadságot jelenti, az attól való autonómiát...). Vagyis más szavakkal és fogalmakkal, de Habermas és Höffe álláspontja ez is.

Nézzük Heller álláspontját szövegszerűen: „Röviden, az erkölcs nem egyéb, mint mindenfajta, erkölcsileg fontos cselekedetben megteremtődő, megőrzött, kibővített és fenntartott erkölcsi autonómia. Az erkölcsi autonómia azt jelenti, hogy a személy szabadon választja meg azt a cselekedetet, amely egybevág az általa érvényesnek elfogadott normákkal. Az erkölcsi autonómia kritikai oldala (érvénytelenítés, bizonyos konkrét magatartási normák elutasítása) és pozitív oldala (kiállunk elvont normák, eszmék, sőt akár univerzális normák mellett) egyaránt az interakcióban válik valósággá”.⁴⁴ Kifejti, hogy ma még az erkölcsi autonómia, a belső lelkiismeret általi magatartásirányítás csak kisebb köröket jellemez, nem általános, ám eközben létrejön a közerkölcsi, külső tekintélynormák lerombolódása, és ez csak akkor nem válik nagyobb veszéllyé, ha ez a belső irányítottság tömegessé válik a jövőben: „A struktúrában rejlő veszély csak akkor küzdhető le, ha a „lelkiismeret mint végső döntőbíró”-nak nevezett struktúra konkretizálódik az etikai világban, és „magától értetődővé” válik az etikai világok (így többes számban) lakosai számára.”⁴⁵ A közerkölcs és a közmorál felolvadása és a kritikai morál (itt: erkölcsi autonómia) univerzális világmoráljának létrejötte ez, még ha ez nem is kap olyan feszes kidolgozást, mint Habermas diskurzusetikája és az azzal összekötött jog normarendje.

1.4. A témakör realitása és fogalmakba öntése közötti feszültségek

Az erkölcs és a morál területének elemzése közben ki kell térni a mindennapi szóhasználat és az elméleti feldolgozások fogalmainak alapvető eltérésére, és arra, hogy bár minden társadalmi szféra vizsgálatánál vannak fogalmi homályosságok, de ebben a szellemi szektorban ez a homályosság magát a közös szóhasználatot is megkérdőjelezi. Nézzük közelebbről a fogalmi gondokat és homályosságokat.

1) Az első rögtön az, hogy a hétköznapi szóhasználatban a „morál” szó szinte meg sem jelent hosszú ideig, és az „erkölcs” (a „jó erkölcsök” az „erkölcsös”) használata volt inkább megfigyelhető. Ám ez kb. az 1700-as évek elejétől, a latin után a nemzeti nyelvek kialakulásának idején az európai népek nyelveiben a szexuális erkölcsre szűkülve lett használatos, és az „erkölcsös ember” (főleg asszonyok és lányok) minősítése a szexuális érintkezés visszafogottságát jelentette.⁴⁶ Az 1900-as évek elejére pedig a férfiember szexuális szabadságának nagyobb tolerálása révén az „erkölcs”, „erkölcsös” szóhasználat szinte egyetlen értelmé az asszony férjéhez való hűsége, és a lány érintetlenségének házasságig való megőrzésére lett. Az „erkölcsrendészet” mint a prostitúció ellenőrzésének rendőrségen belüli részlege pontosan kifejezi azt, amit az európai nyelvekben az erkölcs alatt a mindennapokban értett a legtöbb ember az utóbbi évszázadban. Ám látni kell azt is, hogy épp az legutóbbi évtizedek e téren a nagy tolerálást hozták létre – a férfiak után – még a fiatal lányoktól elvárt szexuális visszafogottság terén is, és így az „erkölcsös” egyetlen tömeges használata is lényegében megszűnőben van. Bár empirikus vizsgálat kellene a pontos képhez, de a tapasztalatok azt mutatják, hogy már csak az egészen idősök használják ebben az értelemben az „erkölcs” és az „erkölcsös” szavakat mint követelményt.

⁴⁴ HELLER ÁGNES: *Általános etika*, (Ford. Berényi Gábor). Cserépfalvi Kiadó, Budapest, 1992. 82.

⁴⁵ HELLER i.m. 143.

⁴⁶ MACINTYRE, ALASDAIR: *Az erény nyomában. Erkölcselméleti tanulmány*, Osiris, Budapest. 999. 61.

Az erkölcs kifejezés egy másik szélesebb körű használatát talán a kereskedők és az iparúzők ármegállapítására, és a vagyoni jogi szerződések értékegyensúlyának megkövetelésénél láthattunk még az elmúlt évtizedekben mind a magyar, mind a német jogi szóhasználatban, amikor a jó erkölcsökbe ütköző szerződés semmisségét, vagy a német magánjogban a tartalmilag ugyanezt jelentő „Treu und Glaube” mérce betartását tették kötelezővé. Egyrészt azonban ezt az 1800-as évek végéről itt hagyott formulát csak a legritkábban használták a bírói gyakorlatban a jogbiztonságot lehetetlenné tevő homályossága miatt, másrészt az ide vonatkozó követelményeket a kereskedelmi és üzleti körök mindennapjaiban és vitáiban inkább a „tisztesség” standardjainak tekintik, és az erkölcs és morál kifejezések nem jelennek meg.

Végül említeni lehet a mindennapi szóhasználatban az utóbbi évtizedekben elterjedt szakmai etikákat (az „ügyvédi etika”, „újságíró etika”, „médiаетika” stb.), melyek a külső állami szabályok mellett az egyes foglalkozási ágak átfogó kamarai szervei által létrehozott részletesebb magatartási szabályainak gyűjteményeit jelentik. Tartalmilag azonban ezek inkább csak az állam jogi szabályozásának önmegtartóztatását, és ehelyett a magatartási szabályok részletezésének szakmai önkormányzatokra delegálását jelentik, és ennek csak anynyi köze van az erkölchöz, amennyi a jog esetében is megfigyelhető. De az ezzel foglalkozó néhány leírás sem köti ezeket az erkölcs- és morálemléletekhez.

Ebből a helyzetből ered az, hogy az erkölcs és a morál kifejezések a hétköznapi használat hiányában (vagy, mint láttuk, egy teljesen szűk értelmű használata miatt) csak az elméleti reflexiókban léteznek. Ebből következik aztán az ezzel foglalkozó teoretikusok nagy szabadsága ezek tartalmának alakításában, mely szabadság a mindennapokban tömegesen használt fogalmaknál nem lehetséges, mert ezeknél a használt tartalom a kötelező kiindulópont az elméleti reflexióknál is. De ez a szabadság az erkölcs és a morál teoretikusainál azal is növekszik, hogy míg a többi szellemi szektor professzionális működtetőinek nagy tömege egy közös nyelvhasználatban őrzi az adott szellemi szektor szavait és fogalmait (jogászok, közgazdászok, irodalmárok, orvosok, mérnökök, szociológusok stb.), és az ettől való eltérést rögtön élénk tiltakozás kísérné az e szavakra vonatkozó eltérő tartalmak bevitelénél, addig a morál és az erkölcs területén nincsenek őrzőként professzionális közösségek a mindennapi élet tömeges használata felett – most tekintsünk el az egyes vallási közösségeken belüli istentiszteleti prédikációkban vagy a gyónási tevékenység közbeni esetleges erkölcsi-morális neveléstől, mivel ez nem az egységes társadalom szintjén jelenik meg, és csak az átfogó társadalmi közösség kis részeit érinti. Ez a strukturális sajátosság pedig azt hozza létre, hogy a morállal és az erkölccsel foglalkozó teoretikusok szinte minden kontroll nélkül *önmaguk adhatnak tartalmat* az általuk megkonstruált erkölcsi és morális képnek.

Ebből következett az is az elmúlt évszázadban, hogy csak az egészen szűk körű egyetemi végzettségű csoportja találkozott a morállal egyáltalán a morálfilozófusok egyszerűsített morálfelfogásainak leírásainak képében – ez alig három-négy százalékot jelentett az elmúlt évtizedekig az európai országokban –, és ezeknek is csak töredéke vette használatba ezeket a fogalmakat. Az erkölcs és a morál kifejezései és az erre vonatkozó kliséi, szlogenjei, mércéi – a mindennapi tömeges használatától elkülönülve – így eleve egy szűk, műveltebb körön belül hatnak és használatosak. Persze a morállal szinonimaként szélesebb körben is használnak más fogalmakat azokra az aspektusokra, melyek a morálemléletekben is megjelennek, pl. hogy egy magatartás egy szituációban tisztességes, vagy illendő, illetve ennek ellenkezője, de ezek nem kötődnek a szélesebb használók tudatában az erkölchöz vagy a morálhoz. Ez a helyzet létrehozta, hogy csak a filozófiailag, társadalomtudományilag képzettek és közülük is csak egy részük használja az egymás közötti szűk értelmiségi vitákban

a morálfilozófusok fogalmait és morális elméleteit, illetve a médiához történő hozzáférés esetén publicisztikákban ezek egyszerűsített verzióinak kifejezéseit tömeges olvasásra is megjelentetik. Ám a felhasználásnak és a tömegek felé terjesztésnek ez a médián keresztüli útja spontán módon létrehozza a politikai célok és eszmei táborok szerinti elfogult morális leírásokat és morális fogalmi elterjesztéseket. *Vagyis a morállal és az erkölccsel foglalkozó teoretikusok nemcsak szabadok a tartalmak megadásánál, fogalmaik kialakításánál, hanem a tömegek felé történő terjesztésben a médiára rászorulva spontán módon átpolitizálódott és politikailag többé-kevésbé instrumentalizált morális leírásokat adhatnak csak.* A milliók felé a médiaterjesztésben a napilapokban, a nagynézettségű televíziós magazinokban stb. csak annak a moráleméletnek a média adott része felett domináló tőkéscsoportok és értelmiségi segítőik, illetve mögöttes társadalmi csoportjuk érdekeivel és véleményeivel egyezően konstruálják meg „a” morál követelményeit.

Másik gond az erkölcs és a morál elméleti reflexióival, hogy az elmúlt kétszáz évben felfutó morálemléletek is egy szűkítést hoztak létre a vizsgált szektorban, noha itt a szűkítés egyáltalán nem a szexuális térre szűkítést jelenti, ami a mindennapi szóhasználatot jellemzi. A szűkítés itt abban áll, hogy a lelkiismereti érzület került a középpontba, és a cselekedetek *lelkiismereti érzülettel kísérése* metszi ki az erkölcsi és morális viselkedés területének határait. Mint láttuk, abban van eltérés a hegeli és a kanti moráleméleti vonalban, hogy mennyiben kötik a lelkiismereti érzületet az objektíven fennálló közösségi erkölcsi normákhoz, de e normák érzülettel kísérése áll a középpontban mindkettőnél. Így azonban kiesik a magatartási szabályok egy óriási területe, amely az illem, a tiszteletudás, az udvariasság területeként kap megfogalmazást, ám ezekben nincs érzülettel kísérés a magatartási minták betartása közben. Az ember ezek szerint inkább *külsőleg viselkedik*. Sok vizsgálódó ezek egy részét különösebb elemzés nélkül mint az erkölcsös magatartás részeit fogja fel, más részét pedig teljesen figyelmen kívül hagyja, vagy egyáltalán nem is reflektál ezekre. Különösen azok a morálemléletek, amelyek az előbbi két pozíció közül a belső szubjektív érzülethez kötötték a morált – mint a kanti – tekintenek el teljesen ettől a területtől. Pl. Kant csak a morálról és a jogról beszél, és az ő korában is ténylegesen létező sok-sok száz illemnorma, a tiszteletudás, illetve az udvariasság nagytömegű szabályanyaga egyszerűen nem kap megfogalmazást nála, és ezzel eltünteti ezeket, de ugyanez jellemzi az ebbe az irányzatba tartozó összes elméletet. E területek behozása ma inkább a normaszociológiai és erkölcszociológiai leírásokban található meg, de ezek eléggé szegényes elméleti tudatossággal rendelkeznek, így nehéz útköztetni fogalmaikat a morálemléletekkel, másik oldalról pedig a morálemléletekkel foglalkozók általános sajátossága az empirikus leírásokkal szembeni teljes közönyösség.

Az elméletek közül szinte csak Rudolf von Jhering morál- és erkölcselmélete tartalmazza a szűkebb területen túl az illem, a tiszteletudás és az udvariasság normáinak elemzését is, ezeknek az lelkiismereti érzülettel kísérés melletti, szűkebb értelemben vett morális cselekvésekhez való viszonyát, illetve a történelmi trendeket e magatartási szabályok változása terén. Leírásában nyilvánvalóvá válik, hogy noha az elmúlt kétszáz évben a korábbi, sok-sok ezer illem- és udvariassági norma már sokkal szűkebb körre szorult vissza, és az egyes egyének szabadabban dönthetnek az érintkezésekben a magatartásuk részleteinek alakításáról, de számtalan ilyen norma létezik ma is, és ezek jó részének megsértése a legnagyobb közbotrányokozás lenne, akár jogi szankcionálást is magával vonva, de a környezete teljes megvetésétől övezve élhetne csak tovább az ezeket megsértő. Próbáljon meg valaki a nagy meleg ellen védekezve meztelenre vetkőzni egy vasútállomáson, vagy használja toalettnek

szüksége elvégzésére órataratás közben a tantermet! – és még ezer ilyen tiltó illemnormát lehetne felsorolni, melyeket állandóan betartunk, és így szinte ki is esik a tudatunkból. Ezek azonban a normáink nagy részét alkotják, és az ettől eltekintő morálemléletek, melyek csak az érzülettel kísért szűkebb morális normákat, illetve értékeket, másik oldalról pedig csak a jogot fogják be kategóriáikba, elvétik a realitást.

1.5. A morál változtathatósága

Mint a bevezetőben jeleztük, ha tartalmilag megnézzük a közösségi erkölcsöt feltételező és az egyéni morális döntéseket ehhez szilárdan hozzákötő, az ezek által azt meg nem változtatható pozíciót, és ezzel szemben az egyén szabad reflexiójával ön maga számára létrehozott morál propagálásának pozícióját, akkor az utóbbit mint a közösségi erkölcs anyagának teljes szabadsággal változtatható pozícióját, míg az előbbi mint a közösségi erkölcsöt mozdulatlanak és változatlanak feltevő pozíciót ragadhatjuk meg, és így is kifejezhetjük a szembenállásuk egy fontos aspektusát. Ezt az aspektust a középpontba emelve azonban összehasonlíthatóvá tettük az erkölcs/morál területének két szembenálló pozícióját a más szellemi szektorokban a változtathatóságról és ennek korlátairól szóló vitákkal és itt megfigyelhető történelmi trendekkel. Különösen a jog területén kapott ez széleskörű elemzéseket, és az 1900-as évek elején a jogszociológia mint kutatási ág épp annak észlelése után jött létre, hogy bár a modern államgépezet apparátusainak kialakulása lehetővé tette az 1800-as évek elejétől egyre szélesebben a korábbi szokásjogi rögzítettségben levő jog – mely csak a fűnövszerű lassúsággal, generációk változásaival volt kis részletekben megváltoztatható – gyors átalakítását, de egy szint után az így létrehozott írott jogi normák mint papírjogi szabályok csak elszaladtak az emberek feje felett, és nem váltak ténylegesen követett joggá. Ugyanígy megfigyelhető a modern művészeti ágakban is, hogy a kialakult tömeges szépérzék formálható a tudatos esztétikák, irodalmi és más művészeti kritikák egyszerűsített leírásainak folyamatos publicisztikai és oktatásbeli terjesztésével a művelődési szint emelkedésének egy foka után, de a legszélesebb tömegek szépérzéke csak egészen lassan változtatható, így az ettől elszakadó esztétikák mércéi és a művészeti ágakon belüli standardok szerint alkotók művei csak szűk elitkörökben találnak tetszésre, de a szélesebb rétegekben visszhangtalanok maradnak.

A csak lassú változtatást elviselő tömeges normakövetés és tömeges szépérzék léte ellenére bizonyos változások azonban végbemennek, és ezt évek vagy évtizedek viszonyában láthatjuk a tömeges jogérzék eltolódásával, vagy ugyanígy a szépérzék megváltozásánál is évtizedek alatt, amikor a korábbi korszakban nagy tetszést arató művek ugyanazon a széles tömegszinten mára giccsesnek és ripacskodónak minősülnek. És hogy egy-egy társadalomban vagy szélesebb kultúrkörben a tömegek szintjén van meghatározott jellemzőkkel körbeírható szépérzék pl. az irodalom vagy a filmek területén, azt rögtön láthatja, aki pl. az indiai sikerfilmeket elhozza egy európai országba, és itt akar ezekből tömegsikert elérni. A tömegesen bevett szépérzék eltérése a két kultúrkörben ezt lehetetlenné teszi.

Az e szellemi szférákban szerzett tanulság a tömegesen bevett jogérzékéről és szépérzékéről, illetve az ezek alapján történő cselekvések és megítélések működéséről azt mutatta az elemzésekben, hogy ha létrejönnek ezekben a szektorokban a tudatos reflexió intézményei (a tudatos jogalkotási gépezetek vagy a művészeti folyóiratok, esztétikai és irodalomkritikai zsűrizések stb.) és az ezek alapján működő írott jogi normák és művészeti tevékenységek, illetve termékeik rendszere, akkor ezek tömeges követését, illetve elfogadását is külön mechanizmusokkal és intézményekkel kell biztosítani, mert máskülönben mint papírjog vagy

mint művészi eredetiségkedés minden követés és realizálódás, illetve hatás nélkül maradnak. A jog terén ez egyrészt a visszafogottabb jogváltoztatást kényszerítette ki az 1900-as évek elejének jogszociológiai feltárásai óta, de másrészt a mégis szükséges jogváltoztatásokhoz az egyes területeken úgy is igyekeznek reális követést biztosítani, hogy az itteni cselekvéseket előzetes hatósági engedélyhez kötik, és a hatóság a jogi előírásoknak való megfelelést megvizsgálva adja ki csak az engedélyt, ezzel biztosítva egyedi esetekben is a tömeges cselekvésekben a jogi norma szerinti lefolyást. Vagyis miután a jogi normák létrehozását tudatos döntéstől tették függővé az 1800-as évektől egyre szélesebben, és sűrű időközönkénti változtatásuk jött létre, ezzel párhuzamosan a jogi normák egy részénél (a hatósági-közigazgatási jog területein) még az egyedi realizálódásuk sem maradt az önkéntes jogkövetésre bízva – amit bíróságok döntenének el, ha az emberi érintkezésben ezek vitássá válnának –, hanem a jog alkalmazása is tudatos egyedi hatósági döntéstől vált függővé, és csak így lehetett biztosítani a gyorsan változtatható jog tömeges követését. Ez persze leme-revít és bürokratizálja a mindennapi emberi döntések illetve cselekvések lehetőségeit, és az élet mindennapjait ezer és ezer hatósági eljáráshoz kötve állandó frusztrációt és tömeges elégedetlenséget hoz létre, így csak óvatosan lehet ezek számának növelésével bánni, de enélkül meg csak papírgog maradna a sok és szükséges jogi előírás a sűrű változtatások esetén. És még emellett is, a döntéstől függővé vált, pozitívalódott és bevett jogi előírásokat könnyelműen változtató jog egyes részei így is sok esetben papírgog maradnak minden követés nélkül.

De a modern művészeti ágakban is látható, hogy az esztétikákkal és művészeti professzionisták kritikáival és intézményeivel ellátott művészeti tevékenységeknél és termékeiknél is hasonló jelenségek vannak, mint a pozitívalódott jogban, és az ottani papírgognak maradás megfelelője itt a tömeges művészi visszhangtalanság. Szűk körű esztéta és irodalmi kritikai stábok, intézményes zsűrizések jönnek létre, melyeknek megfelelően a művész – ugyanazon az esztétikai és művészetelméleti és -alkotási leírásokon szocializálódva és a művészeti tevékenységét ezekre alapozva begyakorolva –, de a tömeges szépérzékűtől való eltérés miatt szélesebb körökben visszhangtalan marad. Csak a művésztevékenységet a tömeges belső differenciálódása és a műveltebb körökből elitkörök kiemelkedése „vált fülf” illetve ezeket körbevevő sznobok csoportjaival teszi lehetővé, hogy némi visszhangjuk legyen a tömegesen bevett szépérzékűtől eltérően alkotó professzionális művészeknek, és az eltérő szépérzék szerinti standardjaik egy része évtizedek lassú ritmusában átalakítsa a milliós tömegek szintjén levő szépérzékét.

E két szellemi szektorban a tanulság tehát a meglévő szellemi anyagok és tömegek érzékébe beivódott „jogos” és „szép” változtathatóságát illetően, hogy *csak részleges és lassú tempóban végrehajtott változtatások tudnak átmenni, és még ez a lassú változtatási tempó is csak külön mechanizmusok és intézmények létrehozásával vált itt lehetővé*. Nézzük meg, hogyan áll ez a helyzet a közmorál/közérköls területén.

Bizonyos fokig az erkölcsi szektorban is megfigyelhetők azok az 1800-as évek második felétől felgyorsulóan létrejövő intézmények és mechanizmusok, melyek az emberek erkölcsi ítéletének átformálását célozzák meg, és amelyek révén az erkölcsi normák/elvek/értékek éppúgy pozitívalódnak – azaz döntéstől válnak függővé –, mint ahogy az a szokásjogból írott joggá átfelldésben történt, vagy ahogy azt a művészeti szférában a tömeges szépérzék felett a szépitéletek esztétikákkal és művészeti kritikákkal történő ellátása kapcsán láttuk. Míg azonban ott egy önálló professzionális alrendszer bomlott ki ezek gondozására – pl. a jogrendszer és a jogászság képében –, addig az erkölcs terén ez nem tudott végbemenni, hanem egy sor szellemi szféra mellékesen, a fő tevékenysége ellátása közben látja ezt el.

A) A vallási szféra, mely a kereszténységben hagyományosan az üdvözülés központi aspektusának tartotta az érület milyenségét, a lélekápolás feladatát kiemelkedőnek tekintette, és folyamatosan végezte. Csak a modern időkre tekintettel e szféránál az európai társadalmakban az istentiszteletek erkölcsi nevelését, illetve a katolikus egyházban ezen túl még a gyónási tevékenység közbeni erkölcsi nevelést kell említeni. A templomba járás csökkenésével és a szekularizációval azonban ma már ez mint össztársadalmi erkölcsi nevelés nem jön szóba, miközben persze a kereszténységnek a lelkiségre és tudati érületre figyelő sok évszázados tevékenységének gyümölcsei mélyen beivódtak már az európai népeknél és az itteniek kirajzásából létrejött más népeknél az ateistává lett társadalmi részbe is, és a valamikori keresztény erkölcsi mércék és értékek ott vannak implicite ezek tudatában is.

B) A művészetek közül a regények, novellák, színdarabok tömeges erkölcsi nevelő és átnevelő hatása az írástudás általánossá válásával különösen az 1800-as évek végétől bomlott ki, és ezt a kommunikációs médiumok skálájának bővülése a mozi mellett a rádiózás, majd a televíziózás megjelenésével az 1950-es évektől a folyamatos erkölcsi érték gondozás és -formálás centrumába tette. A nagy filmsorozatok és szappanoperák sok milliós nézettsége – heti esetleg többszöri adásokkal – az e filmekbe betáplált erkölcsi dilemmák meghatározott irányú feloldásának sugallásával és sulykolásával bizonyos fokig át tudja építeni a milliók erkölcsi érzékét és erkölcsi normáit/elveit/értékeit. (És ez a fiatalabb és még formálhatóbb erkölcsi érzékkel rendelkező rétegekben fokozottabban lehetséges!) Ez az erkölcsi befolyásolási hatalom a tömegmédiá kezében a sokmillió tömegek felett azonban a tapasztalatok szerint sokszor egyáltalán nem az erkölcsnemesítés, a harmonikus együttlét fontosságának hangsúlyozása és az ilyen magatartási normák sulykolása felé hat – noha akadnak ilyen filmek és műsorok is az egyes csatornáktól függően –, hanem a profitmotívum miatti nagy nézettségre törekvés és a konkurencia legyűrése érdekében az alpári ösztönök felkeltése és a műsorok ezekre alapozása sokszor erkölcsrombolást hoz létre. Vagyis miközben a tömegmédiá kiépülése szinte a jogot meghaladóan pozitívnál tudta az erkölcsi normavilág tömeges szintjén az átformálási lehetőségeket, addig ez a potenciál a profitmotívumra törekvés révén nemhogy az erkölcsépítésre és az erre alapozott erkölcsformálásra kapna lehetőséget, hanem jórészt inkább az erkölcsrombolás felé kap kihasználást. A profitmotívum mellett persze itt egy mélyebb összefüggés is van – melyre még vissza kell térni –, és ezt úgy lehet röviden megfogalmazni, hogy az utóbbi évtizedekben a nyugati világban a globalizáció folyamatai az egyes nemzeti társadalmak fölé egy egységesülő termelési és uralmi rendet kezdtek kiépíteni, és ennek révén egy folyamatos küzdelem alakult ki a helyi, nemzeti társadalomszervezést védő erők és a globális uralmi rend erői között. A létező köz-erkölcsök pedig értelemszerűen a nemzeti társadalmak hagyományos normái, elvei és értékhangsúlyai szerint formálódtak, így a globális uralmi rend erőinek nemzeti társadalomszervezés visszaszorítására tett erőfeszítései ezek felmorzsolását is célozzák. A globális média hatalmak kezében levő helyi, főként kereskedelmi médiák erkölcsromboló tevékenységének elemzésénél erről a összefüggésről nem szabad megfeledkezni.

C) A tömegmédiá azonban a direkter erkölcsformálása mellett a híryanagok és a világ eseményeinek kézhez tartásával is meghatározza az erkölcsi ítéleteket. Igaz, az előbbihez képest ennek már szorosabb korlátai vannak, mert a tömeges események hosszabb távon közvetlen érzékeléssel is eljutnak a sok millió ember tudatába, és ekkor a valósággal szembenálló sugalmazásával nemhogy manipulálni tudná a média az esemény tömegtudatba kerülését, hanem inkább visszacsapó hatásként az emberek mint hazugságot vetik el a média

teljes hírbemutatóját. E korból ellenére azért a média e téren is nagy szabadságot élvez sokszor, és befolyásolni tudja a tömeges erkölcsi értékeléseket.

D) Végül ki kell térni az erkölcsi normák/elvek/értékek pozitívalódásának elemzésénél az utóbbi évtizedekben óriási mértékben felerősödő emberi jogi doktrínára és ennek intézményrendszerére, mely az erkölcsi szférát a joggal összefonva mindkét szférát átformálja. Az emberi jogok mint a természet által az emberbe ültetett örökjogok feltételezése – a korábbi, isteni természetjogban való hit helyett – az 1600-as évek végétől kezdve formálta a fennálló feudális állapotokkal szembeni politikai és eszmei küzdelmeket Európában, majd az ezekkel összekötött követelések részleges (legalább formális) megvalósulása a polgári átalakulás nyomán, illetve a történelemszemlélet tudományos alapokra helyeződésével ez az 1800-as évek elejétől mint naivitás elvetésre került. A szűk szellemi körökre (főként a katolikus teológusokra) visszaszorult természetjogban való hit aztán az 1940-es évek közepétől a második világháború lezárását követő események kapcsán kapott ismét erőre – kevésbé a tényleges morál- és jogfilozófiában, mint inkább az ideológiai-szellemi szférában. Ugyanis az ekkor dominánssá vált amerikai katonai és politikai vezetés a legyőzöttek vezérkaraival való leszámolás során az ehhez hiányzó nemzetközi jogi anyag pótlására a természetjogi eszmét reaktíválta: bár a legyőzöttek államainak helyi joga lehetővé tette a számon kért cselekményeket, de ezeket mint a természetjoggal szemben állókat meg kellett volna tagadniuk az alárendelteknek, mert ezek ezen az alapon semmisnek minősültek. Ez a háború utáni légkör a reaktívált természetjognak óriási terjesztést biztosított, és az ideológiai ösztökélés efelé a jog- és morálfilozófiában is egy időre bizonyos teret nyert, ám ez hamar lehanyatlott, és a nürnbergi perek után ezek sulykolása elült. Csak az 1970-es években nyertek ezek az eszmék ismét teret, ahogy az amerikai vezetés a szovjet blokkal szembeni felmorzsolás taktikáját az emberi jogok ottani megsértéseinek nyilvánosság előtti folyamatos hangoztatására kezdte alapozni (lásd a Carter-doktrínát és a helsinki egyezményt). A szovjet blokkon belüli szellemi ellenállás így ettől kezdve az emberi jogokért való politikai és szellemi harc formáját öltötte, és ez ismét pátozzal töltötte el a természetjognak ezt a verzióját a nyilvánosság előtt. Később ugyanezt a szellemi taktikát folytatta aztán az amerikaiak által dominált nyugati világ az 1990-es évek elejétől, amikor a szétesett szovjet bloktól függetlenné vált közép- és kelet-európai államokat integrálni kezdte, és az itteni helyi törvényhozások feletti ellenőrzést az emberi jogok központi kezelésére alapozta. Európában a strasbourgi emberjogi bíróság nemzeti törvényhozások feletti ellenőrzése, valamint a helyi alkotmánybíróságok különböző fokban emberi jogi doktrínákhoz kötése központi szerepet biztosított az amerikai intézmények és szerzők által dominált emberjogi eszmeikincsnek. A média nagy részének ehhez való kötődése ezekben az országokban pedig a mindennapok vitáiba és döntéseibe is leviszi az emberjogi ideológia érveléseit és szempontjait. Ez pedig egy kibogozhatatlan egységben tartva a morális elveket és a jogi normákat a jogi vitákat is állandóan morális érvekkel keveri, és ezzel látszólag a morális aspektus növekedése jön létre napjainkra. Persze ezt látszólagosnak kell nevezni, mert ténylegesen a nagy erővel terjesztett morálfilozófiai alapművek és különösen ezek média általi konkretizálásai a legközvetlenebbül összefonódnak a globális nyugati világban domináns társadalmi csoport politikai érdekeivel és céljaival, és az egyes nemzetállamok törvényhozása feletti emberjogi kontroll csak a morális takarót biztosítja a globális rendhez. (A kritika ellenére hozzá kell tenni, hogy bizonyos ellentétek oldásában pozitívan is hatnak az emberi jogok már ma is, és kiszabadítva a globális uralmi rend szolgálata alól lehetne találni bennük a jö-

vőben is potenciált a harmonikus társadalmi állapotok biztosítására, noha természetjogi származtatásuk tudományosan ma már nem állítható.)

Összességében tehát az látható, hogy egyrészt a tömegmédiák mindennapokat átható ereje révén az egyes emberek erkölcsi normáinak, elveinek pozitívalódását – tudatos társadalmi döntéstől függővé válását és ezzel folyamatos átformálási lehetőségét – létre tudták hozni, másrészt az emberjogi doktrína központivá válása a jog működése felett egy összefont morális/jogi érvelési rendszerbe fogta össze a nyugati civilizációs kör társadalmainak jogszolgáltatásait. Azonban mindkét rész alapvetően elszakad a helyi nemzeti társadalmak belső csoportjaitól, illetve az ezek által vallott erkölcsi-morális elvi hangsúlyoktól, és az erkölcsi-morális pozitívalódásnak ez a kettős rendszere egyrészt a globális média főként Amerikában székelő erőinek központi erkölcstermelését viszi le a helyi népekhez, másrészt az emberjogi ideológia szintén amerikai termelőközpontjai formálják felülről a helyi jogrendszerek morális érvekbe öltöztetett tevékenységét. Ez a kettős globális erkölcsformálás tagadhatatlanul hat, és pozitívalta bizonyos fokig a helyi népek erkölcsét, de ez a tudatos erkölcsformálás sokszor mint puszta propaganda lepleződik le, illetve a helyi népek elitjeinek jó része mint az amerikai szellemi gyarmatosítást kezeli és harcol ellene.

1.6. Összegzés

(*A morális döntés/megítélés jellemzői*) *Definíció:* a morál az egyes ember magatartása felé a legszélesebb társadalmi közössége által vallott és elvárt helyességi mércéket jelenti.

– Számtalan magatartási normát követünk, melyek konkrét részleteit udvariassági és illembeli szempontok is formálták, de ezek mellett a közösségünk egyéni viselkedésektől általánosan elvárt helyességi mércéi (a becsületesség, a segítőkészség stb.) is rajta hagyták lenyomatukat. A morál így nyomokban minden közösségi normában és normakövetésben benne van egy bizonyos fokig, de a mai nyugati társadalmakban ezek mellett a szűkebben vett morális döntésnek, illetve mások morális megítélésének azt tekintik, amikor olyan döntési helyzet merül fel, melyben a mindennapjainkban rutinszerűen bevett és döntően énközpontú szempontokat félre kell tolni, és az emberre, illetve szűkebb környezetére esetleg komoly hátrányokat, anyagi veszteségeket, nagyobb kényelmetlenségeket is magával hozó döntést kell meghozni, ám e nehézségek vállalását a széles közösségben, a társadalomban elterjedt normák, és értékek nyomtatékosan ajánlják, és ezek teljesítése esetén a szélesebb közösségi környezet pozitívan visszaigazolja ezt, nem teljesítés esetén pedig megvetéssel kezeli az így döntő embert. Mivel a társadalomba beleszülető ember a közössége ilyen jellegű normáit és értékeit is szocializálja, és a konkrét magatartási normái mellett ezek az absztraktabb normatív támpontok is belső magatartásirányítójává válnak, a jól szocializált embert a lelkiismerete is hajtja az említett morális döntési szituációba kerülve, hogy felfüggeszse énközpontú viselkedését, és a széles társadalom által elvárt értékek és normák szerinti döntést hozza meg. Ilyen értelemben a morális döntés és döntési helyzet kivételes helyzet, a mindennapok fölé emelkedés helyzete.

– A morális döntés/megítélés másik jellemzője, hogy szemben a sok-sok magatartási normakövetés rutinjellegével és pusztán külsőlegesen e szerinti viselkedéssel (illetve megítélésnél ezek semleges konstatálásával) itt az érzület szerepe válik középpontivá. A morális értékek-normák szerinti döntést vállaló egyén személyiségének egésze megmozdul bizonyos fokig – ami a fentiek szerint érthető is, hisz ennek következményei miatt addigi életvitel, esetleg karrierje, szűkebb környezete helyzetének romlását tudatosan mérlegelve kellett döntenie – másik oldalról, ha ettől épp ezért visszaretten, akkor az erről tudomást szerző

széles közösség megvető megítélése nem mint egyik pusztá szerepének rosszását (rossz orvos, ügyvéd, színész stb.) jelenti, hanem egész személyiségének silányságát minősíti, vagy ha ellenkező irányban éppen hogy a morális értékek és normák szerint döntött, és komoly hátrányt kellett ezért elviselnie, akkor mint morális hőst és példaképet emelik ki.

(*A morális irányítás funkciója*) Az egyes ember csak közösségben tud élni, és így saját élete fenntartása mellett mindig úgy kell cselekedeteit formálnia, hogy közössége is fennmaradjon. Saját létfenntartását szolgáló céljainak megvalósítása mellett/közben a közössége fennmaradását szolgáló funkciókhoz is hozzá kell járulnia cselekedeteivel, és egy közösség moráljának normái és értékei a közösség fennmaradását és mindenkor reprodukciónak funkcióit viszik át szublimált formákban az egyes egyénei cselekedeteiben. Például az ellenség támadása a közösség megsemmisülését hozhatja magával, és az ilyen feltételek között élő társadalmak közösségei középponti morális értéként nevelik be az ifjak generációinak tudatába a hazaszeretetet (városállamának, nemzetségeének stb. szeretetét), és hogy legnagyobb büszkeség a hazáért meghalni, illetve a legnagyobb szégyen megfutamodni az ellenség elől. A bátorság, a becsületesség, az őszinteség, az önfeláldozás, a nagyvonalúság, a hűség, a megbízhatóság stb. mind az egyén közösségeihez illeszkedését és azok harmonikus életét és megújulását szolgálják, és míg az egyén saját életét énközpontú, egoista döntési és cselekvési szempontjaival is fenn tudja tartani, addig a saját életéhez nélkülözhetetlen közössége életét csak úgy, ha egoista döntési szempontjait állandóan a morál értékeivel és normatív támpontjaival fonja át, és ezeket is érvényesíti cselekvéseiben. A morális irányítás révén a közösségek milliányi tagja az egyéni létfenntartás mellett a közösségüket is állandóan reprodukálják, még ha ez sokszor nem is így jelenik meg közvetlenül a tudatukban, hanem csak az, hogy az embernek mindig becsületesnek, önfeláldozónak, őszintének stb. kell lenni. Vagyis míg az egyes ember szubjektíven csak a számára fontos (belénevelt) erőnyeket, morális értékeket követi, addig ezek révén objektíven közössége fennmaradása válsul meg.

(*A morális mércék*) A morál helyességi mércéi az egyszerűbb körülmények között élő kezdeti emberi közösségekben az egyes szituációkra szabott szokásnormák ezreiben rejlenek összefonódva ezek tapasztalatot és célszerűséget a normákban átöröklítő szempontjaival, továbbá a közösségek hierarchiájából az emberek érintkezésére kiható alá-fölérendeltségi szempontokkal. Ahogy Jhering írja, ekkor még a ma különálló illem, udvariasság és a jog együtt jelentett a morállal egy egységes normarendszert. Az európai társadalomfejlődésben a görög városállamok idejére az időszámításunk előtti évszázadokra alakultak ki a számtalan normából absztrahálódó morális/erkölcsi érényekben a becsületesség, az őszinteség, az igazságosság, bátorság, az önuralom stb. általános mércéi, és ezeket a felnövekvő fiatal generációk a szituációkra szabott magatartási szabályok mellett a homéroszi elbeszéléseken, drámákon és költeményeken keresztül mint a helyes élet és cselekvés általános követelményeit belsővé tették és teszik. Ezzel egy tudatosabb gondolkodást igénylő és a mindennapi rutinokban élő szokásnormák felett egy absztraktabb normatív irányítás is létrejött a társadalom egyes emberei számára. Ez az absztraktabb cselekvési elvek, cselekvési értékek és érények területe, és az egyes ember a napi rutinjait irányító magatartási szabályok mellett időnként közvetlenül ezekre tekintettel is alakítja cselekedeteit. Ám látni kell, hogy az absztraktabb morális elvek, értékek és érények a konkrét szituációkban legtöbbször keresztezik egymást, és csak részleges háttérbeszorításokkal és előnyben részesítésekkel kompromisszumosan lehet ezeket érvényesíteni. A szélesebb közösségekben a szí-

tuációkra konkrétabban szabott magatartási normákban pedig ezek a morális-értékkompromisszumok is benne rejlenek. *Nem lehet tehát a társadalmakban elterjedt konkrét normákat és az absztrakt morális elveket úgy szembeállítani, mintha az előbbiek teljesen morálnélküliek lennének, és a morál nevében az elvek általi felülbírást lehetne követelni.* Ez persze nem zárja ki, hogy egy-egy kivételes szituációban egy-egy ember olyan sajátos életkörülményekkel rendelkezhet, amikor kompromisszum nélkül egyetlen morális elvet minden szempont felé helyezhet, és e szerint cselekszik. Például a második világháborúban a saját család nélküli katolikus lelkész fogságra vetve odaállt fogva tartói elé egy többgyerekes társát mentve, és kérte, hogy őt végezzék ki helyette. Azóta e cselekedete miatt szentté avatása megkezdődött, és mint morális hős sok-sok ember számára példázza az önfeláldozás csúcspontját jelentő cselekvés mibenlétét, de a mindennapi élet milliárdnyi szituációjában a sok-sok millió ember számára napi normaként ez morális kötelezettségként nem, csak példaként állítható. Ám hogy nyomokban hassa át a napi rutinok normáiban is az ember cselekedeteit az önfeláldozás egy foka a többi morális érték egy-egy foka mellett, az megkövetelhető, és a széles társadalom bevett szokásnormái ezt így kompromisszumosan tartalmazzák is.

(*A morál hordozói*) Az ember közösségek sokaságában él, kis családi közösségbe születik és első éveiben itt kapja szocializációját, majd iskolai közösségei életében már a szélesebb városának és nemzetének közösen osztott normáit is elsajátítja. Megtanulja a személyes családi érintkezés mellett a személytelenebb érintkezési formákat is, és ezek folyamán elsajátítja az egyes szerepekre – az apára, az anyára, a gyerekekre, a testvérekre, a barátokra stb. – illő viselkedési szabályokat. A morál normáinak, értékeinek és erőneveinek hordozói így az embert körülvevő különböző szélességű közösségek, de az egyes civilizációk – keresztény, iszlám, hindu stb. – és egyes történelmi korszakokban e közösségek szerepe a morál meghatározásában eltérő. Például az iszlám civilizációban az egyes nemzetek, nemzetiségek szerepe az iszlám vallás és ennek belső irányzatai (szunnita, síita, vahabita stb.) által kiemelt közös morális értékhangsúlyokhoz képest kisebb a jelentőségű, vagyis az iszlám egészének közösségéhez képest a nemzeti közösségek kevésbé meghatározók e téren. Ezzel szemben az európai társadalomfejlődésben az utóbbi két évszázadban, az 1800-as évek elejétől a nemzeti társadalmak jelentik a fő keretet, és az átfogó keresztény közösség általi morális értékek és normatív támpontok több teret hagynak az egyes nemzetek közösségeinek a morális értékrangsorok meghatározásában. Korábban sok száz éven keresztül az egységes keresztény szellem és lati nyelvű kultúrája jobban egybefonta Európa társadalmait, és a reformáció utáni években jó ideig inkább az osztotta meg e társadalmakat, hogy katolikusnak maradtak-e meg, vagy a reformáció melyik ágát választották. Az egységes keresztény szellemiség persze mindegyikben érvényült, de a morális értékrangsorokban, az egyes ember közösséghez illeszkedésének mikéntjében és egy sor normatív támpontban eltérések jöttek létre a kereszténység egyes ágai között. Ez a fejlődés az 1500-as évek végétől az 1800-as évekig azt hozta létre, hogy az ekkor felerősödő nemzeti társadalomszerveződés és nemzeti identitás szekularizált formában a kereszténység adott felekezetének morális hangsúlyait is belefonta a nemzeti karakterjegyekbe és ennek eszmekincsébe, és más nemzettel szembeni különállását ezzel is hangsúlyozta. Például a katolikus francia nemzet és a nagy többségében a reformáció különböző ágaira alapozódó német államokból formálódó egységes német nemzet mély szembenállása az 1800-as évek végére ezt példázza, de a katolikus bajoroknak és osztrákoknak a német nemzet többi részével való feszültségei is mutatják ezt. További sajátosság az európai társadalmakban, hogy az erősebben nemzeti közösségekre szétszórt társadalmakban két folyamat is megváltoztatta a korábbi állapotokhoz képest a helyzetet.

Egyrészt egyre felerősödően az individualizáció folyamatai az egyes egyént jobban kiemelték a közösségi ellenőrzések alól, és csak absztraktabb támpontokon keresztül igazodik ezekhez. A másik változást a szekularizáció többirányú folyamatai hozták létre, az oktatás és a kultúra többi területének közvetlen egyházi szervezésének megszűntetése és ezek világi alapon történő működtetése révén, illetve a társadalom nagyobb részében az egyes egyének identitásában a vallási identitás gyengülését, vagy teljes megszűnését, és e helyett más identitások létrejöttével kell kiemelni. Persze ez utóbbi ellenére is a keresztény szellemiség morális értékei és értékrangsorai sokszor öntudatlanul ott lapulnak a magát leginkább ateistának való európai emberben is, amikor átfogó kulturális normákhoz, eszményekhez igazodik. Egy további változást jelent a morált hordozó közösségek vonatkozásában az utóbbi évtizedekben felerősödött globális gazdasági, uralmi és kulturális szerveződés egyes nemzeti társadalmakat egyre mélyebben meghatározó ereje. Ennek révén a kialakult morális értékeknek, ezek rangsorainak, illetve mindezek nemzeti társadalmak szerinti eltérő hangsúlyainak a globális központból való átformálására törekszenek, és magát a nemzeti identitásokat is több-kevesebb nyíltsággal felőrlni igyekeznek.

2. A jog és az erkölcsi-morális szféra

Az első részben elemzett, két szembenálló etikai koncepció a jog és a morál egymáshoz való viszonyának elméleti megragadásában is tetten érhető, és összekötésüknek két irányzata fejt ki hatást az elmúlt évek vonatkozó tudományos irodalmában. Az egyik irányzat fő képviselőjeként Jürgen Habermas a jog és a morál kapcsolódását a jog törvényalkotási folyamataiban igyekezett erősebbé tenni, és e törekvései közben éles különbséget tett a közerkölcs és a tudatos érvelésre alapított morál között, és a mai – általa teoretikusan feltett – posztkonvencionális társadalmakban már félreolthatónak tekinti a közerkölcsöt, és a tudatos morális érvelés hatását igyekszik a törvényhozás kapcsán felerősíteni. Ezzel szemben az angol Hart a konvencionális erkölcs és a törvényhozás kapcsolatát emelte ki, míg angol, illetve amerikai kritikusi inkább Habermas vonalán haladva a jog kritikai morállal összekötését kívánták megvalósítani. Ám míg ez az álláspontjuk egyezik Habermas törekvéseivel, abban már eltértek tőle, hogy a jog és a morál kapcsolódását nem a törvényhozás folyamataiban igyekeztek létrehozni, hanem azt félretolva a bírói döntési folyamatok átmoralizálása révén. *Lényegében tehát két disztinkció mellett tudjuk a kiindulópontban összefoglalni a jog és az erkölcsi/morális szféra kapcsolódásainak elméleti vitáit:* az első kérdéskör, hogy a jog törvényhozási vagy bírói folyamataiban jöjjön létre ez a kapcsolat, illetve hogy akár így, akár úgy, a második kérdés még, hogy a közerkölcs vagy a kritikai morál síkján legyen-e a jog és az etikai szféra összekötése. Nézzük meg e törekvéseket részletesen.

2.1. Habermas a jog és a morál kapcsolatáról

Az előző fejezet Habermast elemző részletesebb vizsgálódásai után itt elég csak utalni átfogó moráleméletére. Az 1992-es morálfilozófiai főművében a morális irányítást az absztrakt elvek szintjén elhelyezve a szabályszerű közerkölcs létének eltűnését állítja a modern társadalmak vonatkozásában. Mivel pedig a cselekvéshez szabályszerint kell megadni a normákat, Habermas levonja a következtetést, hogy az absztrakt morált csak a jog tudja a magatartási szabályok szintjére konkretizálni. Ezt a kommunikatív hatalom kategóriájának behozásával valósítja meg, amit a tömeges politikai akaratképzés politikai pártokra és időszakos válasz-

tásokra alapozott mechanizmusával szemben fogalmaz meg. Ez utóbbiban a társadalom tömegei csak a néhány évenkénti szavazás által határozzák meg és legitimálják a törvényalkotó parlamenteket, és ez kevés a diszkurzusetika fényében. E helyett az állami döntések folyamatos megvitatását megvalósító civilszervezetek és civiltársadalom kerül a középpontba Habermasnál, és ez a folyamatos állami döntési megvitatási mechanizmus jelenti a kommunikatív hatalmat. Ennek révén a mai csökkent értékű demokrácia helyett a minőségibb deliberatív demokrácia létrejöttében reménykedik.⁴⁷

Habermasnál így a jog alkotási folyamataiban történik meg a morális eszmék közvetlen behozása a kommunikatív hatalom és civilszervezetei általi törvényjavaslat-megvitatásokon keresztül. Igaz, ez a milliók általi tömeges választások és az így létrejött parlamentek leértékelését és hatalomcsökkenését vonja maga után. Fel lehet azonban vele szemben vetni, hogy a folyamatos civilszervezeti vitákban a realitásban csak nagyon szűk értelmiségi csoportok tudnak részt venni, előképzettségük és főként napi szellemi munkájuk és munkaterhük által lehetővé téve. Továbbá általánosabb hatást e szűk értelmiségi viták közül is csak az válthat ki, melyek mögé a nagy tömegmédiák odaállnak, és kiemelten terjesztik, míg a médiatulajdonos körök által nem támogatott viták és vélemények a szűk körű viták után elhalnak. Így, miközben Habermas a kommunikatív hatalmat szubjektíven úgy tervezi el, hogy ez a társadalom demokratikus deficitjének csökkentését és ennek deliberatív demokráciává alakítását fogja megteremteni, addig tényleges hatásában ez inkább az államhatalomnak a szűk értelmiségi körök és a mögöttük álló tőkés csoportok alá rendelését valósítaná meg. És mint az előzőekben már írtuk, a deliberatív demokrácia hívei Habermason túlmenve olyan országos csúcsertermiségi fórum felállítását is eltervezték a demokrácia feljavítása címszava alatt, amely a milliók által megválasztott parlament törvényeit felülbírálná, és megakadályozhatná hatályba lépésüket.

A jog és a morál, illetve a jog és az államhatalom összekötésének e habermasi útjával szemben a jogi moralizmus főcsapása teljes mértékben kitolja a szemszögből a törvényalkotást, és ehelyett a bíró döntésnél igyekszik ezt az összeköttetést megvalósítani. Nézzük meg ezt részletesen az angol H.L.A. Hart és követőinek/kritikusainak elemzésében.

2.2. A morális meghatározás bírói döntéshez telepítése: Hart és kritikusai vitája

Hart legtöbb vitapartnere a jog erősebb átmoralizálása felé igyekszik tolni a jog koncepcióját, és ebből az álláspontból nézve Hartnak a jog és erkölcs közötti viszonyára vonatkozó felfogását, az a fő kritika vált bevetté vele szembe, hogy ő elválasztja ezeket. Ahhoz azonban, hogy pontosabb képet kapjunk az ő „elválasztási” álláspontjáról és a vitapartnerei átmoralizáltabb jogfelfogásáról, érdemes egy-egy disztinkciót beiktatni mind az erkölcs, mind jog vonatkozásában. Az erkölcsnél a különbségtétel abban áll, hogy a társadalomban elterjedt erkölcsi nézeteket értjük-e erkölcs alatt (empirikus erkölcs, közerkölcs, konvencionális erkölcs, illetve az 1900-as évek eleji hazai szóhasználatban „pozitív morál”), vagy a morálfilozófiai gondolkodók köreiben és értelmiségi holdudvaraikban kidolgozott-megvitatott erkölcsi mércéket („kritikai erkölcs”). A másik különbségtétel a jogra vonatkozik, és itt a törvényhozási, illetve a bírói döntési folyamatok elkülönítését kell behozni az elemzésbe. E két disztinkcióval messzebb juthatunk mind Hart, mind vitapartnerei megértésében, és a vita külső megfigyelő elemzői is megalapozottabban foglalhatnak el pozíciót e vita értékelésében.

⁴⁷ HABERMAS: *Faktizität und Geltung*. (i. m.) 186., magyar nyelven POKOL BÉLA: *Habermas jogfilozófiája*, Magyar Filozófiai Szemle 1993/5.

2.2.1. Hart a konvencionális erkölcsről és a kritikai erkölcsről

Az empirikus erkölcs és a kritikai erkölcs elkülönítése Hart különböző időben született elemzéseiben eltérő módon jelenik meg. Az 1961-es főművében többfajta disztinkciót tesz az erkölcsöt elemezve, és ezek között felbukkan ez is. Egyik disztinkciója az általánosan elterjedt erkölcs és a pusztán néhányak által követett egyéni erkölcs között található: „Először azt a társadalmi jelenséget vesszük szemügyre, amit egy adott társadalomban gyakran „az erkölcsnek” vagy egy tényleges társadalmi csoport „elfogadott”, illetve „konvencionális” erkölcsének neveznek (...) amiket meg kell különböztetnünk azoktól az erkölcsi elvektől és eszményektől, amelyek egyes egyének életét irányítják, melyeket ugyanakkor sok olyan ember nem követ, akikkel az adott egyének együtt élnek”.⁴⁸ Az általános erkölcs és a szűkebb egyéni, ill. csoport erkölcsök disztinkciójánál fontos kritikailag kiemelni, hogy Hart legtöbbször csak egyetlen általános társadalmi erkölcsöt tart szem előtt, és pluralitást csak az időbeli változással lát ebben: „A legalapvetőbb erkölcsi szabályokban megállapított kötelezettségek társadalomról társadalomra változhatnak, sőt ugyanazon társadalomban is mások lehetnek a különböző időpontokban”.⁴⁹

Egy másik disztinkciója hozza be az általunk kiemelt empirikus erkölcs és kritikai erkölcs elkülönítését, de ezt tulajdonképpen egy rétegzett erkölcsbe ágyazza be. Létezik az általánosan elfogadott erkölcs – mondja –, amit mindenkinek követni kell, és ezért nem jár tisztelet, hanem csak megsértéséért szankció; ezen túl léteznek az eszmények szintjén levő erkölcsi kötelezettségek, melyek teljesítése a morális hősnek kijáró tekintélyt ad annak a néhánynak, aki ezt teszi (pl. feláldozza az életét egy eszméért), és az ennek folytatásaként irtakban jön be a társadalom elfogadott erkölcsének bírálata, a kritikai erkölcs mint az erkölcs egy további területe: „Az erkölcs más területei (...) eltérő irányban mutatnak túl az egyes társadalmi csoportokban elfogadott kötelezettségek és eszmények határain, és azok felé az elvek és eszmények felé vezetnek el, amelyek magának a társadalomnak az erkölcsi bírálata során játszanak szerepet”.⁵⁰ Itt már behozza Hart az erkölcsök pluralitásának lehetőségét is, és a demokratikus állam leváltható kormányzatánál ezek a plurális erkölcsi rendszerek is küzdenek a törvényhozás meghatározásáért: „Abból a tényből, hogy az elfogadott erkölcsnek és más társadalmi intézményeknek a szabadság vagy az egyenlőség nevében való bírálatát erkölcsi bírálatnak tartjuk, természetesen nem következik, hogy e bírálat más értékek nevében történő elutasítása ne lehetne ugyancsak erkölcsi jellegű (...) A különböző erkölcsi értékek súlyának, illetve a rájuk helyezett hangsúlyoknak az ilyen különbségei olykor egymással összeegyeztethetetlennek bizonyulnak. Gyökeresen eltérő elképzelésekhez vezetnek az eszményi társadalomról alkotott elképzelést illetően, és egymással szemben álló politikai pártok számára adhatnak erkölcsi alapot”.⁵¹ Csak érintőlegesen kell jelezni, hogy ezzel a leírással szemben a modern tömegdemokráciákban egy olyan kép realistább lehet, mely nemcsak a kritikai erkölcs – és intellektuális hordozó-csoportjainak – szintjén, hanem a *társadalom nagy csoportjainak síkján is erkölcsi pluralizmust tesz fel*, és a politikai táborok küzdelmeiben nem egyszerűen különböző kritikai erkölcsök csapnak össze, hanem a nagy társadalmi csoportok eltérő erkölcsi értékhangsúlyai is. E tematizálás-változtatás révén pedig nem a morálfilozófiai szerzők művei és vitái (és a médiaterjeszté-

⁴⁸ HART, H.L.A.: *A jog fogalma*, (Ford. Takács Péter), Osiris, Budapest, 1995. 196–197.

⁴⁹ HART i.m. 199.

⁵⁰ HART i.m. 212.

⁵¹ HART i.m. 213.

sük felett diszponáló körök érdekei!) lesznek döntőek egy erkölcsi álláspont létének feltárására, hanem az empirikus erkölcsszociológiai felmérések.

A főmű után néhány évvel, 1963-ban (a magyar fordításban 1999-ben) megjelent kis kötetben, mely közvetlenül a jog és erkölcs kapcsolatának vitás kérdéseire tér vissza, még tisztábban megjelenik az elterjedt pozitív erkölcs és a kritikai erkölcs disztinkciója: „...szeretném megkülönböztetni – a múlt század haszonelvű gondolkodóinak kedvenc szóhasználatát feltámasztva – a „pozitív erkölcsöt”, vagyis egy adott társadalmi csoport ténylegesen elfogadott és követett erkölcsét, illetve a tényleges társadalmi intézmények, köztük a pozitív erkölcs bírálataira szolgáló általános erkölcsi elveket. Az ilyen általános elvekre a „kritikai erkölcs” elnevezést alkalmazhatjuk”.⁵² Végül e kérdésnél felmerül még a Hart által írt, vitapartnereivel foglalkozó tanulmány, melyet 1992-ben a főmű új kiadásában utószóként vettek fel, és amely már az évtizedek alatt felgyűlt kritikák fényében érinti a jog és erkölcs viszonyának kérdését. A kulcsmondat ennél így szól: „E könyvben amellelt érveltem, hogy bár a jog és az erkölcs között számos különböző esetleges kapcsolat létezik, tartalmuk között még sincs semmilyen szükségszerű fogalmi összefüggés; így erkölcsileg teljesen elfogadhatatlan rendelkezések is lehetnek érvényes jogszabályok vagy jogi elvek”.⁵³

A főmű előbb idézett disztinkciói fényében ez utóbbi mondattal problémák merülnek fel. Az első az, hogy nem differenciál a szerint, hogy a kritizált törvény vagy valamelyik rendelkezése a ténylegesen elterjedt erkölcsi vélemények vagy valamelyik kritikai erkölcsi vélemény szerint elfogadhatatlan. E differencia kiesése nem tűnik véletlennek, mivel ebben az látszik, hogy Hart kritikusainak hangsúlyai a kritikai erkölcsnek „az” erkölccsel azonosítására arra vitték el az eltelt évtizedek alatt öntudatlanul Hartot is ebben az utószóban, hogy az ő szemüvegükön át védekezzen. Vagyis a kulturális-szellemi szektorokban uralmi pozícióba került társadalmi csoport és morálfilozófusainak *domináns kritikai erkölcs* általi *elfogadhatatlanság* merül itt fel, és az, hogy lehetséges olyan helyzet, melyben a kritikai erkölcsnek a domináns média által terjesztett verziója éppen szemben áll az elterjedt erkölcsi véleményekkel, fel sem merül itt Hartnál, míg a 60-as évek eleji anyagaiból ez még kibontható volt. Azt, hogy Hart besétált a kritikusi utcájába, és implicite jóváhagyta a jog és az erkölcs elválasztásának általuk felnagyított tézisé, mutatja az is, hogy itt az „egyes” törvények erkölcsi igazolásáról szól, miközben az 1961-es főműve idézeteiből inkább az bukkan fel, hogy a politikai demokráciákban a milliók választása *igazolja a törvényhozást a ciklusa alatt minden egyes törvény vonatkozásában*, és a korábbi törvényhozási többség későbbi eltávolításában a kormányrúd mellől benne lehet a törvények erkölcsi tartalmával való elégedetlenség is: „A demokráciát igazoló szempontok közül az egyik legjelentősebb éppen az, hogy lehetővé teszi az ilyen lehetőségek kipróbálását és a felülvizsgálható választást közülük”.⁵⁴

A demokráciákban választásokon, periodikusan leváltható törvényhozási többségen nyugvó jogalkotási szerkezet érintésénél még egy fontos problémát kel kiemelni Hart fogalmi tagolásánál, mely különösen követőinél és elméletének eltérő variánsait létrehozó kritikusanál vált később döntővé: „...bár a jog és az erkölcs között számos különböző esetleges kapcsolat létezik, tartalmuk között még sincs semmilyen szükségszerű fogalmi összefüggés; így erkölcsileg teljesen elfogadhatatlan rendelkezések is lehetnek érvényes jogszabályok vagy jogi elvek”.⁵⁵ A „szükségszerű” és az „esetleges” disztinkció az erkölcs és a jog kapcsolatában Hart elméletének vitájában a legnagyobb jelentőséget kapta később, és

⁵² HART, H.L.A.: *Jog, szabadság, erkölcs*, (Ford. Krokovay Zsolt), Osiris, Budapest, 1999. 31.

⁵³ HART, H.L.A.: *A jog fogalma*. (i. m.) 308–309.

⁵⁴ HART, H.L.A.: *A jog fogalma*. (i. m.) 213.

⁵⁵ HART i.m. 308–309.

mivel sok vitapartnerre számára az „esetleges” kapcsolat nem elég – sőt: az semmi! –, ezért jött létre a jog és erkölcs harti elválasztásának utólag felerősített tézise. Pedig a valóság társadalmi szférájában – vagy filozofikusabban: létszintjén – a törvényszerűségek csak valószínűség jelleggel („statistikailag szignifikánsan”) irányítják az események milliárdjait, de azért ezek az esetek túlnyomó többségénél magyarázó erővel bírnak, és empirikusan be is bizonyosodik egy-egy ebből levont következtetés helyessége. A természeti okozatiság törvényszerűségeinek *szükségszerű* jellegével szemben a társadalmi kapcsolatokból, összefonódásokból keletkező törvényszerűségek csak *strukturálisan* rögzítik az események általuk való meghatározottságát, és bár ez több az esetlegességnél a szükségszerű jelleget nélkülözik.⁵⁶ A természeti valósággal szemben a társadalmi valóságban tehát a „szükségszerű” és az „esetleges” jelzők félrevezetők, és itt az esetlegességen túl a *strukturális összekapcsoltság* a megfelelő fogalom. És mint láttuk, ezt a strukturális összekapcsoltságot nagyon is jelezte Hart a demokráciákban a periodikusan megválasztott és eltávolított törvényhozási többség elemzésbe történő behozásával, ám szerencsétlen disztinkciója később lehetővé tette, hogy ezt figyelmen kívül hagyják követői-kritikusai, és a rossz disztinkció vált kritikájuk tárgyává.

Összegezve tehát, a Hart által a jog és erkölcs kapcsolatára alkalmazott „szükségszerű” illetve „esetleges” jelzőt egy megfelelőbbel, a *strukturális* jelzővel kell felcserélni, mivel a társadalom milliói által választott és periodikusan következő parlamenti választásokon leváltható törvényhozási többség törvényei *strukturálisan összekötöttek* a többségi szavazók erkölcsi hangsúlyaival. A kisebbségben maradt társadalmi csoportok némelyike számára ezek a többségi erkölcsi hangsúlyok elfogadhatatlanok lehetnek, és ha a szellemi-média szférában ezek a társadalmi csoportok dominánsak, akkor ezt mint „erkölcsi fertőt” tudják a közvélemény elé tárni, ám az elemző nem tekintheti az ilyen törvényeket – ezek szemüvegén keresztül – ab ovo elfogadhatatlan erkölcsi minőségűnek, hanem azt kell kutatni, hogy mely társadalmi csoport erkölcsi hangsúlyaiból elfogadhatatlanok ezek.

2.2.2. Hart a törvényhozási és a bírói döntési folyamatok morális áthatásáról

Nézzük most a másik disztinkciót, amely a jogen belül választja el egyrészt a törvényhozási folyamatok erkölcsi áthatását, másrészt a bírói döntési folyamatok esetében ugyanezt. Szemben az előbbi disztinkcióval, ez csak egészen töredékesen jelenik meg Hartnál. A bírói döntés kötöttségének, illetve szabadságának elméleteit jelentő formalizmust, illetve szabályskepticizmust elemző fejtegetései nyújtanak itt közelebbi támpontokat, és emellett az 1992-es utószóban a joghézagok esetén a bírói döntésre vonatkozó elemzések használhatók fel Hart álláspontjának megértésére. A formalizmust – a bírói döntés teljes pontosságú szabályokkal való lefedésének igényét – Hart a nyelv nyitott szövődéke miatt illúzióknak tekinti, és bár bizonyos támpontokhoz kötöttség lehetséges, és ezek kötelezők is a bírácoknak, ám az összes lehetséges esetre, melyek a jövőben az adott szabályok esetében felmerülnek, nem lehet előre megadni e támpontokat.⁵⁷ Másik oldalról a szabályskepticizmust, amely semmilyen kötelező erőt nem ismer el a bíró számára az előre lefektetett törvényi szabá-

⁵⁶ A tudományt a természettudománnyal azonosító analitikai filozófia ebből vonja le a társadalomtudományok lehetetlenségét, vagy enyhébb fogalmazásban egészen minimális igényekre visszaszorítását, lásd WINCH, PETER: *A társadalomtudományok eszméje és viszonya a filozófiához*, (Ford. E. Bártfai László), Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988., illetve RODRIGUEZ-BLANCO, VERONICA: *Winch and H.L.A. Hart: Two Concepts of the 'Internal Point of View'*, Canadian Journal of Law and Jurisprudence, 2007/2. 453–474.

⁵⁷ HART: *A jog fogalma i.m.* 151.

lyokból, szintén túlzásnak találja Hart: „Néhány bírói döntésben lehet ilyen, de teljesen nyilvánvaló, hogy a bírák a legtöbb döntésnél, ahogy a sakkozók a lépéseknél, vagy őszintén törekszenek azon szabályok betartására, amelyeket tudatosan a döntést irányító mintáknak tekintenek, vagy ha őszintősen is járnak el, a döntéseiket azokkal a szabályokkal igazolják, amelyeket már ezt megelőzően készek voltak követni, és amelyek jelentőségét az adott ügy szempontjából elismerik”.⁵⁸ Itt tehát egy mérsékelt formalizmus jelenik meg Hart álláspontjaként, nem érintve a nyitottságnál az esetleges erkölcsi támpontokkal kitöltést. Fontos itt még, hogy a szabályskepticizmus álláspontjaként jelzi azt, mely szerint a jog a bírói döntési folyamatot jelenti, és a törvényhozásban létrejött törvény az e pozíciót képviselők számára még csak a jog pusztá forrása, amely akkor válik joggá, ha a bíró elkezdí az egyedi esetekre alkalmazni ezeket. Vagyis *a jog a szabályskeptikusok felfogásában a bírói folyamatot fogja át, és az ettől elkülönített törvényhozási folyamat, illetve ennek terméke, a létrejött törvény még csak egy jogi „előszóbat” jelent*: „Az ilyen elmélet egyik jellegzetes állítása ugyanis az, hogy a törvények, amíg a bíróságok nem alkalmazzák azokat, nem részei, hanem csak forrásai a jognak”.⁵⁹ Kritikája alapján nyilvánvaló – a contrario –, hogy Hart a jogba beemeltnek tekinti a törvényhozást is, de a későbbiekben nem foglalkozik annak kifejtésével, hogy miben tér el a törvényhozási folyamat jogalkotása – ahol legalábbis a kritikai erkölcs egymással küzdő verzióit megjeleníteni engedi! – és a bírói döntésben a nyitva hagyott részekben (joghézagokban) történő jogalkotás az esetleges erkölcsi támpontok beemelésében. Ezt pótolja aztán az 1992-es utószóban, ahol Dworkinnal vitatkozva a joghézagban a bíró szabadságát emeli ki, és elveti Dworkinnak azt a követelését, hogy a bíró ilyenkor előzetesen lefektetett (morális) elvek konstellációja alapján legyen köteles dönteni: „Dworkin másik bíráló megjegyzésében nem azért ítéli el a bírói mérlegelési szabadságról vallott felfogásomat, mert az helytelenül írja le a valóságot, hanem azért, mert az a jogalkotás egy olyan formáját helyesli, ami nem demokratikus és nem igazságos”.⁶⁰ Így már látható, hogy Hart egyrészt a bírói döntés mérsékelt formalizmusát elfogadva az előzetes normatív támpontok általi behatároltságot mondja ki a bírónál, illetve a szabadon maradt részekben sem a morálfilozófiai elvrendszerekhez kötést támogatja, hanem a bíró szabad döntését, és ez a bíró (származásától, illetve szocializációjától függő) konvencionális erkölcsi meghatározását juttatja érvényre. Hartnak a morálfilozófiai kritikai erkölcs és a konvencionális erkölcs közötti választásban az utóbbi mellé állása a következő idézetben még tisztábban kiugrik: „A jogelméletnek el kell kerülnie, hogy elkötelezze magát az *erkölcsi ítéletekben megnyilvánuló, vitatható filozófiai elméletek* mellett (...) a bíró kötelessége ugyanaz marad. Nevezetesen, hogy a *legjobb erkölcsi meggyőződése szerint* alkosson ítéletet minden olyan erkölcsi kérdésben, amit esetleg el kell döntenie”.⁶¹ Nem hiszem, hogy vitatni lehetne értelmezésemet, miszerint az „erkölcsi ítéletekben megnyilvánuló filozófiai elméletek” és a bírák „legjobb erkölcsi meggyőződése” közötti disztinkció a kritikai erkölcs és a közerkölcs (vagy Hart szóhasználatában: konvencionális erkölcs) kettősét jelenti, és hogy Hart a kritikai erkölccsel szemben teszi le a voksát.

Összességében tehát *nem* lehet azt mondani, hogy Hart a jog és az erkölcs elkülönültségét mondja ki, és inkább az adja vissza adekvátan az álláspontját, hogy ez az elkülönítés jogfelfogásában csak a kritikai erkölcs vonatkozásában állja meg a helyét. Az a már idézett, saját provokatív kijelentése 1992-es utószavában, hogy „bár a jog és az erkölcs között szá-

⁵⁸ HART i.m. 165.

⁵⁹ HART i.m. 161.

⁶⁰ HART i.m. 317.

⁶¹ HART i.m. 291. – kiemelés a szerzőtől.

mos különböző esetleges kapcsolat létezik, tartalmuk között még sincs semmilyen szükség-szerű fogalmi összefüggés”, nem támasztható alá könyve részletesebb elemzésével. A tör-vényhozásnál *strukturális kapcsolat létezik a társadalom nagy csoportjainak erkölcsével* a parlamenti választások sok milliós állampolgári döntésével egy ciklusra meghatározó tör-vényhozóvá választás révén. Ez a „strukturális” kapcsolat persze nem úgy „szükségyszerű”, mint a természeti törvények minden esetben érvényesülő ereje, ám eléggé meghatározó ah-hoz, hogy többnek tartsuk pusztán esetleges kapcsolatnál. Már itt jelezni kell, hogy legtöbb kritikus nem is ezt hozza fel kritikájaként, hanem inkább azt, hogy a bírói döntési folya-matból kizárja a törvényi rendelkezések folyamatos morális szempontú felülvizsgálatát, il-letve a rendelkezések morális szempontok szerinti szabadabb átformálását, és ez alatt a kri-tikusok a morálfilozófusok kritikai morálértekezéseit veszik alapul. Visszakapcsolva a feje-zet első részéhez láthatjuk, hogy Hart álláspontja a morál és a jog törvényhozási folyama-tokban összekapcsolásával Habermashoz áll közel, noha ő nem olyan tudatos a közérkölc-s és a kritika morál közötti választásban.

2.3. Hart követőinek/kritikusainak álláspontja

A követők/kritikusok többsége Hart elméletét a jog átmoralizálása felé tolta el, és egy-részt eltekintve a konvencionális morál lététől a morált a kritikai morállal azonosította, másrészt a törvényhozást kitolva a jog elemzéséből a jogot a bírói folyamatokkal tette egyenlővé. De kisebb számmal azért akadtak olyanok is, akik mind a két disztinkciót meg-tartották, és így hangsúlyaik közelebb maradtak az eredeti harti hangsúlyokhoz, illetve a jog átmoralizálásában nem mentek rajta túl. Emellett még azt lehet látni, hogy míg jó néhány követője megtartotta Hartnak a jogtörténettől, jogszociológiától, és tételesjogi elemzésektől „kasztrált” elemzési stílusát – amellet, hogy ezt az űrt bővebben kitöltötték morálfilozófiai elemzésekkel és e téren információgyűjtéssel –, addig néhány követőnél egyrészt már némi-leg tágabb merítést lehet látni szociológiai ismeretekből, másrészt tételes jogi elemzések is megjelennek elvértve náluk.

A kritikai morálfilozófia és a jogban a törvényhozás félretolásával a bírói döntés közép-pontba emelése már Hart első jelentősebb kritikusanál, Ronald Dworkinnál megjelent, aki az 1980-as évekre kiteljesedett jogkonceptiójában az egyes jogszabályok értelmét az egyes bírói eseti döntések számára – legalábbis az angol-amerikai jogrendszereket illetően – egy egységes morálfilozófiai szempontrendszerbe integrálva és azon keresztül tartja feltárandó-nak. Így nála az államhatalmi döntésekkel létrejövő jogi réteg mellett egy (kritikai) morálfi-lozófiai konceptuális réteg adja a jog teljességét. Dworkinhez képest tisztábban létrejön a jog és a morál összekötése Gerald Postemánál, aki már a jogász szerep elkülönültségének felszámolását is megtervezi azért, hogy a morális szempontok közvetlenül hatni tudjanak a jog működésében. A másik irányban – egyrészt a konvencionális morál megtartását a kriti-kai morál mellett, másrészt a törvényhozásra figyelés megtartását a bírói döntési folya-matok mellett – kiemelendő a magát „mérsékelt” vagy „inkluzív” pozitivistának nevező Jules Coleman és Wil Waluchov, de ebbe a sorba tartozik Neil MacCormick és főként Tom Campbell, mely utóbbi a harcos törvényhozás-pártiságával és a kritikai morálfilozófia elve-ire támaszkodó bírói aktivizmus kritikájával a Hart-követők/kritikusok poláris ellentétének tekinthető.

2.3.1. Jules Coleman/Wil Waluchov és az inklúzív pozitívizmus

Hart követői közül Jules Coleman a kevesek egyike, aki kitarva Hart eredeti eszméjénél, szembenáll a bírói döntéseknek a kritikai morál hordozóihoz kötöttségével, és e törekvései folyamán dolgozta ki az inklúzív pozitívizmus eszméjét a '90-es években, melyet más akcentusokkal Wil Waluchov is továbbfejlesztett. Coleman számára alapvető fontosságú annak megkülönböztetése, ami az erkölcsnek a társadalomban empirikusan elterjedt konvencionális formája és a szűkebb entellektüel közösségekben és morálfilozófus vitakörökben létező kritikai erkölcs között van. Mint láttuk, Hart a törvényhozási folyamatok vonatkozásában utalt a jog pozitív morálhoz kötöttségére a demokrácia keretei között, Coleman ezzel szemben átfogóbban, a bírói folyamatok során is figyel a konvencionális gyakorlatokhoz kötöttségre. Mint 1982-es, később magyarra is lefordított anyagában írja, tisztán el kell választani, hogy „az elválaszthatósági tézis a jog és a kritikai morál viszonyára, vagy a jog és a konvencionális moralitás viszonyára vonatkozik-e. Az én felfogásomban az elválaszthatósági tézis a jog és kritikai moralitás közötti konstitutív viszony tagadása”.⁶² A harti, konvencionális morál és törvényhozás közötti összefonás után ez a továbbfejtés a bírói döntések vonatkozásában már jobban érthetővé teszi Hart kritikáinak törekvéseit is: amikor a jog és a morál „szétválasztása” ellen fellépnek és ehelyett összefonása mellett érvelnek, akkor ténylegesen csak a *konvencionális morál* helyett a kritikai morálhoz kötöttséget szállnak síkra. Ez utóbbit pedig nem a nép milliós tömegei hordozzák, hanem morálfilozófus körök és az ezeket terjesztő médiaértelmiségi elit.

Coleman láthatóan egy kompromisszumra törekszik a kritikai morál/konvencionális morál közötti különbség felhasználásában, és a döntéseket a bírák esetében nem az erkölcsi elvek kritikai morálfilozófiai értekezéseihez köti, hanem ezen elvek konvencionális gyakorlatához. Ezt az érvelését Dworkinnak azzal az álláspontjával szemben írja, mely szerint a bírák a pozitívan rögzített jogszabályok normatív támpontjainak hézagjainak felmerülése esetén morális elvekhez nyúlnak ennek kitöltésére, és ezt Dworkin a kritikai morálfilozófiai értekezések elveinek bírák általi kötelezőként elfogadásának tekinti: „Az, ami Dworkin felfogása szerint az elismerési szabály normatív elméletének bizonyítéka – tehát az, hogy általánosan és széleskörűen hivatkoznak erkölcsi elvekre az elismerési szabály körüli viták megoldásakor – szerintem azt bizonyítja, hogy a bírák között létezik egy társadalmi gyakorlat, mely szerint az ilyen vitákat egy bizonyos módon kell megoldani, egy olyan gyakorlat, amely részben a bírói magatartásra vonatkozó társadalmi szabályt specifikálja. A szubsztantív erkölcsi érvekre hivatkozás ekkor is tökéletesen összeegyeztethető a jog konvencionalista felfogásával”.⁶³ Említeni kell még, hogy Coleman a kevesek egyike abban is a harti iskolában, hogy az absztrakt jogelméleti téziseken túl a tételesjogi kérdések szintjén is igyekszik megjeleníteni, illetve hasznosítani általánosabb téziseit, és pl. a kártérítési jogban a gazdasági jogszemlélettel szemben az igazságosság más alapjáról kiindulva (kiegénylítő igazságosság) fejtett ki egy saját kártérítési jogi koncepciót.

Jó irányba korrigálja az inklúzív pozitívizmus Wil Waluchov által továbbfejtett irányzata Hart belső/külső nézőpontból történő elemzésre vonatkozó nézeteit azzal, hogy a belső nézőpont normatív kötöttségtől való semlegességének lehetőségét és pusztán kognitív-megfigyelő státusát rögzíti. Hartnál a belső nézőpont automatikusan elkötelezettséget vont

⁶² COLEMAN, JULES: *Negatív és pozitív pozitívizmus*, in: Bódig/Győrfi/Szabó (szerk.): Hart utáni jogelmélet alapproblémái, Miskolc, Bíbor Kiadó, 2004. 51.

⁶³ COLEMAN i.m. 70–71.

maga után, és a követői nagy részénél ez az elkötelezettség a *morális* elkötelezettséggel került azonosításra, mely még inkább kizárta a semleges-elfogulatlan megfigyelés lehetőségét. Ezzel szemben Wil Waluchov így ír: „One can use a moral principle in explaining the structural features, basic concepts and pattern of inference inherent in a practice without in any way endorsing the practice or the principle it embodies. One can posit a principle as making sense of these features, viz., showing why they are as they are, rendering them intelligible, without endorsing anything at all, aside from the claim that the practice makes sense”.⁶⁴ Ezzel a korrekcióval az egész belső/külső disztinkció átalakul a megfelelőbb normatív/kognitív disztinkcióvá, és ami még fontos, hogy ezzel a normákat elemző jogelmélet szükségszerű normatív státusza eltűnik, és elfogulatlan elemző lehet.

A társadalmi jelenségek és a normák pusztán tényként való megfigyelési lehetősége aztán Waluchov számára fontossá teszi a metodológiai pozitivizmus elkülönítését a szubsztantív pozitivizmustól. Aki ismeri a kontinentális európai jogelméleti/jogszociológiai körökben szokásos ismeretelméleti ténypozitivizmus és a törvénypozitivizmus (vagy decizionizmus) megkülönböztetését, annak feltűnik, hogy az angol-amerikai analitikai jogelmélet szerzőinél a kettő összemosódik. Pl. Coleman Dworkinnal vitatkozva így ír: „Amint a pozitivizmust azzal a felfogással jellemezzük, hogy a jog kemény tényekből áll, plauzibilissá válik az a mód, ahogy Dworkin bizonyos alapvető tételeket tulajdonít a pozitivizmusnak (...) Először is a jog a pozitivisták számára inkább szabályokból mint elvekből áll, mivel egy szabály legalitása a formális jellegétől – megalkotásának módjától és jellegétől – függ, miközben egy erkölcsi elv legalitása a tartalmán múlik. A szabályok legalitása ezért lényegileg vitathatatlan; az elvek jogi normativitása lényegileg vitatható”.⁶⁵ E leírásból nyilvánvaló, hogy a jog ’kemény tényekből’ állásának állítása mögött az áll, hogy a döntéssel létrehozott jog *szövegszerű rögzítettsége* „tényszerűen” elénk állítja a jog tartalmát. A gond ezzel azonban az, hogy ezzel a törvényhozási döntés tényszerűségében (annak tényszerű külsőlegességében) eltűnteti az így létrehozott norma Kellés, azaz normatív jellegét. Csak a jogszociológia (vagy az erkölcszszociológia) szemléletmódja az, amely a normákat a tényszerűség oldaláról veszi szemügyre. Nos, Waluchow ezt az összemosódást igyekszik megszüntetni, amikor a megfigyelés ténypozitivizmusát elkülöníti a törvénypozitivizmustól (vagy az ő megfogalmazásában a szubsztantív pozitivizmustól) mint metodológiai pozitivizmust: „Methodological positivists maintain that legal theory is a purely descriptive non-normative enterprise that sets out, in a manner of ordinary science, to tell us what one particular corner of the world we inhabit is like”.⁶⁶

De más irányba is korrigálás látható Waluchownál Hart elemzéseire képest, amikor a jog mint emberi-társadalmi jelenség esetén a szükségszerűség fogalmát teszi problémássá. Perry így írja le Waluchownak ezt az elemzését: „Law does not necessarily have a moral component as Dworkin claims, not it is necessarily source-based as Raz would have us believe; legal criteria for validity are only contingently moral in character (...) What notion of necessity and possibility are in play here? (...) The idea of a natural essence, which is problematic at the best of times, seems especially ill-suited as a characterization of a humanly-created institution – more accurately, a highly diverse set of independently-

⁶⁴ WALUCHOV, WIL: *In Pursuit of Pragmatic Legal Theory. Critical Notice: The Practice of Principle by Jules Coleman*, Canadian Journal of Law and Jurisprudence, 15/2002. 132.

⁶⁵ COLEMAN i.m. 55–56.

⁶⁶ PERRY, STEPHEN R. PERRY: *The Varieties of Legal Positivism*, Canadian Journal of Law and Jurisprudence 1996/2. 361.

created institutions – such as law”.⁶⁷ Ez a korrekció alapvető a pozitívizmus egész megítélésénél, mert mint láttuk, a szükségyszerű/ esetleges disztinkció rossz kettébontása eltüntette a szémszögből azt, hogy a kettő között ott lehet a strukturális összekapcsoltság a jog és az erkölcs között, és a demokráciákban a periodikus választásokon létrehozott és eltávolítható törvényhozási többség jogalkotásával épp ez a fajta összekapcsoltság valósul meg.

2.3.2. MacCormick/Tom Campbell a konvencionális erkölcsről és a demokratikus törvényhozásról

A kritikai morál mellett a konvencionális morálra figyelemmel és ennek az elemzésben megtartásával MacCormick is az egyik kivételt jelenti Hart követői között. Az ő elemzésében ez az egyéni morális döntések autonómiájának és ezzel szemben a joghoz igazodó döntés heteronómiájának szembeállításával indul. Az egyéni morális döntésnél, ha ez felmerül az életben egy szituációval kapcsolatban, akkor csak a belső motívumok és az ezeket alátámasztó érvek számíthatnak, és a morál ezzel azonosítása a filozófiában főként a kanti etikában történt meg, a vallási szocializációk közül pedig a protestáns szellemiség emelte ezt a középpontba. Maga Hart a konvencionális erkölshöz jobban tapadva ennek túlzott kiemelésétől eredetileg még óvott is az 1950-es évek közepén R. M. Hare morálfilozófiai téziseit bírálva, „he saw as excessively ‘protestant’ in the moral autonomism of R. M. Hare’s theses about moral reasoning”⁶⁸; később azonban az elterjedt közerkölcsökkel szembeni kritika alapjaként maga is kiemelte a kritikai erkölcs szerepét – jelzi Hart szellemi útját e téren MacCormick. Ezzel a pusztá meggyőződéshez kötött és kizárólag értelmi meggyőzéssel befolyásolható autonóm morállal állítja szembe MacCormick a pozitív morált, amely már a tömegesen elterjedt meggyőződések területe, és amely már alá van támasztva szankcióval, még ha ez nem is jogi és intézményes jellegű. Itt a csoportssolidaritás a döntő és a pusztá utánzás a csoporton belül, így reflexivitása kismértékű. Ám a jog és e között nincs éles határvonal, így a konvencionális morált és a jogot nem lehet bevonni az elválasztási tézisbe, csak az autonóm morált: „So it must be said that the conceptual distinction drawn here is one between law and morality only in one sense of the latter term, that is, only between law and autonomous morality”.⁶⁹ És MacCormick nemcsak a jog és közmorál összefüggését hangsúlyozza, hanem azt is, hogy a növekvő morális individualitás miatt a közösségi döntések szükségessége megkívánja a kényszerre alapozott jogot, és ennek kivonását az egyéni morálra támaszkodó félretelési lehetőség alól: „To pick this up, let me now state again that one vital point of legal institutions is exactly that they exist (inter alia) to settle authoritatively for practical purposes what cannot be settled morally (...) The Parliament and the judges have generally and cumulatively pronounced on the issues raised, and the law is for the time being settled in quite clearly formulated terms on points, that are unsetttable morally”⁷⁰ Ebben a felfogásban a kritikai morál, a közmorál és a jog egyformán megtalálja a helyét, és nem válik fölöttek uralkodóvá a kritikai morál. (Csak kitekintésként kell ehhez az elemzéshez hozzátenni a teljesség kedvéért, hogy MacCormick a legutóbbi

⁶⁷ PERRY I.M. 369–370.

⁶⁸ MACCORMICK, NEIL: *The Concept of law and ‘The Concept of Law’*, Oxford Journal of Legal Studies. 1994/5.

⁶⁹ MACCORMICK i.m. 7.

⁷⁰ MACCORMICK i.m. 6.

időkben eltolódni látszik ettől a felfogástól a természetjog felé, de ennek indokai majd külön elemzést igényelnek.⁷¹

Tom Campbell jóval harciasabb MacCormicknál, és az ő hangsúlyait főként azzal lépi túl, hogy a pozitív jog mögött kiemeli ennek demokrácia-alapját. Ő a jog Dworkin-nal induló bírő-központúságát és ezeknek a törvényekkel szembeni, átfogó morálfilozófiai elvekre támaszkodó ítélkezését támadja elsősorban, így pozitívizmusát a „demokratikus pozitívizmus” megkülönböztető jelzővel igyekszik lehatárolni, és mivel e pozitívizmus mögött egy érték-megalapozottságot emel ki, etikai pozitívizmusnak és „pres-criptiv” pozitívizmusnak is nevezi ezt. Noha láttuk, hogy Hart főművében kiemelte a demokráciát mint az egymással küzdő erkölcsi értékrendszerek egyikének törvényhozási többségé válását, ám ennek nem vonta le a következményét, és a „forrásalapú” pozitívizmust mint pusztán leíró jogelméletet tekintette. Ezt aztán alaposan kihasználták a törvényhozási döntésre alapozott joggal szemben viszolygással élő tanítványai, akik így az érték-megalapozottságot külön tartották bevihetőnek a jogba, és ezzel igyekeztek megalapozni az „értékeket nélkülöző” pozitívizmus jogának könnyű átformálását a bírák által. Campbell kiemelésével nyilvánvalóvá válik, hogy ez a bírák általi átformálás a morálfilozófusok Herkulesére támaszkodva nem egyszerűen egy értékalapot nélkülöző jog átformálása, hanem az *ebbe rejtett értékalapnak egy másik értékrendszerrel kicserélése*. E csere alapja pedig a gyakorlatban a törvényi előírásokkal szembeni alkotmányos alapjogokra támaszkodás, ezért Campbell fő küzdelme az alapjogi aktivizmus ellen irányul: „There are important reasons of democratic principle which cast doubt on the propriety of giving courts a veto over human rights interpretation. Courts have not the capacity, and should not have the authority, to overturn the duly enacted legislation of the Parliament when this is within its federal powers”.⁷² Campbell nem tudja elfogadni azokat az érveket, melyek a „bátor bírókat” tekintik a morál letéteményeseinek a parlamenti többséggel szemben, és jellemzően ezek mindig a náci Németországot, illetve dél-afrikai fajüldöző rezsimet hozzák fel, hogy milyen is az, ha a bírák helyett a törvényhozási többség a jog letéteményese: „Brave judges, armed with sound conceptions of natural law are, it is argued, in a better position to withstand evil governments and have a better track in so doing. Nazi Germany and apartheid South Africa are the favorite illustration of this alleged phenomenon”.⁷³ A demokrácia értékelkötelezettségére alapozott pozitívizmusában Campbell persze kevésbé Hartnak a törvényhozás pozitív morállal összekötését emeli ki, mint inkább a valamikor Harttal vitatkozó Lon Fuller vonalát, aki a zsinórmértékszerű egyenlőséget, a kiszámíthatóságot, a demokratikus kontrollt stb. emelte ki stabil értékek a pozitív jogban. A demokratikus pozitívizmus törvényhozásának értéktelítettsége alapján Campbell bírálja a mérsékelt vagy inkluzív pozitívizmus engedékenységet is az alapjogi aktivizmus bírőközpontúságának elismerése miatt. Ugyanis ez lehetne tekintni a pozitív joggal szemben az alapjogokra támaszkodó bírák felsőbbbségét, csak azt tartja szükségesnek, hogy ezt az alapjogi bírói felsőbbbséget az elismerési szabály beemelve. Vagyis ha a bírói karban elterjedt az a meggyőződés, hogy az alapjogokra támaszkodva felülbírálható a törvényhozási jog, akkor ez elismerési szabállyá válva a pozitívizmus részévé teszi ezt a jelenséget is, és többé nincs baj vele. Campbell ezzel szemben a demokrácia értékeire tekintettel ezt nem fogadja el, és a nem választott bírákat semmilyen legitimációval

⁷¹ Lásd MACCORMICK, NEIL: *On Public Law and the Law of Nature and Nations*, Edinburgh Law Review (Vol. 11) 2007. 161.

⁷² CAMPBELL, TOM: *Democracy, Human Rights, and Positive Law*, Sydney Law Review, (Vol. 16) 1994. 195.

⁷³ CAMPBELL, TOM: *Blaming Legal Positivism: A Reply to David Dyzenhaus*, Australian Journal of Legal Philosophy. 2003. 31.

nem látja ellátottnak erre a hierarchikus felsőbbbségre: „'Soft' or 'inclusive' legal positivism, which allows for moral criteria in a rule of recognition, is more likely to countenance the invalidation of apparently good law on the grounds of its immorality (...) Thus, if hard legal positivism is the theory in question, it is clear that the positivist approach to the defence of lawful orders is likely to be more sympathetic, not because of any deduction from the concept of law involved, but because of the moral and political reasons that lie behind the adoption of that concept”.⁷⁴

2.3.3. Jeremy Waldron a törvényhozás szerepéről

Waldron az egyetlen a Hart-követők között, aki több tanulmányban is közvetlenül a törvényhozással foglalkozott, így ő kivétel az irányzattal szemben megfogalmazott vád alól, miszerint ennek tagjai a bíróságok felé tolták el a jog elemzését.⁷⁵ A magyar nyelvű anyaga arra is jó, hogy az irányzat viselkedését is láthassuk, ahogy felsorolja a törvényhozással szembeni fenntartásokat: „a törvényhozásban lefolytatott vita kaotikus és ripacskodó (...) A törvényjavaslatok nem maguk vívják ki autoritásukat a bennük rejlő értelem erejénél fogva, hanem mások ruházzák fel őket autoritással egy olyan eljárás segítségével, amelyben semmi több sem szól mellettük, mint támogatójuk számbeli túlsúlya (...) Az önkényesség vádja (...) az önkényes eljárást állítja szembe egy észérveken alapuló eljárással egy olyan kontextusban, ahol az ésszerűségre van szükség, mivel a politikai célkitűzések, az erkölcs és az igazságosság fontos szempontjai forognak kockán”.⁷⁶ Egy másik cikkében az ilyen felfogások jogelméletben betöltött domináns szerepe miatt Waldron idézi a critek doyenjének, Mangabeira Ungernek az állítását, miszerint „a juriszprudencia kis piszkos titkainak egyike” („dirty little secret of contemporary jurisprudence”) az antidemokratikus beállítottságuk”.⁷⁷ Waldron ezt az állítást helyesli általánosságban, azonban az analitikai jogelmélet esetében ezt a tartózkodást a demokratikus törvényhozás jogban játszott szerepével szemben azzal védi ki, hogy az analitikai filozófia – így az analitikai jogfilozófia is – csak a mindenhol létezőre korlátozhatja magát, és ez nem teszi lehetővé, hogy csak a jogok némelyike esetében létező demokratikus jogalkotást – mint a politikai demokráciák partikuláris sajátosságát – is kutassa: „Democracy as such has little or nothing to teach us about the concept of law under severe disciplinary limitations of general jurisprudence”.⁷⁸ Mindenesetre egy „bágyadt utálatot” azért elismer Waldron is az analitikai jogelmélet demokrácia felé irányuló beállítottságát illetően: „In analytic legal philosophy the discomfort takes a milder form something between languid disdain and disciplined indifference”.⁷⁹

Waldron foglalkozik anyagában a demokrácia megjavításának kísérletével a deliberatív demokrácia alakjában, amely a szavazásközpontú demokráciával szemben a racionális viták

⁷⁴ CAMPBELL, TOM: *Prescriptive Conceptualism: Comments on Liam Murphy, 'Concepts of Law'*, Australian Journal of Legal Philosophy, 2005. 23.

⁷⁵ Lásd e vád felidézését magától Dworkin is: DWORKIN, RONALD: *Hart and the Concepts of Law. Replying to Frederick Schauer, (Re)Taking Hart*, Harvard Law Review Forum, 2007/4. 98. Waldron törvényhozással foglalkozó főbb tanulmányai: WALDRON, JEREMY: *The Dignity of Legislation*. Cambridge University Press. 1999.; JEREMY WALDRON: *Can There Be a Democratic Jurisprudence?* (Draft Of March 2004 for Analytical Legal Philosophy Conference, NYU School of Law.); uő: *Törvényhozás, autoritás és szavazás*, in: BÓDIG/GYÓRFI/ SZABÓ (szerk.): *A Hart utáni jogelmélet alapproblémái*. Miskolc, Bíbor Kiadó, 2004. 371–406.

⁷⁶ WALDRON: *Törvényhozás, autoritás és szavazás*, i.m. 372–373.

⁷⁷ WALDRON: *Can There Be a Democratic Jurisprudence?* i.m. 1–2.

⁷⁸ WALDRON i.m. 3.

⁷⁹ WALDRON i.m. 2.

útján a közös álláspontok kialakítását teszi a középpontba, és ez ideális esetben magát a szavazást is feleslegessé teszi, hisz a szavazás maga annak beismerése, hogy nem tudtak racionálisan közös álláspontot kialakítani. Ám ezt ő illúziónak tartja: „... ki kell tartani annak belátása mellett, hogy valóságos körülmények között az emberek még a deliberációt követően is jóhiszeműen vallanak eltérő nézeteket a közös jóról, a követendő célkitűzések, az igazságosság és a helyesség olyan kérdéseiről, amelyekről elvárásuk szerint a törvényhozóknak véleményt kell cserélniük”.⁸⁰ Ehhez persze hozzá lehet tenni, hogy Waldron túlságosan jóhiszeműen mutatja be a deliberatív demokrácia követőinek célkitűzéseit a demokratikus döntések racionális viták alapjára helyezésénél, mert épp az általa is idézett Philipp Pettit pl. olyan terveket vázolt e kereten belül, amely a milliós tömegek által választott törvényhozás mellett az adott ország kiemelkedő értelmiségi alakjaiból álló Deliberatív Tanácsot állítana fel, és ennek vétőjogot adna a törvényhozással szemben.⁸¹ Mindenesetre magának Waldronnak a megoldását a törvényhozás tiszteletre méltóságának megalapozásánál kritika nélkül el lehet fogadni: „...a többségi döntés éppen azért érdemli ki a tiszteletünket, mert ez az egyetlen döntési procedúra, mely nem kísérli meg különböző filozófiai fortélyokkal eltüntetni a pluralitást és a véleménykülönbség tényét (...) A jogrendszer hozzá tud járulni az ilyen problémák megoldásához azzal, hogy a lehetséges alternatívák egyikéhez szankciót kapcsol. (...) Mielőtt a jog megtehetné ezt, a társadalomnak el kell döntenie, melyik alternatívát választja ki, mint amely érdemes rá, hogy ilyen módon szankciókkal támogassák. Maga ez a döntés nem szerény vívmány, s a törvényhozás azért parancsol tiszteletet, mert megtestesíti ezt a vívmányt”.⁸² Visszakapcsolva Habermas morál- és jogfilozófiájára ki lehet emelni, hogy a deliberatív demokrácia eszméjének felkarolásával Waldron áll ehhez a legközelebb a harti irányzaton belül. Még annyit kell Waldron törvényhozáspártiságához hozzátenni, hogy az utóbbi években radikalizálódtak a nézetei a törvényhozás bírák általi alapjogi felülbírlásával kapcsolatban, és már azt követeli, hogy magát a „judicial review”-t, a törvények bírák általi alkotmányellenesség nyilvánításának lehetőségét is meg kellene szüntetni.⁸³ Waldron radikális követeléséhez képest az amerikai irodalomban újabban terjedő, enyhébb „deparmentalista” követelések csak arra terjednek ki, hogy a bíróságok alkotmányértelmezésének szupremáciáját kell megszüntetni, és a törvényhozás, illetve végrehajtási szféra alkotmányértelmezése ugyanolyan rangú legyen mint a Supreme Courté.

Összegezve tehát azt lehet mondani, hogy Tom Campbell „spontán” demokráciaszeretével szemben Waldronnál a szkeptikusok érveinek körbejárása után bukkan fel a többségi demokrácia és a törvényhozás fontossága, így reflexívebbnek lehet elemzéseit tekinteni.

Most nézzük meg Hart követőinek másik oldalát, ahol a jog bírói folyamatokra szűkítése történik meg, és a jog morállal összefonása így válik középpontúvá. Ennek az oldálnak egyik képviselője Gerald J. Postema, amerikai jogfilozófus, és legyen itt elég most csak az ő nézeteinek elemzése

⁸⁰ WALDRON: *Törvényhozás, autoritás és szavazás*. i.m. 375–377.

⁸¹ PETTIT, PH. *Depoliticizing Democracy, Associations*, Journal of Legal and Social Theory 2003/1. 23–37., ennek magyar nyelvű ismertetéséhez lásd POKOL BÉLA: *Feljegyzések a XXI. Jogfilozófiai Világkongresszusról*. Jogelméleti Szemle 2003/3. dd.

⁸² JEREMY WALDRON: *Törvényhozás, autoritás és szavazás*, i.m. 300. ill. 390.

⁸³ Lásd ennek jelzését: SCHAUER, FREDERICK: *The Supreme Court – 2005 Term*, Harvard Law Review. (Vol 120.) 2007. 8.

2.3.4. Gerald Postema és a jogi érvelés átmoralizálása

A jögon belüli egyedi bíröi döntések és jogászï érvelések intenzívebb odakötését a morálfilozófusok által definiált szempontokhoz jól lehet látni Gerald J. Postema, amerikai jogfilozófusnál. Az 1970-es évek elején végzett Postema első nagyobb idézettséget kapott tanulmányát a jogászï szerepek kritikájáról írta 1980-ban, majd a jogot szigorúan az államhatalmi döntésekhez kötö Jeremy Bentham jogelméletéről írt kritikai monográfiát 1986-ban, és ennek nyomán fokozatosan egy átfogó jogfelfogás elemeit igyekezett kibontani néhány tanulmányában a '90-es évektöl.⁸⁴

A jogászï szerep kritikájának lényege Postemánál az átfogó morális személyiség leszűkülése a professzionális etikai kódexre, és ez által pl. egy védőügyvéd egy büntetőügyben vagy egy válsági perben olyan magatartást is kifejt, amit magánéletében nem tenne, mert morálisán nem látná elfogadhatónak. Postema nem vitatja itt, hogy ez az elkülönülés a professzionális jogász szerepének elterjedt és bevett koncepciója, ám az ezzel való szakítást és a teljes morális személyiség szempontjainak perbe történő bevitelét igyekszik tanulmányában megindokolni: „Because this is not possible under the present conception of the lawyer's role, as exemplified by the Code of Professional Responsibility, that conception must be abandoned, to be replaced by a conception that better allows the lawyer to bring his full moral sensibilities to play in his professional role”.⁸⁵ Jelzi, hogy erre egyik válasz volt annak sürgetése, hogy deprofesszionalizálják a jogászï munkát, és a bárki által elvégezhető jogi képviselő megoldaná az elkülönülés lebontását, és e koncepció hívei ezzel látják lehetöknek a szűkített „morális szemüveg” helyett a teljes morális személyiség megjelenését a jogi érvelésben. Ezt azonban Postema egyrészt túl nagy árnak tartja a probléma megoldására, mivel egy komplex jogi világban a professzionális jogászï tudás nélkül nem lehet magas színvonalon ellátni ezt a feladatot, másrészt szükségtelennek is, mert megítélése szerint a professzionális jogászï szerepet megtartva is be lehet vinni a teljesebb morális személyiséget ebbe a tevékenységbe: „It is not difficult to show that there is nothing inherently irrational or morally objectionable in this exclusionary character of professional morality”.⁸⁶ A megoldást aztán Sartre egzisztencialista műveiböl veszi, melyben a szerepek szerinti cselekvés a korlátozott személyiség cselekvéseként jelenik meg, melyböl ki lehet, és ki is kell lépni a szabad cselekvés érdekében: „In Sartre's view it is therefore essential that one be capable of walking away from one's role”.⁸⁷ És ugyanezt a szereptöl eltávolodási lehetőséget erősíti meg Postema számára Goffman szerep-távolítás fogalma is.

Ezek alapján két szerepfelfogást különböztet meg, a rögzített és a reflexív (recourse) szerepfelfogást, és úgy látja, hogy az elterjedt jogászï szerepfelfogás a rögzített, miközben a reflexív is rendelkezésre áll. Ez utóbbi lényege az lenne, hogy a jogász kinyúl a szerepe mellé rögzített szempontokon túlra, és az egész morális személyiségét igyekszik bevinni a mérlegelésbe: „A second, more plausible alternative is to recognize the unavoidable discontinuities in the moral landscape and to bridge them with a unified conception of moral personality (...) Such a conception must improve upon the current one by allowing a

⁸⁴ Lásd J. POSTEMA, GERALD: *Moral Responsibility in Professional Ethics*, New York University Law Review (Vol. 55). 1980. 63–89.; átfogó jogelméleti koncepcióvá bővítő törekvéseire lásd a magyar nyelvre fordított tanulmányát: *A jog autonómiája és a nyilvános gyakorlati ész*, in: BÓDIG/GYÖRFI/SZABÓ (szerk.): *A Hart utáni jogelmélet alapproblémái*, Bóbor Kiadó, Miskolc, 2004. 105–142.

⁸⁵ POSTEMA i.m. 64.

⁸⁶ POSTEMA i.m. 71.

⁸⁷ POSTEMA i.m. 74.

broader scope for engaged moral judgement in day-to-day professional activities while encouraging a keener sense of personal responsibility for the consequences of these activities".⁸⁸ Példának hozza Postema a válóperes ügyvéd szűkebb morális szempontját, amikor a férj harcol a perben a gyermekei feletti gyámi jogokért, és ennek elérésére az ügyvéd beveti azt a máskülönbben igaz tény, hogy a feleség megcsalta a férjet a házasság alatt, ám ez megalázza morálisan a feleséget a per folyamán a nyilvános bizonyítással, és ezért a kitágított ügyvédi morális szerep szerint ezt nem lenne szabad felhasználni.⁸⁹

Postema átfogóbb jogelméleti felfogását kitűnően mutatja a magyarra fordított, eredetileg 1996-os tanulmánya, melyben a jog autonómiáját és a jogi érvelés, illetve döntés formális jogi előírásokra szűkítését elveti, és a szélesebb morális és más gyakorlati szempontok integrálásával látja megvalósulónak a jog működését. Érdekes azonban egy hangsúlyváltást kiemelni az előbbi (tizenhat évvel korábbi) anyagához képest. Mint láttuk, ott a kiszélesített jogász szerep az elterjedt jogász szereppel és jog-működéssel szemben csak mint ideális tervezet merült fel, ám ezzel szemben itt ez a szélesebb jogász érvelés és jogi működés már mint realitás kap bemutatást. Pontosabban itt Postema egy kettéosztást hajt végre, és azt írja, hogy a bíróságok az esetek többségében egyáltalán nem szűkítik le döntési mérlegelésüket a formális jogi előírásokra, és egy sor azon túli szempontot is bevonnak ezekbe. Az állampolgárok tömegei azonban nem tudják ezt, és ezért kötelezőnek vélik a pozitív jogi előírásokat. A feladat tehát pusztán az – mondja Postema –, hogy feltárjuk előttük a tényleges bírói döntések pozitív jogon túllépését, és akkor az állampolgárok is elvetik majd a pozitív jogra leszűkülő jog képét: „Másodszor, jó okkal gondolhatjuk, hogy az általános érvelés nem támasztja majd alá ezt a leszűkítést. Valójában úgy tűnik, hogy még ha a preemptív (*kötelező – PB*) tézis meg is vetette a lábát az állampolgárok gondolkodásában, a jog erejére vonatkozó felfogásuk nem éli túl, ha nyilvánosan a tudomásukra hozzuk, hogy a bíróságokat kivontuk a preemptív tézis terjedelme alól. (...) figyeljünk fel arra, hogy a joggyakorlatban a gyakorlati érvelés nagyon is interdependens. E{z az} interdependencia nemcsak a hivatalos személyek között nyert teret, hanem „horizontálisan” is, az állampolgárok között, és vertikálisan a bíróságok és az állampolgárok között. (...) Az állampolgároknak bele kell gondolniuk, hogy jobban teszik-e (vagyis magatartásukkal jobban megfelelnek-e a jognak), ha preemptív erőt tulajdonítanak a kinyilvánított jogi normáknak, ahelyett, hogy azokat a „jogon kívüli” megfontolásokat vennék számba, amelyeknek a bíróságok várhatóan jelentőséget tulajdonítanak majd, hogy ezeket is mérlegeljék, amikor a bíróságok deliberalizációit (*megfontolásait – PB*) anticipálják”.⁹⁰

Míg az 1980-as anyagban a bevett gyakorlattal szemben vázolta Postema az elkülönült professzionális jogász érvelés visszaintegrálásának szükségességét az egységes gyakorlati morális szférába, addig itt ezt már létezőnek mutatja be, és már csak ennek „tartalmas” jogelméletét (ti. az elkülönült, formális jog elmélete helyett) látja létrehozandónak: „Egy jogelméletnek számot kell adnia arról, hogy a jogi normák hogyan működnek azoknak a gyakorlati érvelésében, akiket irányítanak. Tekintettel a bíróságon belüli és a bíróságon kívüli gyakorlati érvelés komplex interdependenciájára, ha a forrásalapú normák fontos szerepet játszanak mind a hivatalos személyek, mind az állampolgárok gyakorlati érvelésében, akkor a nem forrásalapú megfontolásoknak is szerepet kell játszaniuk. A jog egy tartalmasabb el-

⁸⁸ POSTEMA i.m. 82.

⁸⁹ POSTEMA i.m. 87.

⁹⁰ POSTEMA: *A jog autonómiája* i.m. 128–129.

méletére van szükségünk, hogy megmagyarázzuk, hogyan kell mindennek működni. (...) nincs okunk feltételezni, hogy az autonómiatézis túléli az elmélet „kiteljesítését”.⁹¹

Postema tehát egy pálfordulást hajtott végre a jog realitását illető bemutatásánál anélkül, hogy ezt megkísérelte volna alátámasztani empirikusan, de nagyon kétséges, hogy ez realitásként tényleg kimutatható lenne. Mark Tushnet, az egyik legismertebb amerikai crit írta, hogy a jog minden osztályelfogultsága ellenére el kell ismerni, hogy az esetek túlnyomó többségében többé-kevésbé előre megadható a joganyag alapján, milyen döntést hoznak az esetre a bírák.⁹² Amit pedig a jog és morál elválásának két disztinkciójánál jeleztünk, és melyek Hart elemzéseiből még kivehetők voltak e téma elemzésénél, itt Postemánál már diffúz módon összeolvadnak a jog autonómiáját elutasító érveiben: „Durván szólva a jog autonómiája abban áll, hogy azoknak a normáknak a létezését, tartalmát és gyakorlati erejét, amelyeket a jogi érvelés kiindulópontként használ, olyan kritériumok határozzák meg, amelyek semmilyen lényegi utalást nem tesznek a politikai moralitást illető megfontolásokra, így pedig a jogi érvelés úgy járhat el, hogy egyáltalán nem kell beleártania magát a politikai moralitást érintő érvekbe”.⁹³ Mint láttuk, Hart nagyon is utalt arra, hogy a demokratikus törvényhozási választásokon a társadalom nagy csoportjainak morális értékhangsúlyai küzdenek, és a pártok törvényhozási többségével nagyon is bekerül a jogalkotásba a morál. Az „autonómia” és az „elválasztási” tézis állandó kritikai emlegetése azonban a Hart elméletével foglalkozók körében egyszerűen közhellyé tette a téves tézist, hogy Hart teljesen elválasztja a jogot és a morált, és hogy ez nem elfogadható. Itt Postemánál ez már csak így jelenik meg.

BÉLA POKOL

RECHT UND MORAL

(Zusammenfassung)

Im ersten Teil der Studie werden die allgemeinen Fragen der Moral analysiert und aufgrund der Philosophien von Kant und Hegel zwei gegensätzliche Richtungen der Moralphilosophie werden aufgezeigt. Hegel stellt die tradierte Kollektivmoral im Zentrum, die von den neuen Generationen immer nur aneignet werden, aber sie können nur wenig diese Moral ändern. Kant hat die Kollektivmoral weggeworfen und die Individuen müssen immer mit ihren eigenen Entscheidungen die richtige moralische Normen finden und nur das kategorische Imperativ gibt für ihnen die Rahmen für die moralische Entscheidung. In der Nachfolge von Kants formale Moralthorie entstand die Idee der kritische Moral, die als echte Moral über die unbewusste Kollektivmoral eine übergeordnete Position eingenommen hat und die dominante Version der kritischen Moral hat die Gerechtigkeit als zentrale moralische Wert von den 1970en Jahren an aufgrund der Theorie von John Rawls im Zentrum gesetzt und die andere moralische Werte als minderwertig herabgesetzt.

⁹¹POSTEMA i.m. 139.

⁹²TUSHNET, MARK: *Critical Legal Studies: A Political History*, The Yale Law Journal, 1991. 1516.

⁹³POSTEMA: *A jog autonómiája* i.m. 106.

Im zweiten Teil der Studie analysiert der Verfasser die Zusammenhänge des Rechts und der Moral und die Frage wird aufgestellt, ob das Recht und Moral in der modernen Demokratien strukturell getrennt oder zusammengeflochten sind und für die Antwort werden zwei Distinktionen benutzt. Im Bereich der Moral werden die tradierte Kollektivmoral und die kritische Moral unterschieden und im Bereich des Rechts werden die Gesetzgebungsbereich und die richterliche Rechtsanwendung auseinanderhalten. Die Studie zeigt auf, dass in der Demokratien durch die Parlamentswahlen der Millionen der Menschen die Kollektivmoral mit dem Gesetzgebung immer zusammengeflochten werden und die Trennungsthese kann nur betont werden, wenn einerseits die kritische Moral und nicht die Kollektivmoral als Moral verstanden wird und andererseits als Recht nicht die Gesetzgebungsbereich sondern nur die richterliche Rechtsanwendung verstanden wird. Die Trennungsthese zwischen dem Recht und der Moral erweist sich auf diese Weise als falsch.

SZABADFALVI JÓZSEF

Bibó István szegedi évei

(Emlékezés a száz éve született tudósra)

Bibó István életének és sorsának alakulásában Szeged fontos szerepet játszott.¹ A városhoz való kötődése a család Budapestről Szegedre történt áttelepülésével kezdődött. Bibó édesapját² – aki addig a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium tisztségviselője volt – 1924-

¹ Bibó István életrajzi adatairól lásd bővebben: KENEDI JÁNOS: *Bibó István életrajzi adatai*. In: Bibó István összegyűjtött munkái. IV. köt. (Sajtó alá rendezte: Kemény István és Sárközi Mátyás) Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1981. 1283–1289.; HUSZÁR TIBOR: *Bibó István – a gondolkodó, a politikus*. In: Bibó István: Válogatott tanulmányok. III. köt. (1971–1979) Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1986. 385–534.; HUSZÁR TIBOR: *Bibó István. Beszélgetések, politikai-életrajzi dokumentumok*. Magyar Krónika, Kolonel Lap- és Könyvkiadó Rt., Budapest, 1989.; RUSZOLY JÓZSEF: *Bibó István a szegedi jogi karon*. Jogtudományi Közlöny, XLVII. évf. (1992) 3–4. sz. 95–111. (A szerző által közölt eredeti források – pl. habilitációs kérelemhez csatolt curriculum vitae, jogbölcseleti előadás-tervezet, Horváth Barna és Búza László professzorok véleményes jelentése „dr. Bibó István bírósági titkár úrnak a jogbölcseletről egyetemi magántanárként való felkészítése végett bemutatott dolgozatairól” stb. – nagy segítségül szolgálnak a bibói életút korai szakaszának jobb megismeréséhez.); LENGYEL ANDRÁS: *A fiatal Bibóról. Egy lehetséges megközelítés vázlata*. In: Lengyel András: Utak és csapdák. Irodalom- és művelődéstörténeti tanulmányok. Tekintet Alapítvány, Budapest, 1994. 269–279.; LITVÁN GYÖRGY – S. VARGA KATALIN (szerk.): *Bibó István (1911–1979). Életút dokumentumokban*. (A dokumentumokat válogatta, a kötetet összeállította: Huszár Tibor) 1956-os Intézet – Osiris-Századvég, Budapest, 1995.; SZABADFALVI JÓZSEF: „*Coactus tamen volui!*” – Bibó István jogbölcseleti munkássága. Forrás, XXVII. évf. (1995) 12. sz. 13–21.; H. SZILÁGYI ISTVÁN: *Etika, jog, politika. Bibó István (1911–1979)*. In: Loss Sándor – SzabADFALVI JÓZSEF – Szabó Miklós – H. Szilágyi István – Zödi Zsolt: Portrévázlatok a magyar jogbölcseleti gondolkodás történetéből. Bitor Kiadó, Miskolc, 1995. 267–310.; SZABADFALVI JÓZSEF: *Egy jogfilozófusnak indult pályája története – Bibó István pályakezdése*. Magyar Tudomány, XLI. évf. (1996) 3. sz. 361–368.; LÁNYI KAMILLA: *A bibói életpálya: egy magyar sors*. BUKSZ (Budapesti Könyvszemle), X. évf. (1998) 3. sz. 247–261.; SZABADFALVI JÓZSEF: *Bibó István és a szegedi iskola*. In: Dénes Iván Zoltán (szerk.): *A szabadság kis körei*. Tanulmányok Bibó István életművéről. Osiris Kiadó, Budapest, 1999. 125–152.; NAGY J. ENDRE: *Tettbeszéd. Bibó István 1935-ös „megtérése”*. In: Dénes Iván Zoltán (szerk.): *Megtalálni a szabadság rendjét*. Tanulmányok Bibó István életművéről. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2001. 111–144.; SZABADFALVI JÓZSEF: *Bibó István helye a XX. századi magyar jogbölcseletben*. Debreceni Szemle, X. évf. (2002) 1. sz. 29–36.; KOVÁCS GÁBOR: *Elszigeteltség és nyitottság dinamikája két tudóssors tükrében. Horváth Barna és Bibó István tudományos pályafutása*. In: Mester Béla – Percz László (szerk.): *Közelítések a magyar filozófia történetéhez*. Magyarország és a modernitás. Áron Kiadó, Budapest, 2004. 392–418.; *Az európai egyensúlytól a kölcsönös szolgáltatások társadalmáig. Bibó István a politikai gondolkodó*. Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2004. (Különösen: 19–111.); ZSIDAI ÁGNES: *Jogbölcseleti torzó. Bibó István jogelméletének rekonstrukciója*. Szent István Társulat, Budapest, 2008.

² Idősebb Bibó Istvánról lásd: LENGYEL ANDRÁS: *Apai „örökség”*. Idősebb Bibó István művelődésszervező tevékenységéről. In: Dénes Iván Zoltán (szerk.): *A hatalom humanizálása*. Tanulmány Kiadó, Pécs, 1993 68–83.; Péter László: *A szülők*. In: Dénes Iván Zoltán (szerk.): *A szabadság kis körei*. Tanulmányok Bibó István életművéről... 13–41.; PÉNZES FERENC: *Az idősebb Bibó István filozófiai és néplélektani munkássága*. In: Dénes Iván Zoltán (szerk.): *A szabadság kis körei*. Tanulmányok Bibó István életművéről... 42–61.

ben nevezték ki a három évvel korábban Kolozsvárról elmenekült, „ideiglenesen” Szegeden elhelyezett Ferenc József Tudományegyetem könyvtárának igazgatójává. A család 1925-ben költözött a határ mentivé váló újdonsült egyetemi városba. Az alábbiakban Bibó és Szeged kapcsolatának három jól elkülöníthető időszakát kívánom – a centenárium alkalmából – röviden bemutatni.

Középiskolás és egyetemi évek (1925–1934)

Szegedre kerülve a tizennégy esztendő Bibó középiskolai tanulmányait a helybeli kegyesrendi (piarista) Dugonics András Gimnázium ötödik osztályában folytatta. Osztálytársai közül Ortutay Gyula és Reitzer Béla nevét kell megemlíteni, akikkel hamarosan baráti viszonyba került. Reitzerral való kapcsolata az egyetemen, sőt a pályakezdés éveiben tovább mélyült. Magántanulóként ugyancsak gimnáziumi osztálytársa, majd egyetemi évfolyamtársa volt Vas Tibor, aki a későbbiekben rendkívül sokat köszönhetett Bibónak.³

A korábbi budai Mátyás Király Gimnázium „laza fegyelme és kissé kedélyes” miliőjéhez képest visszaemlékezése szerint „[a] szegedi piaristák... kitűnő tanárok voltak, sokkal inkább féltem tőlük, mint pesti tanáraimtól. Ugyanakkor kihajtották az emberből, ami benne van, és engem rákényszerítettek, hogy egy reális tiszta jelest szerezzek meg náluk. Szenvedélyes tanárok voltak, és volt köztük, ha nem is volt tipikus, aki szabályos szabadgondolkodó volt. Például egy öreg matematikatanárom, Tóth Lajos, a legszenvedélyesebb lelkesedéssel adta elő Galilei történetét, elmondván, hogyan toppantott, hogy »mégis mozog a Föld«. Erre hátul a kispapok morogni kezdtek, hogy az nem egészen úgy volt. Mire a tanár azt mondta: »Jó, jó fiaim, ez nem hittanóra.«”⁴ Az iskolai értesítők szerint Bibó mintatanuló volt és rendszeresen részt vett az önképzőkör által kiírt pályázatokon hol fordítás készítésével, hol önálló munkákkal.⁵ Sőt 1928-ban, nyolcadik osztályos gimnazista korában, az *Egyházi Híradó* nevű szegedi lapban a reformáció emléknapi alkalmából jelent meg első nyomtatásban publikált írása *Mit jelent a reformáció az emberiség számára?* címmel.⁶ Bibó visszaemlékezéséből tudjuk, hogy az eredetileg „emlékbeszédként” elhangzott előadása elkészítéséhez szükséges Max Weber irodalmat édesapja adta a kezébe.⁷

³ Arról, hogy Vas Tibor Bibó gimnáziumi osztálytársa volt Ortutay Gyulának Lengyel Andrásához írt 1976. szeptember 14-én kelt „emlékező leveléből” értesülhetünk. Lásd LENGYEL ANDRÁS: *Egy útkereső szociológus a két világháború között. Vázlat Reitzer Béláról*. In: LENGYEL ANDRÁS: *Útkeresések. Irodalom- és művelődéstörténeti tanulmányok*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1990. 327. (Vas Tibor látásproblémái miatt magántanulóként folytatta gimnáziumi tanulmányait. A közlésért köszönettel tartozom Lengyel Andrásnak.)

⁴ LITVÁN GYÖRGY – S. VARGA KATALIN (szerk.): *Bibó István (1911–1979). Életút dokumentumokban...* 215–216.

⁵ 1927/28-as tanévben Xenophon *Oeconomicus*-ából fordított részletért, illetve „Jogban az erő” jeligéjű *A királyi szék betöltése hazánkban Sz. István halálától a Pragmatica Sanctióig* című dolgozatával nyert pályadíjat. Az 1928/29-es tanévben „Ne bántsd a magyart” jeligéjű, *A török hódoltság művelődési viszonyai* címen kitűzött pályázat első helyezettjeként ismerték el önképzőköri dolgozatát. Vö. LITVÁN GYÖRGY – S. VARGA KATALIN (szerk.): *Bibó István (1911–1979). Életút dokumentumokban...* 84.

⁶ BIBÓ ISTVÁN: *Mit jelent a reformáció az emberiség számára?* Egyházi Híradó, VII. évf. (1928. november 10.) 44. sz. 2–3.

⁷ „... nyolcadikos koromban mint református ifjúnak, reformáció-emlékbeszédet kellett tartanom, s ezt én az apám által kezembe adott Max Weber-féle híres cikk alapján tartottam meg. Ez volt az első találkozásom Max Weberrel, aki igen nagy hatással volt akkor és azóta is rám.” Vö. LITVÁN GYÖRGY – S. VARGA KATALIN (szerk.): *Bibó István (1911–1979). Életút dokumentumokban...* 216.

Az érettségit követő pályaválasztását – szintén a visszaemlékezéséből tudjuk – családja némi értetlenséggel fogadta. Szűkebb környezete „elvárta” tőle, hogy valamilyen bölcsész szakot válasszon. Inkább történettudósnak szánták, mintsem jogásznak, jogtudósnak. Bibó a jövőjét illetően azonban igen határozott elképzeléssel bírt. A „politikacsinálás” iránti vágya pályaválasztását jelentősen befolyásolta: „Én a magam pályájának útját... úgy képzeltem, hogy először a körülöttem lévő lehetőségek igénybevételével igyekszem eljutni az egyetemi tanári pozícióig és megszerezni azt az aránylagos függetlenséget, amelyből kiindulva aztán már lehet közéletet és politikát is csinálni. Mert végső tekintésben mindig politikát szerettem volna én is csinálni...”⁸ A kitűzött cél eléréséhez okkal tűnt a legalkalmasabbnak a jogi pálya Bibó számára, hiszen egyrészt a jogtudomány mint „normatudomány” művelése lehetőséget teremtett a függetlenség jelképeként megjelenő egyetemi tanári poszt megszerzésére, másrészt a praktikus jogi tudás a gyakorlati politizálás számára nyújtott másként nehezen pótolható ismereteket. Bibó egyetemi tanulmányait 1929 őszén a szegedi Ferenc József Tudományegyetem Jog- és Államtudományi Karán kezdte meg. A „jogtudó-értelmisségivé” válás folyamata mindazonáltal lehetővé tette az ifjú egyetemista számára, hogy szerteágazó érdeklődését az egyetem falai között kielégítse. Nyitottságát, bölcsész-alkatát mi sem bizonyítja jobban, minthogy joghallgatóként – Reitzer Bélával együtt – rendszeresen eljárt Sik Sándor magyar irodalmi, illetve Marót Károly görög filológiai és etnológiai előadásaira. Sik Sándorral – aki személyiségével nagy hatást gyakorolt Bibóra – a cserkészeten keresztül került először kapcsolatba, s a családi otthonukban is gyakran megfordult.⁹

A jogi karon egy évfolyamra járt Erdei Ferencel, Reitzer Bélával és Vas Tiborral.¹⁰ Előbbi két évfolyamtársa, akikkel szoros baráti kapcsolatot ápolt, jelentős hatást gyakorolt világnézetének és társadalomfelfogásának alakulására. A három joghallgató családi háttere, indíttatása a korabeli Magyarország akár tipikusnak is mondható életútjait szimbolizálja. Bibó a keresztény „úri” középosztály nemzeti urbánus rétegéből, Reitzer a – kivetettséget zsigeri szinten megélő – feltörekvő vidéki kispolgári zsidó értelmiségi közegből származott. Erdei a magyar vidék, a sokszínű paraszti társadalom hagyományait önmagában hordozó, apai ágon zsellérek, anyai ágon módos parasztagdák sarjaként került az egyetemre. A közgazdaságtan és főképpen a szociológia irányába orientálódó Reitzer érdeklődését alapvetően meghatározta a korabeli polgári radikális és marxista irodalom. Emellett a legkorszerűbb nyugat-európai társadalomtudományi szakirodalmat igyekezett közvetíteni barátai felé. Erdei a vidéki Magyarország igazi arcát és problémáit ismertette meg barátaival. Hármuk legendás barátságáról a következőképpen beszélt Bibó visszaemlékezésében: „... egy életre szóló barátság volt mind a hármunk számára, mindenkinek megvolt ebben a maga szerepe, de Erdei volt a három között a legszuggesztívebb. Őneki a személyisége nagyobb kisugárzással volt mindkettőnk felé, mint – azt hiszem megfordítva... Azt tudom, hogy mind a hármunknak az alapvető magatartása az volt, hogy hogyan kell a világot reformálni, s mi-

⁸ HUSZÁR TIBOR: *Bibó István. Beszélgetések, politikai-életrajzi dokumentumok...* 30.

⁹ LITVÁN GYÖRGY – S. VARGA KATALIN (szerk.): *Bibó István (1911–1979). Életút dokumentumokban...* 216. A szegedi piarista gimnázium cserkészcsapatát Sik Sándor vezette. A cserkészmozgalom komoly szocializációs szerepet töltött be Bibó életében. Vö. Szentpéteri István: A fiatal Bibó István szegedi évei. Az emberi és polgári szabadságjogokért. Szeged, 1989. 3. sz. 42–43.

¹⁰ BÍRÓ JUDIT: *Reitzer Béláról*. In: Dénes Iván Zoltán (szerk.): A hatalom humanizálása... 84–90. 117–129.; BALOG IVÁN: *Erdei személyiségének és szemléletének hatása Bibó Istvánra*. In: Dénes Iván Zoltán (szerk.): A szabadság kis körei. Tanulmányok Bibó István életművéről... 191–199.

lyen irányba... Reitzer Béla sokkal inkább könyvolvasó ember volt mind a kettőnknél, rengeteg könyvélménye volt, és azokat rendkívül elevenen és szenvedéllyel tudta továbbadni.”¹¹

A meglehetősen zárkózott és visszahúzódó Bibót Reitzer javaslata ellenére sem vették föl a Bethlen Gábor Körből keletkezett, abból kinőtt Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumába, melynek egyébként alapító tagjai voltak fiatal kora meghatározó barátai, így Reitzer, Erdei, vagy éppen a bölcsész karon tanuló Ortutay. Budai György – a Kollégium vezetője – azzal utasította el a jelölést, hogy „nem közéjük való”, melyre az idős Bibó úgy emlékezett vissza, hogy akkoriban nemhogy forradalmárnak, de baloldalinak sem volt nevezhető.¹² Érdemes itt idézni Ortutay 1954. június 27-i napló-bejegyzéséből, melyet a budapesti Gundel étteremben tartott 25 éves érettségi találkozóáról szólva írt a „tisztá jellemű” Bibó „Pistiről”: „Egyik legragyogóbb tehetség volt közöttünk, intellektuálisan talán a legfinomabb koponya, s az is igaz, soha nem alkudott meg magával, mindig a meggyőződését írta... Ő nem volt a mi oldalunkon, igaz a Szegedi Fiatalok idején sem: utált minden kollektivitást, s később is a maga baloldali humanus, polgári intellektualizmusával távol tartotta magát tőlünk a két világháború között is...”¹³

Az egyetemista Bibó jogi tanulmányait – ellentétben a joghallgatók többségének laza tanulási szokásaival – rendkívül komolyan vette. A jogi kari stúdiumok közül figyelme igen hamar a jogbölcsélet és a nemzetközi jog irányába orientálódott. Ebben nagy szerepet játszott két kiváló professzora Horváth Barna (jogfilozófia) és Búza László (nemzetközi jog), akiknek az előadásait hallgatta és szemináriumaikban is több éven át dolgozott. Érdekes tény – későbbi érdeklődési irányát tekintve –, hogy a „politika” című tárgy, mely az alapvető politikaelméleti, állambölcséleti ismeretek átadását szolgálta, nem tartozott a legkedvesebb tárgyai közé. A Horváth Barna által közvetített neokantiánus alapú, de sok tekintetben az angolszász-amerikai pragmatista jogi szemléletmód hatását is ötvöző jogelméleti-jogszociológiai felfogás, illetve professzora nyitottságából adódó széleskörű ismeretek a közvélemény-kutatás fontosságának hirdetése, empirikus kutatások végzése, demokráciaelmélete, általános társadalomelméleti nézetei) feltehetően kielégítették az ifjú Bibó érdeklődését.¹⁴ Horváth személyében megtalálta az egyetemen azt a tudóst, illetve stúdiumot (a

¹¹ HUSZÁR TIBOR: *Bibó István. Beszélgetések, politikai-életrajzi dokumentumok...* 228.

¹² LITVÁN GYÖRGY – S. VARGA KATALIN (szerk.): *Bibó István (1911–1979). Életút dokumentumokban...* 30. Más helyütt erre így emlékezik vissza: „Buday György és én nem szerettük eléggé egymást, én nem léptem be a Bethlen Gábor Körbe, mert nem nagyon szerettem az egyetemi nyüzsgéseket. Buday Gyurka erre azt mondta, biztos az apám tiltotta meg nekem, hogy belépjek...” (HUSZÁR TIBOR: *Bibó István. Beszélgetések, politikai-életrajzi dokumentumok...* 220).

¹³ ORTUTAY GYULA: *Napló I. 1938–1954*. Alexandra Kiadó, Pécs, 2009. 519.

¹⁴ A későbbi tudományos működését alapvetően meghatározó jogtudósról a tanítvány eképp vélekedett: „Az én pályámat döntően befolyásolta Horváth Barna jogfilozófia-professzor... Horváth Barna nyugat-európai típusú tudós volt, Bécsben és Angliában járt előzőleg, mielőtt professzor lett volna, Bécsben Kelsent hallgatta, aki egy halatlan szép, egy kissé formalista, normatív logikái épületnek volt a felépítője; Angliában ellenben Harold Laski tanítványa lett, aki a munkáspárt balszárnyának volt az ideológusa. Horváth Barnának volt egy finoman prezentált, semmiképpen sem harcos, liberális anarchista álláspontja, és ebben a liberális angol szocialistákhoz állt közel. Ugyanakkor a tudományt szenvedélyesen komolyan vevő európai értelmiségi jelenség volt... jogszociológiai álláspontot képviselt a Kelsenék erősen normatív jogszemléletével szemben... Én később Horváth Barnának lettem a tanítványa, ő küldött ösztöndíjra, öneki lettem a magántanára is, egyszerűen nekünk szorosabb volt a kapcsolatunk.” (LITVÁN GYÖRGY – S. VARGA KATALIN (szerk.): *Bibó István (1911–1979). Életút dokumentumokban...* 33.) Bibó István és Horváth Barna szellemi közösségéről lásd: NAGY ENDRE: *Elhajló pályaképek* (Bibó és Horváth Barna). In: Dénes Iván Zoltán (szerk.): *A hatalom humanizálása...* 1993 84–90.; ZSIDAI ÁGNES: *Bibó István, a jogfilozófus. Horváth Barna és Bibó István szellemi közössége*. In: Dénes Iván Zoltán (szerk.): *A hatalom humanizálása...* 91–108.; H. SZILÁGYI ISTVÁN: *Etika, jog, politika. Bibó István (1911–1979)*. In: Loss Sándor – Sza-

nemzetközi jog mellett), mely az áhított cél elérésében segítségére lehetett. Olyan ismeretek elsajátításával és továbbgondolásával töltötte idejét, melynek a politikához való kapcsolata igencsak közvetett. Korai írásaiban már felfedezhetők a későbbi általános társadalomfilozófiai paradigmáinak előzményei.¹⁵

Szót kell még ejtenünk Bibó nemzetközi jog iránti érdeklődéséről, mely Búza László személyéhez, valamint az első világháború utáni időszakban is élő hagyományhoz kapcsolódik. Nem csak idehaza, hanem az európai jogtudomány művelésében bevett szokás volt, hogy a jogbölcseletet és a nemzetközi jogot ugyanazon személyek művelték, sőt a két stúdiumot egy tanszék keretében oktatták. Ez volt a helyzet az első világháború végéig – a szegedi kar jogelődjénél – a kolozsvári egyetem jogi karán.¹⁶

Ugyancsak fontos utalni Bibó filozófiai tájékozódására, melyre nyilvánvalóan hatással volt Bartók György, az ún. Erdélyi Iskola tagja, akinél első éves egyetemista korában heti négy órában hallgatta az egykorú leckeönyv szerint „A philosophia egyetemes történelme” című kollégiumot.¹⁷ A neokantiánus paradigma közvetítésében Bartóknak mindenképpen volt szerepe. *Kényszer, jog szabadság* címen 1935-ben megjelent fő jogbölcseleti művében fontos hivatkozásokban utal egykori filozófia professzorára. Az sem hagyható figyelmen kívül, hogy a *Szellem és Élet* című, Bartók által 1936-ban indított és szerkesztett bölcseleti folyóiratban később több Bibó recenzió is megjelent.¹⁸

A tehetséges joghallgató – mint már utalás is történt rá – Horváth közbenjárásával külföldi ösztöndíjak segítségével ismerkedett meg a korabeli európai jogtudomány irányzataival, iskoláival. 1930-ban a nyári szünetet Bécsben az Egyetemi és Nemzeti Könyvtárban töltötte a jog és kényszer problémáját kutatva. Bizonyára e tanulmányútja eredményként született meg az 1930/31-es tanévben a *Jog és kényszer*, illetve az 1931/32-es tanévben *A nemzetközi kényszeraktus elmélete Kelsennél* címmel írt szemináriumi dolgozata. Az 1931 és 1932-es években ismét 1–1 hónapot töltött Bécsben jogfilozófiai tárgyú könyvtári tanulmányokat folytatva.

A Szegedi Egyetem által 1933-ban „jogbölcseletből kiírt pályatételre” *Kényszer, jog, szabadság* címmel – „Coactus tamen volui!” jeligéjű – dolgozatot nyújtott be. A közel száz oldalas mű a bírálók – Horváth Barna és Ereky István professzorok – elismerését is kivívta.

badfalvi József – Szabó Miklós – H. Szilágyi István – Zödi Zsolt: *Portrévázlatok a magyar jogbölcseleti gondolkodás történetéből...* 267–310.; Tanítvány és mester (Bibó István hatása Horváth Barnára). In: Barna Horváth: *The Bases of Law/A jog alapjai*. Szent István Társulat, Budapest, 2006. XXXIX–LIII.; KOVÁCS GÁBOR: *Elszigeteltség és nyitottság dinamikája két tudossors tükrében...* 401–408., 411–417.; ZSIDAI ÁGNES: *Jogbölcseleti torzó. Bibó István jogelméletének rekonstrukciója...* 41–54., 173–196.

¹⁵ Vö. LENGYEL ANDRÁS: *Egy szabadságideológia megformálódása. A fiatal Bibó értékelvei. Jelenkor*, XXXIII. évf. (1990) 2. sz. 147–157.

¹⁶ Említésre méltó adalék, hogy 1918 végén a kolozsvári egyetemen Somló Bódog legkedvesebb tanítványának, az ifjú Moor Gyulának ajánlotta fel tanszéke megosztásával a nemzetközi jogi katedrát, aki azt elfogadva a nemzetközi jog művelésével kezdte egyetemi oktatói pályáját. S csupán évekkel később, Szegeden volt lehetősége a jogbölcseleti tanszék professzori székének elfoglalására.

¹⁷ Vö. PERECZ LÁSZLÓ: *Böhm, Bartók, Bibó. Az Erdélyi Iskola hatása a bibói munkásságra*. In: Dénes Iván Zoltán (szerk.): *A szabadság kis körei. Tanulmányok Bibó István életművéről...* 157. p.

¹⁸ Vö. BIBÓ ISTVÁN: *Bohatec, Josef: Calvin und das Recht. Feudingen in Westfalen*, 1934. *Szellem és Élet*, II. köt. (1937) 2. sz. 26–27.; BALÁZS P. ELEMÉR: *Az okozatosság büntetőjogi problematikája*. Budapest, 1936. *Szellem és Élet*, II. köt. (1937) 2. sz. 64–66.; KÜNKEL, FRITZ: *A közösség. A közösséglélektan alapfogalmai*. *Szellem és Élet*, V. köt. (1941) 1. sz. 34–38.; LOSONCZY ISTVÁN: *A funkcionális fogalomalkotás lehetősége a jogtudományban c. művéről*. *Szellem és Élet*, V. köt. (1942) 3. sz. 171–175.; HORVÁTH BARNÁ: *A géniusz pere. Sokrates – Johanna c. művéről*. *Szellem és Élet*, VI. köt. (1943) 3–4. sz. 174–177.

Érdekes néhány gondolatot idézni a bírálattól: „Ki kell emelnünk a szerző invenciózus, lendületes és erőteljes gondolkodását... az irodalmi apparátus alaposságát. A jegyzék 159 idézett munkát sorol fel... Finom, hajlékony, leleményes és elegáns gondolatvezetés árulják el a szerző kétségtelen rátermettségét és vérbeli tehetségét. A pályamunka olyan kiváló színvonalat képvisel, hogy nemcsak a pályadíjra érdemes, hanem némi átdolgozás után publikációra is és önálló, értékes tudományos teljesítménynek tekinthető.”¹⁹

A terjedelmes tanulmány – mint Bibó legjelentősebb jogbölcseleti tárgyu írása – ugyanezen a címen két évvel később könyv formában a szegedi egyetem jogi kari közleményeinek sorozatában alapos német nyelvű rezümével kiegészítve jelent meg.²⁰ A mű kétségtelenül egy önálló jogfilozófiai rendszer kidolgozására tett próbálkozásnak tekinthető. Bár sok tekintetben érezhető a mester hatása (pl. szinoptikus módszer, processzuális jogelmélet), mégis számos elgondolásában originálisan új utakat keresve fejt ki Bibó saját álláspontját. A 22–23 éves korában papírra vetett gondolatok a szűkebb szakmai közönség figyelmét is fölkel tették. A műről elismerően írt a rangosnak számító *Internationale Zeitschrift für Theorie des Recht* című szaklapban Moór Gyula, a korszak első számú magyar jogfilozófusa.²¹

Bibó 1933. június 24-én a jogtudományok summa cum laude doktoraként fejezte be Szegeden az egyetemi tanulmányait. Ezt követően 1934. május 19-én az államtudományok sub auspiciis gubernatoris doktorává avatták. A kor bevett gyakorlata szerint a tudományos pályát hivatásszerűen művelni csak magántanári habilitációt követően volt lehetséges, ezért Bibó pályatársaihoz hasonlóan jogásként kezdett dolgozni, bízva egy majdani egyetemi-tudományos karrierben. Rövid ideig ügyvédjelöltként tevékenykedett, majd a Budapesti Törvényszéken bírósági fogalmazógyakornoknak nevezték ki. Lényegében bírósági kinevezésével egyidejűleg rendkívüli szabadságot kapott, hogy folytatni tudja külföldi tanulmányait.²²

¹⁹ Horváth Barna és Erekly István bírálata Bibó István *A Kényszer, jog, szabadság* című jogbölcseleti pályamunkájáról. MTAK Kéziratár Ms 5111/6.

²⁰ BIBÓ ISTVÁN: *Kényszer, jog, szabadság*. Acta Litterarum ac Scientiarum Reg. Universitatis Hung. Franciscose Josephinae. Sectio: Juridico-Politica 8. Szegedi Városi Nyomda és Könyvkiadó Rt., Szeged, 1935. VIII + 151.

²¹ MOÓR GYULA: *István Bibó: Kényszer, jog, szabadság (Zwang, Recht, Freiheit) című könyvéről*. Internationale Zeitschrift für Theorie des Recht, X. köt. (1936) 3. sz. 52.

²² Az elnyert állami ösztöndíj ismét Ausztriába szolt, ahol az egész 1933/34-es tanévet a bécsi Collegium Hungaricumban töltötte. Beszámolójából tudjuk, hogy a jogi karon rendszeresen látogatta Alfred Verdross, Adolf Merl és Felix Kaufmann professzorok előadásait. Az ambiciózus tudósjelölt nemcsak tanult a korszak jeles tudósaitól, hanem maga is számot adott kutatásairól. Verdross professzor nemzetközi jogi szemináriumában *Unrechtsfolge im Völkerrecht* címmel, jogfilozófiai szemináriumában *Rechtsbegriff und Zwanstheorien* címmel tartott előadást. Ezen idő alatt írta meg *A szankció kérdése a nemzetközi jogban* című első nyomtatásban megjelent jelentős művét, mely a szegedi kar gondozásában 1934-ben látott napvilágot. Vö. BIBÓ ISTVÁN: *A szankció kérdése a nemzetközi jogban*. Szeged Városi Nyomda és Könyvkiadó Rt., Szeged, 1934. 50

A következő, 1934/35-ös tanévet a vallás és közoktatásiügyi miniszter jóvoltából nemzetközi jogi tanulmányok folytatása végett ismét külföldön töltötte. Állami ösztöndíjjal a híres genfi Institut des Hautes Etudes Internationales hallgatójaként megismerkedett a korabeli rangos európai tudományos intézettel és kiváló tagjaival. Az év folyamán Hans Kelsen és Paul Gugenheim nemzetközi jogi stúdiumai mellett Maurice Bourquin diplomáciatörténeti és Guglielmo Ferrero diplomácia- és politikatörténeti előadásait látogatta. Az ifjú tudós itt is számot adott négy előadásban tudományos felkészültségéről. Az 1935-ös év őszén a szegedi egyetem megbízásából és anyagi támogatásával részt vett az Institut International de Philosophie du Droit et Sociologie Juridique második kongresszusán.

Kelsen egyéniségéről és elméletéről egy ekkoriban Erdeinek Genfből írt levelében így vélekedik: „... buzgó szemináriumi hallgatója vagyok. Nagyon közvetlen és zseniálisan okos ember, de nekem Horváth valahogy igazabb. A Kelsen tiszta jogtanaival valahogyan úgy van az ember, mint a vékony sárgarépa pucolásával: addig kaparjuk róla a földnek piszkát, míg minden húsa is lemeleg, s csak a rostja marad meg. Kelsen esetében ez a rost méltó a

Az egyetemi és az azt követő évek történeteiben rendkívül meghatározó szerepet töltött be a Horváth iskolateremtő, kisugárzó hatásának eredményeképpen kialakuló tanítványi kör, amelyet már az érintettek is „szegedi iskolának” neveztek.²³ A „szegedi iskola” megfogalmazást először 1935-ben egy recenzióban olvashatjuk. Bibó a *Jog* című folyóirat hasábjain – évfolyamtársa – Vas Tibor *Die Bedeutung der transzendentalen Logik in der Rechtsphilosophie* címen megjelent dolgozatának ismertetésekor a következőképpen sommázza véleményét: „Vas Tibor munkáj[á]... értékes terméke a magyar jogfilozófia dr. Horváth Barna vezetése alatt álló szegedi iskolájának s annak külföldi viszonylatban is becsületére válik.”²⁴ Horváth Barna az 1944/45 fordulóján keletkezett önéletrajzi írásában az iskola tagjairól így ír: „Büszke vagyok arra, hogy Vas Tibor, Bibó István és Szabó József a tanítványaik voltak. Immáron ők maguk is tudósok, és szilárd meggyőződés, hogy jobban nem is választhattam volna.”²⁵ A tanítványok legfontosabb közös jellemzője ekkoriban főképpen a „mester”-től eredeztethető jogbölcseleti érdeklődés volt, melyről az 1930-as évek végén, az 1940-es évek elején írt publikációik is tanúskodnak. Horváth iskolateremtő személyiségének vonzáskörébe kerültek a más társadalomtudományi irányok felé tájékozódó joghallgatók, így Erdei, illetve Reitzer is.

Érdemes e helyen a szegedi iskola kapcsán egy kevésbé ismert esetre is utalni. Az 1930-as évek végén a zsidóüldözések idején Vas Tibor súlyos helyzetbe került. Kérelmet nyújtott be a kormányzóhoz, hogy mentesüljön a zsidótörvények hatálya alól. Míg egykori szegedi professzorai tartózkodtak a támogató levél aláírásától, addig Bibó kezdeményezésére a korabeli magyar jogfilozófusok, élükön Moór Gyulával támogatólag írtak alá egy tanúsítványt, amelyben Vast kivételre méltónak nyilvánították.²⁶

megszemlélésre, de nem elegendő az élet táplálására.” Bibó István 1935. február 7-én kelt levele Erdei Ferenchez. In: *Levelezés köz- és magánügyben 1931–1944. Címzett vagy feladó Erdei Ferenc.* (Szerkesztette és a jegyzeteket készítette: H. Soós Mária) Magvető Könyvkiadó, Budapest, 199. 30.

Feltehetően a svájci útja eredményeként jutott arra az elhatározásra, hogy lefordítsa a XX. század egyik legnagyobb hatású jogelméleti munkáját, *Hans Kelsen* 1934-ben német nyelven megjelent *Reine Rechtslehre* (Tiszta Jogtan) című korszakalkotó művét. Bibó a fordítást 1935 és 1937 nyara között Kelsen jóváhagyásával végezte. A kiadásra részben anyagi okok, részben érdektelenség miatt csak jóval Bibó halála után, 1988-ban került sor. (Vö. HANS KELSEN: *Tiszta Jogtan.* (Bibó István fordításában) ELTE Bibó István Szakkollégium, Budapest, 1988. XXII + 106) A fordítás történetéről lásd: Varga Csaba: Bevezetés HANS KELSEN: *Tiszta Jogtan* c. művéhez, ELTE Bibó István Szakkollégium, Budapest, 1988. IX–XVIII., illetve Lengyel András: Bibó István Kelsen-fordítása. *Délmagyarország*, 1991. október 26. (DM Magazin 5.)

Hosszabb lélegzetű külföldi tanulmányainak eredményeként került publikálásra 1936-ban, illetve 1937-ben két jelentős idegen nyelvű jogfilozófiai tárgyú tanulmánya: Vö. Le dogme du „bellum justum” et la théorie de l’infailibilité juridique. Essai critique sur la théorie pure du droit. *Revue Internationale de la Théorie du Droit*, X. köt. (1936) I. sz. 14–27. (Magyarul: BIBÓ ISTVÁN: „A bellum justum” dogmája és a jogi tévedhetetlenség teóriájának kritikai esszéje. /Fordította: Mold Attila és Zombor Ferenc/ Bibó István Olvasóköri Füzetek. 3. füzet. Bolyai Kollégium, Miskolc, 1993. 23.); Rechtskraft, rechtliche Unfehlbarkeit, Souveränität. *Zeitschrift für öffentliches Recht*, XVII. köt. (1937) 5. sz. 623–638. (Magyarul: Jogerő, jogi tévedhetetlenség, szuverenitás (Ford.: Zsidai Ágnes) In: Dénes Iván Zoltán (szerk.): *Megiallni a szabadság rendjét. Tanulmányok Bibó István életművéről...* 321–334.

²³ A „szegedi iskola” kialakulásáról és történetéről lásd bővebben: Szabadfalvi József: Bibó István és a szegedi iskola. In: Dénes Iván Zoltán (szerk.): *A szabadság kis körei. Tanulmányok Bibó István életművéről...* 125–152.

²⁴ BIBÓ ISTVÁN: Vas Tibor: *Die Bedeutung der transzendentalen Logik in der Rechtsphilosophie.* *Jog*, II. köt. (1935) 2–3. sz. 151.

²⁵ HORVÁTH BARNÁ: *Forradalom és alkotmány. Önéletrajz 1944–45-ig.* (Ford.: Nagy Endre) ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet, Budapest, 1993. 51.

²⁶ Horváth Barna minderre önéletrajzi írásában – éreztetve egyben a szegedi iskola belső kohéziós erejét – így emlékszik vissza: „Vas Tibor zsidó volt. Látását ifjúkorában elvesztette. Csodálatos emlékezőtehetsége volt. Úgy ta-

Magántanári habilitáció (1940)

Svájci útvjáról hazatérve folytatta bírósági joggyakornoki munkáját, azonban ezt követően is lehetősége nyílt rövidebb külföldi tanulmányutakra.²⁷ A korabeli tudományos közélet elismerését jelentette, hogy 1937-ben a Magyar Társadalomtudományi Társaság jegyzőjének, 1938-ban az igazgatóválasztmány tagjának választották. Szintén ugyanebben az évben a Magyar Filozófia Társaság is tagjai sorába választotta.²⁸ 1938 decemberétől az Igazságügyi Minisztériumba rendelték szolgálattételre, ahol 1944-ig a magánjogi, majd a magánjogi és közigazgatási ügyosztályon dolgozott. Legmagasabb rangja „miniszteri titkár” volt. Az egy-séges bírói és ügyvédi szakvizsgát 1940-ben tette le.

Az 1940-es év azonban más szempontból is nevezetes Bibó életében. A kor bevett gyakorlata szerint hivatásszerűen művelni a tudományos pályát csak magántanári habilitációt követően volt lehetséges, s csupán ennek birtokában reménykedhetett bárki is egy majdani egyetemi-tudományos karrierben, professzori kinevezésben. Bibó esetében a magántanári habilitációs eljárás lefolytatására ez év tavaszán alma matere falai között került sor.²⁹

Az eljárást kérvényező „személyi minősültségére” vonatkozó vélemény elkészítésére – a benyújtott publikációs jegyzék alapján – két egykori kedves professzorát, Horváth Barnát és Búza Lászlót kérte föl a kari tanács. Bibó szakirodalmi munkásságát értékelő jelentésekből érdemes hosszabban is idézni a jogfilozófus Horváth szakavatott véleményét az ifjú pályatársról, az egykori tanítványról: „Mindezek alapján a következőkben rajzolhatom meg a folyamodó tudományos egyéniségét és irodalmi működésének képét. Nagyobb monográfiájával (Kényszer, jog, szabadság – Sz. J.) kétségen felül bebizonyította, hogy széles irodalmi apparátust célszerűen felhasználni és áttekinteni képes, ha ez a felhasználás és áttekintés in-

nult, hogy anyját hallgatta, aki hangosan felolvasta a tanulmányát. Olyan kiváló volt, hogy sub auspiciis gubernatorisra terjesztettük elő. De nem kapott engedélyt, mert zsidó volt. Előterjesztettük külföldi ösztöndíjakra. Nem kapta meg, mert zsidó volt. Nem nevezték ki asszisztensnek, mert zsidó volt. Az egyetem adta ki művét, *A jogelmélet transzcendentális logikáját* [A transzcendentális logika jelentősége a jogfilozófiában – Sz. J.], amelyet később lefordítottak japánra. Mármost Vas úr a zsidóüldözések idején súlyos helyzetbe került. Kérelmet nyújtott be a kormányzóhoz, hogy mentesüljön a zsidótörvények hatálya alól.” Egykori mestere megkérte a kar dékánját és tekintélyes professzorait, hogy írjanak alá egy tanúsítványt, melyben mintegy igazolják a fent leírt tényeket. A fölért kollégák azonban a „kiszámíthatatlan következményekre” hivatkozva elhárították annak aláírását. „Borzalmas tanulság volt látni a tanárok pipogyaságát és cserbenhagyását. Ámde ugyanebben az időben a magyar jogfilozófusok aláírtak egy hasonló igazolást, és Vas urat kivételre méltónak nyilvánították. Bibó úr, aki segítette barátját és jelentős szolgálatokat tett a zsidóknak – ebben az időben elküldte az igazolást aláírás végett Moór professzornak. Aláírta. Vas urat mentesítették... Mindazonáltal Vas úr igazolása volt hosszú ideig az egyetlen dokumentum, amely révén a magyar jogi teoretikusok megtalálták egymást, és úgy cselekedtek, ahogy mindig is kellett volna: egymással egyetértésben.” (Uo. 79.)

²⁷ 1936-ban elnyerte a hágai Académie de Droit International Carnegie ösztöndíját, illetve a szegedi egyetem támogatásával részt vett 1937-ben a párizsi Congrès International de Philosophie-n. 1938 őszén két hónapot töltött ismét Genfben, mint „collaborateur temporaire” (ideiglenes munkatárs) a Nemzetek Szövetségénél, melynek könyvtárában a nemzetközi jogerő kérdésére vonatkozó irodalmat tanulmányozta.

²⁸ *Etika és büntetőjog* címmel tartott székfoglaló előadása később nyomtatásban is megjelent: Vö. Bibó István: *Etika és büntetőjog. Társadalomtudomány*, XVIII. évf. (1938) 1–3. sz. 10–27.

²⁹ A habilitációs eljárás története Ruszoly József szegedi professzor kutatásának eredményeképp vált ismertté. Lásd erről RUSZOLY JÓZSEF: *Bibó István a szegedi jogi karon...* 95–101.

Az eljárásra így emlékezik vissza az ügy körül bábáskodó professzor: „Bibó magántanári habilitációja az utolsó volt Szegeden, a Szabóé az első Kolozsvárott. Amikor az újságok azt írták, hogy nekem nem kell Kolozsvárra mennem, Buza úr – aki ekkor a kar dékánja volt – leállította Szabó József habilitációs eljárását, és nyíltan a következő alternatíva elé állított: vagy velük megyek Kolozsvárra, vagy mondjak le Szabó habilitációjáról. Ez volt a pszichikai kényszer, ami eldöntötte, hogy Kolozsvárra megyek.” (HORVÁTH BARNA: *Forradalom és alkotmány...* 78.)

kább a folytonos hivatkozásokra, mint saját nézeteinek más irányokkal szemben való kritikai kibontakozására vonatkozik is. Az ismertett tanulmányaiban általában véve finom elmélet és a gondolkodásnak bizonyos leleménye és termékenysége nyilatkozik meg. Különösen éles logikával van megírva a jogi tévedhetetlenségről szóló francia dolgozata. Ennek túlnyomóan kritikai jellege arra is figyelmeztet, hogy a folyamodó, aki ebben a kritikai tanulmányban igen előnyösen mutatkozik be, talán a kutatóknak abba a népes osztályába tartozik, akik erősebbek a bírálatban, mint az építő gondolkodásban. Mindazonáltal nem mondhatom, hogy önálló megoldásaiban ne lenne lelemény és sokszor finom és termékeny invenció. Kiváló bíráló érzi az apró ismertetéseiben is megnyilvánul. A folyamodó elméleti beállítottságát tekintve, hajlik az empirizmusra, az irracionalizmusra, intuicionista társadalomszemléletre, amelyet azonban erős kriticismussal kíván ellenőrizni. A finom megfigyelés, bizonyos introspektív szemlélettel feltárt dialektika kielemezése, bennrejlő következtetésének kíméletlen logikával történő kibontása, ezek a folyamodónak a legszerencsésebb munkaeszközei. Mindent összevetve, a folyamodó eddigi munkássága a legszebb reményekre jogosít.³⁰

Magántanári próbaelőadására *A jogelmélet fő kérdései tegnap és ma*³¹ címmel került sor, melyben a századfordulótól kezdve áttekintette a főbb jogelméleti irányzatokat. Az 1940. július 16-án kelt magántanári oklevél (decretum habilitationis) megfogalmazása szerint „Jogbölcselet” tárgykörből képesítették egyetemi magántanárrá.³² 1941 májusában magántanári habilitációját a kar régi-új helyére, a kolozsvári egyetemre helyezték át. Az 1941/42-es tanév második felében Kolozsváron *A XX. század jogbölcselete*,³³ illetve az 1943/44-es tanév második felében *A jogforrások és a társadalmi hatalom többségének (pluralitásának) elmélete és az államhatalmak elválasztása* címmel hirdetett meg magántanári előadásokat. Utóbbi előadássorozata már jelzi a közjog, a politikatudomány, ezen belül a demokrácia, az államhatalmi ágak megosztása, illetve az aktuálpolitika kérdései iránti fokozódó érdeklődését.

A szegedi egyetem professzora (1946–1950)

A második világháborút követő hetek, hónapok mozgalmas közéleti, kormányzati tevékenységét követően az egyetemi szférában is jelentős mozgások következtek be. Bibót 1946 májusában Bacsó Jenő a debreceni Tisza István Tudományegyetem jogi kari dékánja kérte föl – tolmácsolva a kar egyhangú óhaját –, hogy vállalja el a Juhász Nagy Sándor halálával megüresedett politika tanszéket. Bibó udvarias válaszevelben utasítja el a „kitüntető” és „örvendetes” fölkérést: „Különösen nem tehetem ezt meg a mai helyzetben azzal a szegedi

³⁰ Dr. Horváth Barna ny. r. tanár véleményes jelentése dr. Bibó István bírósági titkár úrnak a jogbölcseletről egyetemi magántanárrá képesítése végett bemutatott dolgozatairól. In: *Jogtudományi Közöny*, XLVII. évf. (1992) 3–4. sz. 108. (A dokumentumot Ruszoly József, Bibó István a szegedi jogi karon című tanulmányának mellékleteként olvashatjuk.)

³¹ *A jogelmélet fő kérdései tegnap és ma*. (Bibó István magántanári próbaelőadása, 1940. június 13.) Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár Kézirattára Ms 5116/10. (Sajtó alá rendezte és közölte: Ruszoly József egyetemi tanár: *Jogtudományi Közöny*, XLVII. évf. (1992) 3–4. sz. 89–95.)

³² Bibó István számára kiállított magántanári oklevél. In: Huszár Tibor: *Bibó István. Beszélgetések, politikai-életrajzi dokumentumok...* 330.

³³ Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár Kézirattára Ms 5116/11. 1–83. (Nyomtatásban közreadva: DÉNES IVÁN ZOLTÁN (szerk.): *Bibó István egyetemi előadásai 1942–1949*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2004. 11–32.)

karral szemben, melynek tanítványa voltam, és amely jelenleg igen nehéz helyzetben és igen nagy személyzeti hiányosságok közepette küszködik az újjáalakulás nehézségeivel.³⁴

A Szegeden újrainduló jogászképzés oktatói hátterének megteremtésekor Horváth Barna mindhárom egykori tanítványát javasolta a kar számára. Közülük Bibót először a jogbölcselet oktatására ajánlotta az ötletgazda, majd nem sokkal később a politika tanszék betöltésére terjesztette elő.³⁵ Érdemes hivatkozni egy Horváth által írt megjegyzésre, melyet egy dékáni felszólító levélre válaszként fogalmazott meg. Arra a dékáni kérésre, hogy foglalja el a neki fönntartott jogelmélet tanszéket, 1946 tavaszán a következő választ küldte: „Meg kell jegyezmem, hogy a jogelméleti tanszék ellátása Szegeden semmilyen veszélyben nem forog. A kar egyhangúlag meghívta Bibó Istvánt, Szabó Józsefet és Vas Tibort. Mindhárman a jogelmélet kiváló művelői, akik közül bármelyik igen jól el fogja látni a tanszéket. A kérdés csupán az, vajon helyettesként-e, vagy az én tanszéki utódomként.”³⁶ Pár hónappal később eldől a tanítványok sorsa. Bibót Tildy Zoltán köztársasági elnök 1946. július 22-én nevezte ki nyilvános rendes egyetemi tanárra a Szegedi Tudományegyetem Jog- és Államtudományi Karán a politika tanszékre. Érdemes itt idézni Schneller Károly szegedi jogi kari dékán 1946. szeptember 4-én elhangzott üdvözlő beszédéből, mellyel az új kollégát köszöntötte: „Meleg szívvel üdvözlöm Professzor Urat abból az alkalomból, hogy először jelent meg közöttünk, mint egyetemünk újonnan kinevezett rendes tanára. Ezzel egy, a tudományos kutatással rég eljegyzett élet ért a termékeny alkotás minden ígéretét magában rejtő révpatakbá. Professzor Úr tulajdonképpen hazatért, amikor Szegedért felcserélte a fővárost. Hiszen itt, a kegyesrendiek nagyírú gimnáziumában végezte színjeles eredménnyel középiskolai tanulmányait. Hazatért azonban egyetemünkre is, melynek sikert sikerre halmozó kiváló hallgatója, sub auspiciis Gubernatoris felavatott doktora volt... Most keblünkre öleljük az eltávozott fiút, akinél a távozás nem tékozlást, hanem tapasztalathalmozást jelentett.”³⁷

A frissen kinevezett professzor megtartva budapesti lakását Szabó Józseffel együtt járt le Szegedre. A haláláig hű barát ekképp emlékezett vissza a Szegeden töltött időre: „Szegeden Purjesz professzor I. sz. Belklinikáján kaptam Bibóval közösen egy szobát. Így sok alkalmunk volt problémáinkat éjjelente megbeszélni, sokszor meg is vitatni.”³⁸ 1947 őszén a kar Bibót és Szabót kérte föl, hogy a „szegedi iskola” harmadik tagjának, tanártársuknak véleményezzék a habilitációs kérelmét. Vas megkészt szegedi habilitációs eljárásában tehát a jogi kar két újdonsült professzora készítette el a „véleményes jelentést”, melyhez „függelekként” csatolták Horváth Barna még 1945 decemberében készített „szakvéleményét”, amiben javaslatot tett Vas Tibor meghívására a jogi kar egy újonnan fölállítandó tanszékére.³⁹ Bibó véleményalkotásában megelőlegezett bizalommal támogatta a jelölt habilitálását.

³⁴ Vö. LITVÁN GYÖRGY – S. VARGA KATALIN (szerk.): *Bibó István (1911–1979). Életút dokumentumokban...* 342–343.

³⁵ Dr. Horváth Barna egyetemi tanár felterjesztése a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez Bibó István nyilvános rendes egyetemi tanárrá kinevezéséhez. In: Huszár Tibor: *Bibó István. Beszélgetések, politikai-életrajzi dokumentumok...* 332–340. (Ugyanaz: LITVÁN GYÖRGY – S. VARGA KATALIN (szerk.): *Bibó István (1911–1979). Életút dokumentumokban...* 343–350.)

³⁶ Horváth Barna 1946. március 24-én kelt levele Schneller Károly dékánnak. Közli: RUSZOLY JÓZSEF: *Bibó István a szegedi karon...* 99.

³⁷ RUSZOLY JÓZSEF: *Bibó István a szegedi jogi karon...* 97.

³⁸ SZABÓ JÓZSEF: *Negyven év.* In: Szabó József: *Ki a káoszból, vissza Európába.* Kráter Műhely Egyesület, Budapest, 1993. 40.

³⁹ Horváth Barna, Bibó István, Szabó József szakvéleménye Vas Tibor tudományos munkásságáról. (1947) MTAK Kézirattár Ms 5905/50-51. (Bibó – méltatva a folyamodó valójában egyetlen jelentős jogfilozófiai tárgyú írását, melyet „éles logika”, „erős gondolati és vitaközlési ökonómia” jellemez – véleményének összességében a

A szűk négy évi professzori lét jelentette Bibó akadémiai pályafutásának csúcspontját. A politika (általános alkotmánytan és közigazgatástan) mellett helyettesítőként nemzetközi jogot, mint fő kollégiumot oktatott. E mellett számos ún. kiskollégiumot is meghirdetett.⁴⁰ Teljes súllyal csupán az 1946/47-es tanévben tevékenykedett a jogi karon, mivel a következő tanévtől a vallás- és közoktatási miniszter megbízta a Kelet-európai Tudományos Intézet „elnöki teendőinek helyettesként való ellátásával”, s egyben kinevezi a Társadalomtudományi Intézet igazgatójává, ami miatt szabadságoltatta magát Szegeden. Ez után csupán egyre csökkenő mértékben kiskollégiumok tartására vállalkozott egykori alma materében. A „fordulat évéhez” közeledve mind a tudományos, mind az egyetemi életben folytatott tevékenysége egyre nehezebbé vált. Ekkor még bizalmasan fölajánlották neki a politikailag kevésbé neuralgikus születőben lévő munkajogi tanszéket, de ő ezt elhárította. A fennmaradt kari iratanyag szerint utoljára 1950. április 18-án vett részt kari ülésen, majd szeptember 8-án a hivatalban lévő dékán felszólította, hogy nyújtsa be nyugdíj iránti kérelmét.⁴¹ Végül 1950. szeptember 15-i hatállyal, minden indoklás nélkül több professzortársával – pl. ifj. Boér Elek, Sövényházi Ferenc és Székely István – egyetemben fölmentették és harminckilenc évesen „rendelkezési állományba” helyezték.⁴² Bibó számára a belső szűkület korszaka ekkor kezdődött, s csupán az 1956-os események sodrában – Baróti Dezső akkori szegedi rektor visszaemlékezése szerint⁴³ – vetődött föl, hogy az intézmény katedrát biztosítva visszahívja egykori professzorát, de a minisztériumi illetékesek ebbe, mint utóbb kiderült, nem egyeztek bele. Erről tanúskodik Szabó József 1957 januárjában írt levele, melyben beszámol arról, hogy a kari tanács ülésén fölvetette a Bibó részére fölállítandó „közigazgatástan” tanszék tervét. A kari tanács levélben fordult a minisztériumhoz Bibó „azonnali rehabilitását” kérve.⁴⁴ A forradalmi lelkesedést az új hatalom hamarosan lehűtötte. Az óhajoknak

jövőre helyezi a hangsúlyt: „...Vas Tibor jövődö munkásságával kapcsolatban... feljogosít bennünket azokra a várakozásokra, amelyek a kedvező habilitációs javaslat alapját képezik. Várjuk Vas Tibortól, hogy azt a kritikai munkát, amit addigi legnagyobb művében elvégzett, a magyar jogelmélet egészére is terjessze ki s egyben a jogelméleti kutatás termékenyebb, szociológiailag elmélyültebb útjára nézve is mondja el a maga mondanivalóját.”)

⁴⁰ Az általa jegyzett tárgyakról lásd RUSZOLY JÓZSEF: *Bibó István a szegedi jogi karon...* 100. (Egyetemi fő- és kiskollégiumai előadásainak jegyzetei nyomtatott formában is hozzáférhetőek. Vö. DÉNES IVÁN ZOLTÁN (szerk.): *Bibó István egyetemi előadásai 1942–1949...* 33–251.)

⁴¹ Vö. RUSZOLY JÓZSEF: *Bibó István a szegedi karon...* 101.

⁴² A *Bibó István (1911–1979). Életút dokumentumokban...* című kötet 416. oldalán olvasható egy Szabó József „e.i. dékán s.k.” aláírású Szegeden, 1950. szeptember 8-án kelt levél, melyben Bibó Istvánt a kar dékánja felkéri, hogy „illetékes helyről nyert felhívás alapján” nyújtsa be nyugdíjazás iránti kérelmét a kar dékáni hivatalába. A dékáni aláírással csupán az a gond, hogy Szabó József az 1948/49-es tanévben volt dékán, azt követően pedig prodékán, de ez utóbbi ciklust már maga sem töltötte ki. (Az 1950/51-es tanévben, amikor a levél keletkezett, a dékán Antalffy György volt, aki személyében is reprezentálta a karon a „fordulat évét” követően pozícióba került nemzedéket.) A Vallás- és Közoktatási Minisztérium főosztályvezetőjének felmentő levelét lásd HUSZÁR TIBOR: *Bibó István. Beszélgetések, politikai-életrajzi dokumentumok...* 348.

⁴³ Lásd erről RUSZOLY JÓZSEF: *Bibó István a szegedi karon...* 102.

⁴⁴ Érdemes a levélből hosszabban is idézni, mely jól tükrözi a forradalom hatásaként a szegedi jogi karon történt megújulási szándékot: „Mindenki örömmel fogadta a híreket Felöled... Közben felment a minisztériumba az utolsó kari ülés jegyzőkönyvének kivonata, mely azonnali rehabilitálást kívánja. A tárgyat, illetve a felállítandó tanszéket a felterjesztés nem jelölte meg, de ez, azt hiszem, nem is fontos. Nálam is az aláírás előtt közvedenül álapodtunk meg a tanszékben s írtuk be utólag a kész aktába.

A Közigazgatástan tanszék felállításának ötletét bevettem a karon. Sajnos Martonyi részéről azonnali ellenérzésre talált. Azt állítja, hogy ez benne van a közigazgatási jogban. Felhívtam figyelmét arra, hogy ez téves felfogásnak látszik, s ugyanannyira nem azonos a két tárgy, mint a pénzügyi jog és pénzügytan vagy az alkotmányjog és politika. Ennek ellenére kitartott álláspontjánál, viszont megígérte, hogy gondolkozni fog a maga részéről is a fe-

és álmoknak az új rendszer, majd a börtönévek egyszer s mindenkorra véget vetettek, végleg elszakítva Bibót egykori alma materétől.

JÓZSEF SZABADFALVI

DIE SZEGEDINER JAHRE VON ISTVÁN BIBÓ (Gedanken anlässlich des 100. Wiederkehrs seines Geburtstages)

(Zusammenfassung)

Im Leben und in der Laufbahn von István Bibó hat die Stadt Szeged eine aussergewöhnlich wichtige Rolle gespielt. Die vorliegende Abhandlung schildert zuerst detailliert die Jahren zwischen 1925–1934, als Bibó Mittelschüler und Hörer der Universität in Szeged war. Dann werden die Begebenheiten seiner Habilitation im Jahre 1940, dann seiner Tätigkeit als Professor der Universität zwischen 1946–1950 beschrieben. So werden einige Mitschüler und Kommilitonen vorgeführt, mit denen Bibó sehr enge und auf Lebensweg dauernde Freundschaften geschlossen hat. Es wird die Zusammenarbeit Bibós mit Prof. Barna Horváth skizziert: Letzterer hat den Beginn der wissenschaftlichen Laufbahn von Bibó stark geprägt und wurde von Bibó immer mit Dankbarkeit erwähnt. Bibó hat auch den Höhepunkt seiner Akademikerlaufbahn in Szeged erreicht, als er 1946 zum Professor in seiner alma mater ernannt und im demselben Jahr zum korrespondierender Mitglied der Ungarischen Akademie der Wissenschaften erwählt wurde. Man kann höchst bedauern, dass seine Universitätstätigkeit schon nach einigen Jahren ebenso in Szeged zum Ende ging, als die neue Macht ihn zur persona non grata erklärt hatte und im Alter von 39 Jahren in Zwangspension versetzte.

löl, milyen közigazgatási jogi diszciplinát lehetne önállósítani. Buzát is ilyen meggondolásra kértem a nemzetközi közigazgatási jog területén. Ha Neked további ötleteid lennének, jó lenne ezeket is felvetni.

Időközben itt járt Világhy, hogy az Antalffy fegyelmije ügyében tárgyaljon a karral. Ő is említette, hogy a Te kérdéseddel kedvezően foglalkoznak a pesti karon is. De közelebbieket nem mondott...

Nekem semmi összeköttetésem nincs a minisztériumban. Nekem ketten segítettek: Te és Bruckner Győző. Mivel egy ilyen egészen kiváló tudósnak a visszakerülése, főleg a mai leszegényített jogi karokhoz, tudományos érdekből igazán nagyon kívánatos lenne, eltekintve a köztünk lévő régi barátságtól is, azonnal írtam Győzőnek, hogy próbáljon meg... közbelépni." (Szabó József 1957. január 24-én kelt levele Bibó Istvánhoz. MTA Kézirattár Ms 5118/3.)

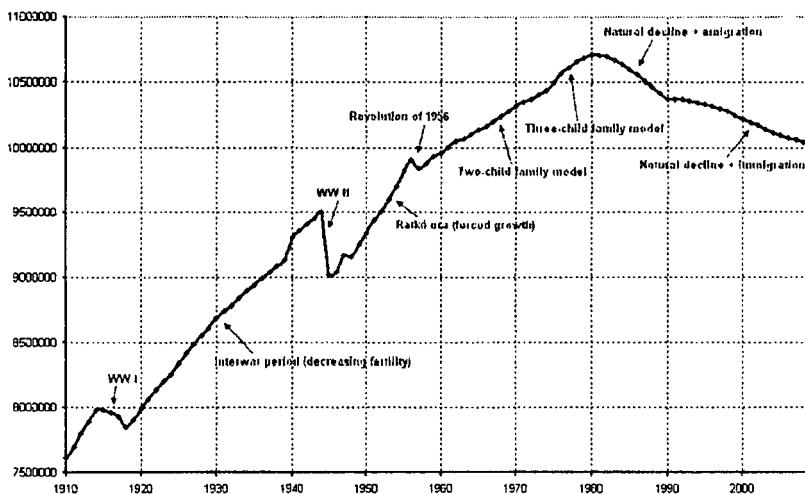
SZONDI ILDIKÓ – SERES ALÍZ IVETT

Tengerentúli magyarok

Tengerentúli magyaroknak hívjuk gyűjtőnéven az Egyesült Államok, Kanada és a latin-amerikai országok, valamint Ausztrália magyarjait. Az USA és Kanada majdnem 100 éven át a politikai és gazdasági indíttatású magyar kivándorlás hagyományos úti célja volt. A két államban jelenleg összesen közel 1,8 millió magyar származású egyén él, ebből több mint 1,5 millió az USA-ban. Latin-Amerika országai a magyarok célállamai között csak a végső lehetőségek egyikeként szerepeltek, mivel némileg alacsonyabb életszínvonalat tudtak nyújtani, és az éghajlati jellemzőik is szokatlanok voltak az európaiaknak.

1. sz. ábra

Magyarország népességének változása 1910 és 2009 között, évekre bontva

Forrás: <http://www.wikipedia.hu>

Az USA által 1921-ben és 1924-ben bevezetett szigorú bevándorlási törvények következményeként választották sokan Latin-Amerikát. Nagyobb számban csak az 1920-as évek elejétől kezdtek érkezni a magyar emigránsok. A jelenlegi becslések alapján 150–180 000-re rúg a számuk. Az ausztráliai magyarok története meglehetősen új keletű, 1947-re nyúlik vissza. Napjainkban 65 000 magyar él itt. Az idő folyamán számos változáson ment keresztül.

tül a külföldi magyarság, mind létszámában, mint összetételében. Jelenleg a tengerentúlon élő hazai származásúak összlétszáma több mint 2 millió.

Tengerentúli magyarok

E címszó alá tartoznak az amerikai földrész – az Egyesült Államok, Kanada és Latin-Amerika országainak –, valamint az ausztrál kontinensnek a magyarjai.

A XX. század során az ideirányuló kivándorlásoknak több hulláma volt. Az első az 1914-18-as világháború előtti nagy volumenű paraszti eredetű, előbb vendégmunkásként dolgozó, majd végleg letelepedő „öreg amerikasok”, a második a két világháború közötti hasonló sorsú és összetételű „kanadások”, végül pedig az 1956-os hullám.

Ausztráliában az 1949-től odaérkezők jelentik az első magyar hullámot, majd az ötvenhatosok.¹

Ettől kezdve az USA-ban és Kanadában a három, Ausztráliában a két hullám közös akciói és küzdelme a jellemző. A különböző hullámok eltérő módon viszonyultak a befogadó országokhoz, másként látták saját helyzetüket, bevándorló- vagy menekültstátuszukat.

Latin-Amerika államaiba az emigránsok nem egyenletesen, szabályos periódusokban érkeztek, hanem sajátos hullámokban, ahogy a történelem nyitotta-zárta a határokat. Az egyes korszakokban kivándorló közösségek társadalmi összetételük, a távozásra készítő okok, a célok és a vallott értékeik szerint különböztek egymástól, ebből kifolyólag eltérően álltak hozzá a befogadó országhoz, egymáshoz, és régi hazájukhoz, de otthon maradt rokonságukhoz is.

I. Az amerikai kontinens

Kolumbusz után pár évtizeddel már megjelent az első magyar az Újvilágban. Budai Parmenius István kapta meg a lehetőséget, hogy a brit királynő zászlaja alatt az ígéret földjére léphessen. Később aztán szép számmal érkeztek honfitársaink – köztük nemesek, hittérítők, telepesek, vitézek – az amerikai kontinensre. A XIX. század vége felé pedig hatalmas emberáradat indult el. Leküzdvé a nehézségeket, sokuk megtalálta a számítását, gyárakat alapítottak, politikai pályát futottak be, meghódították a filmművészetet, az üzleti világot. Óriási energiákkal és lelkesedéssel felépítették a maguk „Magyar Amerikáját” magyar utcákkal, terekkel, magyar iskolákkal, templomokkal, színházakkal.²

1. Észak-Amerika

A kontinens két legnagyobb országa – az Egyesült Államok és Kanada – majdnem száz éven át a politikai és gazdasági indíttatású magyar kivándorlás hagyományos úti célja volt. A két államban jelenleg összesen 1,5 millió, önmagát magyar származásúnak, illetve magyar anyanyelvűnek és identitásúnak valló személy él.³

¹ SZÁNTÓ MIKLÓS: *Tengerentúli magyarok*. 10.

² TANKA LÁSZLÓ: *Magyar világ Amerikában*. 7.

³ <http://www.emagyar.net/index.php?p=article&type=regional&id=12>

1.1. Amerikai Egyesült Államok

Az amerikai kivándorlás az újkori migráció sajátos jelensége, főleg annak tömeges jellege miatt.

A 19. század közepétől a közlekedés fejlődésével, a hajózás területén végbement változásokkal, a vasút és a hajóutak jobb kiépítésével felerősödik a kivándorlási mozgalom Európából a tengerentúlra, főként az Amerikai Egyesült Államokba. A technika új vívmánya, a gőzhajó, kiszorítva a vitorlás hajót, szintén hozzájárult a kivándorlás tömeges mivoltához, mivel a két-három hónapos hajóutat átlagosan 10 napra rövidítette le, s ezzel lényegesen módosította a hajójegyek árát is.

A kivándorlás oka kezdetben nagyrészt vallási és politikai indíttatású volt. A 19. század második felétől azonban a gazdasági és szociális okok kerülnek előtérbe, amikor a kivándorlás legfőbb mozgatórugója a kereseti lehetőség hiánya, a munkanélküliség, a lakosság nehéz megélhetése lett. A mezőgazdaság részleges gépesítése is közrehatott abban, hogy a mezőgazdasági munkák időtartama lerövidült, s ennek következményeként sok munkaerő feleslegessé vált.

Európa egyes régióinak népessége nem azonos időben és nem azonos intenzitással vett részt a migrációban. A kivándorlási folyamatban négy szakaszt különböztethetők meg: az 1844–1854 közötti időszakot, az 1863–1873 közötti éveket, majd az 1881–1888 közötti szakaszt és az 1903-tól 1913-ig terjedő intervallumot.⁴

A tömeges tengerentúli kivándorlást Kelet-, Közép- és Dél-Európa országaiból az első világháború kirobbanása szakította félbe, majd a nemzetközi migráció korlátozása céljából kiadott rendeletek és az USA bevándorlást korlátozó törvényei 1920-ban és 1924-ben. Az első világháború utáni új politikai és gazdasági helyzetben a magyarországi kivándorlók száma is megcsappant.

Az amerikai magyar közösség kialakulása történetileg mintegy másfél évszázadra nyúlik vissza. Kisebb emigráns csoportoktól eltekintve nagyobb létszámú magyar politikai emigráció az 1848-49-es szabadságharc leverése után jelent meg az Egyesült Államokban, majd a múlt század '70-es éveitől egyre nagyobb méreteket öltött az effajta népmozgás.⁵

A kivándorlás Magyarország nemzetiségi részein kezdődött, elsőként a keleti régiókban, Sáros, Zemplén, Szepes, Abaúj-Torna, Bereg, Borsod, Gömör-Kishont, Ung megyékben és a Tisza jobb partján. Ezeket a területeket az amerikai kivándorlás bölcsőjének is nevezik. Az 1899-ben kivándorolt 23 366 fő közül 19 242 az említett megyékből származott.⁶

Először a szlovákok vándoroltak ki, s fokozatosan csatlakoztak hozzájuk a magyarok.

Az első kivándorlók nagy részének nem állt szándékában végleg letelepedni az USA-ban. Azzal a céllal utaztak a tengerentúlra, hogy ott munkára leljenek, pénzt gyűjtsenek, hogy később hazatérhessenek, és házat, földet vásárolhassanak maguknak és családjuknak. A statisztikai adatok szerint azonban csak mintegy negyedrészüik tért haza a magyaroknak 1914-ig, a többiek az első világháború után lassan lemondtak a hazaköltözésről, s 1920-ban a magyar bevándoroltaknak 28,4 százaléka, 1930-ban pedig már 55,7 százaléka volt amerikai állampolgár.⁷

A kivándorlókról legmagasabb számot az európai kikötők közöltek. Nyilvántartásuk szerint 1871–1913 között a történelmi Magyarországról több mint 2 millió utast szállított-

⁴ GÁL MARGIT: *Az amerikai kivándorlás kezdetei a Galántai és a Vágsellyei járásban*. 70.

⁵ <http://www.emagyar.net/index.php?p=article&type=regional&id=12>

⁶ PUSKÁS JULIANNA: *Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban 1880-1940*. 180.

⁷ Lásd: 4. sz. lj.

tak.⁸ 1871-től 1900-ig 433.511, 1900-tól 1914-ig 1.595.502, tehát összesen pontosan 2.029.013 fő. (ld. 14. sz. táblázat) Ennél 10 százalékkal kevesebb, azaz 1.815.117 személy partraszállását regisztrálták az USA bevándorlási hivatalai. A kivándorlók száma először 1903-ban haladta meg a százezer főt (119.944), s 1914-ig csak kétszer – 1908-ban és 1911-ben – esett a százezres nagyságrend alá. 1907-ben érte el a csúcspontját, amikor a távozók száma 209.169 fő volt, ami egy kelet-közép-európai nagyváros lélekszámához volt hasonlítható.⁹

1. sz. táblázat

A tengerentúlra vándorlók száma Magyarországon, 1871-1913

	Tengeri kikötők kimutatásai	USA Bevándorlási Hivatal	Magyarországi statisztikai hivatal
1871-1879	7 862	5 597	–
1880-1889	164 119	109 992	–
1890-1899	261 414	235 895	–
1900-1909	1 171 758	1 053 153	880 979
1910-1913	433 230	410 480	315 498

Forrás: Puskás Julianna: Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban, 62.o.

Az amerikai kimutatások alapján a Magyarországról érkezők közül minimum 20-25 százalékuk kétszer vagy többször tette meg a hajóutat. Ha a halmozódásból származó többletet kivonjuk, akkor az 1871–1913 között az USA-ba vándorlók száma 1 millió 300 ezerre becsülhető.¹⁰

Budapest amerikai kivándorlása:

1902-ben 25-en, 1903-ban 145-en, 1904-ben 975-en, 1905-ben 2559-en, 1906-ban 3533-an, 1907-ben 3687-en, 1908-ban 929-en, 1909-ben 1005-en, nyolc év alatt 12.858-an vándoroltak ki Amerikába. Statisztikai megfigyelések szerint Budapest kivándorlása nem is nyúlik vissza messzebbre ennél a nyolc esztendőnél, tehát ez az összeg a főváros kivándorlóinak összességét jelenti. Ez az embertömeg Budapest 1906. május 12-én megállapított lakosságának (791.748) 1,62%-át teszi ki.¹¹

A kivándorlók főként az USA iparilag fejlett keleti államaiban – Pennsylvania, Ohio, New York, New Jersey, Illinois, Nyugat-Virginia – telepedtek le.¹² (lásd 16. sz. táblázat)

⁸ i.m. 62.

⁹ <http://www.emagyar.net/index.php?p=article&type=regional&id=12>

¹⁰ Lásd 8. sz. l.j. 184.

¹¹ i. m.

¹² i.m. 78.

2. sz. táblázat

Magyarországról bevándoroltak útirányai államok szerint, 1889/99 – 1912/13

Állam	Fő	%
Pennsylvania	123 216	29,9
New York	77 336	18,8
Ohio	70 302	17,1
New Jersey	61 656	15,0
Összesen a 4 állam	332 510	80,8
Illinois	18 446	4,5
Michigan	9 368	2,3
Indiana	10 054	2,4
Wisconsin	4 645	1,1
Missouri	3 199	0,8
Minnesota	1 050	0,3
California	498	0,1
Összesen	47 260	11,5
A többi államokban elszórtan	31 586	7,7
Összes bevándorolt	411 356	100,0

Forrás: Puskás Julianna: Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban, 187.

Pennsylvania ebben az időben az USA egyik legjelentősebb szénbányaterülete volt. A magyaroknak majdnem kerek 30 százaléka jelölte Pennsylvaniát célállamként. 1890-ben 24 901, 1910-ben 123 498 magyarországi bevándoroltat, s közülük 42 008 magyar anyanyelvűt írtak itt össze.

A megérkező magyarok első csoportjainak települései és munkahelyei a Pittsburghben és környékén lévő községek és bányatelepek voltak. Pittsburgh városában a magyarok szétszórtan laktak, úgy, ahogy azt munkahelyeik igényelték. A pittsburghi magyar közösség Hazlewoodban alakult, ott tömörültek viszonylag nagyobb csoportban. Pittsburgh környékén, főleg Homesteaden a magyarok elsősorban a Carnegie-féle vas- és acélgyárban dolgoztak. Magyarok viszonylag nagyobb számban (1920-ban 4656) Bethlehemben és Johnstownban dolgoztak még. A legtöbb magyar anyanyelvűt 1920-ban Philadelphiában számlálták: 8060 főt. A felsoroltakon kívül a magyar bevándoroltak 100–200-as vagy kisebb csoportokban Pennsylvania állam szinte minden bányatelepén fellelhetők voltak.¹³

New York állam a bevándoroltak második legnagyobb centruma volt. A népszámlálások 1890-ben 15 598, 1910-ben 96 813 Magyarországról származó népességet mutattak ki. 1920-ban 45 833 magyar anyanyelvűről szólt a fák, nagy részük New York városában. A magyar negyed a Houston és a 14-ik Street, a 2-ik Avenue és East River által határolt területen helyezkedett el, amelyet a magyarok „gulyás avenue”-nek is hívtak az ottani magyar vendéglők és kocsmák után, amik a találkozóhelyeiké váltak.

¹³ PUSKÁS JULIANNA i.m. 192.

Ohio a harmadik állam, ahová sokan érkeztek még magyarok. 1890-ben 5491, 1900-ban 16 404, 1910-ben már 85 881 fő. 1920-ban Ohióban számlálták a legtöbb magyar anyanyelvűt, összesen 97 962 személyt, akik közül 55 874 volt bevándorló, a többi már az USA-ban látta meg a napvilágot. A legnagyobb és viszonylag zárt település Cleveland városban bontakozott ki, amely várost az ott élő magyarok „Amerikai Kecskemét”-nek, később „Amerikai Debrecen”-nek, sőt „Kis-Magyarország”-nak is kereszteltek.

Ohióban Youngstown nagyváros az USA másik nagy vas- és acélgyártó központja volt. Az első magyar, aki odatelepült, és óra-ékszer üzletet nyitott, még Kossuth Lajossal érkezett az Államokba. Magyarok nagyobb létszámban 1880-tól érkeztek a városba. 1920-ban a magyar anyanyelvűek száma 3584.

Az USA keleti partvidékén elterülő iparilag egyik legfejlettebb állam *New Jersey*. A századforduló utáni magyarok egyik centruma. *New Jersey*-ben a Magyarországon született személyek száma 1890-ben 3477, 1910-ben 47 610, 1920-ban csak a magyar anyanyelvet tekintve 59 190.¹⁴

Illinois államban az 1890. évi népszámlálás 3126, az 1910. évi 39 838 magyar bevándorlót jelzett. Központjuk Chicago volt, ahol 1890-ben 1818, 1910-ben 28 938 főre rúgott a számuk.

1870 óta léteznek adatok az itteni magyarok létszámáról, akkor még csak 159-en voltak, a növekedés különösképpen a századforduló után indult meg.¹⁵

3. sz. táblázat

Magyarországi születésű, illetve származású népesség Chicagóban, 1890–1940

	1890	1900	1910	1920	1930	1940
Magyarországon születettek	1 818	4 946	28 938	26 106	15 337	16 020
Második nemzedék	23	2 517	9 052	44 103	15 090	
Első és második nemzedék együtt	1 841	7 463	37 990	70 209	30 427	

Forrás: Fejős Zoltán

4. sz. táblázat

Magyar anyanyelvűek Chicagóban, 1910–1940

	1910	1920	1930	1940
Chicago összes nem angol nyelvű lakossága	781 217	805 482	842 057	668 500
Külföldön született magyar anyanyelvű	9 507	11 727	10 976	11 700
Második nemzedék	5 746	7 678		6 360
Első és második nemzedék együtt	13 253	19 405		18 060

Forrás: Fejős Zoltán

¹⁴ Lásd: előző lj.

¹⁵ FEJŐS ZOLTÁN i.m.

Chicago környékén East Chicago volt a „legmagyarabb” település. Itt a város összes idegen nyelvű népességéhez viszonyítva 1920-ban a magyar anyanyelvűek 13%-os arányt tettek ki, s ezzel a második legnépesebb etnikai csoportot alkották.¹⁶

5. sz. táblázat

*Az első és második nemzedékbeli magyar férfiak
foglalkozási megoszlása Illinoisban, 1910.*

	Első generáció	Második generáció
Mezőgazdaság	84	10
Diplomások	87	19
Háztartási és magánalkalmazott	1078	20
Kereskedelem, szállítás	593	200
Ipar	1766	70
Összesen	3608	319

Forrás: Fejős Zoltán

Magyarországról az USA-ba leginkább a legproduktívabb korban vándoroltak ki az emberek. A még eltartásra szoruló gyermekek és a munkaerejüket már elvesztett idősök jóval kisebb arányban képviseltették magukat, azonban a későbbiek folyamán arányuk fokozatosan növekedett, s ezzel szaporodott azok száma, akik végleges letelepedésre kezdtek berendezkedni.

Az USA statisztikái részletes adatokkal rendelkeznek a 14 és 44 éves kor között bevándorolt nők kormegoszlásáról. A magyar nemzetiségű nők 73,7 százaléka volt 14–21 éves, 19,7 százaléka 22–29 éves, 5,4 százaléka 30–37 éves és 1,2 százaléka 38–44 éves.¹⁷

6. sz. táblázat

*Az Egyesült Államokba vándorolt magyar anyanyelvűek megoszlása
korcsoportok szerint (%), 1899–1914*

	14 éven aluli	15–44 év	45 év felett
1899	4,0	80,8	15,2
1900	7,4	88,3	4,3
1901	8,3	87,3	4,4
1902	6,2	89,6	4,2
1903	7,9	87,5	4,6
1904	10,2	85,2	4,6
1905	8,4	86,7	4,9

¹⁶ FEJŐS ZOLTÁN i.m. 27.

¹⁷ PUSKÁS JULIANNA i.m. 84.

	14 éven aluli	15–44 év	45 év felett
1906	9,0	87,5	3,5
1907	7,3	90,0	2,7
1908	14,1	82,4	3,5
1909	10,5	84,7	4,8
1910	13,4	81,1	5,5
1911	15,4	79,5	5,1
1912	15,8	79,2	5,0
1913	18,5	73,2	8,3
1914	14,3	75,1	10,6

Forrás: Puskás Julianna

7. sz. táblázat

A magyar 14 éven felüli bevándorlók írni-olvasni tudása, 1899–1910

Írni-olvasni tudók	Analfabéták
88,6 %	11,4 %

Forrás: Puskás Julianna

Az első magyar iskolák létesülésének időpontja 1893. Ekkor nyitott meg az elemi iskola a clevelandi római katolikus hitközségben.

Elsősorban személyi és rokon kapcsolat nyomán duzzadt a kivándorlási folyamat Magyarországon, ezt erősíti meg az USA statisztikai kimutatása, miszerint az 1910-es években az összes magyar kivándorlónak a 82 százalékát fűzte ismertség vagy rokon szál az előzőleg bevándoroltakhoz.¹⁸

A többségükben falusi emberek a kivándorlással elvesztettek azt biztos közösségi hátteret, amelyet a falvak biztosítottak számukra. A századforduló környékén a magyarországi emberek életében fontos szerepet játszott a vallásos érzület. A szülőföldön megszokott egyházi közösség szokásainak hiányát különösképp megérezték, és még a kevésbé vallásos emberek is szükségelték az egyház szolgáltatásait, pl. házasságkötéseknél, gyermekek születésekor. A történeti Magyarország Európa azon országainak egyike volt, amely nemcsak nemzetiségileg, hanem vallásfelekezetiileg is sokszínű volt. A kivándorlók felekezeti megoszlásáról a magyar statisztika csak az 1905–1907 és 1911–1913 közötti időszakokból tartalmaz információkat. (ld. 22. sz. táblázat)

A magyar bevándoroltak vallási megoszlásáról az amerikai források szerint az 1910-es években a magyar bevándoroltak 38–60 százaléka volt római katolikus, 28–30 százaléka református, 5–6 százaléka izraelita és 5–6 százaléka egyéb felekezetű.¹⁹

A bevándoroltak első lépésként ún. „templom-egyleteket” létesítettek. Ezek feladata volt az egyházi közösségek megszilárdítása, előkészítése, templom építése. A magyar egy-

¹⁸ PUSKÁS JULIANNA i.m. 86.

¹⁹ Lásd az előző l.j. 251.

házi közösségek és intézmények története az 1890-es évektől indult el. A szervezést legnagyobb lendülettel a protestánsok kezdték meg. Az első magyar protestáns egyházi közösség Clevelandben alakult meg 1890-ben.

8. sz. táblázat

A kivándorlók vallás szerinti megoszlása, %-ban

	1905–1907	1911–1913
Római katolikus	52,6	48,3
Görög katolikus	12,3	16,1
Református	7,7	8,4
Evangélikus	9,7	8,1
Görögkeleti	14,4	15,8
Unitárius	0,3	0,3
Izraelita	2,9	2,9
Egyéb és ismeretlen vallású	0,1	0,1

Forrás: Puskás Julianna

Az amerikai társadalom azon tagjai, akik Amerikában születtek, a bevándorlóktól, a külföldiektől mindig idegenkedtek. A bevándorlás korlátozását szorgalmazók követeléseit azonban az első világháborút megelőző 20 évben nem igazán befolyásolták a bevándorlási törvények alakulását. Igaz fokozatosan szélesedett a bevándorlásból kizártak listája, de ez a szabad bevándorlás lehetőségét még nem érintette. Ezzel egyidejűleg a bevándoroltakra kivetett fejadó is emelkedett. Az enyhe megszorításokat tartalmazó hatástalan rendeleteket látva nem nyugodtak meg a bevándorlás korlátozását kívánók. Kampányuk 1917-től kapott nagyobb lendületre.

1920–21-ben gazdasági válság jelei jelentek meg az Egyesült Államokban. Lelassult a gazdasági növekedés üteme, ennek következtében már nem volt szükség több bevándorló munkaeréjére.

A gazdasági helyzet e változást teremtett meg a feltételeket a tömeges bevándorlás korlátozására.

1921-ben a kongresszus elfogadta a „Quota Act”-et, amely véget vetett a szabad bevándorlás időszakának. A törvény az évente beengedhető személyek számát 3 százalékban határozta meg, amit a bevándorolt népcsoportok bázisévbeli számarányának megfelelően számítottak ki. A bázisév 1910 volt, azonban akkor már viszonylag magas volt a bevándoroltak aránya a népességben.

Ezért 1924-ben bevezették az ún. „Immigration Restriction Act”-et, amely még drasztikusabban csökkentette a bevándorlási kvóta kereteit, mivel bázisévként az 1890-es esztendőt vette alapul.

Tovább szigorították a korlátozásokat 1927-ben a „Quota of National Origin” (származás szerinti kvóta) törvénnyel, amely egész Európából évente csak 150 ezer fő bevándorlását engedélyezte. A keret 55 százalékát Anglia és Hollandia, 15 százalékát Németország, Ausztria és a fennmaradt 30 százalékát Európa összes többi országa vehette igénybe.

Az 1914 és 1918 közötti háborús viszonyok jelentősen csökkentették a kivándorlásokat Európa valamennyi államából, így Magyarországról is.

Az 1920-as évek elején a nemzetközi vándormozgalom újabb hulláma még ki sem bontakozott, amikor az USA-ban elfogadott törvények – amelyek a magyarokat is „nemkíváná-

tos” kategóriába sorolták – lehetetlenné tették a nagyobb volumenű bevándorlásokat. Az 1921-es bevándorlási törvény a Magyarországról évente beengedhetők kvótáját 5747 személyben állapította meg. 1924-ben ez tovább szűkült 473 főre, viszont 1929-ben 869-re emelkedett.²⁰

Az 1920-as évek elejétől nehéz megállapítani, hogy hány magyar vándorolt évente az Egyesült Államokba, mivel a trianoni békediktátum következtében a történeti Magyarország hagyományos kivándorlási régiói a szomszédos országok területei lettek, így azokat a magyarokat, akik ezekből az országrészekből érkeztek, a bevándorlási hatóság az új államuk polgáraiként regisztrálta.

Két magyar statisztikus kísérelte meg az 1920-as évekre vonatkozó Magyarországról és a szomszédos államokból kivándorló magyarok számának megbecslését. Egyikük az 1922–1927 közötti időszakra Magyarországról 40 ezerre, a szomszédos országokból 30 ezerre tette a tengerentúlra távozó magyarok számát. A másik – Thirring Gusztáv²¹ – számításai szerint az 1924 és 1926 közötti években a csehszlovákiai kivándorlók 69 százaléka azokról a területekről indult útjára, amelyek korábban Felvidék néven Magyarországhoz tartoztak. Az onnan kivándorlók közül 6028 személy, az összes távozók 9,36 százaléka volt magyar nemzetiségű. A Romániából kivándoroltak 28,2 százaléka származott a volt magyar erdélyi részekről, s ezeknek 33,1 százaléka magyar eredetű.

Az Egyesült Államok bevándorlási hivatala nemcsak országonként, hanem anyanyelvénként is nyilvántartásba vette az államterületére lépőket. Ennek alapján 1920–1928 között 28 150 magyar vándorolt az USA-ba, amelyből 18 028 Magyarországról és 10 122 személy más országokból érkezett. Az amerikaiak a zsidókat külön regisztrálták, így nincs lehetőség az összes magyar számbavételére. Magyarországról 1920–1924-ig 3891 zsidó indult útnak, de az nem ismeretes, hogy a szomszéd államokból mennyien.²²

Az 1921–1930. években beregisztráltak körülbelül négyötöde az 1924. évi kvótatörvény hatálya alá tartozókat megelőzően érkezett az USA-ba.

9. sz. táblázat

Kivándorlás az Egyesült Államokba, 1920–1928

Évek	Magyarországról összesen	Magyarországról magyarok	Magyarok a szomszédos országokból	Magyarok összesen
1920	84	22	67	89
1921	7 702	4 956	531	5 487
1922	5 756	4 017	1 368	5 403
1923	5 914	4 535	3 428	7 963
1924	5 806	4 498	4 710	9 208
1920–1924	25 262	18 028	10 122	28 150
1925	616	-	-	885
1926	906	-	-	1 076
1927	813	-	-	1 049
1928	857	-	-	1 112
1925–1928	3 192	-	-	4 122
1920–1928	28 454	-	-	32 272

Forrás: Puskás Julianna

²⁰ PUSKÁS JULIANNA i.m. 252.

²¹ 1861–1941, 1894-től a Statisztikai Hivatal aligazgatója, majd 1906–1926-ig igazgatója.

²² PUSKÁS JULIANNA i.m. 169.

A bevándorlás az Egyesült Államokba az 1930-as években még az előző évtizedhez viszonyítva is visszaesett. A mélypont 1935-ben volt, amikor csupán 130 magyarországi bevándorló érkezett. Az évtized első felében a Magyarországra visszavándorlók száma általában meghaladta a kivándorlókéét. (ld. 24. sz. táblázat)

10. sz. táblázat

Magyarországról az USA-ba kivándorlók és visszavándorlók száma, 1931–1940

	Kivándorolt	Visszavándorolt
1931	536	
1932	228	333
1933	183	171
1934	307	112
1935	130	129
1936	525	
1937	854	
1938	932	
1939	1269	
1940	1075	

Forrás: Puskás Julianna: Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban, 170.o

A XIX. és XX. század eleji nagy kivándorlási hullám résztvevői jellegzetesen a mezőgazdaságból kiszorult agrárnépesség köréből kerültek ki. Többségük szénbányákban, vas- és acélgyárakban, vegyi üzemekben kapott munkát, mint szakképzetlen, olcsó munkaerő, hisz földművesek lévén az ipari, gyári munkákban nem voltak gyakorlottak.

Általában a legnehezebb, legtöbb fizikai erőnlétet igénylő és legpiszkosabb munka lehetőségek nyíltak csak meg számukra, amelyeket az amerikai dolgozók nem vállaltak el, s amelyet „foreign job”-nak, azaz külföldi munkának hívtak. Az asszonyok a textiliparban, gyapjú-fonógyárakban, a selyem- és viaszosvászon-gyártásban, ruha- és fehérneműgyárakban, gumi- és dohánygyárakban tudtak elhelyezkedni. A fiatal lányok gyakran házi cselédnek szegődtek el amerikai családokhoz, esetleg magyar boltosokhoz, szalonosokhoz, havi 10–20 dollár fizetésért. A cselédkedést többségük ideiglenes munkának tekintette, férjhezmenetel előtti hozománygyűjtés lehetőségének.²³

²³ GÁL MARGIT i.m. 74.

11. sz. táblázat

*Magyarországról az Egyesült Államokba vándorlók foglalkozása (%),
1905–1907, 1911–1913*

	1905–1907	1911–1913
Önálló östermelő	11,1	15,3
Mezőgazdasági segédszemély	55,4	51,8
Bányász, bányamunkás	0,9	0,8
Önálló iparos	2,3	3,2
Önálló kereskedő	0,2	0,4
Iparforgalmi segédszemély	11,4	7,9
Értelmiségi	0,3	0,4
Külön meg nem nevezett napszámos	11,4	12,5
Házi cseléd	5,8	5,5
Egyéb és ismeretlen foglalkozású	1,2	2,2

Forrás: Puskás Julianna: Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban, 77.o.

1922–1924 között szökik fel némileg az értelmiségiek, a kereskedelmi, pénzügyi foglalkozást űzők száma.²⁴

12. sz. táblázat

*Az Egyesült Államokba vándorolt magyarok
foglalkozási megoszlása (%-ban), 1920–1924*

	1920–1924
Önálló földművelők	7,9
Ipari szakmunkás, bányász	9,8
Kereskedelmi, pénzügyi	2,7
Napszámosok, cselédek	26,1
Szellemi foglalkozásúak	2,9
Egyéb és foglalkozás nélküliek	50,6

Forrás: Puskás Julianna: Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban, 174.o.

Az 1938–1941 közötti esztendőekben a kivándorlóknak már csak alig 8 százaléka paraszt és mezőgazdasági munkás, egynegyedük értelmiségi és közel felük iparos és kereskedő volt.²⁵ (ld. 27. sz. táblázat)

²⁴ PUSKÁS JULIANNA i.m. 92.

²⁵ Magyar Statisztikai Évkönyvek, 1938–1941

13. sz. táblázat

*Az Egyesült Államokba vándorolt magyarok
foglalkozási megoszlása (fő), 1940–1941*

	1940–1941
Önálló őstermelő	32
Mezőgazdasági cseléd, napszámos	74
Bányász, bányamunkás	1
Iparos és önálló kereskedő	120
Ipari, kereskedelmi, közlekedési munkás, napszámos	169
Értelmiségi foglalkozású	221
Napszámos, házcseléd	35
Egyéb és ismeretlen foglalkozású	279

Forrás: Puskás Julianna: Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban, 179.o.

A népszámlálások eredményei alapján a magyar anyanyelvű bevándoroltak száma 1930-ban 274 450, 1940-ben 299 228 fő volt. Ugyanekkor a második nemzedék 271 840, illetve 437 080 személyt tett ki. Megnövekedett a második generáció jelentősége, már csak számszerű többségüknél fogva is.²⁶

A két világháború között a megszorítások és a gazdasági válság miatt megszűnt a tömeges bevándorlás Amerikába. Az ekkor politikai vagy diszkriminációs okokból kivándoroltak főleg az értelmiség soraiból kerültek ki, és közülük többen az amerikai tudományos és művészeti élet élvonalába emelkedtek.

A politikai és gazdasági okokból 1921 és 1940 között kivándoroltak száma 38.541 fő volt.²⁷

Az Egyesült Államok bevándorlási hivatalai 1939-ben 1348, 1940-ben 1902 új magyar bevándorlót vettek nyilvántartásba.

A második világháború szigorúan elzárta az utat a tengerentúlra, így 1945-ben csupán 54, az 1941–47-es éveket együttvéve pedig mindössze 1584 Magyarországról érkező szerepel a kimutatásokban.²⁸

A II. világháború végétől 1956 októberéig újabb magyar csoportok érkeztek az USA-ba, akiknek zöme 1945-ben és az 1947–48-as politikai fordulat után távozott Magyarországról.

A forradalom eseményeinek eredményeként 1956 novemberétől 1958 júniusának végéig elmenekült közel 200 ezer magyar közül az Egyesült Államok 38 045 személyt fogadott be, akik sokkal kedvezőbb elbánásban részesültek, mint a második világháború után érkezettek.

Az 1980. évi népszámláláskor 1.776.902 fő vallotta magát az USA-ban magyar származásúnak. Közülük 180.000 fő, a megkérdezettek 10,1 százaléka nyilatkozta azt, hogy otthonában magyarul beszél. Ebből 1990-ben már csak 147.905 személy, 9,35 százalék állította ugyanezt.²⁹

²⁶ PUSKÁS JULIANNA i.m. 96.

²⁷ <http://www.emagyar.net/index.php?p=article&type=regional&id=12>

²⁸ Lásd: 26. lj.

²⁹ <http://www.emagyar.net/index.php?p=article&type=regional&id=12>

A 2000. évi népszámlálás szerint 1.398.724 magyar eredetű ember él az Államokban. Ebből Ohioban 193.951, New Yorkban 137.029, Californiában 133.988, Pennsylvániában 132.184 és New Jerseyben 115.615 fő.

A többi államban a következőképpen alakul a magyarok száma, illetve az össznépességhez viszonyított százalékos aránya:

Alabama 3.977 (0,1%), Alaska 2.238 (0,4%), Arizona 23.571 (0,5%), Arkansas 2.309 (0,1%), Connecticut 40.836 (1,2%), DC 2.048 (0,4%), Delaware 3.886 (0,5%), Florida 96.885 (0,6%), Georgia 15.293 (0,2%), Hawaii 2.104 (0,2%), Idaho 2.672 (0,2%), Illinois 55.971 (0,5%), Indiana 35.715 (0,6%), Iowa 3.366 (0,1%), Kansas 3.903 (0,1%), Kentucky 6.499 (0,2%), Louisiana 4.625 (0,1%), Maine 2.906 (0,2%), Maryland 22.941 (0,4%), Massachusetts 18.427 (0,3%), Michigan 98.036 (1,0%), Minnesota 12.279 (0,2%), Mississippi 1.843 (0,1%), Missouri 13.694 (0,2%), Montana 3.250 (0,4%), Nebraska 2.740 (0,2%), Nevada 10.285 (0,5%), New Hampshire 3.784 (0,3%), New Mexico 4.331 (0,2%), North Carolina 16.100 (0,2%), North Dakota 2.802 (0,4%), Oklahoma 3.626 (0,1%), Oregon 11.265 (0,3%), Rhode Island 2.127 (0,2%), South Carolina 7.953 (0,2%), South Dakota 982 (0,1%), Tennessee 8.323 (0,1%), Texas 30.234 (0,1%), Utah 3.306 (0,1%), Vermont 3.058 (0,5%), Virginia 25.783 (0,4%), Washington 18.590 (0,3%), West Virginia 7477 (0,4%), Wisconsin 23.945 (0,4%) és Wyoming 1.561 fő (0,3%).³⁰

2001-ben 1 398 724 személy állította magáról, hogy elsősorban magyar eredetű.

A 2006-os amerikai statisztika adatai szerint 1 563 081 magyar vagy magyar származású ember él az Egyesült Államokban. Legnagyobb százalékban a New York állambeli Kiryas Joel településen laknak, ahol az ott élők 18,9 százalékát alkotják. Az ohioi Fairport Harborban a lakosság 11,8 százaléka magyar származású.

További települések, ahol számottevő arányban fellelhetők magyarok:

West Pike Run (Pennsylvania) 10,6 %, Freemansburg (Pennsylvania) 9,6%, Paint (Pennsylvania) 9,6%, Kaser (New York) 9,4%, New Square (New York) 8,8%, Windsor (Ohio) 8,2%, West Brownsville (Pennsylvania) 8,1%, Monroe (New York) 8,0%, Colebrook (Ohio) 7,9%, Fountain Hill (Pennsylvania) 7,9%, Tiltonsville (Ohio) 7,7%, Greig (New York) 7,0%, Oregon (Ohio) 6,7%, Pepper Pike (Ohio) 6,7%, Lyndhurst (Ohio) 5,8%, Northwood (Ohio) 5,7%, Sheffield Lake (Ohio) 5,7%, Allen Park (Michigan) 5,6%, Glen Ullin (North Dakota) 5,5% Hebron (North Dakota) 5,2% és Mayfield (Ohio) 5,1%.³¹

Különböző becslések alapján jelenleg megközelítőleg 730 ezer főre tehető azoknak a száma, akikről elmondható, hogy őrzik magyar önazonosságukat. A fennmaradó rész, a nem első generációs állampolgárok még többé-kevésbé számon tartják valamikori magyar eredetüket, de e téren már nem igazán aktivizálhatóak. A leszármazottakkal együtt a magyar gént hordó személyek száma 4 millió körül lehet az Amerikai Egyesült Államokban.³²

1.2. Kanada

Kanadába a XIX. században kezdtek betelepülni a magyarok. 1886-ban érkezett meg az első nagyobb, 40 fős csoport.

Kanada egyik nyugati tartományában a XIX. század végén egy magyar település is léteült Esterhazy néven.

³⁰ <http://www.magyaronline.net/forum/viewtopic.php?topic=594&forum=71>

³¹ <http://www.wikipedia.hu>

³² <http://www.emagyar.net/index.php?p=article&type=regional&id=12>

A bevándorlás Kanadában nem volt olyan nagy mértékű, mint más országokban, de az egyes hullámok itt is elkülöníthetők. Az első 1885–1914, a második 1919-től 1949-ig, a harmadik pedig az ötvenes években.³³

Kanadába a magyarok tömeges vándorlása csak az 1920-as évektől, főként 1924-től bontakozott ki. Az Egyesült Államok kvótarendszerének döntő szerepe volt abban, hogy 1924 után a magyar kivándorlás egyre inkább Kanada felé irányult. Az 1924–1930 közötti években Kanadába a magyar statisztikák szerint 25 470-en, a bevándorlási hatóságok adatai szerint 29 370-en vándoroltak.

A kanadai kivándorlás az amerikai kivándorlás „gyermeké” abból a tekintetből is, hogy többen az 1920-as években azzal a céllal indultak Kanadába, hogy onnan átjuthassanak az USA-ba.

A kivándorlók többségükben az agrárnépesség köréből kerültek ki, és főleg Magyarország észak-keleti régióiból, Szabolcs, Szatmár és Heves megyékből.

A magyar bevándorlók közül legtöbben a nyugati tartományokban mezőgazdasági munkásként kezdtek, bozótot irtottak, fakitermelési munkát végeztek, esetleg bányákban, vasútépítéseknel dolgoztak. Az 1930-as évek közepétől egyre inkább kelet felé kezdtek húzódni, ahol inkább reménykedhettek abban, hogy nyáron a mezőgazdaságban, télen az iparban napszámos munkához juthatnak. Ennek során tömörültek Kelet-Kanadába, Ontario ipari centrumaiba és mezőgazdaságába, elsősorban a dohányvidékekre. A harmincas évek magyarságának „fővárosa” Montreal volt.

A kivándorlási hullám Kanadába rövid ideig tartott, mivel 1930 körül már ez az ország is igyekezett kapuit bezárni az idegenek előtt. Az 1930-as években már ismét kevesebb magyar vándorolt Kanadába, mint az USA-ba.³⁴

Mindkét világháború alatt szüneteltették a magyarok befogadását.

Egyetlen nagy magyar bevándorló hullám zúdult Kanadába, 1956–58-ban, amikor közel 40 ezer menekült érkezett.

A legtöbb menekülőnek Kanada volt az elsődleges választása, ugyanis 1956 novemberében a kanadai kivándorlási törvényeket kezdték lazítani. Kanada elfogadta és aktívan segítette a menekülteket. Az első hónapban 369 magyar vándorolt Kanadába, decemberre ez a szám már 4274-re ugrott, 1957-ben a csúcspontot elérve 29.825 főt fogadott be Kanada. Ez folytatódott 1958 szeptemberéig. Az állami szervezetek próbálták szétosztani a menekülteket Kanada minden részébe, azonban a többség Ontario tartományban telepedett le.

A statisztikai jelentések szerint 1951 és 1961 között 19.541 magyar születésű személy eltelepedett a tartományban.³⁵

14. sz. táblázat

Az 1956. decembere és 1957. január 25. között Kanadába érkezett magyar menekültek felekezeti megoszlásuk alapján

	1956. december	1957. január 1–25.
Római katolikus	65 %	42,8 %
Zsidó	20 %	39,6 %
Protetáns	15 %	17,6 %

Forrás: <http://www.3sympatico.ca/thidas/Hungarian-history/Kanada.html>

³³ <http://www.bibl.u-szeged.hu/ha/emigracio/kanada.html>

³⁴ PUSKÁS JULIANNA i.m. 98.

³⁵ <http://www.1956memorial.com/hun/history.doc>

A bevándorlás folyamatosan tartott később is, mivel Kanada a magyarok számára kedvezőbb lehetőségeket nyújtott, és könnyebb letelepedési feltételekkel rendelkezett, mint az Egyesült Államok. Egészen a 1980-as évek végéig évente több mint ezerrel gyarapodott a kanadai magyarság száma.

A magyaroknak csaknem fele Ontario államban, azon belül is Torontóban és környékén lakik.³⁶

Az 1994-es népszámlálás 189.000 magyar származású személyt számlált. Ebből 97.845 főnek mindkét szülője magyar volt, 91.150-nek csak az egyik.

Az 1996-os népszámlálás már 250.525 magyarról számolt be.³⁷

A magyarországi romák első nagyobb arányú migrációja Kanadába 1998-ban kezdődött, majd legnagyobb hullámban 1999 és 2000 között. A Kanadai Bevándorlási Hivatal adatai szerint 2000 utolsó három hónapjában jelentősen megugrott a számuk: míg augusztusig havonta körülbelül 135 magyar menedékkérelmet vettek nyilvántartásba, novemberre ez a szám 290-re szökött fel, és november végéig összesen 1884 magyarországi roma menekültkérelmét regisztrálták.³⁸ 2000-ig a kanadai hatóságoknak a beadványok ügyében született döntései 31 százalékban voltak pozitívak a romák számára.³⁹

A 2001. évi hivatalos népszámlálás alapján az országban összesen 267.255 lakos vallotta magát magyar származásúnak, közülük mindössze 91.795 fő jelölte meg kizárólag a magyar nemzetiséget. Legtöbben Ontarióban (128.570 fő), Brit-Columbiában (43.515 fő) és Albertában (41.535 fő) élnek, ahol szervezett közösségekkel és egyházakkal is rendelkeznek. A két legnépesebb kanadai magyar központnak továbbra is Toronto (46.790 fő) illetve Montréal (14.190 fő) számít.⁴⁰

Napjainkban – a 2006-os népszámlálás szerint – 315 510 magyar él Kanadában.⁴¹

2. Latin-Amerika

Latin-Amerika országai félperiférikus államok. Bármilyen dinamikus volt is a fejlődésük a második világháború után, szociális viszonyaik mégis elmaradottabbak, életszínvonaluk alacsonyabb, mint az észak-amerikai kontinens országainak. Földrajzi jellemzői is mások, éghajlata trópusi, amelyhez nehezebb alkalmazkodnia az európai időjáráshoz szokottaknak.

Ezekkel a tulajdonságokkal magyarázható, hogy a kivándorló magyarok úti céljai között csak a végső lehetőségek egyikeként szerepelt Latin-Amerika.⁴²

A latin-amerikai magyar jelenlétet tanulmányozva, öt elkülöníthető korszakot különböztethetünk meg:

- 1) a gyarmati korszak
- 2) az első világháborúval bezáruló modern kori vándormozgalom
- 3) a két világháború közötti modern vándormozgalom
- 4) a második világháború utáni DP-k, azaz hontalan személyek emigrációja
- 5) az 1956-os forradalmat követő politikai menekültek korszaka.⁴³

³⁶ <http://www.nemzetismeret.hu>

³⁷ <http://www.transcan/cenzus.html>

³⁸ <http://www.romapage.hu>

³⁹ <http://www.cipp.hu>

⁴⁰ <http://www.hhrf.org/html/?menuid=060209>

⁴¹ <http://www.wikipedia.hu>

⁴² SZÁNTÓ MIKLÓS: *Tengerentúli magyarok*. 14.

A XIX. század elején a spanyol gyarmati uralomtól függetlenné váló Latin-Amerikában folyamatosan polgárháborúk, és országok közötti harcok dúltak. A századforduló háborúiban már kimutatható volt a magyar *katonák* jelenléte.

A Latin-Amerikát érintő korai magyar kivándorlás másik fontos résztvevőjét a *bányászok* és a *bányászati szakemberek* jelentették. Ez a bevándorlás a század második felében sem szűnt meg.

A katonák és a bányászok mellett a Magyarországról érkező *cigányok* adták a kivándorlás kezdeti szakaszának harmadik elemét, mely létszámában az eddigiek közül a legnagyobb volt. A latin-amerikai köznyelvben egy időben a magyar szó a cigány szinonimájaként terjedt el.

A cigány kivándorlás mellett a magyar *örömlányok* jelenléte sem volt elhanyagolható. Az idő előre haladtával egyre intenzívebbé váló leánykereskedelem folytán a latin-amerikai nyilvánosházakba került magyar táncos lányok és prostituáltak száma is folyamatosan nőtt, sőt olyan országokba is eljutottak, amelyeket az európai bevándorlás nem igazán érintett.

A kivándorlók legnépesebb csoportját a *földművesek* jelentették, ugyanis a magyarországi kivándorlók zöme nem az új élet kezdésének reményében indult útnak, hanem a mezőgazdaságon belül fennálló foglalkoztatási problémák okozta egzisztenciális gondok leküzdése miatt. Ezen esetekben gyakran nem egész családok, hanem csak azok munkaképes férfi tagjai vágtak neki az utazásnak.

Nagyobb számban az 1920-as évek elejétől kezdtek érkezni a magyarok a kontinensre.

Ennek okai elsősorban az Egyesült Államok által ekkor bevezetett kvótatörvények voltak. Latin-Amerika szerte új magyar kolóniák alakultak, amelyekben azonban csak alacsony, 10-20 százalékos volt az anyaországi magyarság részaránya.⁴⁴

2.1. Közép-Amerika és a Karib-térség

A XIX. században az Európából a tengerentúlra irányuló vándormozgalmak messze elkerülték a közép-amerikai és a Karib-térségi országokat. Inkább csak a kereskedelmi útvonalak mentén található kikötőkben telepedtek le kereskedők.

A nagy átmenő forgalmat lebonyolító *Panamában* sok osztrák-magyar kereskedő megfordult. Az 1881-ben meginduló csatornaépítési munkálatok további bevándorlókat vonzottak a térségbe. A nem sokkal később leálló építési munkák 1903-ban kezdődtek meg újra, de a létező adatok szerint ekkor már csak néhány magyar érkezett ide az Egyesült Államokból.⁴⁵

A *Dominikai Köztársaság* az 1956-os magyarok megsegítése érdekében 200 ezer magyar menekült fogadására tett felajánlást, amelynek eredményeként végül 582 menekült érkezett 1957 májusában. Tekintve, hogy a magyarok 83 százaléka földművesnek vallotta magát, a dominikai kormány egy a haiti határ közelében található telepen helyezte el őket. A trópusi éghajlattal azonban a magyarok nem igazán tudtak megbirkózni, így még ugyanabban az évben 400 fő visszaszállította magát Bécsbe.

Hasonlóan alakult a magyar menekültek *Francia Guayana* beli telepítése is.

⁴³ TORBÁGYI PÉTER: *Magyar kivándorlás Latin-Amerikába az első világháború előtt.* 16.

⁴⁴ TORBÁGYI PÉTER: *Magyarok Latin-Amerikában.* 5.

⁴⁵ TORBÁGYI PÉTER: *Magyar kivándorlás Latin-Amerikába az első világháború előtt.* 43.

A Karib-térség sok kis szigetén települtek le szórványosan a magyarok, például *Curacaón*, *Barbadoson* vagy *Trinidadon*, legnagyobb számban azonban *Puerto Rico* szigetén, körülbelül 150–200-an.⁴⁶

2.1.1. Kuba

Csak elszórtan települtek magyar bevándorlók ide is. A XIX. század közepén fordult meg először magyar Kubában, majd az 1860-as évektől kezdtek feltűnni a magyar emigránsok. Trianon után a magyarság döntő többségét az utódállambeliek adták, Kubában ez az arány 60 százalékos volt. A Havannába érkező magyarok 80–90 százalékban fiatal férfiakból álltak, s átlagosan csupán 2 százalékuk volt írástudatlan. A kubai magyarság nagy része vidéken élt, mégis Havanna vált a kolóniájuk szívévé, mert a fővároson belül nagyjából egy helyen – a Régi Havanna városrész kikötő felőli részén – tömörült az összes magyar.

Létszámukat tekintve a kubai adatok szerint 1927-ig 1945 magyar állampolgár érkezett, magyarországi forrásokban azonban 3000 és 8000 közötti magyarságról beszélnek a húszas években. A kubai háború után számuk rohamosan csökkent, a negyvenes évek végére már 600 főre zsugorodtak, s legtöbben a Kubából való kivándorlást választották.

Az 1953-as kubai népszámlálási mutatók szerint 157-en maradtak az országban.⁴⁷

2.1.2. Mexikó

1664-ben bukkant fel az első magyar Mexikóban. Az akkori gyarmati Mexikóba érkező jezsuita misszionáriusok között volt a magyar Rátkay János.

Az 1820-as évek elejétől német bányászok tűntek fel az országban, akik között több magyar nemzetiségű is akadt.

Az 1840-es években, az amerikai-mexikói háborúban már számos magyar emigráns harcolt, és jutott földhöz a megszerzett területeken.

Az 1848-as magyar forradalom eseményeit a mexikói sajtó nagy figyelemmel kísérte, és a kormányzat a gyéren lakott országrészek kolonizációja mellett döntött, 12 000 magyar szabadságharcost kívántak betelepíteni. A telepítési program azonban nem járt sikerrel, csupán 2 magyar vándorolt ki ebben az időben tartós letelepedési céllal Mexikóba.

1856 és 1865 között jelentek meg az első 48-as magyarok, akik szerződéses alkalmazottként, utazóként vagy kereskedőként érkeztek.

Az 1860-as esztendő elejétől polgárháborús helyzet bontakozott ki Mexikóban, amelyben 50–60 magyar honvéd is harcolt, s melyet követően sokan le is telepedtek az országban.

A magyarok az állam területének különböző részein elszórtan éltek.

Az 1890-es években nagy hullámban érkeztek kelet-európai cigány bevándorlók Mexikóba, különösképp Magyarországról legnagyobb számban. Bár az 1848/49-es forradalom ismertté tette a magyar nevet, mégis a mexikói köznyelvben ez az elnevezés a cigány szinonimájaként terjedt el. A XIX. században már az összes cigányt – származásától függetlenül – „hungaro”-nak, azaz magyarnak hívták.⁴⁸

A népszámlálási adatok szerint az 1895-ben 263 főt kitevő magyar kolónia 5 év alatt 252 főre zsugorodott.

⁴⁶ TORBÁGYI PÉTER: *Magyarok Latin-Amerikában*. 4.

⁴⁷ Lásd: előző lj.

⁴⁸ Lásd: előző lj.

1910-ben már 460 főt számláltak, mely a tízes évek elején még tovább-bővült, azonban a rossz munkafeltételeknek köszönhetően 1920-ra 500 főre csökkent. A világháború hatására a magyar bevándorlás teljesen megállt, illetve sok magyar a továbbvándorlás mellett tette le voksát. 1920 után a magyarok létszáma 78 főre apadt le.⁴⁹

Később újra elindult a bevándorlás, és pár év alatt a magyar közösség több ezer főre duzzadt. Ennek egyik oka az Egyesült Államok által hozott szigorú bevándorlási törvények voltak 1921-ben és 1924-ben, melyek hatására tömeges vándorlás indult az Egyesült Államokkal szomszédos országok felé, ugyanis az amerikai kormányzat kvótán felüli lehetőséget biztosított azon személyeknek, akik megszakítás nélkül legalább 1, később 5 évig valamelyik közép-amerikai államban tartózkodtak.⁵⁰

A magyar bevándorlók döntő többsége Veracruzban, az ország a legnagyobb kikötőjében ért a mexikói partokhoz. Sokan vették az irányt az északi határ menti városok felé, elsősorban Nuevo Laredo és Ciudad Juárezbe, az Egyesült Államokba való átszökés hátsó szándékával. Az amerikai kormány azonban a határokat megerősítette.

Miután az USA 1924-ben továbbszigorította a bevándorlási feltételeket, mindenki számára kezdett nyilvánvalóvá válni, hogy hosszabb távra kell Mexikóban berendezkedni, így megindult az ország belső, nagyobb városai felé az áramlás. A legtöbben Mexikóvárost szemelték ki.

A magyar kolónia egyre növekedett, 1925-re létszámuk elérte az 5000 főt. 1927-re viszont a megélhetési viszonyok folyamatos romlása és a kereseti lehetőségek kedvezőtlen változása következtében sokan a tovább- vagy a hazavándorlás mellett döntöttek.

A magyar bevándorlás további csökkenését eredményezték a mexikói bevándorlási törvények is, melyek a cigányok bevándorlásának minimalizálását célozták, azonban a tiltásban az „húngaro” megnevezést használták.

A harmincas évek második felétől a magyar emigráció némileg újra felerősödött a zsidótörvények következtében Magyarországot elhagyni kényszerülő izraeliták betelepülése folytán.⁵¹

Az 1956-os magyar forradalom politikai menekültáradata elkerülte Mexikót.

Jelenleg – becslések alapján – körülbelül 300 magyar származású egyén él Mexikó szerte.⁵²

2.2. Dél-Amerika

Dél-Amerika országai közül Argentínában és Braziliában élnek legnagyobb számban és jó néhány évszázados múlttal a magyarok. Uruguayban és Venezuelában viszonylag szintén jelentős a számuk, de van szervezetük Chilében és Peruban is.

2.2.1. Brazília

Braziliában a legkorábbi magyar vonatkozású adat a XVI. század első felére datálható.

Akárcsak a többi latin-amerikai országban, a magyar jelenlét itt is a jezsuitákkal, a katonákkal és zsoldosokkal, a cigányokkal, valamint a bányászokkal vette kezdetét. Majd számos magyar érkezett az 1848/49-es szabadságharc bukását követően is.

⁴⁹ Lásd: 45. lj.

⁵⁰ i. m. 96. lj.

⁵¹ TORBÁGYI PÉTER: *Magyarok Latin-Amerikában*.

⁵² <http://www.mtaki.hu>

Az 1848/49-es politikai menekültek mellett egyre több magyar telepes szállt partra Brazília partjainál, akiknek nagy része azonban beolvadt a brazilok, illetve a német bevándorlók közé.

Az első igazi tömeges bevándorlás a XIX. század utolsó évtizedeiben kezdődött meg.

Az 1871 és 1901 közötti esztendőkből csak a német kikötőkből 1235 magyar hajózott Brazília irányába. Genova kikötőjéből 1889 és 1900 között 10 317 fő kelt útra.

A századfordulón megközelítőleg 10-12 000 magyar élt Braziliában, akiknek nagy többsége az ország déli részén, Santa Catarina és Rio Grande do Sul államokban telepedett meg.⁵³

A csoportos letelepedés többek között Missoes, Guarany, Neu-Württemberg, Ijuhy, Santa Cruz, Venancio Ayres, Taquara és San Antonio körzeteit, továbbá Rio Grande, Pelotas, Santa Maria, Porto Alegre, Santana do Livramento, São Gabriel és Alegrete városokat és azok környékét érintette, de valóban jelentős magyar közösség csak 4 településen alakult: Santo Antonio de Patrulhán, ahová 250 magyar család költözött, Jaguarn, ahova 50 család, Canto Galon és Jaraguá de Sulong, ahol 200 veszprémi és 30 székesfehérvári család lelt otthonra.⁵⁴

Kisebbszámban Brazília más részeibe is érkeztek magyarok.

A századforduló után a magyar bevándorlás némileg visszaesett. Az 1908 és 1914 közötti 6 évben csak 1722 személy bevándorlását regisztrálták. Ez az első világháború alatt tovább csökkent kevesebb, mint 200 főre.⁵⁵

1908 és 1929 között összesen 56 716 magyar nemzetiségű bevándorló érkezett Brazíliába, akik közül csak 6501-en (11,46%) rendelkeztek magyar útlevéllel.

A Szerb-Horvát-Szlóven Királyság területéről 1924 első három hónapjában kivándorolt 5685 személyből 28 százalék volt vajdasági magyar.

A húszas évekre tömeges magyar bevándorlás indult az utódállamokból. 1923 és 1927 között havi 400-500 magyar érkezett.⁵⁶ A bevándorlás intenzitása később lecsökkent, a brazil magyar közösség létszáma mégis 80 000 körülire volt tehető.

Ennek nagy részét az utódállamokból érkezett földművesek tették ki, de volt köztük egy kisebb, városi, izraelita vallású értelmiségi réteg is. A brazil statisztikákban a városokból jött magyar bevándorlók sokszor földművesként lettek feltüntetve, mert így könnyebben férkőztek be az agrárnépességet preferáló Brazíliába.⁵⁷

A magyarok döntő hányada Santos kikötőjébe érkezett, ahonnan ingyen juthattak el São Paulo városába, ahol sorra alakultak a magyar telepek.

São Paulo sem tudta azonban felszívni az összes európai bevándorlót. A romló munkakörülmények következtében a húszas évek végétől sokan inkább újra a vidéki letelepedés felé hajlottak, így São Paulo államban vidéken is tekintélyes számú magyar telepedett le. A húszas években fellendülő kávé-, gyapot-, rizs-, bab- és kukoricatermelésnek köszönhetően a Mogyona-Paulista vonal menti ültetvényeken jelentek meg. Emellett a térség ipari városában, Orlanidán, Francán, Barretoson is előfordultak, valamint Riberão Preto, ahol 1930-ban már 200 magyar család lakott.⁵⁸

⁵³ THIRRING GUSZTÁV: *A magyarországi kivándorlás és a külföldi magyarság.*

⁵⁴ TORBÁGYI PÉTER: *Magyar kivándorlás Latin-Amerikába az első világháború előtt.*

⁵⁵ NAGY IVÁN: *A világmagyarság száma.*

⁵⁶ KACZÚR ÁGNES: *Magyarok Braziliában.*

⁵⁷ SZÁNTÓ MIKLÓS: *Tengerentúli magyarok.*

⁵⁸ TORBÁGYI PÉTER: *Magyarok Latin-Amerikában.*

São Paulo állam után a Rio Grande do Sul állambeli magyar kolónia számított a legfontosabbnak. A húszas években újra megkezdődött az első világháború miatt abba maradt ide történő vándorlás, melynek során pár ezer magyar költözött be Ijuí és Porto Alegre városába.

A fővárosban, Rio de Janeiroban 1914 előtt kevés magyar lakott. A húszas évek folyamán viszont körülbelül 2000–2500 főre emelkedett az itteni közösség létszáma.

Kisebb mennyiségben Paraná államban Jaguariahyvában, Curitibaiban, Ponto Grossában és Ribeirão Claróban, Matto Grosso államban Campo Grandében és Terrenosban, valamint a Minas Gerais állambeli Bello Horizontében, Juiz de Forrában és Diamantában is alakultak magyar kolóniák.

Az északkeleti vasútvonal mentén indult be a húszas évek második nagy magyar kolonizációja, amikor Lins, Getulina, Araçatuba és Alto da Pimenta környékén jöttek létre magyarlakta vidékek.

A legtöbb magyar telepes a sorocabanai vasútvonal mentén kialakuló harmadik hullámú kolonizációban vett részt.

A telepesek egyre beljebb vándoroltak az ország belseje felé. 1924-ben a Paraná folyótól 10 és São Paulo városától 900 kilométerre megalapították az Árpádfalva nevű magyar falut.

A kolonizáció a sorocabanai vasútvonal mentén is folytatódott, ahol 140 bányai és bányászati magyar család Rákóczi-falva néven hozott létre egy települést.⁵⁹

A harmincas évek elejétől a brazil kormány szigorítani kezdte a bevándorlás feltételeit. 1934-ben – amerikai mintára – megszületett a brazil kvótatörvény, amely a megelőző ötven év alatt bevándoroltak számának 2 százalékában határozta meg a bevándorlási keretszámot. Ez Magyarország esetében évente 324 főt jelentett. Az 1938-ban kelt bevándorlási törvényben megszabták azt is, hogy a bevándorlók 80 százalékának földből élőnek kell lennie, ami 64-re csökkentette a nem földműves magyarok kvótáját.⁶⁰

A második világháború után ismét számos magyar hagyta el Európát, akiknek jelentős része a Brazíliába vándorlást választotta, miután a brazil kormány némi korlátozással ugyan, de újra megnyitotta a határokat. 1951-ig több tízezer magyar menekült talált Brazíliában új hazára. Köztük számottevő volt a diplomás szakemberek jelenléte, akiknek többsége São Paulóban telepedett le.

1957 januárjától az 1956-os forradalom menekültjei kezdtek el érkezni. Ők jelentették a Brazíliába érkező magyar bevándorlás negyedik hullámát. Ez a hullám azonban létszámát tekintve jóval a korábbiak alatt maradt. 1958-ig csupán 1001 főt vettek nyilvántartásba.⁶¹

A Brazíliában élő magyar származásúak jelenlegi létszámáról pontos adatok nem állnak rendelkezésre, de a becslések szerint 50-100 ezerre tehető a számuk.⁶²

2.2.2. Argentína

Argentínában a magyarok legelső hiteles nyomai a XVIII. századi jezsuiták megjelenéséhez kapcsolhatók.

A XIX. század első kétharmadában – egy-két kalandor felbukkanását leszámítva, akik az országban dúló fegyveres harcoknak köszönhetően tűntek fel – nem történt számottevő magyar bevándorlás. Az 1848/49-es magyar forradalom bukását követően megkezdődő kivándorlási hullám is szinte teljesen elkerülte Argentínát.

⁵⁹ TORBÁGYI PÉTER: *Magyarok Latin-Amerikában*.

⁶⁰ BÉKESSY IMRE: *Az új népvándorlás, Délamerika*.

⁶¹ TORBÁGYI PÉTER: *Magyarok Latin-Amerikában*.

⁶² <http://www.wikipedia.hu>

Az argentinai magyar közösség három nagy emigrációs hullám eredményeképpen alakult ki. Az első az első világháború előtti és utáni kivándorlók, a másodikat a második világháború alatt és után érkezettek, a harmadikat az 1956-os forradalom leverése után idetelepülők jelentették.⁶³

1853 után indult meg az európai bevándorlás, amely hetvenes évek végétől kezdett tömegessé válni, azonban ezek többségét a dél-európaiak adták, az Osztrák-Magyar Monarchiából származók mindössze 12 803-an voltak, amelyből a magyarok száma körülbelül 5000 fő körül mozgott.⁶⁴

A századforduló környékén az argentinai magyarokat nagyjából három csoportba lehetett szedni: vidéki telepesek, Buenos Aires-i prostituáltak és cigányok.

Az argentin bevándorlási hivatal adatai szerint 1905-ben 2553, 1906-ban 1843, 1907-ben 1220, 1908-ban 934, és 1909-ben 649 magyar bevándorlót regisztráltak.

A magyarok a Monarchiából érkezőknek 1905-ben 47 százalékát, 1906-ban 30 százalékát, 1907-ben és 1908-ban 26–26 százalékát alkotják, míg 1909-ben mindössze a 14 százalékát.

1914-ben közel hétezer érkeztek az Osztrák-Magyar Monarchiából Argentínába.⁶⁵

A magyar bevándorlás igazi célja a vidék volt, ahol kedvező feltételek mellett lehetett földhöz jutni a XX. század elején. A szórványosan letelepedett magyarok gyorsan beolvadtak a helyi közösségekbe. Ez alól két telep volt csak kivétel. Egyik a Coronel Suárez vidékén létrejött település, másik a Misiones tartománybeli Corpus Cristi nevű magyar kolónia. Itt az 1930-as évekre 40 családból, körülbelül 200 főből álló magyar közösség fejlődött ki.⁶⁶

Az első világháború utáni újraéledő európai kivándorlás az Amerikai Egyesült Államok bevándorlási politikájának szigorítása következtében új célállomások – köztük Argentína – felé vette az irányt. Ez a magyar kivándorlás jellegére is igaznak bizonyult.

Az ebben az időben Argentínába vándorolt magyarság meghatározó részét az utódállambeli magyarok tették ki.

A húszas évek végétől nagy számban próbálták megközelíteni Argentínát Uruguayon keresztül olyan utódállambeliek, akik hivatalosan nem feleltek meg a gazdasági válság idején megszigorított argentin bevándorlási törvényeknek. „Szabályként leszögezhető, hogy átlag minden harmadik argentinai magyar, mielőtt partra szállt, előzetesen rövidebb-hosszabb ideig Montevideóban élt.”⁶⁷

Az 1920-as esztendőkből Argentínában letelepedő magyarok jelentékeny része az avellanedai gyárakban helyezkedett el. A gyárakhoz közeli negyedekben kerestek szállást maguk és családjuk számára, így jöttek létre Avellaneda magyarlakta részei, melyek közül az egyik legsűrűbben lakott Piñeyro volt. Itt működött két német iskola, melyből az egyikben a 74 diák közül 69 magyar gyerek volt. Ennek hatására az akkor 150–200 családból álló magyar közösségben felvetődött egy magyar iskola alapításának ötlete, amelyet 1926-ban meg is valósítottak.⁶⁸

Buenos Aires tartományban a szétszóródott magyarság szinte mindenütt megtalálható volt, ugyanis a fővárosban munkát nem találó magyarok nagy része nem az ország belseje fele orientálódott, hanem a Buenos Aires környéki földbirtokokon és kisebb településeken

⁶³ http://www.mfa.gov.hu/kulkepviselet/AR/hu/magyarorszag+a+vilagban/argentinai_magyarsag.hun

⁶⁴ THIRING GUSZTÁV: *A magyarországi kivándorlás és a külföldi magyarság.*

⁶⁵ KOVÁCS NÓRA: *Szállítható örökség. Magyar identitásteremtés Argentínában.*

⁶⁶ TORBÁGYI PÉTER: *Magyarok Latin-Amerikában.*

⁶⁷ VÉR ANDOR (MIKLÓS ELEMÉR – VÉR ANDOR: *Magyarok Délamerikában*)

⁶⁸ TORBÁGYI PÉTER: *Magyarok Latin-Amerikában*

próbált szerencsét. Ennek ellenére azonban a tartománynak csak pár helyén képződött jelentősebb magyar közösség.

A fővároshoz legközelebbi magyarok lakta város La Plata volt, amelynek Berisso nevű negyedében 60-70 magyar család élt a húszas években.

A Buenos Aires környéki magyarság másik nagyobb központjának a Paraná folyó del-tavidéke számított. Ezen a vidéken 1910-ben jelentek meg az első magyarok, tömegesebben azonban csak az 1920-as évek vége fele. A körülbelül 100 család zöme a Paranacito, Sagastuma és Brazo Chico szigeteken vett földet, ahol gyümölcsstermesztéssel és baromfitenyéztéssel foglalkoztak.

Szép számmal telepedtek le magyarok a Buenos Aireszel határos Santa Fe tartomány két nagy városában, Rosarioban és Santa Fében is. Rosarioban már a háború előtt is laktak néhányan, majd a világháború után erősen megnövekedett a magyar kolónia létszáma. Ősszetételük azonban nem változott, néhány kereskedő, kisiparos és mérnök mellett a többség a munkásemberek közül került ki. Sokan dolgoztak az építőiparban, de Rosario igazi vonzerejét a Swift húskonzervgyár jelentette, amelynek környékén alakult ki a magyarok által legsűrűbben lakott Saladillo nevű városrész, ahol 100 család lakott.

Az ország belseje felé haladva Cordoba tartomány a következő, ahol számos magyar telepedett meg. Itt szerveződött meg az első magyar földművestelep is, Colonia San Juan néven, ahol 39 család élt.

Az északi Chaco tartományban telepedett le legtöbb magyar származású. A húszas évek elején a gyapottermelés fellendülése folytán indult el az ide történő bevándorlás. A legnagyobb számban 1929 és 1930 körül tűntek fel itt, ennek a hullámnak azonban csak egy része maradt itt véglegesen. 1933-ig tartott a chacoi bevándorlás, amikor is lassú elvándorlás vette kezdetét. Az addig letelepedett magyarok száma 3-4000 főnyire becsülhető, akik döntő része gyapottermeléssel kereste meg a kenyerét.

A telepések abszolút többségét az utódállambeliek adták, akik elszórtan éltek Resistencia, Presidente, Roque Sáenz Peña, Charata, General Pinedo és Villa Angela városokban.

A magyar szórványok közül kiemelkednek még a Mendoza és Tucumán tartományok, ahol körülbelül 100-100 magyar lakott a harmincas esztendőkből, valamint Santiago del Estero, ahová a húszas évek elején 212 család települt be.

A déli tartományok közül Bahía Blanca számított fontosnak, melynek Villalonga településére a húszas évek közepén 50 romániai és 50 jugoszláviai magyar család érkezett, hasonlóképp a patagóniai Patagonesre, ahová pedig 15-20 család. Patagonia tartományban említendő még Comodoro Rivadavia, ahol 150-200 magyar dolgozott.⁶⁹

A gazdasági világválság idején a magyarországi bevándorlók száma megemelkedett. A magyar kormány 1000 szerződéses munkást küldött az észak-argentínai chacói vasútépítésre.

A harmincas évek elejétől az egyre jobban szigorodó bevándorlási törvényeknek köszönhetően a bevándorlás visszaesett, és többnyire csak a valamiféle kis tőkéhez jutott argentínai magyarok családtagjaik kihozatalára terjedt ki.

1938-ban az európai események és a zsidótörvények miatt ismét felélénkült egy kis időre, ám Argentína az 1938 októberében hatályba léptetett rendeletével tovább szigorította a bevándorlási feltételeket, és legalább 2 éve, jó anyagi körülmények között ott élők hozzátartozóinak és a csoportosan letelepedni kívánó földműveseknek adott lehetőséget az országba történő bejutásra.

⁶⁹ TORBÁGYI PÉTER: *Magyarok Latin-Amerikában*.

Az 1947 és 1951 közötti időszakban Argentínába vándorolt magyarok összlétszáma egyes becslések szerint 12–14 000 fő.

Az 1940-től 1959-ig terjedő majdnem 20 év alatt 6910 Magyarországról érkezött regisztráltak, amely csúcspontját 1948-ban érte el 2221 fővel, illetve az 1956-os forradalom folytán 1957-ben volt még jelentősebb, 1428 fő.

A második világháború utáni argentinai magyar társadalom meglehetősen tagolt volt. Az 1945 előtt érkezettek a „régí magyarok” lettek, az 1946–1949 közöttiek az „új magyarok”, az ’56-os forradalom menekültjei pedig a „legújabb magyarok”.

Az argentinai magyar bevándorlás folyamata az 1960-as évektől megtorpant, sőt elvándorlásba fordult. 1959–1976 között 474-en távoztak Argentínából.⁷⁰

A ma körülbelül 40-50 ezernyre becsülhető az argentinai magyar közösség lélekszáma.⁷¹

2.2.3. Uruguay

Az uruguayi-magyar kapcsolatok kezdete a XVIII. században egy Montevideóban tevékenykedő horvát-magyar származású jezsuita paphoz vezethető vissza. Őt leszámítva az európai vándormozgalmak sokáig elkerülték az országot, csak ritkán tévedt erre egy-két magyar.

A XIX. és XX. század fordulója környékére indult be az Uruguayba történő vándorlás. 1879 és 1903 között 3336 osztrák-magyar szállt itt partra, akik közül valószínűleg csak 400-500 volt magyar.⁷²

Ez a kisszámú földművelő csoport vidéken, szétszórta telepedett le, így a helyi lakosság szinte észre se vette jelenlétüket. Ennek következtében a magyarok nem a földműves bevándorlók révén lettek ismertek, hanem az éjszakai élet „húngaráin” és a nomád cigány „húngarókon” keresztül.

1904-ben az európai bevándorlás megszűnt az akkor kirobbant polgárháborúnak köszönhetően, és a folyamatos el-, illetve visszavándorlások miatt az osztrák-magyar közösség létszáma 1904-1908-ig 1019-re fogyott. Az 1920-as évekig a magyar bevándorlás intenzitása már nem is élénkült fel.

Az uruguayi magyarság három nagy hullámban, az 1929-33-as gazdasági világválság ideje alatt gazdasági okokból, 1938 és 1939 között politikai okokból, és a faji megkülönböztetés elől menekülve, továbbá az 1956-os forradalom leverése után ismét politikai okokból telepedett le itt.⁷³

A húszas esztendőkhben Uruguay liberális bevándorlási politikája csábította ide a magyar bevándorlók sokaságát. 1932-ig az emigránsok gyakorlatilag bármely papír nélkül beutazhattak az országba. A többi más állam által bevezetett szigorítások következtében Uruguay a legnépszerűbb úti céljává vált mind a legális, mind az illegális magyar bevándorlásnak. 1929-ben Brazíliából számos olyan utódállambeli magyar jött ide, akik elvesztették állampolgárságukat, mert útlevelük érvényessége lejárt, és nem állt módjukban azt megújítani. Ez viszont nem csak az önhibájukon kívül hontalanná vált személyek számára nyújtott lehetőséget, hanem kétes múltúaknak is, akik így akartak az otthoni hatóságok elől elbújni. A többezres lélekszámhoz viszonyítva azonban jelentéktelen volt a magyar bűnözők száma.

⁷⁰ KOVÁCS NÓRA: *Szállítható örökség. Magyar identitássteremtés Argentínában* (Az argentinai magyar bevándorlás történetének áttekintése számokban)

⁷¹ http://www.mfa.gov.hu/kulkepviselet/AR/hu/magyarorszag+a+vilagban/argentinai_magyarsag.htm

⁷² THIRRING GUSZTÁV: *A magyarországi kivándorlás és a külföldi magyarság.*

⁷³ <http://www.emagyar.net/index.php?p=article&type=regional&id=12>

A harmincas évek elején tetőző nagyszámú magyar bevándorlás ellenére is csupán 6-8000-en lehettek.

Az évtized közepétől a magyar emigráció visszaesett, és csak 1938 környékén, a zsidó-törvények hatására éledt újra egy rövid időszakra.

A magyarok zöme, 99 százalékuk a fővárosban, Montevideóban élt. Helyzetük kielégítő volt, éhező magyarral nem igen lehetett találkozni. Jó hírnévnek örvendtek, az uruguayiak szívesen alkalmazták őket. Latin-Amerika legegységesebb kolóniájaként tartották őket számon. Foglalkozásukat tekintve többségük földművesekből, kereskedőkből, iparosokból és szellemi munkásokból került ki.⁷⁴

Az 1956-os forradalom bukása nyomán Uruguayba csupán 42 magyar menekült érkezett.⁷⁵ Ma 4-5000 főre tehető az uruguayi magyarság lélekszáma.⁷⁶

2.2.4. Paraguay

Paraguay első magyarjai pálos szerzetesek voltak. XVIII. század közepén már több mint fél tucat magyar jezsuita tevékenykedett az országban.⁷⁷

A későbbiek során bevándorolt magyarok pontos létszámát nem tudni, csak az osztrák-magyar kategóriába tartozókról áll rendelkezésre adat, mely szerint 1898-ig 450 monarchiabeli telepedett le, többségükben vidéken, főként Itaipu és La Cordillera megyékben, valamint Asunciónban, a fővárosban.⁷⁸

Az 1890-es esztendőkből jelentős számban özönlöttek a braziliai Rio Grande do Sul államból magyar telepesek, akik ott nem találták meg a számításukat.

A XX. század elején továbbra is szórványos volt a jelenlétük.

A harmincas évek közepére 100-120 család települt le az országban. A legismertebb telepük a Colonia Independencia nevet viselte, ahol 10 magyar család élt.⁷⁹

1937. júliusban a Habsburg Albert főherceg vezette expedíció érkezett Paraguayba azzal a célzattal, hogy egy magyar kivándorlókból álló telepítési program számára földet keresen és kössön le a kormánynál. A terv azonban meghiúsult.

Nem ez volt az egyedüli ilyen programtervezet az említett időszakban. 1938-ban a Pesti Izraelita Hitközség a paraguayi kormánnyal sikeres egyezséget kötött 230 magyar zsidó betelepítéséről.⁸⁰

Az 1935 és 1939 közötti időben 17 171 bevándorló érkezett Paraguayba, de hogy ebből mennyit tettek ki a magyarok, arról nincs információ. Ekkoriban sok magyar Rio de Janeiróból és Buenos Airesből utazott ide.

Az 1942-től gyakorlatilag teljesen megszűnő bevándorlás, majd csak a második világháború után indult újra, amikor kis számban ugyan, de érkeztek magyarok is. Ők alkották 1956-ra az akkor 250-280 fős közösség jelentős részét.

1956 és 1957 első felében 13 magyar vándorolt ki Paraguayba érvényes útlevéllel.

1996-ra a kolónia körülbelül 20 családra ment össze.⁸¹

⁷⁴ TORBÁGYI PÉTER: *Magyarok Latin-Amerikában*.

⁷⁵ SOÓS KATALIN: *1956 és Ausztria (1956-os magyar menekültek a statisztikai adatok tükrében)*

⁷⁶ <http://www.emagyar.net/index.php?p=article&type=regional&id=12>

⁷⁷ Torbágyi Péter: *Paraguayi magyarok*

⁷⁸ Thirring Gusztáv: *A magyarországi kivándorlás és a külföldi magyarság*

⁷⁹ Torbágyi Péter: *Magyarok Latin-Amerikában*

⁸⁰ Békessy Imre: *Az új népvándorlás, Délamerika*

⁸¹ Torbágyi Péter: *Paraguayi magyarok*

2.2.5. Venezuela

A XIX. században két magyar utazó járt elsőként Venezuela földjén. Az ez időben egyre fokozódó európai kivándorlási hullám – melynek egy részét az 1848/49-es szabadságharc magyar menekült honvédjei adták – Venezuelát még nem igazán érintette. Az itt megtelepedett magyarok száma elhanyagolható volt, és ez így is maradt az 1930-as évek közepéig. A század első évtizedeiben a magyarok csak elvétve szórtan telepedtek meg itt az országban dülő rossz politikai helyzet következményeképpen.

A harmincas évek folyamán Venezuela – egyetlen dél-amerikai államként – enyhítette a bevándorlási törvényeit, ugyanis szükség volt a produktív munkaerőre. Az új szabályok a bevándorlók által leteendő biztosítékot 100 bolivarról 50-re, azaz 800 pengőre szállították le, amit 1 vagy 2 év múlva már vissza is fizettek, valamint 1 évi ott tartózkodás után megadták az állandó tartózkodási engedélyt, 2 év után pedig az állampolgárságot is.⁸²

A Magyarországot ez idő tájt elhagyni kényszerülő zsidók körében egyre népszerűbb célállammá vált Venezuela. Főleg, hogy azon kevés latin-amerikai országok közé tartozott, ahol a magyarokról nem a cigányok jutottak a lakosság eszébe.

Az ebben az időszakban idetelepülő magyarok számát pontosan nem lehet tudni, de a legtöbb magyar – az 1941-es népszámlálás szerint 104 fő – már a korai időktől fogva a fővárosban és környékén tömörült.

A második világháború befejeztével 1946-ban a venezuelai kormány ismét minden ellenőrzés nélkül megnyitotta határait. Újabb magyar csoportok vágtak neki az utazásnak. Ennek ellenére az 1946-os venezuelai statisztika csak 120 személyről beszélt. Ennek oka az lehetett, hogy sokan 2 évi ott tartózkodás után megkapták az állampolgárságot, így már venezuelaiaként lettek regisztrálva.

1947-ben már 400 magyarról szóltak a hírek.⁸³

Venezuela célja elsősorban az volt, hogy minél több föld kerüljön művelés alá. Ennek érdekében különböző hitelekkel és kedvezményekkel próbálta a bevándorlókat földvásárlásra és annak megművelésére buzdítani. Ezen hírek hallatán is sokan döntöttek Venezuela mellett.

1948-ban tömegével kezdtek érkezni a bevándorlók, a magyarok is többezres nagyságrendűvé szaporodtak.

Az 1948 novemberében bekövetkezett katonai puccs utáni belpolitikai helyzetnek köszönhetően azonban megállt a bevándorlás.

Ennek másik kiváltó oka a bevándorlási hatóságoknak a munkaerőpiac védelme érdekében hozott szigorító intézkedési voltak, ugyanis az elhelyezkedés egyre nehezebbé vált a hetente odaérkező 1000-1500 emigráns miatt. A helyzet folyamatos rosszabbodása folytán Venezuela szelektálásba kezdett kor, családi állapot és szaktudás szerint.

1950 végére lezajlott a magyar kivándorlás első nagy hulláma. 1947 és 1950 között 4000-re tehető az emigráló magyarok száma, akik főként a katonai vagy polgári értelmiség soraiból érkeztek.

A caracasi magyarság alkotta az elejétől kezdve a kolónia magját, a magyarok egyharmada viszont szétszórva élt az országban. Csak kevesen fogtak földművelésbe, a vidékiek zöme is városokban lakott.

⁸² Békessy Imre: Az új népvándorlás, Délamerika

⁸³ Torbágyi Péter: Magyarok Latin-Amerikában

Puerto Cardon, Maracaibo, Santa Barbara de Zulia, San Cristobal, Barquisimento, Acarigua, Margarita-sziget, Chichireviche-sziget, Valencia, Maracay, Puerto La Cruz, Puerto Ordaz, Barinas és Merida helyeken csekély létszámú magyar kolóniák éltek. Közülük a valenciaiak voltak legtöbben. A városokban berendezkedő magyarság döntő része az '56-osok közül került ki.

Az 1956-os forradalom hírére 1500 magyar befogadását ajánlotta fel Venezuela. Az első csoport már az év végén megérkezett, majd közel 1000 magyar követte őket a következő másfél esztendő alatt.

Az újonnan érkezettek összetétele másabb volt, mint az első hullámnak. Többségük inkább gazdasági menekült volt, fiatalabbak voltak, és kevesebben voltak családosak. A beilleszkedésük hamar megtörtént, 1959 elejére már egy magyar sem lakott menekülttáborban, és szinte mind talált állást magának.⁸⁴

Az 1959-es adatok szerint 3341 főt tesznek ki a venezuelai magyarok, amelyből 1987 a férfi és 1354 a nő, ám ez a szám még tovább bővül 1376 olyan személlyel, akik időközben megszerezték a venezuelai állampolgárságot. Ebben a 4717 fős magyarságban viszont még nincs benne a Romániából, Csehszlovákiából és Jugoszláviából érkezett magyarok száma sem. Mindezek figyelembe vételével 5-6000 fő mondható reálisnak.

Az ország belpolitikai instabilitása következtében megnőtt az elvándorlások száma.

1970-re a 4717-ről 4061-re csökkent a magyarok száma, beleértve a közben 2886-ra növekedett venezuelai állampolgárrá vált Magyarországról származók számát is.⁸⁵

Jelenleg körülbelül 4500 fősre becsülhető a venezuelai magyarság.⁸⁶

2.2.6. Chile

Chilébe már a XVIII. század során érkeztek magyarok. A Csendes-óceán partvidékének államai közül itt telepedett le a legtöbb osztrák-magyar.

Az első nagyobb számú bevándorlót szállító hajó 1850-ben ért a valdiviai kikötőbe, éppen az 1849-ben elbukott magyar szabadságharc után. Ez volt az első hullám.

1885-ben 674, 1895-ben 1490, és 1907-ben már 3813 főt kitevő osztrák-magyar közösségek egy kisebb hányadát a magyarok adták.

Chile szinte összes kikötőjében megtalálhatóak voltak 50-100 fős osztrák-magyar kolóniák. Puento Arenasban 2000, Antofagastában 700-800, Tarapaca tartományban körülbelül 800 osztrák-magyar élt, a fővárosban, Santiagóban viszont számuk elhanyagolható volt.⁸⁷

A nagyrészt szegényen érkező monarchiabeliek viszonylag gyorsan kielégítő anyagi helyzetbe kerültek.

A XX. század elején mérsékelten tovább folyó bevándorlás mellett elkezdődött egy visszavándorlási mozgalom is.

Az első világháborút követően lassan újra növekedésnek indult a magyarság lélekszáma, de a folyamatos vissza-, illetve továbbvándorlások, valamint a honosítások miatt 1920-ra épp hogy 150 főt számláltak. E hullámban betelepülő magyarok főleg chilei cégek, iparvállalatok, nagy üzletek meghívására érkeztek, de sok önálló vállalkozó is előfordult.

Az ekkora pár száz fős csoport túlnyomó része egy helyen, a fővárosban sűrűsödött össze.

⁸⁴ Torbágyi Péter: Magyarok-Latin-Amerikában

⁸⁵ Torbágyi Péter: Magyarok Latin-Amerikában

⁸⁶ <http://www.mtaki.hu>

⁸⁷ Torbágyi Péter: Magyar kivándorlás Latin-Amerikába az első világháború előtt

A második hullámban ideérkezett magyaroknak a tudomására sem jutott a helyi közösségekbe már teljes mértékben beolvadt néhány első hullámos magyar jelenléte.

Ahogy a többi latin-amerikai államban, itt sem az első hullámban idetelepülő magyarokról formálták a magyarképet, hanem a vándorcigányokról.

1930-ban egyre nőtt a magyar betelepülők száma. A főként városi származású zsidó bevándorlókkal szemben a chilei hatóságok inkább a földművesek beözönlését részesítették előnyben, akik a lakatlan földterületek megművelésére vállalkoztak.

A telepések 80 százalékát az utódállamokból érkezett magyarok adták.

Ebben az időben sok magyar Peruból, Bolíviából, Kolumbiából, Venezuelából és Hondurasból utazott ide.

A körülbelül 600 fős kolóniában a számos magyar kereskedő mellett, egyre többen fogtak ipari vállalkozásokba is.

A harmincas évek vége fele elfogadott új bevándorlási törvény értelmében egy évre felfüggesztették az engedélyek kiadását, hogy a felgyülemlett rengeteg kérvényt el tudják bírálni. Ennek ellenére a magyar bevándorlás nem esett vissza, mert a közeli hozzátartozók, akikre a törvény hatálya nem terjedt ki, és a vízummal rendelkezők továbbra is nagy tömegben özönlöttek.

1939 végén Chile az európai emigránsokat a déli területekre kezdte szállítani, hogy az év elején ott dúló 30 000 áldozatot követelő földrengés okozta munkaerőhiányt pótolják. Ez körülbelül 50 magyart érintett, akik közül felének ettől függetlenül megadták az engedélyt a Santiagóba való költözésre. A másik 25 magyar gyorsan berendezkedett és talált munkát a dél-chilei városokban.

Az 1938-ban még 600 személyt kitevő magyarság, 1942-re megháromszorozódott.⁸⁸

A második világháború idején szünetelő európai bevándorlás 1945-től újra erőre kapott. Ekkor főleg magyar, lengyel és jugoszláv menekülteket fogadott be Chile. A magyarok egy része Valparaisóban és a Magellán-szoros környékén telepedett le, a többség viszont a fővárosban. Számuk 1500 és 5000 között lehetett.

Az 1956-os forradalom nyomán képződött válsághelyzet következtében Chile 1000 magyar menekült fogadására tett felajánlást, ám 1958-ig csak 268-an érkeztek.

Az évtized végére azonban már 8-12 000 főre nőtt a magyar közösség létszáma.⁸⁹

Manapság – a becslések szerint – körülbelül 2000 magyar él Chilében.⁹⁰

2.2.7. Peru és Bolívia

A XVI. században a magyar zsoldosok már felbukkantak a környéken. Két évszázad telt el, amikor a jezsuita misszionáriusok között újabb magyarok tűntek fel az akkori Perui Alkirályság területén.

A XIX. században a Perui Alkirályság két új független államra: Perura és Bolíviára vált szét. Az újonnan létrejövő államokat azonban sokáig nem érintették az európai vándorlási mozgalmak.

Az 1849-ben életbe lépő első perui bevándorlási törvény új lehetőségeket kínált a gazdaságilag megerősödött országban való letelepedésre. Ennek eredményeként Peru a XIX.

⁸⁸ Torbágyi Péter: Magyarok Latin-Amerikában

⁸⁹ Torbágyi Péter: Magyarok Latin-Amerikában

⁹⁰ <http://www.mtaki.hu>

század második felére a magyar kivándorlás új célpontjává lett. Többségük a Cerro de Pasco nevű bányavárosban állapodott meg.

Körülbelül 800–1000 fős létszámú osztrák-magyar közösség jött létre.

Az 1850-es években a már fennálló perui magyar kivándorlás ellenére az 1848/49-es szabadságharc menekültjei közül csupán egy honvéd érkezett ide.⁹¹

A századforduló után Peruban és Bolíviában is elakadt a magyar bevándorlás, emellett a folyamatos vissza- és továbbvándorlások, illetve az asszimiláció szintén csökkentette a lélekszámot.

Az első világháború után újra intenzívvé váló magyar kivándorlás során ismét sokan választották Perut. 1920-ban azonban a magyar belügyminisztérium betiltotta az ide szóló útlevelek kiadását az perui viszonyokra hivatkozván. Egy év múlva viszont – meggyőződve a perui telepítési program komolyságáról – mégis csak engedélyezték.

Egy tatabányai földműves csoport jelentkezett a perui ajánlatra, majd őket egy újabb földműves csapat követte. A telepesek megkapták a perui államtól az ígérteket, azaz a hajójegy árát, az ország déli vidékén egy felparcellázott földet és az ahhoz tartozó házat.

1922-től a magyar bevándorlás tovább élénkült, amelynek hátterében az USA bevándorlási politikájának szigorítása állott. Főleg a Szerb-Horvát-Szlovén Királyságból és Csehszlovákiából érkeztek magyarok Peruba, akik közül sokan Limában és a Lima környéki hegyekben telepedtek le.

Bolíviába erdélyi magyarok mentek jelentős létszámban, akik a Cochabamba város és Chimore kikötő közötti útéptésnél leltek munkára.

Mind Peruban, mind Bolíviában magyarok zöme elszórtan, vidéken talált otthont magának.

Az 1929-es világválság folytán növekvő munkanélküliség következményeként a perui kormány az addigi liberális bevándorlási törvények szigorítására szavazott, és 1931-ben a bevándorlók körét az érvényes munkaszerződéssel rendelkezőkre korlátozta.

Ezzel az amúgy is fogyó perui magyarság utánpótlásának az útját elvágta. Csak néhány magyar érkezett ezekben az esztendőekben.

Bolíviában sem lehet beszélni ez idő tájt tetemes magyar bevándorlásról, kivéve azt a 40 budapesti családot, akik 1938 körül vándoroltak ide. Néhányukat leszámítva, szinte az összes család a fővárosban, La Pazban telepedett le.

1956-ban a perui politikai vezetés 1000 magyar menekült befogadására vállalkozott, ám 1958-ig csupán 3 magyar került ide. 1950 után tehát sem Peruba, sem Bolíviába nem történt jelentős mértékű magyar bevándorlás.⁹²

Peruban 1600 fő körülire tehető a XXI. századi magyarság létszáma.⁹³

Bolíviában ez valamennyivel kevesebb lehet.

2.2.8. Kolumbia és Ecuador

1536-ban magyar zsoldosok jártak elsőként a vidéken. Ezután sokáig nem volt számottevő a magyar jelenlét.

A XIX. század folyamán is csak szórványosan éltek magyarok Kolumbiában és Ecuadorban.

⁹¹ Torbágyi Péter: Magyar kivándorlás Latin-Amerikába az első világháború előtt

⁹² Torbágyi Péter: Magyarok Latin-Amerikában

⁹³ <http://www.mtaki.hu>

Az első világháború után megélnéknélkül európai vándormozgalmak számára sem jelentettek ezek az országok különösebb vonzerőt.

Az 1920-as évek elejétől vette kezdetét a lassú magyar beszivárgás, amely mögött az alacsony földárak álltak.

Az 1922-es kolumbiai bevándorlási törvény a letelepedést könnyítő gazdasági intézkedésekkel, utazási és szálláskedvezményekkel próbálta ösztönözni. Ez vonzóvá tette az országot az utódállamokból kivándorló magyarok számára.

A kolumbiai magyarság nagy része a fővárost, Bogotát és a kisebb fejlett vidéki városokat, Medellint, Barranquillát, valamint Calit választotta lakóhelyéül.

A gazdasági világválság Kolumbia fejlődését is visszavetette, ezzel megromlottak az ott élő magyarok életkörülményei is. Ennek ellenére a magyar bevándorlás továbbfolytatódott.

Egy 1936-ban kiadott rendelet azonban súlyosan megnehezítette a letelepedés terheit. Így a bevándorlás jelentősen lecsökkent, továbbá az állandó visszavándorlások következtében is egyre fogyó magyarság beolvadása felgyorsult, melyet segített az 1936-os honosítási törvény is, mely szerint a régóta ott élők megkapták a kolumbiai állampolgárságot.⁹⁴

A zsidótörvényeknek köszönhetően újra megindult Magyarországról a kiáramlás a térség felé. A kivándorlási hullám hatására 30 magyarral bővült a bogotai kolónia, ami összesen 43 családot jelentett.

A kolumbiai kormány csak 1952-ben liberalizálta a szigorú bevándorlási szabályokat, azért a második világháború után nem sokan érkeztek az országba. 1955-ig csupán 150 magyar telepedett le.⁹⁵

A bogotai magyarság, amely a Medellinben és Caliban lakó magyarok mellett a kolónia háromnegyedét tette ki, a folyamatos elvándorlások dacára is jelentős maradt.

1956-ban Kolumbia 1000 magyarországi menekült fogadását ajánlotta fel, azonban csak 215 magyar érkezett 1958-ig. A menekülők fele szakmunkásokból, fele diplomás szakemberekből és földművesekből adódott össze.

Ecuadorba pedig mindössze egy magyar emigrált ebben az időben.⁹⁶

A 2002-es adatok szerint a kolumbiai magyarság alig 100 családból áll jelenleg.

Az ecuadori magyarok száma elhanyagolható.

II. Ausztrália

Ausztrália történetében a fehér ember megjelenése alig 200 esztendő. Ennek következtében a magyar emigránsok históriája is meglehetősen új keletű.

A magyarok első szórványos kivándorlásai Ausztráliába az 1848–49-es szabadságharc után történtek, amikor aranyláz is tombolt az országban.⁹⁷

Két nagy hullámban vándoroltak a magyarok a kontinensre. Először 1947–1951, a második turnus pedig az 1956-os forradalom után. Később is érkeztek még, 1970–1981 táján, elsősorban a Délvidékről és Erdélyből, azonban ez már nem volt annyira jelentős, mint az előző kettő.⁹⁸

⁹⁴ Torbágyi Péter: Magyarok Latin-Amerikában

⁹⁵ Torbágyi Péter: Magyarok Latin-Amerikában

⁹⁶ Soós Katalin: 1956 és Ausztria

⁹⁷ <http://www.wikipedia.hu>

⁹⁸ <http://church.lutheran.hu/reformatio/pehhausztralia/pehhastr.htm>

A kivándoroltak nagy többsége menekültként érkezett, s a kivándorlás időpontja (1945, 1947, 1956) szerint rétegződött.

1948-ban kezdődött meg a magyarok tömeges kivándorlása Ausztráliába. Az ausztrál állam munkaerőre hiányban szenvedett, e szükségletét akarta az európai emigránsok beengedésével kielégíteni. 1954-ig mintegy 15 000 magyar érkezett az országba. Ebből 6000 volt nőtlen vagy hajadon. Nagy számban akadtak köztük értelmiségiek és diplomások. A legtöbb Sydneyben (4000 fő) és Melbourne-ben (3000) talált munkát, de került Adelaidebe (1200), Brisbanebe (600), Perthbe (600) és Canberrába is számos magyarországi.

Az angolszász származású ausztrál lakosság azt próbálta elérni, hogy a bevándorlók rövid idő alatt sajátítsák el az angol nyelvet, és asszimilálódjanak, amely nem kérdésnek, hanem szigorú követelménynek számított. A bevándorlók kezelése sokszor lealacsonyító volt. A „Migrant”, a „Reffo”, a „Dago”, a „Balt” és a „New Australian” szavak fokozatbeli megkülönböztetéseket jelentettek.

A magyarok helyzete is elég sanyarú volt a kezdeti időkben. Táborokban laktak. Csak fizikai munkát kaphattak. A diplomások elhelyezkedése szinte képtelenség volt. Nagyon kevés kivételtől eltekintve nemcsak a rossz életkörülményekkel kellett megküzdeniük, hanem azzal is, hogy másodrendű emberként tekintettek rájuk.⁹⁹

1956-ban 9663 magyar menekült érkezett Ausztráliába.¹⁰⁰

A Magyarországról bevándorlók száma 1921-ben még csak 148 volt. 1947-ben 1227, 1954-ben viszont már 14 602. Az 1961-es népszámlálás az 56-os hullám hatására 30 553 magyart számlált. Az 1996-os statisztika szerint 25 263 Magyarországon született személy élt Ausztráliában. Ezek az adatok azonban nem jelzik a határon túli területekről származó magyarok számát. 1991-ben 74 482 ausztráliai lakosnak volt legalább az egyik szülője magyar. Közülük kevesebb, mint fele használta a magyar nyelvet.¹⁰¹

A legutóbbi népszámlálási adatok szerint Ausztráliában közel 62 000, Új-Zélandon körülbelül 3000, az Óceániai-szigetvilágban pedig mintegy 100 magyar él.¹⁰² Jelentős rész – megközelítőleg 20 000 fő – Melbourne-ben lakik.¹⁰³

A vándormozgalmak eredményeként mára a magyarok a világ szinte összes szegletében megtalálhatóak. Sokan viszont már csak az emléket őrzik egykori magyar őseiknek, illetve származásuknak, és az újabb generációk az anyanyelvet már alig használják vagy egyáltalán nem is beszélik.

Munkánk során csak a tengerentúli magyarságot tanulmányoztuk, ezért arról nem tudunk beszámolni, hogy a többi földrészen hány honfitársunk él, de feltételezhetően nem csekély a számuk. A tengerentúlon több mint 2 millióan vannak napjainkban, és ez a szám egyre csak növekszik.

⁹⁹ Borbándi Gyula: A magyar emigráció életrajza 1945-1985

¹⁰⁰ Soós Katalin: 1956 és Ausztria

¹⁰¹ Kovács Nóra: Tanulmányok a diaszpóráról

¹⁰² <http://www.hhrf.org/html/?menuid=060209>

¹⁰³ <http://www.nemzetismeret.hu/?id=7.14>

ILDIKÓ SZONDI
HUNGARIANS OVER THE SEA

(Summary)

Hungarians living in the United States of America, Canada, Latin-America and Australia are collectively called overseas Hungarians. The USA and Canada had traditionally been the target countries of Hungarian migration driven by political and economic factors for almost 100 years. Currently, there are approximately 1.8 million Hungarian descendants living in these two counties, more than 1.5 million alone in the USA. Countries of Latin-America were among the less favourable destinations of Hungarian immigrants that may be explained by the lower level of living standards and the unusual conditions of climate for European people. Latin-America became a target destination for many immigrants when the USA introduced strict immigration laws in 1921 and 1924. Hungarian immigrants appeared in large numbers only from the early 1920s, nowadays their number may mount to 150–180.000. The history of Hungarian-Australians is fairly new, it dates back to 1947. Nowadays, there are 65.000 Hungarians living in the country. Hungarians living abroad have gone through a number of changes in terms of their numbers and composition. Currently, Hungarians living overseas reach more than 2 million in number.

TÓTH J. ZOLTÁN

A magyarországi rögtönbíráskodásra (statáriumra) vonatkozó anyagi és eljárásjogi szabályozás a 20. században

A rögtönbíráskodás (statárium) fogalmának két jelentése van. Tágabb értelemben azon kivételes *állapotot* jelenti, melyben – meghatározott feltételek bekövetkezése esetén – rendkívüli rendszabályok alkalmazása válik szükségessé, illetve rendkívüli jogi szabályozás alkalmaztatik; szűkebb értelemben pedig az ezen állapotot szabályozó jogi *normák* rendszerére utal.¹ A kivételes állapotnak ugyan csak egyik megnyilvánulási formája a statárium, azonban annak a többi lehetséges reprezentációja (hadiállapot, ostromállapot stb.) is lényegét tekintve a statárium jellegzetességeivel bír, így a rögtönbíráskodási jogszabályoknak és a statáriális helyzetnek a főbb tulajdonságai nem sokban térnek el ez utóbbiak fontosabb attribútumaitól.² Jelen tanulmány a következőkben csak a hazánkban bevezetett (illetve egyes esetekben csupán bevezethetővé tett) rögtönbíráskodásra vonatkozó (anyagi jogi és eljárásjogi) szabályozással, annak is a 20. századi történetével foglalkozik. Ahol azonban szükségesnek látszik, kitér más *extra ordinem* rendelkezések (így elsősorban a gyorsított eljárásra vonatkozó jogi normák) bemutatására is. A statáriumra irányadó 20. századi szabályozás (írásunk tárgya) a legkiterjesztőbb módon értelmezve is mindössze fél évszázadot (1912–1961) ölel fel, azonban semmiképpen sem előzmények nélküli. Bár az 1912 előtti rendelkezések bizonyos tekintetben különböztek az ezt követő fél évszázad statáriális nor-

¹ A rögtönbíráskodás (statárium) meghatározására a magyar büntetőjogi szakirodalomban számos kísérlet született, melyeknek tulajdonképpen egyetlen közös jellemzője annak kiemelése, hogy a rendes anyagi jogi és eljárási szabályok helyett – bizonyos feltételek bekövetkezése esetén – meghatározott bűncselekmények elkövetői rendkívüli anyagi jogi normák alapján és rendkívüli eljárás keretében vonhatók büntetőjogi felelősségre. Így például statárium alatt „azon eljárást kell érteni, midőn mellőztével a' törvényes perlekedési ünnepélyességeknek, rövid idő alatt, bizonyos szabályok szerint valamely nagyobb gonosztevőn a' halálbüntetés végrehajtatik”. SZOKOLAY ISTVÁN: *Büntetőjogtan a' codificatio és tudomány legújabb elvei szerint, különösen bíránk 's ügyvédek számára*. Heckenast Gusztáv, Pest, 1848. 348.; „a rögtönbírási eljárás alatt azon törvényes cselekvények foglalatát értjük, a melyek a közbiztonságnak bizonyos büntettek elharapódzása általi veszélyeztetése folytán szükségessé vált rendkívüli büntető intézkedéseknek, a rendes büntető eljárástól eltérő szabályok szerinti érvényesítését eszközlik. KAUTZ GUSZTÁV: *A magyar büntető jog és eljárás tankönyve különös tekintettel a gyakorlati élet igényeire is*. Eggenberger, Pest, 1873. 523.; Esetleg az „a büntetőeljárás egyik formája, amelyet rendkívüli közállapotok idején az elharapódzott bűncselekményekre alkalmaznak és amellyel egyúttal a rendes büntetőjog szabályaitól eltérő (anyagi) büntetőjogi szabályok alkalmazása is jár együtt” HELLER ERIK: *A magyar büntetőjog általános tanai*. Grill Károly Könyvkiadóvállalata, Budapest, 1945. 392.

² Azok tárgyalását így nemcsak azért mellőzzük, mert azok jelen írásnak nem tárgyai, hanem azért is, mert önálló bemutatásuk – a lényegi hasonlóság okán – szükségtelen.

máitól, azonban nélkülük ez utóbbiak sem érthetők meg; így a következőkben először vázlatosan bemutatjuk, hogy milyen lépéseket tett meg a magyar rögtönbíráskodási jog addig, amíg eljutott a (kifejezetten csak időbeliségét tekintve) „modern” szabályozáshoz; ezt követően pedig részletesen ismertetjük azokat a rendelkezéseket, amelyek az első világháború kitörését közvetlenül megelőző évektől a rendkívüli büntetőjog minden formájának végleges eltörlését jelentő 1961. évi V. törvény hatályba lépéséig a statárium lehetővé tételére vagy konkrét alkalmazására vonatkozó jogi szabályozást tartalmaztak.

A rögtönbíráskodás kialakulása és a modern statárium 19. századi előzményei

A statáriális (rögtöntíelő) eljárás vagy „talponálló” per (*processus iudicii statarii, processus summarissimus*) legkorábbi magyarországi előzménye a 17. században kialakult „cirkálás” intézménye volt, amikor is a közrend és közbiztonság megrendülése idején (például rablóbandák fosztogatása esetén vagy háborús években) a vármegyei közgyűlés eseti felhatalmazása alapján az alispán néhány szolgabíróval és esküdttel (néha pedig egymaga, a helyi nemesek közül bírótársakat választva) mint rendkívüli bíróság járta azokat a vidékeket, ahol a bűnözés gyors és hatékony felszámolására égető szükség volt, és faluról falura menve ítélkezett az elfogott gonosztevők felett. A cirkáló bíróság által kiszabott büntetés ilyenkor rendszerint azonnali akasztásra szolgált, mégpedig mindazokban az ügyekben, amelyekben való eljárásra a *congregatio parochialis* azt feljogosította. Ezek sokszor nagyon csekély súlyú bűncselekmények voltak, például Nyitra vármegye 1656-ban minden lopást halállal rendelt büntetni egészen addig, amíg a közrend végleg helyre nem áll. De azonnal végrehajtandó halálbüntetés járt annak a falusi bírónak is, aki a bűnözők üldözését vétkeken elmulasztotta.³ Ebből a cirkálásból alakult ki a XVIII. század második felére a statáriális eljárás, amely ekkor még szokásjogi alapon (de királyi engedéllyel) tette lehetővé egyes elharapózott és veszélyes bűncselekmények elkövetőinek meghatározott területeken való, a rendes szabályoktól eltérő, „rögtönös” felelősségre vonását és így a rend – remények szerinti – gyors helyreállítását. Ez az eljárás a XVIII. század végére annyira elterjedt és a vármegyei szokásjogoknak annyira mélyen a részévé vált, hogy azt még II. József egyébként – korához képest – meglehetősen felvilágosult szellemű büntetőjogi reformszabályozása, az Ausztria számára készített, de 1787-ben királyi pápens útján Magyarországon is életbe léptetett, közönségesen csak „*Josephinának*” nevezett büntető kódex⁴ sem szüntette meg, noha az (a világon másodikként) még a halálbüntetést is teljes mértékben kiiktatta a rendes büntetőjog köréből.⁵ Sőt a *Josephina* kifejezetten rendelkezett a rögtönbíráskodás fenntartásáról, mégpedig a következőképpen: „A halálnak büntetése azokon a vétkeken kívül, melyekről a Törvény szerint Álló Ítéletet (*Judicium statarium*) kell tartani, helyt ezentúl ne talállyon. Azokban az esetekben pedig, a hol Álló Ítéletet kell tartani, az ístráng rendeltetik egyedül

³ Vö.: MEZNERICS IVÁN: *A megyei büntető igazságszolgáltatás a 16–19. században*. Budapest, Sárkány-Nyomda r.-t., 1933. 24.

⁴ A *Sanctio Criminalis Josephinának* a magyar rendek és a magyar szervenek protestálása ellenére történő hatályba léptetéséről bővebben lásd: HAJDU LAJOS: *II. József büntetőtörvénykönyve Magyarországon*. In: Jogtudományi Közlöny, 1974/1–2. szám. 48–55.

⁵ Vö. pl.: SZEMERE BERTALAN: *A büntetésről s különösebben a halálbüntetésről*. Halálbüntetést Ellenzők Ligája, 1990., 140.; FIRON ANDRÁS: *Káinbélyeg. Nyugdíjazzuk-e végleg a hóhért?* Panoráma Kiadó, Budapest, 1991. 98.; Horváth Tibor (szerk.): *A halálbüntetés megszüntetése Magyarországon. Dokumentumgyűjtemény*. Halálbüntetést Ellenzők Ligája, Miskolc, 1991. 24. DOLESCHALL ALFRÉD: *Halálbüntetés*. In: Márkus Dezső (szerk.): *Magyar Jogi Lexikon*, III. kötet, Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, Budapest, 1900. 897. és 899.

halálos büntetésnek. Az erre ítéltetett Gonosztévő felakasztatni, megfojtatni, és a szokott temetéstől el fog tiltatni. A Gonosztévőnek teste azután, minek utána például a népnek 12 óráig függött, minden pompa vagy kísérés nélkül takaríttasson a földbe, a hol lehet, az akasztófa mellett.”⁶

Mivel a *Josephinát* a konzervatív magyar nemesség egészében véve nem fogadta el, és ahol csak tudta, akadályozta annak érvényesülését, de legfőképpen azért, mert azt II. József 1790-ben bekövetkezett halála előtt (többi rendelkezésével együtt) *de iure* is visszavonta,⁷ a gyakorlatban a statáriális szabályozás továbbra is szokásjogi alapon létezett. A rögtönbíráskodás első (magyar) törvényi szabályozása csak 1808-ban született meg, ám még nem a polgári, hanem csak a katonai büntetőjog terén.⁸ Ekkor került sor ugyanis a katonai deliktumok kompilációjára, mégpedig az 1808. évi XI. törvénycikkkel, melynek 17. §-a a legsúlyosabb cselekmények esetében⁹ a statáriális eljárást is lehetővé tette, ha az „a közbiztonság fönntartása okából” elkerülhetetlennek látszott. A rögtönítelő bíróság legalább hét, de legfeljebb tizenegy tagú kellett, hogy legyen, amelyben tiszteknek és közkatonáknak vegyesen kellett részt venniük. E különleges törvényszék (a kihirdetés után azonnal végrehajtandó) halálos ítéletet is hozhatott, de csak akkor, ha mind ebben, mind a katonai bíróság hatáskörének kérdésében (tehát hogy ez a bíróság egyáltalán jogosult-e eljárni az adott ügyben) egyhangúlag egyetértettek. Egyéb eljárási kérdéseket e törvénycikk nem szabályozott, így ott továbbra is a szokásjog, illetve annak részeként a Magyarországon nem hatályos 1803-as osztrák *Strafgesetz* statáriális rendelkezései érvényesültek.

A polgári rögtönbíráskodás azonban a jogbiztonságnak még ezzel a szintjével sem bírt, azt ugyanis 1813-ig tisztán a szokásjog,¹⁰ azt követően pedig különböző helytartótanácsi rendeletek, illetve királyi leiratok szabályozták. Ezek közül az első a Helytartótanács által 1813. február 23-án 4783. számon közzétett, ugyanezen év január 29-én kelt királyi leirat volt, mely elsőként szabályozta kódex-jelleggel a statárium elrendelésének, kihirdetésének és megszűnésének feltételeit, továbbá azon deliktumokat, melyekre statárium hirdethető, illetve azon eljárást, mely szerint a statárium alá vont bűntettek feltételezett elkövetőit felelősségre kell vonni, és amelyek szerint – bűnösségük megállapítása esetén – rajtuk a kiszabott büntetést végre kell hajtani. Ez a rendelet egyebek mellett kimondta,¹¹ hogy bármely vármegye csak akkor rendelhet el statáriumot, ha erre a nádortól vagy (tipikusan) a királyi helytartótanács elnökétől engedélyt kap, és ha azt az engedély megérkezése után 14 napon belül közhírré teszi (kihirdeti). A bűnözés helyzetéről a vármegye háromhavonként be kellett, hogy számoljon a helytartótanácsnak, amely ez alapján felülvizsgálta az engedély szükségességét, és adott esetben (ha a közbiztonság ezen idő alatt helyreállt) visszavonhatta azt; de egyébként is egy év után a rendkívüli állapot megszűnt, hacsak a vármegye kifeje-

⁶ *Josephina*, 20. §. (Az idézet forrása: Mezey Barna (szerk.): *A magyar jogtörténet forrásai*. Szemelvénygyűjtemény. Osiris Kiadó, Budapest, 2001. 243.)

⁷ Ezt a helyzetet a II. Lipót alatt kiadott 1790/91. évi XL. törvénycikk is szentesítette.

⁸ A legsúlyosabb katonai deliktumok – nem statáriális jellegű – feudalizmus-kori törvényi szabályozásához lásd: TÓTH J. ZOLTÁN: *A halálbüntetésre vonatkozó anyagi jogi szabályok a feudalizmus Magyarországn. Jogtörténeti Szemle*, 2007/4. szám. 35.

⁹ Így statárium alá volt vonható az „összeesküvés és nyilvánosságra törő lázadás, valamint szemle idején fegyveres kézzel elkövetett rablás, fosztogatás és a feljebbvalók s tisztek ellen megkísérelt és a többiek megbotránkoztatásával, valamint sebesítéssel, tagcsontkitással vagy öléssel egybekötött támadás”.

¹⁰ 1790. április 20-ával a II. József által kiadott statáriális „szabályozás” hatályát veszítette (HI. 13024. sz.); ezt követően egy évtized telt el, mire rendelkezés született arról (ám semmi másról), hogy a statáriumot az egyes törvényhatóságok területén csak nádori engedéllyel lehet kihirdetni (HI. 2888. sz.). (Vö.: PAULER TIVADAR: *Büntetőjogtan. II. kötet*. Pfeifer Ferdinánd, Pest, 1865. 437.)

¹¹ Ehhez lásd pl.: SZOKOLAY: i. m. 348–350.

zetten új engedélyt nem kért (vagyis meg nem hosszabbította azt). A rendkívüli állapot kihirdetését csak meghatározott bűncselekmények üldözésére lehetett kérni, így rablásra (*praedocinium*), rablógyilkosságra (*latrocinium*), útonállással elkövetett fosztogatásra (*obsessio viarum cum spoliatioe juncta*) és szándékos gyújtogatásra (*incendium malitiosum*). Rögtönítélő eljárásnak ezen bűntettek elkövetői közül is csak azokkal szemben lehetett helye, akiket vagy tetten értek (ideértve az elkövetéstől számított folytonos /megszakítatlan/ üldözés során elfogottakat is), vagy akik elfogatásuk során a letartóztatással szemben fegyveresen ellenálltak, néhány szigorúan meghatározott kivételtől eltekintve (így nem lehetett „talponálló” per útján felelősségre vonni azt, aki még nem múlt el húszéves és korábban büntetve nem volt; akivel szemben a bizonyítékok hiányosak voltak és azok beszerzése hosszabb időt vett volna igénybe; akit csak az élelemszerzés motivált a halált nem okozó rablásra). Az eljárás maga a letartóztatástól számított legfeljebb három nap alatt meg kellett, hogy induljon, és a megindulástól (a statáriális tárgyalás megnyitásától) számított 24 óra alatt be kellett, hogy fejeződjön, ellenkező esetben az ügyet át kellett tenni a rendes bírósághoz. A statáriális bíróság öt tagból állt, akik csak kétfajta ítéletet hozhattak: vagy halálra ítélték a vádlottat (ehhez egyhangú döntés szükségeltetett), vagy felmentették őt. Ha nem volt egyhangú a határozat, akkor megint csak a rendes bíróság vette át az ügyet. A halálos ítélet meghozatalát követően legfeljebb három órán belül a kivégzést végre kellett hajtani, a holttestet pedig elvileg a statárium teljes ideje alatt, a gyakorlatban három napig az akasztófán kellett hagyni „elrettető példaadás” végett, ezt követően pedig az akasztófa mellé kellett elföldelni. 1846. május 19-én a szabályzatot megerősítették (HI. 27822. sz.), bár néhány apróbb kiegészítést és módosítást eszközöltek benne.¹² Így például a tettenérést (továbbra is ideértve a folytonos üldözést is) és a letartóztatással szembeni ellenállást nem alternatív, hanem konjunktív feltételekként szabályozták. Az ítéletet az összeülő statáriális bíróságnak nem 24 óra, hanem 3 nap alatt kellett meghoznia; a holttest három nap „kifüggesztés” (közszemlére tétel) után hivatalosan is eltemetendő lett; illetve kivétettek ezen eljárás alól az elmebetegek és azok, akiket korábban még soha nem vontak bűncselekmény elkövetése miatt felelősségre.

Az 1848/49-es szabadságharc alatt kettős jogrendszer érvényesült: a magyar ellenőrzés alatt maradt területeken új statáriális szabályokat alkottak, míg a tényleges osztrák uralom alá kerülő részekben egyrészt fennmaradt (némileg módosítva) az 1846-os polgári rögtönbíráskodás, másrészt felállították a haditörvényszékeket (*Kriegsgerichten*), amelyeket felruháztak nemcsak a sommás haditörvényszéki eljárás, hanem – meghatározott cselekmények vonatkozásában, mégpedig ezen esetekben nemcsak a katonai, hanem a polgári egyénnel szemben is – a rögtönbíráskodás jogával (és kötelezettségével) is. Ami az előbbit illeti: Szemere Bertalan belügyminiszter (István nádorral együtt) már 1848. június 12-én kihirdette¹³ az egész ország területére a statáriumot (melynek jogi alapja ugyancsak a bemutatott 1846-os helytartótanácsi rendelet volt); július 19-én pedig egyes, főként délvidéki megyékben kinyilvánította az ostromállapotot. Ezzel együtt rögtönítélő haditörvényszékeket állítottak fel, melyek hatáskörét a polgári elkövetőkre is kiterjesztették, és amelyek – az osztrák szabályozást átvéve – tisztek ügyében 14, legénységi és polgári ügyekben pedig 8 fős tanácsokban ítéleztek.¹⁴ Ezek a rögtönítélő haditörvényszékek a terhelt bűnösségének egyhan-

¹² Vö. pl.: KISJÁ CZI SZELES MIHÁLY: *Rögtön ítélő bíráskodás vagy statárium megszüntetéséről*. Rudnyánszky Béla, Pest, 1869. 34-36.; Pauler: i. m. 439-440. és 443-444.; Tóth Árpád: i. m. 6-7.

¹³ Az ezt tartalmazó Közlöny azonban csak június 16-án jelent meg.

¹⁴ Vö.: TÓTH ÁRPÁD: *A statárium és az ostromállapot szabályozása 1848-tól a kiegyezésig*. Acta Juridica et Politica, Tomus XXIX. Fasc. 5., Szeged, 1982. 7-8.

gú megállapítása esetén szintén kizárólag halálbüntetést szabhattak ki, melyet három órán belül végre kellett hajtani, egyhangúság hiányában pedig itt is rendes bírósági útra kellett utalni az ügyet.¹⁵ E rendelkezések bevetésével egyidejűleg felmerült az igény a nemzetiségi és parasztmozgalmak keltette fegyveres ellenállás letörésének, vagyis a statáriális jogszolgáltatásnak a törvényi szintű rendezésére, aminek az érdekében Deák Ferenc július 31-ére elkészített egy törvényjavaslatot, mely szerint a kormány az ország bármely részében ostromállapotot hirdethet, és oda teljhatalmú „királyi” biztost (valójában kormánybiztost) nevezhet ki, aki az adott területen elrendelheti a rögtönbíráskodást is (amelynek feltételeit és menetét a tervezet részletesen szabályozta). E törvény elfogadására végül csak a belső helyzet végletes kiéleződése idején, 1849 februárjában került sor, a rögtönbíráskodás vonatkozásában – néhány apróbb eltérést nem számítva – alapvetően a deáki elképzeléseket törvénnyé emelve. A Honvédelmi Bizottmány február 8-ára készítette el a fél évvel korábbi tervezet átdolgozott változatát, amit azután a debreceni országgyűlés február 13-án fogadott el.¹⁶

Az 1849. évi I. törvénycikk (az ún. „véstörvény”)¹⁷ a hazaárulás, az ellenség segítése, az ellenséggel szövetkezés, a magyar honvédelem gyengítése stb. fogalomkörébe vonható elkövetési magatartásokat rendelte statáriális eljárás keretében halállal büntetni, kivéve ha azokat 18 éven aluli személyek, örültek vagy terhes nők valószínűsítették meg. Azokat a területeket, ahol e törvény rendelkezéseinek alkalmazása szükségesnek mutatkozott, a Honvédelmi Bizottmány határozta meg, és ugyancsak a Honvédelmi Bizottmány nevezte ki a véstörvénytörvényszékek tagjait.¹⁸ Tettenérés esetén e bűncselekmények elkövetőit bárki elfoghatta, ezt követően pedig a terheltet 24 órán belül bíróság elé kellett állítani, amely legfeljebb háromszor 24 óra alatt ítéletet kellett, hogy hozzon. A rögtönítélő eljárás teljes mértékben szóbeli¹⁹ és főszabály szerint nyilvános volt, de a nyilvánosságot „az álladalom érdekében felmerülő fontos okok” miatt ki lehetett zárni. Ha a vád alá vont személyt a véstörvénytörvényszék egyhangúlag bűnösnek találta, akkor kizárólag halálra ítéltette,²⁰ amely ítéletet „mindenkor puskapor és golyó által”, az ítélet meghozatalától és az azt követő azonnali kihirdetéstől számított három órán belül kellett végrehajtani, és amely ítélettel szemben semmiféle jogorvoslatot igénybe venni vagy kegyelmi kérvényt előterjeszteni nem lehetett. 1849 márciusa és júniusa között 18 ilyen rendkívüli bíróságot állítottak fel, melyek összesen 122 halálos ítéletet hoztak, ezeket azonban júniusban megszüntették, és helyettük egy országos központi véstörvénytörvényszéket hoztak létre; ám ez utóbbi mindössze két ügyben járt el, ítéletet ezekben sem hozott, július 20-a körül pedig Görgey kezdeményezésére tevékenységét formálisan is beszüntette.

Ami az osztrák területen érvényesülő *extra ordinem* szabályozást illeti, ott egyrészt megmaradt a polgári statárium, másrészt az elfoglalt területeken királyi felhatalmazás alapján vagy maga Jellasics, Windischgrätz, Welden, illetve Haynau, vagy különböző szintű ka-

¹⁵ Természetesen felmentésre is lehetőség volt, amihez úgyszintén egyhangúság kívántatott.

¹⁶ A rögtönbíráskodási szabályok 1848 júniusa és 1849 februárja közötti változásairól részletesen lásd: TÓTH ÁRPÁD: i. m. 7-16.

¹⁷ A törvény teljes és pontos címe a következő volt: „1849. évi I. törvénycikk a rögtönítélő hadi s polgári vegyes bíróságok felállításáról, szerkezetéről, eljárásáról, s ítéletek alá tartozó esetek meghatározásáról tárgyában”.

¹⁸ A véstörvénytörvényszék öt tagból állt, melyek közül kettő katonai, másik kettő polgári egyén volt, elnöke pedig katonai és civil is lehetett.

¹⁹ Mindamelllett a szóban elhangzottak jegyzőkönyvezésére szigorú szabályok vonatkoztak, a vádlott és a tanúk által elmondottakat például szó szerint le kellett írni, a leírtakat az illető kihallgatása után nyomban fel kellett olvasni, és azt a bíróság minden tagjának alá kellett írnia.

²⁰ Ha a rendkívüli bíróság a terheltet egyhangúlag ártatlannak találta, akkor természetesen fel kellett őt menteni, ha pedig a szavazatok megoszlottak, akkor (a többségi véleménytől függetlenül) a rendes bíróságnak kellett őt átadni.

tonai parancsnokok adtak ki statáriális rendelkezéseket.²¹ Ezek közül azonban a legfontosabb kétségkívül a teljhatalommal felruházott Haynau 1849. július 1-jei győri proklamációja volt, melynek alapján, ugyancsak Haynau rendelkezésére, már másnap felállították a különleges haditörvényszékeket,²² amelyek feladatává a forradalomban és szabadságharcban résztvevő vagy részt vett személyek felelősségre vonását tették.²³ E bíróságok a katonai büntetőjog alkalmazásával (vagy „csak” sommás, vagy rögtönbíróági eljárásban) döntően állam elleni bűncselekmények (hazaárulás, hűtlenség, lázadás stb.), illetve a legkülönbözőbb, az osztrák vagy az orosz sereg ellen irányuló cselekmények miatt ítélték halálra és végeztették ki egyrészt az 1848/49-es események irányítóit, másrészt a szabadságharc leverését súlyosan veszélyeztető magatartások elkövetőit, ám tevékenységük kiterjedt azon államellenes tevékenység megtorlására is, amelyet a „felségárulók” a szabadságharc leverése után valószínűsíthettek meg. Emellett a szabadságharc alatt a magyar honvédségben szolgált, majd a fegyverletétel után az osztrák hadseregbe besorozott és onnan megszökött személyekkel, illetve azok segítőivel és felbujtóival szemben Haynau külön is elrendelte a rögtönbíráskodást, amely eljárások lefolytatását ugyancsak a haditörvényszékek hatáskörébe utalta. Ezek a rendkívüli bíróságok összesen ötszáznál biztosan több, de pontosan nem ismert számú halálos ítéletet hoztak, és jóval több mint száz esetben a halálos ítélet tényleges végrehajtása is megtörtént.²⁴ Az osztrák katonai jog polgári alkalmazása és a katonai statárium 1854. május 1-jén ért véget, amikortól egy április 11-i bel- és igazságügyi miniszteri rendelet megszüntette Magyarországon az ostromállapotot.

A polgári rögtönbíráskodás azonban – mint azt fentebb már említettük – mindettől függetlenül ezekben az években is érvényben volt, és „természetesen” 1854 után is érvényben maradt, mégpedig az 1846-os szabályozás alapján; ezen 1846-os rendelet első nagyobb módosítása csak 1862-ben következik be (Hl. 87781. sz.).²⁵ Ez év december 12-én ugyanis a Helytartótanács új rendeletet bocsát ki, mellyel néhány módosítást hajt végre a korábbi rögtönbíróági szabályokon. Így például jogilag kikerül a statárium alá vonható büntettek köréből az „útonállással elkövetett fosztogatás”; mivel azonban annak a tényállása tökélete-

²¹ Ezekhez lásd: TÓTH ÁRPÁD: i. m. 17–26.

²² Összesen hét ilyen különleges haditörvényszék felállítására került sor, mégpedig Aradon, Kassán, Nagyváradon, Nagyszebenben, Pesten, Pozsonyban és Temesvárott.

²³ E haditörvényszékek közül a legtöbb halálos ítéletet az aradi és a pesti hozta. Az egyedül közel háromszáz halálos ítéletet kimondó aradi, ún. „megerősített haditörvényszék” felállítását Haynau augusztus 25-én külön parancsban rendelte el, majd augusztus 31-én egy újabb parancsban kiterjesztette a felelősségre vonandók körét a szabadságharc irányítóin túl gyakorlatilag mindenkire, akinek a tevékenysége bármilyen módon elősegítette az 1849. április 14-i függetlenségi nyilatkozat előtti *status quo* megváltoztatását vagy az új, a császár által soha el nem ismert magyarországi állami rend védelmét.

²⁴ Kecskeméti Károly levéltári kutatásaira alapozva körülbelül százötven kivégzett politikai és katonai vezetőről beszél, míg Mezey Barna nem egészen 120 kivégzésről ír; azt azonban mindketten elismerik, hogy ennek a többszörösére tehető azoknak a száma, akiknek az életét a császári katonák a letartóztatásukkal szembeni ellenállás során vagy szökésük megakadályozása végett oltották ki. (Vö.: KECSKEMÉTI KÁROLY: *A halálbüntetés eltörlésének ügye az országgyűlésen*. Szemere Bertalan 1843. augusztus 19-i beszéde. In: Kerecsi Klára /szerk./: *Kriminológiai Közlemények* 53., Magyar Kriminológiai Társaság, Budapest, 1996. 84–104.; valamint Mezey Barna: *Az 1849. évi megtorlások történetéhez*. In: *Jogtudományi Közöny*, 1999/11. szám, 457–466.) Az egyébként, hogy a megtorlás áldozatai nem voltak 120–150-nél többen, részben – meglepő módon – épp magának Haynauak volt köszönhető, aki miután megtudta, hogy le akarják őt teljhatalmú parancsnoki és kormányzói pozíciójából váltani, 1850. március 5-én több mint négyszáz elítéltnel adott kegyelmet. (A kivégzések történetéhez lásd: KECSKEMÉTI: i. m. 86.; MEZEY: i. m. 458–465.; HERMANN RÓBERT: *Haynau tábornok*. Múlt és Jövő, 1999/2. szám /Internet: http://www.multesjovo.hu/hu/content_one.asp?Content_ID=294&PrintedID=18/; a http://www.emlekei.hu/emlekei/bathiany_lajos_emlekei/hireksajtoszemle/news/D888_news_201258.html internetes oldalt, valamint Hegedűs Péter és Szabó Zoltán interjút Katona Tamással /IPM 2007/6. szám, 48–51./)

²⁵ Ezen rendelet szabályainak részletes bemutatását lásd: PAULER: i. m. 437–444.

sen beleillik a rablásba vagy a rablógyilkosságba, így ez valójában pusztán formai változtatásnak tekinthető.²⁶ Fontosabb ennél, hogy a továbbiakban az sem büntethető, aki „bűnbánatból” magát feljeleníti, és megnevezi bűntársait; a (statáriális) büntethetőségi korhatárt pedig a rendelet a betöltött 20. életévéről 19 éves korra szállítja le. Az eljárásnak nem 3 nap (pláne nem 24 óra), hanem 8 nap alatt kell befejeződnie; végül a leglényegesebb, egyszerűsített a magyar rendkívüli büntetőjog egészét tekintve is különleges előírásként bevezetik, hogy a halálra ítéléshez már nincs szükség egyhangúságra sem, ahhoz a szavazatok „általános többsége” (öt szavazatból négy) is elegendő. 1867. augusztus 11-én²⁷ rövid időre ismét visszaállítják az 1846-os (a terheltekre nézve kedvezőbb) szabályozást, 1868. november 5-én²⁸ pedig az igazságügyi miniszter új rendeletet²⁹ 30 bocsát ki,³¹ mely – többek között – egyrészt a statárium alá vonást ismét a 20. életév betöltéséhez köti; másrészt a halálra ítézéshez ismét elegendőnek tekint négy szavazatot az ötből; harmadrészt pedig a rögtönbíráskodás elrendelését nemcsak egyes, konkrétan megnevezett büntetőjogi tényállások megvalósítóival, hanem generális jelleggel mindenkivel szemben lehetővé teszi, akinek a cselekménye a közbiztonság nagyobb fokú veszélyeztetésével jár.³² A most már nem az igazságügyi, hanem a belügyminiszter által elrendelhető (és elrendelés esetében a törvényhatóság elnöke által kihirdetendő) rögtönbíráskodás lehetősége ezen 1868-as rendelet alapján formálisan egészen 1900. január 1-jéig,³³ a bűnvádi perrendtartásról szóló 1896. évi XXXIII. tc., vagyis Magyarország első büntetőeljárás törvénykönyvének életbe lépéséig tartott,³⁴ amelynek 590. §-a kimondta, hogy „jelen törvény életbelépésével a törvényeknek, rendeleteknek, szabályoknak és a szokásjognak e törvénnyel ellenkező megállapításai hatályukat veszítik”. Ezzel ért véget az írott jogi szintű statáriális szabályozás addigi mintegy egy évszázados története, hogy azután csakhamar, újabb formában, ismét megjelenjen.

Statáriális szabályozás az I. világháború előtt és alatt

A rögtönbíráskodás a 20. században a jogi rendelkezések szintjén 1912-ben, gyakorlati alkalmazását tekintve pedig 1914-ben jelent meg, hogy azután fél évszázadon keresztül a jogi gyakorlat szerves, sőt megszokott részévé váljon. A 20. századi statárium elsősorban abban tért el a 19. századitól, hogy azt immáron nem a köztörvényes bűnözők békeidőben elkövetett bűncselekményeinek rendkívüli mértékű elszaporodása miatt, hanem kifejezetten háborús vagy (ellen)forradalmi helyzetben, továbbá mindezek veszélyének kialakulásakor vették

²⁶ Vö.: Pauler: i. m. 438.

²⁷ Az augusztus 11-én kelt királyi leiratot Szabó Miklós igazságügyi miniszter augusztus 21-én hirdette ki.

²⁸ A Horvát Boldizsár és Wenckheim Béla által kiadott rendelet alapjául szolgáló királyi elhatározás dátuma november 1-je volt.

²⁹ „A m. kir. igazság- s belügyi ministereknek 1868. évi november 5-én 6400. sz. a. kelt rendelete”

³⁰ Az 1868-as szabályozás bemutatását lásd részletesen: KAUTZ: i. m. 523-534.

³¹ Az 1846., 1862. és 1868. évi statáriális kódexek rendelkezéseinek egymással való összevetését lásd: KISJÁCI SZELES: i. m. 24-43.

³² „... vagy különben is a közbiztonság nagyobb fokú veszélynek van kitéve...” Idézi: KISJÁCI SZELES: i. m. 29.

³³ Ezen évtizedek alatt – nem érdemi jelleggel – e rendelet egy-egy paragrafusát (előbb a negyediket, majd a harmadikat) még kétszer módosították, illetve pontosították: egyrészt az igazságügyi és a belügyminiszter 1873. november 8-án kelt közös, 35042. I. M. számú rendeletével, másrészt ugyancsak az ő, 1879. december 16-án kelt királyi elhatározást szentesítő, 34461. számú szabályrendeletükkel.

³⁴ A bűnvádi perrendtartás életbe lépéséről az 1897. évi XXXIV. tc. rendelkezett; ennek 1. §-a határozta meg 1900. január 1-jét mint azon időpontot, amikor legkésőbb hatályba kell, hogy lépjenek a Bp.-nek azok a rendelkezései, melyek korábban még nem léptek életbe.

igénybe, illetve elsősorban ezekre az esetekre tették az alkalmazását lehetővé – természetesen akár *extra ordinem* (tipikusan állam elleni vagy az állam létérdekeit sértő, illetve katonai) deliktumok, akár súlyos (vagy az adott rendkívüli helyzetben annak tartott) köztörvényes bűncselekmények esetében.

A statárium lehetőségéről rendelkező 20. századi normák sorát 1912-ben három törvény nyitja: a közös haderő katonai bünvádi perrendtartásáról, illetve a honvédség katonai bünvádi perrendtartásáról szóló 1912. évi XXXII., illetve XXXIII., parallel vagy ikertörvény-cikkek, valamint a háború esetére szóló kivételes intézkedésekről rendelkező 1912. évi LXIII. törvénycikk.³⁵ Ami először a katonai ikertörvényeket illeti, az általuk büntetni rendelt katonai bűncselekmények vonatkozásában a haditörvényszék az ki illetékes; a militáris deliktumok miatt indult rögtönbíróági eljárásra pedig a haditörvényszék eljárásának általános rendelkezéseitől eltérő, speciális processzualis szabályozás lesz irányadó, melyet a parallel törvények a XXVI. fejezetükben szabályoznak. A törvények a statáriális eljárás alá tartozható bűncselekményeknek három fajtáját különböztetik meg. Az elsőbe azon katonai büntettek tartoznak, amelyeknek esetében a rögtönítélő eljárásnak a rögtönbíráskodás előzetes kihirdetése nélkül helye lehet. Ekkor az illetékes parancsnok maga dönt arról, hogy az ilyen cselekményt elkövetett katonának egyedi büntetőügyeiben elrendeli-e a statáriális eljárást, vagy nem. E büntettek a függelemsértés, a zendülés, a gyávaság, a fegyelem- és rendháborítás, a jogosulatlan toborzás és a kémkedés. A második csoportba azon deliktumok tartoznak, amelyek elkövetőivel szemben csak a rögtönítélő bíráskodás előzetes kihirdetése után lehet ilyen eljárást lefolytatni, de a kihirdetés a törvények alapján ekkor is az illetékes parancsnok joga, amellyel bármikor élhet, ha azt szükségesnek tartja. Ezek a bűncselekmények a lázadás, a szökés, az esküvel fogadott katonai szolgálati köteletség megszegésére csábítás vagy segítségnyújtás, a lázongás és az elharapózott fosztogatás. Végül a harmadik kategóriába tartoznak a gyilkosság, a rablás, a gyújtogatás, valamint az idegen tulajdonnak gonoszszágból rongálással elkövetett nyilvános erőszakoskodás, amelyek esetében a hadügyminiszter dönthet a statárium kihirdetéséről, bár e jogát szintén átruházhatja az illetékes parancsnokra. Azonban a 435. § (2) bekezdése szerint „rögtönbíráskodás kihirdetésének ezekben az esetekben csak akkor van helye, ha a felsorolt büntettek oly fenyegető módon harapóznak el, hogy a fegyelem csorbulásának vagy a közbiztonság veszélyeztetésének, vagy az állam hadi erejét fenyegető bűncselekmények szélesebb körű elterjedésének megakadályozása végett elrettentő példaadás válik szükségessé”.

Az illetékes parancsnok által kiadott, a rögtönbíráskodás kihirdetését elrendelő parancsnak tartalmaznia kell „1. azoknak a büntetteknek megjelölését, a melyek miatt és azokat a katonai kötelekeket vagy azokat a kerületeket, a melyekre a rögtönbíráskodást elrendelték; 2. azt a felhívást, hogy az ily büntettek elkövetésétől mindenki óvakodjék, és 3. azt a figyelmeztetést, hogy mindenki, a ki a kihirdetés után ily büntettet követ el, rögtönítélő eljárás alá kerül és halállal bünhődik; e mellett meg kell jelölni a halálbüntetés nemét”.³⁶ Terhes nők, elmebeteg és súlyos betegségben szenvedő egyének nem állíthatók rögtönítélő

³⁵ Az előbbi két törvényt azért nevezhetjük párhuzamos törvényeknek, mert az előbbi a hadseregi (a közös osztrák-magyar hadsereg és a haditengerészetre vonatkozó), az utóbbi pedig a honvédi (a magyar honvédség tagjaira irányadó) büntetőbíráskodási szabályokat tartalmazta ugyan, ám e szabályok a kétfajta haderőre (a nagyon kevés értelemszerű eltérés kivételével) ugyanazok voltak, olyannyira, hogy még a paragrafusok és a bekezdések számozása is egyforma volt, tartalmukról, a legtöbbször szó szerint azonos szövegezésükről nem is beszélve. Eppen ezért a következőkben e két törvényt nem is választjuk külön, hanem mint egységes jogszabályról fogunk róluk beszélni.

³⁶ 437. §

bíróság elé.³⁷ Az eljárás azon a kerületen belül, ahol a statáriumot kihirdették, bárhol és bármikor, akár az éjszakai órákban és a szabad ég alatt is lefolytatható, melyre a bíróság elé állítástól számítva mindössze háromszor huszonnégy óra áll rendelkezésre. A rögtönítélő bíróság ítéletéhez egyhangú szavazatra van szükség; ha ez a bűnösséget mondja ki, akkor a büntetés csak halál lehet,³⁸ amelyet „a halálra előkészülés végett adott megfelelő határidő letelte után, rendszerint két órán belül”³⁹ kell végrehajtani. Nagyon fontos szabály, hogy „ha a rögtönítélő bíróság magát illetékesnek nem tartja, vagy ha büntető ítélet csak abból az okból nem hozható, mert egyhangú határozat nem jött létre, vagy ha a terhelt ellen súlyos gyanuok forognak fenn arra nézve, hogy a terhére rótt bűncselekményt elkövette, de bűnösségének bebizonyítása a törvényes határidőn [...] belül lehetetlen, vagy ha a tárgyalás alatt derül ki, hogy a terhelt a 415. §-ban megjelölt valamely állapotban⁴⁰ van, végül ha a törvényes határidőn belül ítéletet hozni egyáltalában nem lehet, a rögtönítélő bíróság úgy határoz, hogy további rögtönítélő eljárásnak nincs helye”;⁴¹ ilyenkor a rendes büntető per indul meg.⁴² Végül „mihielyt a rögtönbíráskodás elrendelésének oka megszűnt, főleg ha a halálbüntetésnek egy vagy több bűnösön fogatosított végrehajtásával az elrettentő példa már megadatott, a rögtönbíráskodás megszüntetését azonnal ki kell mondani és mindig ugyanoly módon kell kihirdetni, mint a rögtönbíráskodás elrendelését”.⁴³ A megszüntetésre

³⁷ Ezenkívül ha a terhelttel szemben az adott, elvileg rögtönítélő bíráskodás alá tartozó bűncselekmény miatt a rendes eljárást már megindították, akkor rögtönítélő bíráskodásnak az adott deliktum kapcsán vele szemben többé szintén nincs helye.

³⁸ Ez alól két kivétel van: egyrészt húszévesnél fiatalabbakkal szemben halálbüntetést nem lehet kiszabni, másrészt „ha a halálbüntetésnek egy vagy több, a büntetésre legméltóbb egyénen fogatosított végrehajtása a nyugalom és a rend helyreállítására szükséges elrettentő példát már megadta, fontos okokból, a kevésbé bűnös résztvevőkre” [444. § (3) bek.] halálbüntetés helyett szabadságvesztés alkalmazható. E szabadságvesztés tartama mindkét esetben ugyanaz: kötél általi halálbüntetés helyett tíz évtől húsz évig terjedhető súlyos börtön, agyonlövés által végrehajtott halálbüntetés helyett pedig öt évtől tíz évig terjedhető egyszerű vagy súlyos börtön.

³⁹ 446. § (3) bek.

⁴⁰ Súlyos betegség, elmebetegség, terhesség.

⁴¹ 447. § (1) bek.

⁴² A rögtönítélő eljárás egyéb szabályai a következők. „A rögtönítélő eljárás megindítása iránt a katonai ügyész akképen intézkedik, hogy az illetékes parancsnoktól nyert parancsot a hadosztálybírószághoz haladéktalanul átküldi. Ez a bíróság köteles mindjárt e parancs beérkezése után a legnagyobb gyorsasággal intézkedni az iránt, hogy a rögtönítélő bíróság összehívjon és hogy a rögtönítélő bíróság biztonsága és a halálbüntetés esetleges végrehajtása végett szükséges fedezet és végrehajtó csapat rendelkezésre álljon ellen fennforgó tényeket előadja. Az eljárás rögtönbíráskodás megtartására kijelölt helyen a szükséges hivatalos felszerelés készenlétben, egy lelkész, egy orvos és esetleg a hóhér jelen legyen és hogy ha a halálbüntetés mondatnék ki, annak végrehajtását semmi se akadályozza.” (440. §) „Sem alakszerű nyomozó eljárásnak, sem vádirat benyújtásának nincs helye, ellenkezésképpen az egész eljárás elejétől végig az együttülő rögtönítélő bíróság előtt és ha csak lehet, félbeszakítás nélkül folyik le.” [441. § (1) bek.] „A terhelt védőt választhat... Ha a terhelt e jogával nem él, vagy ha a választott védőt a tárgyalásra azonnal meghívni lehetetlen, a bíróság hivatalból rendel védőt. Ha e célra alkalmas jogtudó egyén nem áll azonnal rendelkezésre, katonaaállományú tisztet kell védő gyanánt kirendelni.” [442. § (2) bek.] „A tárgyalás azzal kezdődik, hogy a katonai ügyész vádirat felolvasása helyett a terhelt ellen fennforgó tényeket előadja. Az eljárás rendszerint annak a tettnek bizonyítására szorítkozik, a mely miatt a rögtönítélő eljárást megindították; a katonai ügyész indítványára azonban kiterjeszthető más oly cselekményekre is, a melyek rögtönítélő eljárás alá tartoznak, ha ennek következtében a rögtönítélő eljárást megghiusító késedelemről tartani nem kell. A terhelt egyéb bűncselekményét figyelmen kívül kell hagyni. A büntársak és a bűnrészesek kipuhatólását sem kell ugyan szem elől tévesztetni, de e miatt a vádlott ellen az ítélet meghozását és végrehajtását elhalasztani nem szabad. A bizonyító eljárás befejeztével a katonai ügyész annak eredményét kifejti és indítványát megteszi. Erre a vádlott és védője felel és ha a katonai ügyész még válaszol, az utolsó felszólalás joga mindig a vádlottat és védőjét illeti.” (443. §) Az ítéletet a bíróság zárt tanácskozást követően hozza meg, amelyet nyilvánosan hirdet ki; az ítélettel szemben perorvoslatnak helye nincs. Ha az elítélt nem kapott kegyelmet, akkor lelkészt adnak melléje, majd a halálbüntetést – ahogy fentebb már szó volt róla – vagy kötéllel, vagy golyó által két órán belül végrehajtják.

⁴³ 449. § (2) bek.

az illetékes parancsnoknak akkor van joga, ha a statáriumot ő rendelte el, a hadügyminiszter viszont az akár általa, akár az illetékes parancsnok által elrendelt rögtönbíráskodást megszüntetheti. (Meg kell még jegyezni, hogy a hadrakelt seregbe részben a fentiekől eltérő szabályok vonatkoztak,⁴⁴ ezek részletezésétől azonban eltekintünk.)⁴⁵

A párhuzamos katonai törvényeknél is fontosabb szerepe volt azonban a háború esetére szóló kivételes intézkedésekről rendelkező 1912. évi LXIII. törvénycikknek; míg ugyanis előbbiek csak a katonákra (katonának minősülő személyekre) terjedtek ki, addig az utóbbi mindenkit érintett. E törvénycikk ugyanis felhatalmazta a kormányt, hogy háború idején, sőt már „a háború fenyegető veszélyének okából elrendelt előkészületek esetében” is különleges intézkedéseket tegyen, rendkívüli, a hadihelyzet miatt szükséges (vagy a kormány által annak tartott) szabályokat léptessen életbe, anélkül hogy azok megalkotásához kikérné az országgyűlés beleegyezését vagy akár csak véleményét is.⁴⁶ A kormány (a „ministerium”) a felhatalmazás meglehetősen tág keretei közt szabadon határozhatta meg, hogy milyen intézkedéseket tegyen, azokat mikor léptesse életbe,⁴⁷ illetve hogy hatályuk mely területre vagy területekre (esetleg az ország egészére) terjedjen ki. Ennek keretében a hadviselés érdekeit érintő bűncselekmények elkövetőinek felelősségre vonására irányuló eljárások főtárgyát elvonhatta az esküdttbíráóságok hatásköréből, és azok elbírálását a kizárólag hivatásos bírákból álló királyi törvényszékek hatáskörébe utalhatta; az esküdttbíráóságok működését teljesen fel is függeszthette; továbbá elrendelhetette, hogy a katonai büntetőbíráskodás alá nem eső, de a hadviselés érdekeit érintő bűncselekményekre a gyorsított eljárást alkalmazzzák, ennek kapcsán pedig azt is, hogy bizonyos bűntettekbe⁴⁸ bevezessék a rögtönbíráskodást.⁴⁹

⁴⁴ Lásd ehhez a XXVII. fejezetet! E külön rendelkezések közül mindazonáltal talán a legfontosabb az, hogy a halálbüntetést a hadihajókon mindig agyonlövésével kellett végrehajtani, akkor is, ha az ítélet kötél általi halálra szólt.

⁴⁵ A statáriális bíráskodás jelen szabályainak ilyen alapos és részletes kifejtését egyebekben az indokolja, hogy a későbbi törvények és rendeletek, melyek a rögtönítélő eljárást szabályozzák (bármely kurzus politikai érdekei is hívják azokat életre), gyakorlatilag ugyanezen rendelkezéseket foglalják jogszabályba, így az itt ismertetett előírások (néhány apróbb eltérést nem számítva) a későbbi évtizedek folyamán meghozott rögtönbíráósági normákra is igazak lesznek.

⁴⁶ A kormánynak mindössze utólagos beszámolási kötelezettsége [2. § (3) bek.] volt.

⁴⁷ Erre legkorábban – a fentiek alapján – a katonai mozgósítás elrendelésével egy időben volt lehetősége, ám ha a háború az első intézkedések megtételétől számítva négy hónapon belül nem tört ki, akkor e rendelkezések a törvény erejénél fogva hatályukat veszítették, hacsak fenntartásukhoz az országgyűlés kifejezetten nem járult hozzá.

⁴⁸ E deliktumok az 1912. évi LXIII. tc. 12. § 4. pontja értelmében a következők voltak: a hűtlenség, a lázadás, a gyilkosság, a szándékos emberölés, a közegészség ellen halál okozásával elkövetett bűntett, a rablás, a gyűjtöttagadás, a vízáradás okozásának büntette, valamint a vaspályákon, távírdákon (távbeszélőn) vagy hajókon elkövetett közveszélyű cselekmények büntette. (E bűncselekménycsoportnak a későbbi évtizedek folyamán még több jogszabály vonatkozásában is jelentősége lesz.)

⁴⁹ A kormány már rögtön a háború idején (1914. július 27-én, vagyis a hadiállapot hivatalos beállta előtt egy nappal) élt mindhárom lehetőséggel, amikor is 26. határközeli területen fekvő törvényszék területén vonta el a súlyosabb (gyorsított bünvádi eljárás alá tartozó) bűncselekmények elbírálásának jogát az esküdtszékektől, és utalta azokat a királyi törvényszékek hatáskörébe (1914. évi 5.486. M. E. számú rendelet); egyúttal ezen esküdtszékek működését teljesen fel is függesztette (1914. évi 5.487. M. E. számú rendelet); valamint e területeken életbe léptette a gyorsított bünvádi eljárás szabályait, amely egyúttal a rögtönbíráskodás bármikori kihirdetésének lehetőségét is maga után vonta (1914. évi 5.488. M. E. számú rendelet). Mindhárom rendelet egyszerre, kihirdetésük napján, vagyis július 27-én hatályba is lépett, és ugyanez igaz a törvény 14. §-a alapján kiadott 1914. évi 5.491. M. E. számú rendeletre is, amely az e 26. törvényhatóság területén elkövetett bizonyos bűncselekmények (jogosulatlan toborzás, esküvel fogadott katonai szolgálati köteletség megszegésére csábítás vagy segítségnyújtás, kémkedés és az ellenséggel való más egyetértés büntette vagy a fegyveres erőnek vagy szövetséges csapatainak hátrányát vagy az ellenségnek előnyét célzó egyéb cselekmények, a katonai behívó parancs iránt engedetlenségre csábítás, valamint az ezen cselekmények útján elkövetett, szigorúbban megtorlandó cselekmények) vonatkozásában az egyébként polgári büntetőbíráskodás alá tartozó személyeket is katonai büntetőbíráskodás alá helyezte. Az előbbi három

A gyorsított eljárás (és ezzel együtt a rögtönbíráskodás) szabályait a törvény 31. §-ának felhatalmazása alapján az igazságügy-miniszter alkothatta meg, melyre azonban csak 1914-ben került sor, mégpedig az 1914. évi 12.002. I. M. E. számú rendelet által.⁵⁰ A gyorsított bünvádi eljárás rendes szabályai⁵¹ a perek gyorsabb lefolyása érdekében némileg korlátozták a vádlottak jogait, de nem olyan mértékben, amely a jogbiztonságot vagy az igazságos ítélkezést számottevően veszélyeztette volna;⁵² a rögtönbíráskodásra vonatkozó rendelkezések⁵³ azonban a hatékonyság érdekében már keveset törődtek a terheltek jogaival, rendkívüli helyzetre rendkívüli szabályokat írtak elő. Ez utóbbiak nagy része megegyezett a parallel katonai törvények által előírtakkal (az értelemszerű eltérésektől eltekintve),⁵⁴ csak egy-két szabály tekinthető újnak vagy másnak. Így például mind a rögtönbíráskodás elrendelése, mind annak megszüntetése az igazságügy-miniszter joga, aki azt a belügy- és a honvédelmi miniszterrel egyetértve gyakorolhatja; a terhelt csak akkor állítható statáriális bíróság elé, ha tetten érték, vagy ha bűnössége minden valószínűség szerint haladéktalanul be fog bizonyosodni;⁵⁵ a rögtönítélő bíróság dönt arról, hogy a halálra ítéltet kegyelemre ajánlja-e,⁵⁶ a huszadik életévét be nem töltött tettesre halálbüntetést helyett tíz évtől tizenöt évig terjedhető fegyházbüntetést, a 18. évét be nem töltött terheltre öt évtől tíz évig terjedhető fegyházbüntetést, a „kevésbé bűnös részesekre” pedig a nyugalom és a rend helyreállása után életfogytiglani vagy tíztől tizenöt évig tartó fegyházbüntetést kell kiszabni.⁵⁷ 1915-ben a kormány az 1915. évi 2.060. M. E. számú rendelettel módosította, illetve kiegészítette a gyorsított bünvádi eljárás szabályairól szóló 1914. évi 12.002. I. M. E. rendeletet, amivel egyúttal egy új, egységes kódexet léptetett életbe (1915. évi 9.550. I. M. E. számú rendelet a gyorsított bünvádi eljárás módosított és kiegészített szabályainak megállapításáról), ám ez a kor-

rendelet területi hatályát az 1914. augusztus 1-jén kihirdetett és hatályba lépett 1914. évi 5.735. M. E. számú rendelet további tíz törvényhatóság területére (az 1914. évi 5.488. M. E. számú rendelet hatályát pedig a magyar szent korona országainak egész területére), az 1914. augusztus 14-én kihirdetett és hatályba lépett 1914. évi 6.082. M. E. számú rendelet pedig ugyanezen fenti három rendelet hatályát még három másik törvényhatóság területére kiterjesztette.

⁵⁰ E rendeletet ugyancsak július 27-én hirdették ki, és ugyancsak azonnal hatályba lépett.

⁵¹ I. fejezet (1–24. §§)

⁵² Az 5. § például előírta, hogy „minden intézkedést a lehető legnagyobb sürgősséggel kell elrendelni és foganatosítani, tekintet nélkül a vasárnapokra és ünnepnapokra és a nap szakára”; a 6. § bármely bíróságnak illetékességet biztosított, amelyhez a királyi ügyész fordult; a 8. § lehetővé tette, hogy kötelező védelem esetében ügyvéd helyett ügyvédjelölt vagy más alkalmas jogtudó egyén is kirendelhető legyen. A 9. § kimondta, hogy vizsgálatnak nincs helye, csak nyomozásnak; a 10. § azt, hogy „a nyomozó eljárásban minden hosszadalmasságot kerülni kell”; a 13. § szerint pedig „a kir. ügyészség, mihelyt a vádemeléshez elegendő alapot talál, késedelem nélkül, lehető rövidséggel szerkesztett vádiratot terjeszt a bíróság elé, amelyben az ügy főtárgyalására határnap kitűzését is kéri”. A 17. § azt írta elő, hogy az ítéletet közvetlenül meghozatala után rögtön ki kell hirdetni, a 18. § pedig úgy rendelkezett, hogy minden esetben csak egyfokú perorvoslatnak van helye, amelyet azonnal, az ítélet kézbesítése esetén pedig az azt követő három napon belül be kell jelenteni.

⁵³ II. fejezet (25–45. §§)

⁵⁴ Például katonai törvényszék helyett az ítélkezést a királyi törvényszék végzi, a vádlói oldalon katonai ügyész helyett királyi ügyész szerepel, katonai kötelekek vagy kerületek helyett a rögtönbíráskodás törvényhatóságok területére (illetékességi körére) terjedhet ki stb.

⁵⁵ Ha ez mégsem történné meg, akkor természetesen a rendes eljárás indul meg.

⁵⁶ Ha a rögtönítélő bíróság a terheltet nem ajánlja kegyelemre, a halálbüntetést rögtön (vagyis az ítélet meghozatalától számított két órán belül) végre kell hajtani (attól függetlenül, hogy a terhelt vagy védője kért-e kegyelmet), ha viszont kegyelemre ajánlja, akkor a király döntését mindenképpen meg kell várni. Ha a király a kegyelem megadását elutasítja, akkor ennek kihirdetését követően kell a végrehajtásra sort keríteni, ha pedig a király kegyelmet ad, tilos az illetőt kivégezni.

⁵⁷ Mivel – nem katonákról lévén szó – e rendelet alapján csak kötél általi halálbüntetést lehet alkalmazni, golyó által nem, ezért a párhuzamos katonai törvényeknél itt megkülönböztetés a kétféle kivégzési mód helyébe lépő szabadságvesztésre itt értelemszerűen nem jön szóba.

mányrendelet a gyorsított bünvádi eljárás rendes szabályai körében lényeges változást nem hozott, a rögtönbíráskodás szabályozása pedig egyenesen szó szerint megegyezett az 1914-essel, így érdemi módosításra vagy kiegészítésre ezen előírások körében végeredményben nem került sor. Végül a 2731/1917. M. E. rendelet azt is lehetővé tette, hogy az igazságügyi miniszter bizonyos konkrét bűncselekmények (egészen pontosan az 1912. évi LXIII. tc. 12. § 4. pontjában megjelölt deliktumok) vonatkozásában a rögtönbíráskodást elrendelhesse.⁵⁸

A Tanácsköztársaság

A fent bemutatott rendkívüli szabályok ezt követően a háború végéig már nem változtak; az I. világháború befejeződésével (elvesztésével), az ország korábbi területe jelentős részének elcsatolásával, a nélkülözéssel és a mindezek egyenes következményeként előálló forradalmakkal azonban gyökeresen új helyzet jött létre, amelyhez a jognak is igazodnia kellett. Ezen új helyzet rendkívülisége a Tanácsköztársaság megalakulásában csúcsonódott ki, amellyel egy olyan államforma jött létre Magyarországon, amilyenhez hasonló még soha korábban. Mindez a büntetőjogi szabályozásban is megmutatkozott: a rendes bíróságok mellett ugyanis rendkívüli bírósági formaként – a statáriális bíróságok helyett, de azokhoz nagyon hasonló jogkörrel – a Tanácsköztársaság kormánya: a Forradalmi Kormányzótanács IV. számú rendeletével felállították az ún. „forradalmi törvényszékeket”. Ez a rendelet kimondta, hogy a forradalmi törvényszék háromtagú (egy elnökből és két tagból áll), akiket a Forradalmi Kormányzótanács nevez ki, és akiknek a megbízatása semmiféle képesítéshez nincs kötve.⁵⁹ A forradalmi törvényszékek eljárására vonatkozó szabályok többsége a rögtönítélő eljárás rendelkezéseiből emeltetett át: igaz volt ez az eljárás előkészületeire és magára az eljárás menetére,⁶⁰ a szavazásra,⁶¹ a halálbüntetés kiszabására,⁶² a jogorvoslatok tilalmára⁶³ és a végrehajtásra is.⁶⁴ A Forradalmi Kormányzótanács XCIV. számú rendelete később – némileg eltávolítva a forradalmi törvénykezést a korábbi statáriális eljárás jellegzetességeitől – annyi változást hozott, hogy lehetővé tette a forradalmi törvényszékek ítéle-

⁵⁸ Ehhez természetesen – mint láttuk – a belügy- és a honvédelmi miniszter egyetértése szükségeltett, és a rendelet 8. §-a szerint ugyanez a három személy jelölhette ki azt a területet és a rendelet által meghatározott bűntettek közül azokat a deliktumokat, ahol és amelyekre nézve a rögtönítélő eljárás hatályba lép.

⁵⁹ Ugyanez volt igaz a vádbiztosra (vagyis a közbíróra) és a jegyzőkönyvvezetőre is: őket szintén a Forradalmi Kormányzótanács nevezte ki (megbízatásukat pedig ugyanez a szerv – a forradalmi törvényszékek elnökeihez és tagjaihoz hasonlóan – bármikor visszavonhatta), sőt: a védői feladatokat ellátó személyekkel szemben sem támasztottak semmilyen követelményt, azoknak sem kellett tehát a joghoz értőnek lenniük.

⁶⁰ „A forradalmi törvényszék hatáskörébe tartozó ügyekben sem alakszerű nyomozó eljárásnak, sem vádirat benyújtásának nincs helye. Az egész eljárás elejétől végéig az együttülő forradalmi törvényszék előtt és ha csak lehet félbeszakítás nélkül folyik le. A terheltet elfogása után azonnal a forradalmi törvényszék elé kell állítani.” (4. §) „A vádbiztos kötelessége a tárgyaláshoz szükséges bizonyítékokat előteremteni, főleg a sértettet, a tanukat és a szakértőket, ha szükséges, közvetlenül megidézni vagy elővezetésük iránt is intézkedni. A forradalmi törvényszék bármely órában és a szabad ég alatt is megtarthatja ülését.” (5. §) „A forradalmi törvényszék előtt a tárgyalás azzal kezdődik, hogy a vádbiztos a terhelt ellen fennforgó tényeket előadja. A bizonyító eljárás befejeztével a vádbiztos annak eredményét kifejti és indítványát megteszi. Erre a terhelt védője felel és ha a vádbiztos még válaszol, az utolsó felszólalás joga mindig a terheltet és védőjét illeti.” (7. §)

⁶¹ „A tárgyalás befejezésével a forradalmi törvényszék zárt tanácskozás után határoz. A bűnösség kérdésében a határozás titkos szavazással történik.” [8. § (1) bek.]

⁶² „Halálbüntetést csak az elnök és a tagok egyhangú határozatával lehet kiszabni.” [8. § (2) bek.]

⁶³ „A forradalmi törvényszék határozata ellen fellebbezhetnek vagy másféle perorvoslatnak helye nincs. Az elítélt érdekében bárki által előterjesztett kegyelmi kérelemnek nincs felfüggesztő hatása a végrehajtásra.” (9. §)

⁶⁴ „A forradalmi törvényszék által kiszabott büntetéseket az ítélet kihirdetése után azonnal végre kell hajtani.” (10. §)

tével szemben a jogorvoslatot. Ezt a rendelet „panasznak” nevezte el, amelyet az ítélet kihirdetését követő három napon belül kellett írásban benyújtani vagy jegyzőkönyvbe mondani, és amelynek elbírálására az országos forradalmi főtörvényszék öttagú (egy elnökből és négy rendes tagból álló)⁶⁵ tanácsa volt jogosult. A panasznak a halálbüntetés végrehajtására (és semmi másra) halasztó hatálya volt.

Ami a hatásköri szabályokat illeti: a Forradalmi Kormányzótanács IV. számú rendelete értelmében a forradalmi törvényszékek hatáskörébe tartozott minden olyan bűncselekmény miatti eljárás, amelyet a Forradalmi Kormányzótanács külön rendelettel azok hatáskörébe utalt. E külön rendeleteknek (amelyek egyébként a legkülönbözőbb, az állam érdekeit a legkisebb mértékben is sértő vagy veszélyeztető deliktumokat rendelték büntetni)⁶⁷ azonban nem volt gyakorlati jelentőségük, mivel a Forradalmi Kormányzótanács XLV. számú rendeletének 1. § (3) bekezdése azt is megengedte, hogy a forradalmi törvényszékek „sürgős szükség esetében” eljárjanak olyan bűnügyekben is, amelyeket a Forradalmi Kormányzótanács nem utalt külön rendelettel az ő hatáskörükbe, ha ez a Tanácsköztársaság érdekei védelmében szükségesnek látszott. Ezzel pedig a forradalmi törvényszékek a Forradalmi Kormányzótanács IV. számú rendeletében foglaltakhoz képest olyan *bianco* felhatalmazást kaptak, amellyel végképp elenyészett a rendes bíróságok hatáskörének jelentősége, lévén hogy ezt követően e rendkívüli bíróságok már jogszabály útján biztosított jogosultsággal rendelkeztek arra, hogy bármikor és bármilyen ügyben, amikor és amely során úgy gondolták, az eljárást maguk folytassák le, ezzel pedig a „jogi terror” kiterjedt a legegyszerűbb köztörvényi bűncselekményekre (kisebb lopásokra vagy egyéb vétségekre) is. Ehhez képest már kevés jelentősége volt a Forradalmi Kormányzótanács XCIV. számú rendelete 7. §-ának, amely pusztán azt mondta ki, hogy „ha a terhelt a forradalmi törvényszék hatáskörébe tartozó bűncselekményen felül rendes bíróság hatáskörébe tartozó bűncselekményt is követett el, a forradalmi törvényszék ezt a bűncselekményt is elbírálja”.⁶⁸

Nem a forradalmi törvényszékek ítélkezése volt azonban a Tanácsköztársaság alatt az egyetlen rendkívüli büntető jogszolgáltatási forma; a rendszer vége felé ugyanis a már többször említett és más vonatkozásokban is fontos XCIV. számú rendelettel újra bevezették a statáriumot is. A rögtönítélő bíráskodás viszonylag késői reaktíválásának oka az volt, hogy a forradalmi törvényszékek eljárása éppen e törvény elfogadásáig maga sem sokban különbözött a statáriális eljárástól, így egészen addig külön rögtönítélő bíróságokra sem volt szükség. Ezt a törvénykezési formát feltehetőleg pusztán azon okból hozták létre, hogy

⁶⁵ Az országos forradalmi főtörvényszék elnökét és tagjait ugyancsak a Forradalmi Kormányzótanács nevezte ki, és megbízatásukat szintén bármikor vissza is vonhatta.

⁶⁶ Fontos szabály volt még, hogy a vádbiztos a terhelt javára is, a védő pedig a terhelt akarata ellenére is élhetett panaszszal (panaszra rajtuk kívül természetesen még maga a vádlott is jogosult volt).

⁶⁷ Ezek közé tartoztak például az állam elleni bűncselekmények, a rablás és a fosztogatás (I. sz. rendelet); a rémhírtérjesztés (V. sz. rendelet); a diplomatak személyét, lakását vagy jelképeit sértő deliktumok (XX. sz. rendelet); a Vörös Hadsereg felállítását vagy az abba való toborzást akadályozó vagy károsító cselekmények (XXIII. sz. rendelet); a nevelési és oktatási intézmények, illetve a szállodák és penziók köztulajdonba vételét gátló cselekmények (XXIV. és XXXIII. sz. rendelet); a proletariátus végső győzelme érdekében az egyes személyek vagy csoportok önös érdekei végett alkalmazott önhatalmú erőszak és a Forradalmi Kormányzótanács vagy a népbiztosok által kiadott bármely rendelet megszegése (XLII. sz. rendelet); a kétezer koronát meghaladó aranytárgyak, ékszerek, drágakövek beszolgáltatásának elmulasztása (LVII. sz. rendelet); a gyógyfürdők, gyógyforrások köztulajdonba vételének akadályozása (LVIII. sz. rendelet); élelmiszernek vagy terménynek a közfogyasztás elől bármilyen módon való elvonása (LXXIV. sz. rendelet); a Tanácsköztársaság bármely hatósága vagy közege hivatalos eljárásának akadályozása, a jogtalan rekvirálás, a köztulajdon rongálása, az árdrágítás és a hivatali hatalommal való bármilyen visszaélés (XCIV. sz. rendelet); a védkötelezettség megsértése (CIX. sz. rendelet).

⁶⁸ Ez alól kivétel volt az az eset, amikor az együttes elbírálás az eljárás befejezésének késleltetéséhez vezetett volna, illetve az, ha a rendes bíróság az adott bűncselekmény miatt első fokon már véghatározatot hozott.

a forradalmi törvényszéki eljárásban felelősségre vonandók számára megteremtse a felbontást („panasz”) jogát; mivel pedig a XCIV. számú rendelet értelmében a forradalmi törvényszékek előtti eljárás kétfokúvá vált, a legsúlyosabb, a fennálló rendet leginkább veszélyeztető bűncselekményekre bevezették a statáriumot. A rendelet szerint a Tanácsköztársaság végén (gyakorlatilag a saját felhatalmazása alapján) a Forradalmi Kormányzótanács jogosulttá vált a rögtönítélő bíraskodás elrendelésére akár az ország egész területén, akár egyes forradalmi törvényszékek illetékességi területén, mégpedig bármely, ugyancsak általa meghatározott bűncselekmény vonatkozásában, és ugyanerre (hadműveleti területen) felhatalmaztatott a hadsereg-főparancsnokság is; magát a statáriális eljárást pedig lefolytathatta egy külön erre a célra (a Forradalmi Kormányzótanács vagy a hadsereg-főparancsnokság által) kiküldött bíróság, de a forradalmi törvényszék mint rögtönítélő bíróság is.

A Horthy-korszak és a II. világháború

A Tanácsköztársaság bukása után mindössze három hétre volt szükség, hogy az új kormány a korábbi törvényes állapotot (legalábbis deklarativé) helyreállítsa: erre az 1919. augusztus 19-én elfogadott, és másnap kihirdetett és hatályba lépett 4.038. és 4.039. kormányrendeletekkel⁶⁹ került sor. Előbbi kimondta, hogy a Tanácsköztársaság szervei által lefolytatott minden büntető eljárás, illetve az azok által meghozott minden határozat és ítélet érvénytelen,⁷⁰ valamint hogy a jövőre nézve a Tanácsköztársaság megalakulása előtti törvények az irányadók;⁷¹ az utóbbi pedig büntetni rendelte mindazokat, akik a Tanácsköztársaság érdekében bármilyen olyan tevékenységet fejtettek ki, amely a korábbi jogszabályokkal ellentétes volt.⁷² Erre minden büntető törvényszék területén öt bíróból (elnökből és négy tagból) álló külön tanácsok létrehozását írta elő, melyek eljárására ugyanezen rendelet gyorsított bűnvádi eljárásra vonatkozó szabályait rendelte alkalmazni. E szabályok egy része megegyezett az 1915. évi 9.550. I. M. E. számú rendeletben foglaltakkal,⁷³ más részük azonban a gyorsított eljárást inkább a rögtönítélő bíraskodáshoz közelítette.⁷⁴ Ezenkívül a 4.039.

⁶⁹ Hivatalos elnevezésükkel: „a magyar kormány 1919. évi 4.038. M. E. számú rendelete a törvénykezés ideiglenes szabályozásáról”; illetve „a magyar kormány 1919. évi 4.039. M. E. számú rendelete a törvénykezés ideiglenes szabályozásáról szóló 1919. évi 4.038. M. E. számú rendelet kiegészítéséről”.

⁷⁰ „... bűnügyekben a rendes bíróságok és államügyészségek működésének szünetelése alatt foganatosított eljárás és ezalatt az idő alatt hozott határozatok érvénytelen.” (2. §) „A rendes bíróságok és államügyészségek működésének szünetelése alatt hozott büntető ítélet semmis...” [10 § (2) bek.]

⁷¹ „A törvénykezés terén a jogfolytonosság helyreállván, a törvénykezésben a korábbi törvényes jogszabályok irányadók, amennyiben ez a rendelet másként nem intézkedik.” [1. § (1) bek.]

⁷² 1. §: „A törvényszék ítélt a jelen rendelettel szabályozott gyorsított bűnvádi eljárás szerint: 1. a tanácsköztársaság szervei; közegei és megbízottai felett, akik hatósági jogkört bitorolva és szinelve, a büntetőtörvényekbe ütköző cselekményt követtek el; 2. a tanácsköztársaság fegyveres erejének tagjai vagy az 1. pontban nem említett személyek által a tanácsköztársaság megalapítása, fenntartása vagy visszaállítása érdekében elkövetett bűncselekmények miatt, tekintet nélkül arra, hogy a cselekményt a jelen rendelet életbeléptetése előtt vagy utóbb követtek el.”

⁷³ Ilyen volt például az alakszerű nyomozó eljárás tilalma vagy a terhelt védelemhez való jogának szabályozása.

⁷⁴ Ezek körébe tartozott például az, hogy míg a 1915. évi 9.550. I. M. E. számú rendelet 18. §-a biztosította az egyfokú perorvoslati lehetőséget, addig az 1919. évi 4.039. M. E. számú rendelet 11. § (1) bek.-e értelmében „a bíróság határozatait ellen perorvoslatnak – az újrafelvétel és a jogegység érdekében használható perorvoslatot ide nem értve – nincs helye, és az az ellen bárki által benyújtott kérvénynek nincs felfüggesztő hatálya”. Az 1919-es szabályozás továbbá kimondta, hogy „az eljárás elejétől végig az együttülő bíróság előtt, és ha csak lehet, félbeszakítás nélkül folyik le” [7. § (2) bek.], valamint a következőket is: „Ha a vádlottat halálra ítélték, a bíróság ... azonnal határoz abban a kérdésben, hogy az elítéltet kegyelemre ajánlja-e vagy sem. Ha a bíróság az elítéltet kegyelemre ajánlandónak nem találta, az ítélet kihirdetése után az elítélt mellé, amennyiben lehetséges és az elítélt azt kívánja,

számú kormányrendelet rendelkezett kifejezetten a rögtönítélő bíráskodásról is,⁷⁵ amelyet az 1912. évi LXIII. tc. 12. §-ának 4. pontjában felsorolt bűncselekményekre⁷⁶ tett lehetővé, kizárólag előzetes kihirdetés esetében, az azt követően elkövetett ilyen deliktumokra, mégpedig tekintet nélkül arra, hogy azok esetleg ugyanezen rendelet értelmében (a Tanácsközösség érdekében történő megvalósításuk miatt) az enyhébb gyorsított eljárás alá esnének. (Ilyenkor tehát a szigorúbb, rögtönítélő bíráskodásnak volt primátusa.) A statáriumra azonban a kormányrendelet – ellentétben a gyorsított eljárással – nem írt elő külön szabályokat, hanem arra a 9.550/1915. I. M. E. számú rendelet II. fejezetében foglaltak alkalmazását mondta ki.

A következő évben a statáriummal kapcsolatban két fontos, immáron törvényi szintű rendelkezés is született: egyrészt az 1920. évi VI. törvénycikkkel⁷⁷ meghosszabbították a statárium (még mindig csak elvi) alkalmazhatóságának (elrendelhetőségének) időtartamát, mégpedig a trianoni békeszerződés megerősítésének napjától számított egy évig (beleértve ebbe természetesen e törvény hatályba lépése és a megerősítés közötti időtartamot is), [1920. évi VI. tc. 2. §.]⁷⁸ másrészt lehetővé tették a kormány számára a rögtönbíráskodás elrendelésének lehetőségét a felségsértés esetére, valamint bizonyos, hatóságokkal vagy magánszemélyekkel szembeni erőszakos bűntettekre nézve.⁷⁹ Ez utóbbit a rögtönbíráskodás alá vonható bűncselekmények kiterjesztéséről szóló 1920. évi XXXVIII. törvénycikk mondta ki, amely egyúttal rendelkezett a katonák által elkövetett hasonló deliktumok miatti

lelkész ad, és a halálra előkészülés végett adott megfelelő határidő letelte után a halálbüntetést rajta végrehajtják. Ha a bíróság a halálra ítéltet kegyelemre ajánlandónak találta, a büntügyi iratokat az esetleg beadott kegyelmi kérvénnyel, valamint az államügyésznek és a bíróságnak véleményével együtt azonnal a magyar Kuriához terjeszti fel, mely a kegyelem felől zárt tanácsülésben indokolás nélkül 24 órán belül végleg határoz. Ha a halálraítéltet kegyelmet nem kapott, ennek kihirdetése után a halálbüntetést az előbbi bekezdésnek megfelelően kell végrehajtani.” [11. § (2)–(4) bek.] Mindezek a rendelkezések a „gyorsított eljárásnak” nevezett processzusnak egyértelműen statáriális jelleget kölcsönöztek.

⁷⁵ 17–18. §§.

⁷⁶ Hütlenség, lázadás, gyilkosság, szándékos emberölés, a közegészség ellen halál okozásával elkövetett bűntett, rablás, gyújtogatás, a vízáradás okozásának büntette, valamint a vaspályákon, távírdákon (távbeszélőn) vagy hajókon elkövetett közveszélyű cselekmények büntette.

⁷⁷ Teljes címmel: 1920. évi VI. törvénycikk a háború esetére szóló kivételes hatalom idejének meghosszabbításáról.

⁷⁸ Mivel erre 1921. július 31-én került sor, ezért a statárium kormány általi elrendelésére való törvényi felhatalmazás 1922. július 31-én ért véget; az 1920. évi VI. tc. 1. §-a szerint azonban ha „az említett idő elteltékor a törvényhozás működése netalán szünetelne és a kivételes hatalom ideiglenes fenntartására tovább is szükség volna, a minisztérium a kivételes hatalmat a békeszerződés megerősítésétől számított egy év eltelté után is a törvényhozástól függetlenül megalkakulásától számítandó három hónapon át még igénybe veheti”, függetlenül attól, hogy a nemzetgyűlés megalakulása a békeszerződés ratifikációját követő egy év eltelté után mikor (akár évekkel később) történik meg. (De azt még a nemzetgyűlés megalakulása sem akadályozhatja meg, hogy a kormány – saját belátása szerint – a már korábban kihirdetett kivételes intézkedéseket, így akár a statáriumot is mindaddig fenntartsa, amíg ezt a jogát a nemzetgyűlés kifejezett intézkedéssel vissza nem vonja.) E § továbbá azt is kimondta, hogy ahol a kivételes hatalomról rendelkező „törvényekben és az azok alapján kibocsátott rendeletekben a háború idejéről van szó, ez alatt a kivételes hatalomnak a jelen törvénnyel meghosszabbított idejét is érteni kell; ahol pedig a hadviselés érdekéről van szó, ezzel az ország belső rendjének és közbiztonságának, valamint külső politikájának érdekei is egy tekintet alá esnek”.

⁷⁹ Idetartozott (a felségsértésen kívül) az 1914. évi XL. tc. szerinti, a hatóságnak vagy annak tagjának akadályozása hivatásának gyakorlásában, azok intézkedésre kényszerítése, illetve a hatóságot gyakorló személynek vagy a hatóság tagjának hivatásából folyó eljárása alatt vagy hivatásának gyakorlása miatt bosszúból való tetteges bántalmazása, feltéve, hogy azt csoportosan vagy felfegyverkezve követték el; a magánosok elleni csoportos erőszak; a közhivatalnok minőség színlelésével vagy hatósági rendelet ürügye alatt, illetve a fegyveresen elkövetett magánlaksértés; valamint a gyilkossággal, súlyos testi sértéssel, gyújtogatással vagy más súlyos vagyoni kár okozásával történő fenyegetéssel, illetve közhivatalnoki minőség színlelésével vagy valamely hatóság hivatalos rendeletének ürügye alatt elkövetett zsarolás.

rögtönbíráskodás lehetőségéről is. Ezek mellett az 1921. évi XXIX. törvénycikkkel a nemzetgyűlés arra is felhatalmazta a kormányt, hogy a rögtönbíráskodást (amennyiben annak a jogszabályok alapján egyébként helye van) „a gyorsított bünvádi eljárás rendes szabályainak alkalmazásába vétele nélkül is elrendelhesse”.⁸⁰ Ezzel a felhatalmazással élt a kormány, amikor a 6563/1921. M. E. rendelettel a gyorsított eljárásra vonatkozó rendelkezések alkalmazását megszüntette, ugyanakkor a rögtönbíráskodást hatályban tartotta, sőt annak elrendelhetőségét az állami és társadalmi rend hatályosabb védelméről szóló 1921. évi III. törvénycikk 1. és 2. §§-aiban meghatározott állam elleni bűntettekre is kiterjesztette. Végül a talán legfontosabb törvény 1922-ben született, amikor is az 1920. évi VI. tc.-ben foglalt felhatalmazást az 1922. évi XVII. törvénycikk 6. §-ával a nemzetgyűlés ismét meghosszabbította, jogot biztosítva a kormánynak arra, hogy „a kivételes hatalom alapján kibocsátott azon rendelkezéseket, amelyek még hatályon kívül nem helyeztetek, ... ideiglenesen hatályban tarthassa”, sőt „a szükséghez képest módosíthassa vagy kiegészíthesse”.⁸¹ Ez a rendelkezés, vagyis a rögtönbíráskodásra vonatkozó szabályozás *kiegészítésének* joga lett ugyanis végül a Horthy-rendszer alatt az a jogalap, amellyel a különböző kormányok a statáriumot bevezethették vagy kiterjeszthették,⁸² és amellyel azután Horthy különböző kormányai ténylegesen éltek is, amikor a húszas és a harmincas években a rögtönbíráskodást elrendelték, amagya annak tárgyi, területi, illetve időbeli alkalmazási körét bővítették.⁸³

E törvényi rendelkezések alapján a statáriális szabályozás igénybe vétele a két világháború közti időszakban kétszer csúcsosodott ki: a húszas évek elején, illetve 1931/32-ben; közülük azonban csak az utóbbinak volt gyakorlati jelentősége. Ami az előbbit illeti: a 28.123/1921. I. M. E. számú rendelet mindenekelőtt a lázadást és a gyűjtogatást vonta rögtönítélő eljárás alá, egyúttal pedig minden egyéb bűncselekmény vonatkozásában megszüntette a statáriumot (visszavonta az azok tekintetében kihirdetett rögtönbíráskodást, és e két deliktumra korlátozta azt), rendezve ezzel azt a kaotikus jogalkalmazási helyzetet, amely az I. világháború alatti szabályok hatályosságának esetleges eltérő megítéléséből származott. Ezt a 29.307/1923. I. M. E. számú rendelet egyes bűntettekkel⁸⁴ ismét kiegészítette, ám ezt a kiegészítést mindössze négy nap elteltével⁸⁵ a 30.004/1923. igazságügyi miniszeri rende-

⁸⁰ 1921. évi XXIX. tc. 13. §

⁸¹ Emellett ez a törvény is kimondta, hogy „ahol a büntetőjogszabályokban a háború idejéről van szó, ez alatt azt az időt is érteni kell, amíg a jelen § alapján ideiglenesen fenntartott rendelkezések hatályban maradnak”, „ahol pedig a hadviselés érdekéről van szó, ezzel az ország belső rendjének és közbiztonságának, valamint külső politikájának érdekei is egy tekintet alá esnek”.

⁸² Vö.: SZÉCHY ISTVÁN: *A statárium. A rögtönbíráskodásra vonatkozó jogszabályok*. Országos Központi Községi Nyomda Részvénytársaság, Budapest, 1932. 8.

⁸³ A teljesség kedvéért meg kell még említeni, hogy a polgári rögtönbíráskodás elrendelésére a harmincas évek elejétől törvényi szinten meg egy jogszabály lehetőséget biztosított; a villamos energia fejlesztéséről, vezetéséről és szolgáltatásáról szóló 1931. évi XVI. törvénycikk ugyanis kimondta, hogy „azok a büntető rendelkezések, amelyek a büntetőtörvények – ideértve az 1912: LXIII. tc. 21. §-át is – a táviratok vagy tartozékaik megrongálására, használhatóságuk félbeszakítására vagy gátlására megállapítanak, kiterjesztetnek a villamos energia fejlesztésére, vezetésére vagy elosztására szolgáló berendezésekre vagy tartozékainak megrongálására, használhatóságuknak félbeszakítására vagy gátlására is” [61. § (1) bek.], és hogy „az (1) bekezdésben megállapított bűntettre az 1912: LXIII. törvénycikk 12. §-ában meghatározott feltételek fennforgása esetében a rögtönbíráskodást is el lehet rendelni” [61. § (2) bek.].

⁸⁴ Ezek a következők voltak: hűtlenség, gyilkosság, szándékos emberölés, a közegészség ellen halál okozásával elkövetett bűntett, az 1920. évi XXXVIII. törvénycikk által megnevezett, statárium alá vonható magatartások mindegyike, továbbá az állami és társadalmi rend felforgatására vagy megsemmisítésére irányuló bűntettek (1921. évi III. tc. 1–2. §§).

⁸⁵ A 29.307/1923. számú igazságügyi miniszeri rendelet 1923. augusztus 2-án, a 30.004/1923. számú pedig augusztus 6-án hirdettetett ki és lépett hatályba.

let már hatályon kívül is helyezte, ezzel a rögtönbíráskodás kihirdetését újra kizárólag a lázadásra és a gyűjtogatásra korlátozva. Végül az 1924. január 4-én kelt 135/1924. I. M. E. számú rendelet a lázadásra és a gyűjtogatásra kívül kihirdette a rögtönbíráskodást a „robantószer, illetve mindennemű robbanó anyag használásával elkövetett gyilkosságra és szándékos emberölésre”, e bűntettek kísérletére, valamint az „ily gyilkosság elkövetésére irányzott szövetségre” is, és ez a rendelet egészen 1932-ig hatályban is maradt.⁸⁶

Tényleges szerepe azonban a statáriumnak csak 1931-től lett, amikor is azt a biatorbágyi viadukt szeptember 13-án hajnalban⁸⁷ történt felrobbantása miatt a merényletet követően hat nappal, szeptember 19-én Zsitvay Tibor akkori igazságügy-miniszter 1931. évi 10.479. számú rendeletével kiterjesztette az 1920. évi XXXVIII. törvénycikkben meghatározott, 1914. évi XL. törvénycikk szerinti hatóságellenes cselekedetekre, a magánosok elleni csoportos erőszakra (1878. évi V. tc. 175-176. §§), a lőfegyver használásával elkövetett gyilkosságra és szándékos emberölésre, a közegészség ellen halál okozásával elkövetett bűntettre, a vaspályákon vagy hajókon elkövetett közveszélyű cselekmények büntetetté, az 1921. évi III. törvénycikk 1-2. §§-aiban szabályozott, az állami és társadalmi rend felforgatására vagy megsemmisítésére irányuló bűntettek, valamint e deliktumok kísérletére is. Bár a Bécsben – többek között ottani bűncselekmények miatt is – elfogott biatorbágyi merénylett, Matuska Szilvesztert nem végezheték ki, mivel az osztrákok az általuk kiszabott hatéves börtönbüntetés letöltése után csak azzal a feltétellel adták őt ki Magyarországnak, hogy az nem alkalmaz olyan szankciót (nevezetesen halálbüntetést), ami Ausztriában nem létezik, és így Horthy kénytelen volt a büntetést kegyelemből életfogytig tartó szabadságvesztésre átváltoztatni, ám több másik személyt az így lehetővé vált rögtönítelő eljárás keretében nemcsak halálra ítélték, hanem ténylegesen ki is végeztek.⁸⁸ E hisztéria és a rögtönbíráskodás alkalmazása csak több mint egy évvel később, 1932. október 10-én ért véget, amikor is a Zsitvay helyére kinevezett Lázár Andor kiadta az 1932. évi 9.900. I. M. számú rendeletet, amely mind az 1931-es, mind a még szintén hatályban lévő 1921-es és 1924-es statáriális rendeletek által kihirdetett rögtönbíráskodást az ország egész területén megszüntette.

A harmincas évek legeleje azonban nemcsak a polgári, hanem a katonai rögtönbíráskodás körében is jelentős változásokat hozott, legalábbis ami – ekkor még pusztán – a jogi szabályozás szintjét illeti: 1930-ban ugyanis megszületett egyrészt a katonai büntető törvénykönyvről szóló 1930. évi II. törvénycikk (Ktbtk.), másrészt a katonai büntetőtörvénykönyv életbeléptetéséről és a közönséges büntetőtörvények egyes rendelkezéseinek ezzel

⁸⁶ Emellett 1925. december 28-án kifejezetten a debreceni királyi törvényszék teljes területén, valamint a gyulai királyi törvényszékhez tartozó egyes járásokban az igazságügyi miniszter 15.940/1925. I. M. E. számú rendeletével elrendelte a rögtönbíráskodás kihirdetését (a 135/1924. I. M. E. számú rendeletben említett deliktumokon túl) a gyilkosságra, a szándékos emberölésre, a rablásra, a vízáradás okozásának büntetetté, illetve a vaspályákon, táviradályon (távbeszélőn) vagy hajókon elkövetett közveszélyű cselekmények büntetetté is; ezt azonban az említett területeken négy hónappal később, az 1926. április 27-én kibocsátott 3249/1926. számú I. M. E. rendeletével már vissza is vonta, és a rögtönbíráskodás kihirdetését újra a 135/1924. igazságügyi miniszteri rendeletben szabályozott bűncselekményekre korlátozta.

⁸⁷ A merénylet pontos időpontja 0 óra 20 perc volt.

⁸⁸ Ezek közül a leghíresebbek Sallai Imre és Fürst Sándor illegális kommunista vezetők voltak, akiket a kommunistaellenes hisztéria áldozataiként 1932 júliusában tartóztattak le, ítélték halálra és végeztek ki államellenes bűncselekmények, vagyis az állam és társadalom törvényes rendjének erőszakos felforgatására vagy megsemmisítésére, különösen valamely társadalmi osztály (a munkásosztály) kizárólagos uralmának erőszakos létesítésére irányuló mozgalom, illetve szervezkedés kezdeményezése és vezetése miatt. Ez a per volt egyébként az, melynek hatására József Attila számos társával együtt megírta statáriumellenes röpiratát, melyben követelte a politikai célú leszámolások jogi úton történő elintézésének azonnali beszüntetését. (A röpirat szövegét lásd: HORVÁTH TIBOR: i. m. 61–62.; utóéletét pedig lásd a „röpirat-perről” szóló http://www.bparchiv.hu/demo/magyar/jozsefatilla/harmadikper/3_3.html internetes oldalon!)

kapcsolatos módosításáról és kiegészítéséről szóló 1930. évi III. törvénycikk. Ez utóbbi újrashabályozta a katonai statáriumot, mégpedig úgy, hogy a rögtönítélő eljárás alá tartozható bűncselekmények három csoportját nevesítette. Az első csoportba a legsúlyosabb büntettek tartoztak, amelyek elkövetése miatt a rögtönbíráskodás előzetes kihirdetése nélkül is bármikor el lehetett rendelni a rögtönítélő eljárást, feltéve, hogy „a megzavart fegyelem helyreállítása elrettentő példaadást tesz szükségessé” [42. § (1) bek.],⁸⁹ a második csoport azon deliktumokat ölelte fel, amelyek esetében a rögtönítélő eljárás lefolytatásának a rögtönbíráskodás előzetes kihirdetése nélkül csak háború idején (tehát nem bármikor) lehetett helye;⁹⁰ a harmadik kategóriába tartozó bűncselekmények elkövetőit pedig csak akkor lehetett statáriális eljárás útján felelősségre vonni, ha azt előzetesen szabályszerűen kihirdették (ez a kihirdetés azonban történhetett béke és háború idején is).⁹¹ Végül új rendelkezés az is, hogy a törvény szerint a rögtönítélő eljárásban immár kísérlet, részesség és sikertelen felbujtás esetében is kiszabhatóvá vált a halálbüntetés.⁹²

1939-től azután a statáriummal kapcsolatos jogszabályalkotás nagy mértékben felgyorsult, ezzel párhuzamosan pedig – annak tényleges alkalmazásba vétele miatt – a rögtönbíráskodásnak a *gyakorlati* jelentősége is lényegesen megnövekedett. A harmincas évek végi háborús készülődést fémjelző első jelentős, a rögtönbíráskodással (is) foglalkozó norma a honvédelemről szóló 1939. évi II. törvénycikk volt, amely (amellett, hogy felhatalmazást adott a kormány számára bármely háború idejére szóló jogszabály, illetve bármely háború idejére szóló büntető rendelkezés hatályának kiterjesztésére az országot közvetlenül fenyegető háborús veszély idejére is)⁹³ szinte korlátlan lehetőséget biztosított a kormánynak rögtönbíráskodás elrendelésére mind a polgári, mind a katonai büntetőbíráskodás körében, amelyet az rendeletileg akár az ország (illetve a honvéd büntetőbíráskodás) egész területére, akár pedig annak (azoknak) egy részére is bevezethetett, mégpedig bármely bűncselekmény

⁸⁹ Idetartoztak a flüggelemsértés, a zendülés és a katonai őr elleni büntett mindazon esetei, amelyekre a Kbtbk. halálbüntetés kiszabását is lehetővé tette (továbbá ezek néhány más, hasonlóan veszélyes esete); a gyilkosság, amennyiben azt az előbbi három katonai büntett megvalósítása során vagy annak érdekében követték el; továbbá a gyávaság deliktuma.

⁹⁰ E körben egyetlen büntett található: a hűtlenség azon tényállása, amely a kémkedést rendeli halállal büntetni. (Kbtbk. 60–63. §§)

⁹¹ Erre már széles körben lehetőség volt: idetartoztak a katonai bűncselekmények közül egyes „fegyelem és rend elleni” büntettek (polgári lakosság fosztogatása, harctéri /a harctéren maradt halottaktól, sebesültektől, betegektől történő/ fosztogatás – Kbtbk. 113–115. §§), a bujtogatás, a szökés és a lázadás büntette; az 1920. évi XXXVIII. törvénycikk által említett deliktumok; az 1912. évi LXIII. tc. 12. §-ának 4. pontjában felsorolt bűncselekmények; a hűtlenségnek ezen törvénnyel (az 1930. III. tc.-kel) újrashabályozott valamennyi (tehát nem csak a halállal büntethető) tényállása; az állami és társadalmi rend hatályosabb védelméről szóló 1921. évi III. törvénycikk szerinti állam elleni büntettek; valamint a robbanóanyag vagy robbantószer felhasználásával elkövetett bűncselekmények [1924. évi XV. tc. 1. § (3) bek.].

⁹² A halálbüntetést az 1930. évi III. tc. értelmében akkor kell akasztással végrehajtani, „ha a cselekményre a törvényben amúgy is kötéllal végrehajtható halálbüntetés van megállapítva vagy ha a cselekmény közönséges bűncselekmény”, egyébként a kivégzés módja az agyonlövés. Továbbá abban az esetben, ha a rögtönítélő eljárás alá vont vádlott még nem töltötte be 20. életévét, akkor tíz évtől tizenöt évig terjedhető fegyházbüntetést, ha pedig 18. életévét sem érte el, tíz évtől tizenöt évig terjedhető fogházbüntetést kell kiszabni; illetve a rögtönítélő bíróság akkor, „ha a halálbüntetésnek egy vagy több a büntetésre leginkább rászolgált egyénen fogatosított végrehajtása a nyugalom és a rend helyreállítására szükséges elrettentő példát már megadta, fontos okokból a kevésbé büns részvevőkre kötéllal végrehajtható halálbüntetés helyett életfogytig vagy tíz évtől tizenöt évig terjedhető fegyházbüntetést, agyonlövéssel végrehajtható halálbüntetés helyett öt évtől tíz évig terjedhető fegyház- vagy börtönbüntetést szabhat ki”, ez azonban már (az életkor szerinti differenciálással ellentétben) a bíróság mérlegelési körébe tartozik.

⁹³ Sőt ezt (mármint hogy mi és mettől meddig tekintendő háborús veszély idejének) rendelet útján szintén maga a kormány határozhatta meg (219. §).

vonatkozásában; sőt az eljárási szabályokat is a kormány (a „minisztérium”) állapíthatta meg.⁹⁴ A rögtönbíráskodást a 221. § szerint a kormány akkor rendelhette el, „ha az ország épségének vagy belső rendjének megóvása végett elrettentő példaadás szükséges”, annak meghatározásában azonban, hogy ez pontosan milyen feltételek esetén és mikortól van így, semmi sem kötötte. Garanciális szabályként íratott továbbá elő, hogy rögtönbíráskodásnak csak előzetes kihirdetés után lehet helye. Ez a rendelkezés azonban nem érintette sem a honvédség katonai bünvádi perrendtartásáról szóló 1912. évi XXXIII. tc.-ben, sem az 1930. évi III. tc.-ben foglalt szabályokat, amelyek bizonyos bűncselekmények esetében lehetővé tették a statárium előzetes kihirdetés nélküli alkalmazását. Így ezen deliktumok vonatkozásában az 1939-es honvédelmi törvénytől függetlenül továbbra is lehetőség volt az előzetes kihirdetés mellőzésére. Előírták azt is, hogy „mihelyt a rögtönbíráskodás elrendelésének oka megszűnt, főleg, ha a halálbüntetésnek egy vagy több bűnösön foganatosított végrehajtásával az elrettentő példa már megadatott, a rögtönbíráskodás megszüntetését azonnal ki kell mondani és mindig ugyanoly módon ki kell hirdetni, miként a rögtönbíráskodás elrendelését”.

Az 1939. évi II. tc. által biztosított felhatalmazásokkal a kormány élt is. Ami a statárium alkalmazhatósága idejének és normatív feltételeinek megállapítását illeti, a Bárdossy-kormány 1941. április 9-én, Jugoszlávia megtámadását követően adta ki a háború idejére szóló különös büntetőjogi rendelkezések alkalmazása kezdőnapjának és területi hatályának meghatározásáról szóló 2.730/1941. M. E. számú rendeletét. Ez előírta, hogy ezen háború idejére vonatkozó speciális normákat az ország, illetve a honvéd büntetőbíráskodás egész területén 1941. április 12-től ellenkező rendelkezésig alkalmazni kell. (Mivel ekkor a Magyar Királyság a hadiállapotot még nem nyilvánította ki,⁹⁵ ezért önmagában a honvédelmi törvény alapján nem léphettek volna hatályba a háború idején irányadó szabályok, emiatt volt szükség a kormánynak a honvédelmi törvénybe foglalt felhatalmazás alapján meghozott intézkedésére.) Nem sokkal később, 1941. június 30-án a minisztérium általános szabályokat alkotott, amelyek normatív jelleggel határozták meg azt az időpontot, amikortól a háború idejére szóló szabályokat alkalmazni kell (valamint ugyanez a kormányrendelet az egyébként polgári büntetőbíráskodás alá tartozó személyeket bizonyos bűncselekmények⁹⁶ elkövetése esetén honvéd büntetőbíráskodás alá helyezte). Ezen (1941. évi 4.850. M. E. számú) rendelet szerint e rendelkezéseket általános mozgósítás esetén annak közhírré tételének napjától a honvéd büntetőbíráskodás egész területén, részleges mozgósítás esetén (ahol ilyen közhírré tétel nincs) a mozgósítás első napjától a mozgósított seregetestekhez tartozó kötelekéknel, az ország hadba lépése esetében pedig az erre vonatkozó hivatalos nyilatkozat közzétételének napjától kezdve szintén a honvéd büntetőbíráskodás egész területén alkalmazni kellett.⁹⁷ (A háború idejére szóló különös anyagi büntetőjogi rendelkezések ha-

⁹⁴ Amíg azonban ez nem következett be (azaz egészen 1939. augusztus 28-ig, a m. kir. minisztérium 1939. évi 8.020. M. E. számú rendelete kihirdetése és hatályba lépése napjáig), addig mind a honvédség katonai bünvádi perrendtartásáról szóló 1912. évi XXXIII. tc. XXVI. fejezetében (433–450. §§), mind pedig a 9.550/1915. I. M. E. számú rendelet II. fejezetében (25–45. §§) foglalt rendelkezések hatályban maradtak és alkalmazandók voltak. (Erről egyébként/vagyis arról, hogy milyen szabályok alapján kell eljárni/ minden egyes, a statárium kihirdetéséről vagy kiterjesztéséről szóló rendelet külön is rendelkezett, *expressis verbis* kimondva e normák alkalmazásának kötelezettségét.)

⁹⁵ Hadba lépésünkre hivatalosan csak 1941. június 26-án került sor.

⁹⁶ E bűncselekmények a következők voltak: a hűtlenség különböző (akár vétségi) esetei; tiltott csapatgyűjtés; katonai bűncselekmény (büntett vagy vétség) elkövetésére való felbujtás vagy abban való bűnszegély; szökött katonának való segítségnyújtás; hadifogoly szökéséhez nyújtott segély; valamint minden olyan, ezeknél szigorúbban büntetendő bűncselekmény, amelyet a fenti cselekmények révén valósítottak meg.

⁹⁷ Megjegyzendő, hogy mivel a rendeletet csak június 30-án hozták meg, kihirdetésére és hatályba lépésére pedig másnap (július 1-jén) került sor, a hadiállapot viszont már június 26-án beállt, ezért a rendelet szerint – a fenti

tályának megszüntetését majd az új, demokratikus hatalom képviselőjeként megalakult ideiglenes nemzeti kormány 7.300/1945. M. E. számú rendelete⁹⁸, a háború idejére szóló honvédbüntető eljárási jogi rendelkezések alkalmazásának megszüntetését pedig az 1.740/1946. M. E. számú rendelet fogja kimondani.)

Ennél is fontosabb volt azonban a kormánynak a rögtönbíráskodásra vonatkozó, szintén a honvédelmi törvény felhatalmazása alapján megalkotott konkrét szabályozása, az ez utóbbi kategóriába tartozó jogszabályok ugyanis nemcsak mennyiségileg jelentettek az előbbieknél lényegesen több normát, hanem e rendeletek fontosságukban is messze felülmúlták a 2.730/1941. és a 4.850/1941. kormányrendeleteket. A polgári rögtönbíráskodás eljárási szabályait a honvédelmi törvény 221. §-ában foglaltak jogán a kormány 1939. augusztus 28-án hirdette ki és léptette hatályba (a m. kir. minisztérium 1939. évi 8.020. M. E. számú rendelete), míg ugyanezt a katonai rögtönbíráskodás egy részterülete, nevezetesen a hadrakelt seregnél alkalmazandó statárium vonatkozásában az 1944. évi 1.420. M. E. számú rendelettel (annak is a kifejezetten erről szóló 38. és 39. §-ával) 1944. május 1-jével tette meg.⁹⁹ Az utóbbi semmilyen lényeges elemében nem tért el az 1912. évi XXXIII. tc.-ben foglaltaktól (sőt jóval felületesebb és hézagosabb szabályozása révén anélkül nem is volt alkalmazható),¹⁰⁰ és két kivétellel (a 9.550/1915. I. M. E. számú rendelet vonatkozásában) ugyanez a 8.020/1939. kormányrendeletől is elmondható.¹⁰¹ E két eltérés közül az első (és a kevésbé fontos), hogy az 1939-es szabályozás szerint a rögtönbíráskodás kihirdetését immáron kifejezetten közzölni kellett a rögtönbíráskodás területén levő büntetőintézetek, javítónevelő intézetek és magán-nevelőotthonok igazgatóival, vagyis azon intézmények vezetőivel, amelyekben a legtöbb potenciális bűnelkövető lakott. A másik (az előbbinél jóval lényegesebb) eltérés pedig az volt, hogy míg az 1915-ös szabályozás az igazságügy-minisztert, addig az 1939-es rendelet a kormányt hatalmazta fel a rögtönbíráskodás kihirdetésére, a rögtönbíráskodással érintett területek és bűncselekmények meghatározására, valamint a statárium megszüntetésére. Ez jól látszik egyébként a rögtönbíráskodás konkrét alkalmazásáról rendelkező jogszabályokból is: míg a 8.020/1939. M. E. számú rendelet hatályba lépése, azaz 1939. augusztus 28-a előtt a rögtönbíráskodás kihirdetését, megszüntetését, kiterjesztését vagy korlátozását igazságügy-miniszteri rendeletek szabályozták, addig az ezt követő hasonló tartalmú jogi normák már kormányrendeleti formában jelennek meg.

Már az ominózus 8.020/1939. kormányrendelet hatályba lépése (és a II. világháború kitörése) előtt három jogszabály (igazságügy-miniszteri rendelet) is született, amely a rögtönbíráskodás konkrét alkalmazhatóságáról szólt; a február 4-én kelt 1939. évi 3.431. I. M. E. számú rendelet az ország egész területére (de kizárólag a polgári büntetőbíráskodás körében, a katonaiakban nem) elrendelte a rögtönbíráskodás kihirdetését bizonyos bűncselekmények¹⁰² vonatkozásában; ezen büntettek számát a rögtönbíráskodás korlátozásáról szóló

helyzeire tekintettel – a háború idejére szóló speciális rendelkezéseket csak a kihirdetés napjától kezdve kellett alkalmazni (e rendelet tehát a visszaható hatályt nem írta elő).

⁹⁸ Megalkotása 1945. augusztus 16-án, kihirdetése és hatályba lépése pedig szeptember 6-án történt meg.

⁹⁹ Magának a rendeletnek a megalkotására és kihirdetésére még március 29-én sor került.

¹⁰⁰ Természetesen a nem a hadrakelt seregnél alkalmazandó statáriális eljárásokra pedig kizárólag az 1912. évi XXXIII. tc., illetve az 1930. évi III. tc. rendelkezései voltak irányadók; azok hatályát tehát az 1.420/1944. kormányrendelet nem érintette.

¹⁰¹ Az 1939. évi 8.020. M. E. számú rendelet hatályba lépésével az 1915. évi 9.550. I. M. E. számú rendelet hatálya megszűnt.

¹⁰² Ezek a következők voltak: a lőfegyver, robbantószer, illetve mindennemű robbanóanyag felhasználásával elkövetett gyilkosság és szándékos emberölés, az ilyen gyilkosság és szándékos emberölés kísérlete, illetve az ilyen gyilkosság elkövetésére irányuló szögvetség; az 1914. évi XL. tc. szerinti, a hatóságnak vagy annak tagjának akadá-

1939. évi 12.727. I. M. E. számú rendelet¹⁰³ csökkentette;¹⁰⁴ majd a 24.168/1939. I. M. E. számú rendelet¹⁰⁵ ugyanezen deliktumok elkövetőivel szemben elrendelte a statárium kiterjesztését „a Magyar Szent Koronához visszatért kárpátaljai területekre”. 1940-ben egy, 1941-ben pedig további két jogszabály (immáron kormányrendelet) terjesztette ki a rögtönbíráskodás hatályát: az 1940. évi 5.850.,¹⁰⁶ az 1941. évi 2.770.¹⁰⁷ (ez már egyes bűntettek esetében a honvéd büntetőbíráskodás körében is) és az 1941. évi 4.870. M. E. számú rendelet.¹⁰⁸ Végül a hadihelyzet fokozódására és a belső feszültségek növekedésére tekintettel 1943-ban és 1944-ben további két-két kormányrendelet írta elő újabb deliktumokra („természetesen” a korábbi bűntettek mellé) a rögtönítélő bíráskodás kihirdetését, mégpedig mind a polgári, mind a honvéd büntetőbíráskodás körében az ország, illetve a honvéd bűn-

lyozása hivatásának gyakorlásában, azok intézkedésre kényszerítése, illetve a hatóságot gyakorló személynek vagy a hatóság tagjának hivatásából folyó eljárása alatt vagy hivatásának gyakorlása miatt bosszúból való tettleges bántalmazása, feltéve, hogy azt csoportosan vagy felfegyverkezve követték el; valamint a magánosok személyével vagy dolgaikkal szembeni csoportos erőszak (1878. évi V. tc., 175–176. §§). A rögtönbíráskodás hatálya a rendelet értelmében az itt felsorolt bűncselekmények vonatkozásában a tetteseken kívül a részesekre is kiterjedt; mivel ez (a részesek statáriális eljárás alá vonása a tettesekkel egyetemben) az összes többi II. világháborús rögtönbíráskodási rendeletre is igaz lesz, ezért a következőkben azt külön sehol nem említjük meg.

¹⁰³ Kihirdetése és hatályba lépése: 1939. május 9.

¹⁰⁴ Ez a rendelet kivette a statárium alá vonható deliktumok köréből a hatóságok büntetőjogi védelméről szóló 1914. évi XL. tc. szerinti büntettet, ha azt pusztán csoportosan (de nem fegyveresen) követték el, illetve a magánosok elleni erőszaknak a Btk. 175. és 176. §-ában szabályozott eseteit.

¹⁰⁵ Kihirdetett és hatályba lépett 1939. augusztus 25-én.

¹⁰⁶ Ez – még mindig kizárólag a polgári büntetőbíráskodás körében – a korábban rögtönbíráskodás alá vont bűncselekményeken felül a következő deliktumok elkövetőivel szemben tette kötelezővé az ország egész területén a statáriális eljárást: felségsértés, hűtlenség, lázadás, illetve a felségsértés és a lázadás elkövetésére létrejött szövetség és az azokra való felhívás; az állami és társadalmi rend hatályosabb védelméről szóló 1921. évi III. törvényekben foglalt állam elleni cselekmények; a „honvédelem érdekét veszélyeztető rongálás” büntette, ha azzal az elkövető egy vagy több ember halálát okozta, és ezt az eredményt előreláthatta [1939. évi II. tc. 204. § (2) bek.].

¹⁰⁷ Ez a rendelet a fenti bűntetteken felül mind a polgári, mind pedig (a II. világháború folyamán először) a katonai büntetőbíráskodás körében (mind az ország, mind a katonai büntetőbíráskodás egész területére nézve) elrendelte a rögtönbíráskodás kihirdetését a honvédelem érdekét veszélyeztető rongálás bűntettére, akkor is, ha az nem járt halálös következémmé [1939. évi II. tc. 204. § (1) bek.]; a különböző közérdekű üzemekben, honvédelmi üzemekben vagy közegészségügyi intézményekben folyó munka folytonosságának megnehezítése és megghiúsítása által elkövetett bűntettek, mégpedig az ilyen deliktumok minden kezdeményezőjére és vezetőjére, valamint minden olyan tettesre, aki a bűncselekményt a munka szándékos hibás vagy hiányos végzésével vagy rongálással követte el (a többi, e fogalomkörbe nem tartozó tettesre azonban nem) (1939. évi II. tc. 203. §); a katonai vezetővel szemben elkövetett engedetlenség és tettleges bántalmazás bűntettére (1939. évi II. tc. 205. §); a légvédelmi készültséggel kapcsolatos elsőtétítés, úgyszintén a légi riadó ideje alatt elkövetett gyilkosság, szándékos emberölés, súlyos testi sértés, rablás és lopás bűntettére; végül mindeme bűncselekmények kísérletére.

¹⁰⁸ E jogszabály június 30-án hirdettetett ki és lépett hatályba. Ez egyrészt elrendelte a rögtönbíráskodást a honvéd büntetőbíráskodás körében annak egész területére mindama bűncselekményekre nézve, amelyek a korábbi, 1939–1941 között meghozott statáriális rendeletek értelmében a polgári büntetőbíráskodás körében már rögtönítélő eljárás alá estek (ezzel pedig egységesítette a polgári és a katonai statáriális eljárás alá vonható deliktumok körét); másrészt – immáron mind a polgári, mind a katonai büntetőbíráskodás körében („természetesen” azok egész területére) – kiterjesztette a statáriumot a közegészség elleni bűntettre (kút, vízvezeték, víztartó megmérgezése, avagy életveszélyes vagy egészségre ártalmas anyaggal kevert élelmiszer árusítása, áruba bocsátása vagy szétosztása, amennyiben e cselekmények valaki súlyos testi sérülését vagy halálát okozták – 1878. évi V. tc. 315. §); a gyújtogatásra; a vízáradás okozásának bűntettére; a vaspályákon, távírdákon (távbeszélőn), hajókon, légi járműveken, villamos energia fejlesztésére, vezetésére és elosztására szolgáló berendezéseken vagy azok tartozékain elkövetett közveszélyű cselekmények bűntettére (1878. évi V. tc. 434–436., 444. §§; 1939. évi II. tc. 208., 209. §§; 1931. évi XVI. tc. 61. §); a robbantószer és robbanóanyag előállításával, tartásával és használatával elkövetett bármely bűncselekményre [1924. évi XV. tc. 1. § (3) bek.]; továbbá mindezen deliktumok kísérletére.

tetőbíráskodás egész területére: az 1.020/1943.,¹⁰⁹ a 3.940/1943.,¹¹⁰ az 1.130/1944.¹¹¹ és az 1.250/1944. M. E. számú rendelet.¹¹²

Ezt követően a háború végéig a német megszállás alatti, illetve a később nyilasok által (is) uralt országrészben újabb statáriális rendelkezések már nem születtek; a magyar történelem legsötétebb hónapjaiban pedig mindenféle (mégoly formális) jogszabályok nélkül folyt a háború és a szervezett népirtás. A jog mint olyan csak a szovjet csapatok által egyszerűen felszabadított és megszállt területeken kerül majd ismét előtérbe, a rendkívüli helyzetre tekintettel tetemes részben szintén *extra ordinem* jogi szabályozás keretében, aminek azonban immáron csak egyik, és még csak nem is a legjelentősebb része lesz (pontosabban – a formális jogfolytonosságot figyelembe véve – marad) a statárium.

Rendkívüli büntetőjog a II. világháború után

Az ország német és nyilas uralom alól való fokozatos felszabadítása (amely egyszersmind Magyarország szovjetek általi megszállását is jelentette) megadja a lehetőséget a legitim módon alkotott jogszabályok betartatásán alapuló formális jogszolgáltatás újjáélesztésére. 1944. december 21-én Debrecenben összeült az Ideiglenes Nemzetgyűlés, amely másnap, december 22-én megválasztja az Ideiglenes Nemzeti Kormányt,¹¹³ majd e két szerv elkezdte megalkotni azokat a büntető anyagi jogi és eljárásjogi rendelkezéseket, amelyek a konszolidációhoz szükségesnek mutatkoznak, illetve felállítja (vagy újraszervezi) azokat a bíróságokat, amelyek mind ezeknek az újonnan alkotott normáknak, mind pedig a régi, elismert jogszabályoknak az érvényesítésére hivatottak. Ennek keretében a büntető jogszolgáltatást részben (a Csemegi-kódex, vagyis az 1878. évi V. tc. /az akkor hatályos Btk./ körében) a

¹⁰⁹ A hadművelleti területre feladott postai küldemények és az oda irányuló katonai szállítmányok tekintetében a szállítás tartama alatt elkövetett lopás és sikkasztás büntetése tette lehetővé ez az 1943. február 20-i kormányrendelet a statáriális eljárást.

¹¹⁰ Ezen, 1943. július 20-án megalkotott és július 24-ével kihirdetett és hatályba lépett kormányrendelet a lopás és a rablás büntetésének azon eseteire (továbbá ezek kísérletére) írta elő a rögtönítélő bíráskodást, amelyet egyrészt a légítámadás alatt vagy az azt követő időben a légítámadással sújtott területen a rombolás okozta helyzet, másrészt az ilyen terület közelében a légítámadás következtében keletkezett riadalom, harmadrészt a hadviselés érdekei szempontjából elrendelt kiürítés és elszállítás vagy ellenséges behatás folytán hatósági intézkedés nélkül történt tömeges elköltözés esetében ezen helyzet kihasználásával követtek el.

¹¹¹ Ezt a jogszabályt közvetlenül a német megszállást követően, egészen pontosan 1944. március 27-én már a Sztójay-kormány fogadta el, kihirdetésére és hatályba lépésére pedig már másnap sor került. Ez a rögtönbíráskodást a rádió adó-, illetve adó-vevő készülék (berendezés) engedély nélküli létesítése vagy üzemben tartása esetén [1939. évi II. tc. 200. § (1) bek.] tette kötelezővé, kivéve azt az esetet, ha valaki az ilyen adó- vagy adó-vevő készülék (berendezés) létesítését vagy üzemeltetését a rendelet kihirdetését követő napig (március 29-ig) bejelentette.

¹¹² Az 1944. évi 1.250. M. E. számú rendeletet mindössze néhány nappal az 1.130/1944. kormányrendelet kihirdetését követően, 1944. április 3-án alkották meg (kihirdetésére és hatályba lépésére másnap, április 4-én került sor); ez kiterjesztette a rögtönbíráskodást a gyilkosság, a szándékos emberölés, ezek kísérlete, a gyilkosság elkövetésére irányuló szövetség, valamint a rablás és a rablás kísérlete minden esetére (a lőfegyver, robbantószer, illetve mindegyik robbanóanyag felhasználásával elkövetett gyilkosság és szándékos emberölés, az ilyen gyilkosság és szándékos emberölés kísérlete, illetve az ilyen gyilkosság elkövetésére irányuló szövetség; valamint a légvédelmi készültséggel kapcsolatos elsötétítés, úgyszintén a légi riadó ideje alatt elkövetett gyilkosság, szándékos emberölés és rablás /és persze az ugyanilyen jellemzőkkel rendelkező súlyos testi sértés és lopás/ büntetésére ugyanis már a korábbi jogszabályok [az 1939. évi 3.431. I. M. E. számú rendelet és az 1941. évi 2.770. M. E. számú rendelet] statáriális eljárást írtak elő.

¹¹³ Az Ideiglenes Nemzetgyűlés egyúttal „a magyar állami szuverenitás kizárólagos képviselőjévé” nyilváníti magát, majd – megalapozva saját legitimitását – ezen határozatát az 1945. évi I. törvénnyel törvényerőre emeli.

rendes bíróságok, részben pedig négy (avagy öt)¹¹⁴ külön-, illetve rendkívüli bíróság hatáskörébe utalja.¹¹⁵ Ez utóbbiak közül elsőként a népbíróságok felállítása történik meg;¹¹⁶ emellett egyes gazdasági tárgyú, az ország lakosainak ellátását veszélyeztető bűncselekmények elbírálása részben a (Horthy-rendszer találmányát jelentő és a világháború után újjászervezett) uzsorabíróságok, részben az ezek keretében 1947-ben életre hívott uzsorabírósági különtanácsok hatáskörébe kerül;¹¹⁷ megszervezik a katonák által elkövetett deliktumok elbírálására a haditörvényszékeket;¹¹⁸ továbbá elrendelik (fenntartják) a rögtönbíráskodást is.

¹¹⁴ Az, hogy ebben az időszakban hány fajta rendkívüli büntető jogalkalmazó szervről beszélhetünk, attól függ, hogy az uzsorabíróságokat, illetve az uzsorabírósági különtanácsokat egy szervnek tekintjük-e.

¹¹⁵ A rendkívüli büntető anyagi és eljárási jog ekkori szabályairól részletesen lásd: TÓTH J. ZOLTÁN: *A halálbüntetésre vonatkozó magyarországi szabályozás a rendes és a rendkívüli büntetőjogban a II. világháborút követő években, valamint az államszocializmus első évtizedében*. Miskolci Jogi Szemle, 2008/1. szám. 87–110.

¹¹⁶ A kormány – első intézkedéseinek egyikeként – 1945. január 25-én bocsátotta ki a népbírászkodásról szóló 81/1945., majd április 27-én az 1.400/1945., augusztus 1-jén pedig az 5.900/1945. M. E. számú rendeletet, amelyek a háborús és emberiség elleni bűntetteket, valamint az ilyen cselekmények elkövetőivel szemben irányadó eljárási szabályokat tartalmazták; végül mindezen jogszabályokat az 1945. szeptember 16-án kihirdetett és hatályba lépett 1945. évi VII. törvény törvényerőre emelte. A népbíróságok már 1945. februárjában megkezdtek működésüket, és összesen mintegy hatvanezer (nem csak háborús bűnökkel vádolt) ember ügyében jártak el, akiknek a többségét elítélték, sokukat halálra; a halálos ítéletet 189 emberen pedig végre is hajtották. (Az adatok forrása: SZINCÁK TIBOR: *Történelmi kronológia*. Tóth Könyvkereskedés és Kiadó Kft., Debrecen, 1998, 436. Megjegyzendő, hogy – mivel statisztikai adatszolgáltatás 1945 és 1951 között nem volt – ezek az adatok nem teljesen megbízhatók. Ezt mutatja az is, hogy Lukács Tibor a népbírósági eljárásban halálra ítélték és ténylegesen kivégezték számát 180-ra, Major Ákos, a NOT akkori elnöke pedig 194-re vagy 197-re teszi. /Ez utóbbi hivatkozásokat lásd: Horváth Tibor: i. m. 42./) A népbíróság által halálra ítélt és kivégzett háborús és népellenes bűnösök közül a legghibesebbek Szálasi Ferenc „nemzetvezető”, illetve Bárdossy László, Imrédy Béla és Sztójay Döme egykori miniszterelnökök voltak; de az egyéb hatásköri szabályok alapján a hírhedt Rajk-perben is a népbíróság, pontosabban a Budapesti Népbíróság különtanácsa hozott ítéletet. (A népbírászkodásról szóló jogszabályok részletes bemutatásához lásd: Heller: i. m. 380–392.)

¹¹⁷ Az uzsorabíróságokat még a Horthy-korszak legelején az árdragító visszaélésekről szóló 1920. évi XV. tc. végrehajtására kiadott 5.950/1920. M. E. számú rendelettel állították fel. Ezek az ítélkező szervek a Horthy-korszakban a királyi törvényszékek vagy a nagyobb járásbíróságok keretén belül, külön háromfős tanácsokban működtek, melyek elnöke és egyik tagja mindig hivatásos bíró, másik tagja pedig mint laikus ülnök az östermelés, az ipar vagy a kereskedelem egyik képviselője („szakfőfiúja”) volt. Ez a szervezet egy ideig 1945 után is megmaradt, és az uzsorabíróság hatáskörébe utalt büntetőeljárásokat ilyen összetételű (tehát többségükben hivatásos bírákból álló) tanácsok bíráltak el. (Ekkor – egyebek mellett – ezek hatáskörébe tartozott a gazdasági rend büntetőjogi védelméről szóló 8.800/1946. M. E. számú rendeletben foglalt előírások megsértőinek vagy az 5.450/1948. kormányrendelet 1. § (1) bekezdése szerinti, „a forintértékre szóló bankjegyek és érmék tekintetében elkövetett pénzhamisítás” bűntette és vétsége elkövetőinek büntetőjogi felelősségre vonása.) 1947-ben azonban a nemzetgyűlés elfogadta az uzsorabírósági különtanácsokról szóló 1947. évi XXIII. törvényt, amely elrendelte az ítélőtáblák székhelyén működő minden uzsorabíróságnál egy (vagy több) „uzsorabírósági különtanács” megalakítását, amely szerv az uzsorabíróságok feladatától eltérő, önálló feladatkört kapott, és nem mellesleg amelynek személyi összetétele is jelentősen különbözött az „anyaszervétől”. Az uzsorabírósági különtanácsok ennek értelmében ötfős testületek voltak, amelynek pusztán az elnöke volt hivatásos bíró, a tagok pedig laikus „munkásbírók” voltak. A törvény értelmében e különtanácsok hatáskörébe tartozott a 8.800/1946. M. E. számú rendeletben foglalt árdragító visszaélések és a „közéltatás érdekét veszélyeztető cselekmények” elbírálása, illetve a közszükségleti cikkek miniszteri engedély nélkül történő külföldre szállítása bűntetteiben (9.480/1945. M. E. számú rendelet) való eljárás, ha a cselekményt üzletszerűen követték el; de más, későbbi jogszabályok is rendelkeztek meghatározott deliktumok miatti büntető eljárásoknak az uzsorabírósági különtanácsok hatáskörébe való utalásáról (így ezt tette a 680/1948., a 3.350/1948. és a 4.940/1948. Korm. számú rendelet, de a legfontosabb az ilyen egyéb jogszabályok közül a 2.140/1948. kormányrendelet volt, amely a hároméves gazdasági terv megvalósítását veszélyeztető, a 14.200/1947. Korm. számú rendelet által szabályozott egyes bűncselekményeket utalta az uzsorabírósági különtanácsok elé).

¹¹⁸ A haditörvényszékek megalakításáról az 1945. szeptember 6-án kihirdetett és hatályba lépett 7.290/1945. M. E. számú rendelet intézkedett. Ez előírta, hogy a honvéd büntetőbíráskodásban, azaz a katonai bűncselekmények és a katonák által elkövetett nem katonai deliktumok elbírálására háromfős (egy hadbíró elnökből és két katonaaállomá-

A rögtönbíráskodás eljárási szabályai a Horthy-korszakéhoz (vagyis tulajdonképpen az 1912-es szabályozáshoz) képest nem változtak; bár az 1945. december 5-én meghozott és december 13-án kihirdetett és hatályba lépett 11.800/1945. M. E. számú rendelet módosította a statárium processzuális rendelkezéseit, sok érdemi változtatást azonban nem hajtott végre.¹¹⁹ Ami az anyagi jogi normákat illeti, azok jellege tekintetében sem találkozhatunk sok újdonsággal a néhány évvel azelőtti szabályozáshoz képest (eltekintve természetesen attól a tényről, hogy a háborúval összefüggő rendelkezések /például légiriadó, elsötétítés, légítámadás stb. ideje alatt vagy azokkal összefüggésben elkövetett bűncselekmények, hadműveleti területre feladott postai küldeményekre elkövetett büntettek stb./ ebben a korszakban a statárium alá vonható deliktumok köréből már értelemszerűen hiányoznak). A rögtönbíráskodás háború utáni újbóli bevezetésére még az Ideiglenes Nemzeti Kormány által, 1945. október 18-án került sor.¹²⁰ Ekkor hirdették ugyanis ki a 9.600/1945. M. E. számú rendeletet, amely mind a polgári, mind a honvéd büntetőbíráskodás körében az ország egész területére elrendelte a statáriumot a gyilkosság, a szándékos emberölés, a rablás, a betöréses lopás meghatározott esetei,¹²¹ valamint a robbantószer és robbanóanyag előállításával, beszerzésével, tartásával és használatával elkövetett bármely bűncselekmény (1924. évi XV. tc. 1. §), ezek kísérlete, továbbá a gyilkosság elkövetésére irányuló szövetség vonatkozásában. Az ezt követő kormányrendeletek ezt a kört fokozatosan egyre több és több deliktumra kiterjesztették, mégpedig kivétel nélkül mind a polgári, mind a honvéd büntetőbíráskodás körében, és nemcsak a bűncselekményre magára, hanem azok kísérletére, valamint nem pusztán a tettesekre, hanem a részesekre is. Idetartozott az 1946. január 2-án kihirdetett és hatályba lépett 50/1946.,¹²² az 1946. február 22-i 1.830/1946.,¹²³ az 1946. június 4-i

nyű ülnökből álló) haditörvényszékek álljanak fel, amelyek mind a rendes, mind a rögtönítélő eljárás lefolytatására jogosultak. Az eljárásra az 1912. évi XXXIII. tc. (a katonai bűnvádi perrendtartás /Kbp./) szabályait kellett alkalmazni, később azonban az 1.740/1946. kormányrendelet pár apró változtatást eszközölt ebben. Az egyik ilyen rendelkezés a rögtönbíráskodás vonatkozásában egészítette ki a Kbp.-t azzal, amit korábban a 11.800/1945. M. E. számú rendelet is előírt a polgári rögtönbíráskodásra nézve, nevezetesen hogy bárkit továbbra is csak egyhangúlag lehet bűnössé nyilvánítani és ezzel halálra ítélni, azonban „a minősítés és a büntetés kérdésében elegendő, ha a határozat szótöbbséggel jön létre” (19. §). (A kormány később /1946. június 8-án/ kihirdette és hatályba léptette a 6.340/1946. M. E. számú rendelet is, amely a honvéd büntetőbíráskodás körében néhány apró ponton tovább módosította a rögtönbíráskodás egyes szabályait; ez azonban érdemi és lényeges változást már nem hozott.)

¹¹⁹ A legfontosabb érdemi változtatás talán az volt, amely kimondta, hogy a halálra ítéléshez ugyan továbbra is a bíróság tagjainak egyhangú állásfoglalására van szükség, ám „a minősítés és a büntetés kérdésében elegendő, ha a határozat szótöbbséggel jön létre” [2. § (2) bek.].

¹²⁰ A rögtönbíráskodás csak 1953-ban szűnt meg, hogy aztán 1956-ban újból bevezetésre kerüljön.

¹²¹ Rögtönbíráskodási eljárásra a rendelet értelmében ezen esetben akkor került sor, ha az épületben, bekerített helyen vagy hajón, illetve betörés, bemászás vagy zár és a megőrzésre szolgáló egyéb készülmény feltörése által elkövetett lopást éjjel, felfegyverkezve vagy csoportosan (több személy közösen) valósították meg.

¹²² Az 50/1946. M. E. számú rendelet a közforgalmú közlekedési vállalatokhoz bármilyen módon köthető ingóságok ellopására terjesztette ki a rögtönítélő bíráskodást.

¹²³ A rendelet szerint rögtönítélő eljárás alá tartozik a vízáradás okozásának büntette (1878. évi V. tc. 429–431. §§); az árvíz- és belvízvédelem céljára szolgáló bármilyen műtárgy, berendezés, anyag, felszerelés stb. megrongálásával elkövetett közveszélyű cselekmények (1.820/1946. M. E. számú rendelet 1. §, 1939. évi II. tc. 208. §), illetve az ilyen dologra nézve elkövetett lopás (1.820/1946. M. E. számú rendelet 2. §); a vasúti vagy közúti közlekedés célját szolgáló tárgyak, berendezések stb. megrongálásával vagy ellopásával elkövetett közveszélyű bűncselekmények [3.780/1945. M. E. számú rendelet 1. § (1) bek., 1878. évi V. tc. 434. §]; a postai, távbeszélői vagy távírói üzem céljára szolgáló tárgyak stb. megrongálásával vagy ellopásával elkövetett közveszélyű deliktumok [3.780/1945. M. E. számú rendelet 1. § (2) bek.]; hajók, légijárművek és ezekhez tartozó tárgyak megrongálása által megvalósított közveszélyű bűncselekmények (1878. évi V. tc. 434. és 444. §§, 1939. évi II. tc. 209. §); a villamos energia fejlesztésére, vezetésére és elosztására szolgáló berendezések és tartozékaik megrongálása, használhatóságuk félbeszakítása vagy gátlása által elkövetett közveszélyű cselekmény büntette (1931. évi XVI. tc. 61. §, 1939. évi II. tc. 208. §); a vízáradás színhelyén vagy közelében elkövetett lopás büntette.

6.330/1946.,¹²⁴ az 1946. június 22-i 7.200/1946.¹²⁵ és az 1946. november 30-i 23.700/1946.¹²⁶ kormányrendelet (az 1948. szeptember 29-én kihirdetett és hatályba lépett 9.700/1948. kormányrendelet viszont az addigiakhoz képest korlátozta a statáriális eljárások körét).¹²⁷

A statáriumot azután 1954-ben, a 18/1954. (III. 10.) M. T. számú rendelettel formálisan is megszüntették,¹²⁸ 1956-ban és az azt követő években azonban egy időre – történelmünk során utoljára – újra előtérbe került a rendkívüli bíráskodás, részben a gyorsított eljárás, részben a rögtönbíráskodás, részben pedig az újra felállított népbíróságok (népbírószági különatanácsok) révén. A gyorsított eljárást (bár magát ezt az elnevezést még nem tartalmazta) az 1956. november 12-én kihirdetett és hatályba lépett 1956. évi 22. tvr. vezette be.¹²⁹ Ez a törvényerejű rendelet még pusztán annyit mondott ki, hogy egyes deliktumok¹³⁰ esetében „az ügyészség az elkövetőt vádirat mellőzésével a bíróság elé állíthatja, ha az elkövetőt tetten érik, vagy ha a szükséges bizonyítékok nyomban a bíróság elé tárhatók” [1. § (1) bek.].¹³¹ Ezt azonban sokkal részletesebb szabályozásával hamarosan felváltotta (és ezzel hatályon kívül helyezte [lásd: 8. § (2) bek.]) a gyorsított büntető eljárás szabályozásáról szóló 1957. évi 4. tvr.,¹³² amely visszaható hatállyal is rendelkezett [8. § (1) bek.]. A tvr. értelmében meghatározott bűncselekmények¹³³ esetében gyorsított eljárásra¹³⁴ akkor kerülhetett sor, ha a terhelt előzetes letartóztatásban volt, a szükséges bizonyítékok rendelkezésre álltak, és az ügyész azt indítványozta. Az eljárás lefolytatására a megyei (fővárosi) bíróságoknál, a Legfelsőbb Bíróságnál és a katonai bíróságoknál is különatanácsot kellett alakíta-

¹²⁴ Ez a gyújtogatás és a gyújtogatásra való szövetkezés büntetetté rendelte el a statáriumot.

¹²⁵ A kormányrendelet azokkal szemben írta elő a rögtönítélő eljárást, akik a jogszabályi rendelkezések megszegésével vagy kijátszásával állítottak elő, szereztek be, tartottak, adtak át másnak vagy hoztak forgalomba lőfegyvert vagy lőszert, illetve akik bejelentési vagy beszolgáltatási kötelezettségüknek nem tettek eleget [7.150/1946. M. E. számú rendelet 2. § (1) bek.].

¹²⁶ A 23.700/1946. kormányrendelet rögtönbíráskodás alá vonta az árdrágító visszaélések és a közellátás érdekét veszélyeztető cselekmények mindazon eseteit, amelyek a 8.800/1946. M. E. számú rendelet 9. § (4) bekezdése értelmében halálal voltak büntetendők, továbbá a közszükségleti cikkek engedély nélkül való kivitelének büntetetté (9.480/1945. M. E. számú rendelet).

¹²⁷ Ez egyrészt hatályon kívül helyezte a 23.700/1946. M. E. számú rendeletet, így az ott elrendelt büntetésekre a rögtönbíráskodás többé nem volt alkalmazható, másrészt megszüntette a statáriumot a betöréses lopás minden, addig ilyen eljárás alá tartozó (a 9.600/1945. M. E. számú rendeletben meghatározott) esetére is.

¹²⁸ E rendelet mindössze két paragrafusból állt: az 1. § kimondta, hogy „a rögtönbíráskodás korlátozása tárgyában kibocsátott 9.700/1948. (IX. 29.) Korm. számú rendelet 2. §-ában felsorolt büntetésekre elrendelt rögtönbíráskodás megszűnik”; a 2. § pedig arról rendelkezett, hogy „a 9.700/1948. (IX. 29.) Korm. számú rendelet hatályát veszti”.

¹²⁹ A jogszabály teljes elnevezése: 1956. évi 22. törvényerejű rendelet egyes bűncselekmények tekintetében a büntető eljárás egyszerűsítéséről.

¹³⁰ Gyilkosság, szándékos emberölés, gyújtogatás, rablás, fosztogatás (betöréses lopás), lőfegyver jogtalan használatával elkövetett bármely büntett, illetve mindezen cselekmények kísérlete.

¹³¹ Továbbá: „... a bíróság az ügy tárgyalására nem tűz hatánapot és idézéseket sem bocsát ki. Az ügyészség a tárgyaláson szóval terjeszti elő a vádat. A tanúk és a szakértők előállításáról, valamint egyéb bizonyítékoknak a bíróság elé tárásáról az ügyész gondoskodik.” [1. § (2) bek.]

¹³² Kihirdetett és hatályba lépett 1957. január 15-én.

¹³³ E cselekmények magukban foglalták az 1956. évi 22. tvr.-ben meghatározott deliktumokat; továbbá a lőfegyver és robbanóanyag engedély nélküli tartásával vagy jogtalan használatával elkövetett büntetéseket; a különböző közérdekű, közlekedési, honvédelmi és hasonlóan fontos más üzemek működésének szándékos megzavarását, ilyen cselekményre igaztatást vagy felhívást, ha ezek tömeges munkabeszüntetésre irányultak vagy egyébként nagy veszéllyel fenyegettek; a közlekedés szándékos veszélyeztetésével elkövetett büntetett; a népköztársaság vagy a népi demokratikus államrend elleni szervezkedést és az erre irányuló szövetkezést; a lázadást; valamint a hűtlenséget.

¹³⁴ Magának a gyorsított eljárásnak, illetve annak lefolyásának szabályozása érdemileg megegyezett az 1956. évi 22. tvr.-ben foglaltakkal.

ni,¹³⁵ amely abban az esetben, ha a fenti büntettek valamelyike bebizonyosodott, halálbüntetést kellett, hogy kiszabjon.¹³⁶ A fellebbezés megengedett volt (azt az LB különtanácsa bírálta el), azonban a rendes határidők sem az elsőfokú, sem a fellebbezési eljárásban nem voltak irányadók (az eljárást a lehető legrövidebb időn belül /ez a gyakorlatban rendszerint legfeljebb néhány hét volt/ le kellett folytatni).¹³⁷ A gyorsított büntető eljárás szabályozásáról szóló 1957. évi 4. tvr.-t 1957. július 3. napjával az 1957. évi 34. tvr. 38. § (2) bekezdése helyezte hatályon kívül.

A statáriumot nem sokkal az 1956. évi 22. tvr.-t követően, 1956. december 11-én az 1956. évi 28. törvényerejű rendelet hirdette ki,¹³⁸ ennek alapján pedig négy nappal később Miskolcon már meg is hozták és végre is hajtották az első halálos ítéletet.¹³⁹ A jogszabály a forradalom (a hivatalos szóhasználat szerint az „ellenforradalom”) megtorlásának jegyében született,¹⁴⁰ és a gyilkosságra, a szándékos emberölésre, a gyújtogatásra, a rablásra, a fosztogatásra, a közérdekű üzemek és a közönség életszükségletének ellátására szolgáló üzemek szándékos megrongálásával elkövetett büntettekre, mindezen deliktumok kísérletére, valamint lőfegyver, lőszer, robbanószer vagy robbanóanyag engedély nélküli tartására^{141 142} (továbbá mindezen büntettek elkövetésére létesült szövetségre és az ezekre irányuló szervezkedésre) írt elő rögtönítélő eljárást.¹⁴³ A processzust magát a tvr. értelmében a katonai bíróságok mint rögtönítélő bíróságok folytatták le, de a NET más bíróságokat is megbízhatott ilyen eljárások lefolytatásának jogával.

¹³⁵ Az elsőfokú különtanácsok elnöke hivatásos bíró volt (öt a megyei /fővárosi, katonai/ bíróság elnöke jelölte ki), két tagja pedig népi (a katonai bíróságoknál katonai) ülnök (őket pedig a Népköztársaság Elnöki Tanácsa választotta). A Legfelsőbb Bíróság különtanácsának elnöke és egy tagja hivatásos bíró volt (akiket az LB elnöke jelölt ki), három tagja pedig népi ülnök (szintén a NET által választva).

¹³⁶ Ez alól kivétel volt az az eset, amikor a különtanács a tvr. hatályba lépése (1957. január 15.) előtt elkövetett deliktumok ügyében járt el.

¹³⁷ Az első elmarasztaló (és ennek alapján értelemszerűen halálos) ítélet kiszabására gyorsított eljárás keretén belül elsőfokon 1957. február 12-én, másodfokon pedig március 19-én került sor.

¹³⁸ A hatályba lépést a tvr. 1. §-a szokatlan pontossággal adta meg: 1956. december 11. 18 óra.

¹³⁹ Egészen pontosan mind ennek, mind a többi későbbi statáriális halálos ítéletnek az illető gyors kiszabásához és végrehajtáshoz nemcsak ez a tvr., hanem az ennek kiegészítéséről szóló, már két nappal később, azaz december 13-án kihirdetett és hatályba is lépett 1956. évi 32. számú törvényerejű rendelet is szükségeltetett, amely előírta az előbbi által – éppen a túlzottan sietős jogalkotás következtében – kihagyott azon rendelkezést, miszerint „a rögtönítélő bíróság, ha a terheltet a rögtönítélő eljárás alá tartozó valamely bűncselekményben bűnösnek nyilvánítja, ítéletében egyúttal halálbüntetést szab ki”.

¹⁴⁰ Ennek illusztrálására, illetve az ekkori hivatalos ideológiai alapállás bemutatására kiválóan alkalmas a tvr. preambulum, amely a következőket írja: „Az a körülmény, hogy nagy mennyiségű lőfegyver van ellenforradalmi elemek, hivatásos bűnözők, felelőtlen zavarikeltők és fegyvertartásra nem jogosult más személyek birtokában, akadályozza a rend helyreállítását és veszélyezteti az állampolgárok személyi, valamint vagyonbiztonságát. Népköztársaságunk ellenségei fegyverek birtokában gyilkosságok elkövetésétől sem riadnak vissza, és megfélemlítik azokat a becsületes dolgozókat, akik békés alkotó munkájukkal egész népünk érdekeit kívánják szolgálni. A becsületes dolgozók joggal követelnek hathatós intézkedéseket ennek a türehtetlen állapotnak megszüntetése érdekében.”

¹⁴¹ Érdekes, hogy az 1956-ot követő statáriális eljárások döntő többségét ez utóbbi bűncselekmény miatt folytatták le, bár halálbüntetést az enyhítő rendelkezések alkalmazásával az esetek nagy részében ily büntett miatt nem szabtak ki.

¹⁴² Ezt a büntetést követte el egyébként az is – és volt statárium alá vonható –, aki tudott arról, hogy más személy ilyen eszközöket tart, és azt a hatóságnak, mihelyt lehetséges volt, nem jelentette be.

¹⁴³ Az 1956. évi 32. tvr. két nappal később (december 13-án) azzal a rendelkezéssel egészítette ki a tárgyalj jogszabályt, hogy „a rögtönítélő bíróság, ha a terheltet a rögtönítélő eljárás alá tartozó valamely bűncselekményben bűnösnek nyilvánítja, ítéletében halálbüntetést szab ki [1956. évi 32. tvr. 1. §, illetve 1956. évi 28. tvr. 3. § (3) bek.]

A rögtönbíráskodásról szóló törvényerejű rendelet a kormányt hatalmazta fel mind a statárium kihirdetésére,¹⁴⁴ mind az arra vonatkozó részletszabályok kialakítására; ezen feladatainak a kormány a 6/1956. (XII. 11.) Korm. számú rendelettel tett eleget. Ez formálisan hatályon kívül helyezte a rögtöntitélő eljárást addig szabályozó 8.020/1939. M. E. számú rendeletet, valójában azonban ahhoz képest csak néhány érdemi újítást vezetett be. Ezek közé tartozott, hogy a rögtöntitélő bíróság személyi összetétele átalakult; a korábbi öt hivatásos bíróból álló tanács helyett háromfős, egy hivatásos bíróból mint elnökből és két népi ülnök tagból álló tanács járhatott el. Ezenkívül a kegyelmi kérelemnek az ítélet azonnali (két órán belüli) kivégzést eredményező elutasítását csak egyhangúan lehetett kimondani, ha tehát legalább az egyik bíró a kegyelmi kérelmet támogatta, azt az igazságügy-miniszter útján fel kellett terjeszteni a Népköztársaság Elnöki Tanácsához. A rögtönbíráskodást végül az 1957. évi 62. tvr. 1957. november 3-i hatállyal szüntette meg; eddig az időpontig a statáriális eljárásokban összesen 70 halálos ítélet született.¹⁴⁵

Végül a forradalom („ellenforradalom”) utáni idők harmadik jellemző különleges bírósági formája (a gyorsított és a rögtöntitélő processzus mellett) az ismét életre hívott népbíráskodás volt. Mivel az ún. „ötvenhatos pereket” döntően a népbíráóságok (pontosabban az ún. „népbírói különítételek”) folytatták le, ezért, bár eljárásuk bemutatása nem közvetlen tárgya jelen írásnak, két önálló bekezdést ez mégis megérdemel, már csak azért is, mert a rendkívüli bíráskodás utolsó létező formája Magyarországon éppen a népbíráskodás volt, és annak megszűnte egyben a hazai rendkívüli büntetőjog végét is jelentette. Ezt az ítélkezési formát a népbírói tanácsokról és a bírósági szervezet, valamint a büntető eljárás egyes kérdéseinek szabályozásáról szóló 1957. évi 34. tvr. vezette be újra, de – a 81/1945. M. E. számú rendelettel ellentétben – arra nem hozott létre önálló törvénykezési szervezetet, hanem a népbíráskodással kapcsolatos feladatok ellátását a rendes bíróságok keretében működő különítételekre bízta.¹⁴⁶ A megyei népbírói tanácsok, illetve a Legfelsőbb Bíróság népbírói tanácsa előtti eljárás a gyorsított eljárás szabályai szerint folyt, mégpedig ugyanazon bűncselekmények miatt, mint amelyek elkövetőivel szemben az 1957. évi 4. tvr. szerint a gyorsított eljárást egyébként alkalmazni lehetett; tulajdonképpen a népbírói tanácsokról szóló törvényerejű rendelet a gyorsított büntető eljárás szabályozásáról szóló tvr. „utódjának”, felváltójának és helyettesítőjének tekinthető (ez abból is látszik, hogy utóbbi éppen az 1957. évi 34. tvr. helyezte hatályon kívül).^{147 148}

¹⁴⁴ Az elrendelésnek magának (valamint természetesen a megszüntetésnek) a joga azonban továbbra is a NET-et illette meg.

¹⁴⁵ Ezek közül 20 halálos ítéletet köztörvényi bűncselekmények miatt hoztak, amely ítéletek mindegyike kivétel nélkül végre is lett hajtva; 50 ítélet pedig „ellenforradalmi bűntettek” miatt született, ezek közül azonban ténylegesen „csak” 26-ot hajtottak végre, 1 ítéletet a törvényesség érdekében használt perújítás folyamán börtönbüntetésre változtattak, 23 halálra ítéltnek pedig megkegyelmezték.

¹⁴⁶ A megyei (fővárosi) bíróságokon a népbírói tanács egy hivatásos bíróból mint tanácsvezetőből és két laikus népbíróból, a Legfelsőbb Bíróságon pedig a hivatásos tanácsvezető mellett négy népbíróból állt. Ezenkívül a katonai büntető eljárásban is bevezették a „népbíráskodást”; itt a katonai bíróságoknál és az LB katonai kollégiumánál alakított különítételek jártak el, amelyeknek a hivatásos katonai bíró mellett nem laikus népbírák, hanem a NET által választott (ám ugyancsak a joghoz nem értő) katonai ülnökök voltak a tagjai.

¹⁴⁷ Az 1957. évi 34. tvr. ugyan már 1957. június 15-én hatályba lépett, ám a népbírói tanácsokról szóló I. fejezetet (1–26. §§) a 41/1957. (VI. 29.) kormányrendelet 1. §-a csak 1957. július 3-án léptette hatályba.

¹⁴⁸ A népbírói tvr.-ben foglalt tényállások megvalósítóit a népbírói tanácsok fő szabály szerint halálra kellett, hogy ítéljék, de méltányosságból lehetőségük volt arra is, hogy elhelyetti életfogytiglani vagy 5–15 év közötti börtönbüntetést szabjanak ki. A tvr. visszaható hatállyal rendelkezett (36. §), ám ez a halálbüntetés alkalmazhatóságára nem vonatkozott (ez a szabály szintén pontosan megegyezett a gyorsított büntető eljárás szabályozásáról szóló 1957. évi 4. tvr.-ben foglaltakkal). Az eljárást általában a megyei népbírói tanácsok folytatták le, de az LB népbírói különítétele is járt el már első fokon is akkor, ha az LB elnöke az ügyet ennek hatáskörébe vonta,

E tvr. népbírószági tanácsokra vonatkozó részének hatályát 1961. április 16. napjával az 1961. évi 7. tvr. szüntette meg, de a megtorlás korszaka nagyrészt már 1958 őszén véget ért.¹⁴⁹ Eddig az időpontig (egészen pontosan 1958. október 7-ig) a „civil” népbírószági tanácsok 93 jogerős halálos ítéletet hoztak,¹⁵⁰ amelyek közül 81-et ténylegesen végre is hajtottak,¹⁵¹ a katonai tanácsok pedig 63-at (amelyek közül 62 lett végrehajtva). Ha ezeket a számokat hozzáadjuk a rögtönbírószágok által halálra ítéltékhez (most csak kifejezetten az ellenforradalmi büntettek miatt halálra ítélték véve), akkor láthatjuk, hogy eddig az időpon-
tig pontosan 206 halálos ítélet született ilyen ügyekben, amelyek elítélteji közül 169 személyt ki is végeztek. Ezenkívül ebben az időszakban (1956. november 11 – 1958. október 7. között) 30 személyt köztörvényi bűncselekmények miatt ítélték halálra (ebből húszat a rögtönbírószág, egyet a katonai, kilencet pedig a rendes bíróságok), és őket mind ki is végezték; az ekkor jogerősen halálbüntetéssel sújtott összesen 236 emberből¹⁵² tehát 199 elkövetővel szemben hajtották végre ténylegesen a halálos ítéletet.¹⁵³ Az 1956. november 4. és 1962. december 31. közötti időszakban mindösszesen 341 személyt végeztek ki, közülük 229-et¹⁵⁴ a forradalomhoz kapcsolódó deliktum miatt,¹⁵⁵ az utolsó, 1956 miatti kivégzésre pedig 1961. július 15-én került sor – ezzel végérvényesen véget ért a terror időszaka, majd az 1961. évi V. törvény, vagyis az új, a Csemegi-kódexet felváltó Btk. hatályba léptével¹⁵⁶

illetve akkor is, ha a legfőbb ügyész ott emelt vádat. A kor „igazságszolgáltatását” jól jellemző körülmény volt, hogy a fellebbezésnél nem létezett a súlyosítási tilalom; a fellebbezés folytán az LB-hez került elsőfokú ítéletet ugyanis akkor is meg lehetett az elítelt hátrányára változtatni, ha csak ő maga (és az ügyész nem) fellebbezett. (A népbírószági eljárások során három vádlottal történt meg az, hogy a nem halálos ítéletet kimondó döntés ellen csak a védő fellebbezett, ám a Legfelsőbb Bíróság mégis a terhelt hátrányára változtatta meg az elsőfokú ítéletet, és másodfokon halálbüntetést szabott ki). Ezenkívül az LB elnöke bármely elsőfokon (akár a rendes bíróságok által) elbírált ügyet is az LB népbírószági tanácsának hatáskörébe vonhatott, ha azt a legfőbb ügyész eléje terjesztette. A jogerős ítéletet kiszabó tanács (a speciális bíróságokra vonatkozó korábbi szabályokhoz hasonlóan) a kegyelemre ajánlás felől maga dönthetett; ám ha az elítélte nem ajánlotta kegyelemre, akkor az ítéletet nem kellett azonnal végrehajtani (bár a halálbüntetés – későbbi – végrehajtása iránt mindazonáltal intézkedni kellett), továbbá a kegyelemre ajánláshoz elegendő volt a tanács tagjainak egyszerű szótöbbsége.

¹⁴⁹ Ez nem azt jelentette, hogy ezt követően ne tárgyaltak volna a népbírószági tanácsok „ellenforradalmi” jellegű büntető ügyeket, illetve hogy ne hoztak volna halálos ítéleteket vagy ne történtek volna kivégzések. A híres Blaski-ügyet például 1958. október 28-án kezdték el tárgyalni, az elsőfokú ítélet 1958. november 21-én, a másodfokú pedig 1959. március 19-én született; mint ismeretes, ez volt az a per, amelyben Mansfeld Pétert előbb életfogytiglani börtönre, másodfokon azonban (megvárva nagykorúvá válását) halálra ítélték, és 1959. március 21-én kivégezték. Azon kijelentésben tehát, hogy „a megtorlás korszaka nagyrészt már 1958 őszén véget ért”, pusztán arról van szó, hogy a fűtőszalagon gyártott halálos ítéletek és kivégzések korszaka nagyjából erre az időre fejeződött be, és nem arról, hogy soha többé ilyenekre nem került sor.

¹⁵⁰ A leghíresebb ilyen halálos ítéletek 1958. június 15-én a Nagy Imre-perben születtek, amelyben a forradalom volt miniszterelnökén kívül Maléter Pált és Gimes Miklóst is halálra ítélték és másnap, június 16-án kivégezték. (Sziágyi József ügyét – éhségsztrájkja miatt – az LB Vida Ferenc vezette népbírószági tanácsa Nagy Imréék ügyétől elkülönítve tárgyalta, és első fokon jogerős ítéletében 1958. április 22-én öt halálra ítélte/kivégzésére április 24-én került sor; Losonczy Géza pedig még az előzetes letartóztatás alatt elhalálozott, máig tisztázatlan körülmények között.)

¹⁵¹ Nyolc személyt szökésük miatt nem lehetett kivégezni, hárman a törvényesség érdekében használt perorvoslat keretében halálbüntetés helyett börtönbüntetést kaptak, egy személynek pedig a NET megkegyelmezett.

¹⁵² A nem jogerősen halállal büntetett elítéltek száma ugyanezen időszakban 277 volt.

¹⁵³ Az adatok forrása: HORVÁTH IBOLYA et al. (szerk.): *Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez*. I. kötet. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1992, 654.

¹⁵⁴ Ezek többségét, 117 személyt a fegyveres harcban való részvétellel kapcsolatos valamely cselekmény miatt ítélték halálra.

¹⁵⁵ A forradalom miatt felelősségre vontak teljes száma 26 621, akiknek döntő többségét rövid (néhány éves) szabadságvesztésre ítélték. (Az adatok forrása: ZINNER TIBOR: *A kádári megtorlás rendszere*. Hamvas Intézet, Budapest, 2001, 421–423. és 436.)

¹⁵⁶ A törvényt 1961. december 22-én hirdették ki, és az 1962. évi 10. tvr. 1962. július 1-jén léptette hatályba.

(legalábbis a büntetőjogi jogalkotás és jogalkalmazás tekintetében) a nyugalom korszaka következett, mely – szerencsére – mind a mai napig tart.

ZOLTÁN, TÓTH J.

THE CRIMINAL LAW AND CRIMINAL PROCEDURE LAW
REGULATIONS CONCERNING MARTIAL LAW IN HUNGARY IN
THE 20TH CENTURY

(Summary)

The present paper deals with the history of the normative regulation concerning martial law in Hungary in the 20th century. Within the scope of it, this essay, after a short historical preface, reviews, firstly, the laws enacted in 1912 which are deemed as the beginning of the 'modern' (that is, the 20th century) martial law regulations, then, secondly, it presents the statutory rules made during the World War I. After this, it analyzes in detail the norms of criminal law and criminal procedure law in the Soviet Republic of Hungary, in the Horthy Era and during the World War II. In the end, it introduces the martial law regulations enacted in the short interval of democracy, then, finally, those of the state socialist system before the year of 1961 when implementation of martial law stopped for good and all.

X 154974

SZEGEDI
EGYETEMI
KIADÓ